KASHI SANSKRIT SERIES

(HARIDÂS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ) NO. 93.

NO. 93.

(Karmakānda Section No 7.)

ĀPASTAMBA DHARMASŪTRA

WITH THE COMMENTARY UJJWALA
By

- S'ri haradatta mis'ra

Edited with-

Notes, Introduction Word Index, Etc., by

VEDAVISĀRADA, MĪMĀMSĀKĒSARĪ,

PANDIT. A. CHINNASWĀMĪ S'ĀSTRĪ

Professor, Benares Hindu University.

MIMAMSASIROMANI

Pandit. H. Ramanatha S'astri Mīmāmsādhyāpaka Sanskrit College, Tirupati.

PRINTED-PUBLISHED & SOLD BY

JAI KRISHNA DÂS HARIDÂS CUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office,

Benares City.

1932.

[Registered According to Act XXV. of 1867.
All Rights Reserved by the Publisher]

CE1

LIBRARY, NEW DELHI

Carl No. Sa 2 V 33/Afai C. R

CLASS.

CALL

D.G.A. 79.

Printed-Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS I'RESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

Printed by Jai Krishna Das Gupta at the Vidya Vilas Press, Benares.

हारदाससस्कृतप्रन्थमालासमाल्य-काशासिस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः

83

कर्मकाण्डविभागे (७) सप्तमं पुष्पम् ।

आपस्तम्बधर्मसूत्रम्॥

श्रीमद्धरदत्तामिश्रविराचितया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या संवलितम् ।

श्रीकाशीहिन्द्विदवविद्यालयप्रधानमीमांमाध्यापकेन ''वेदविशारदेन, मीमांवाकेसरिणा'' परिद्वतप्रवरेण श्रीचित्रस्वामिशास्त्रिणा

श्रीपर्पुरीविराजमानश्रीनेङ्कृटेश संस्कृतमहाविद्यालये पूर्वमीमां लाध्यापकेन,

मीमांसाशिरोमणिना पं॰ अ. रामनाथशास्त्रिणा च

टिप्पण्यादिभिस्संयोज्य संशोधितम् ।

সকাহাক:---

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः— चौलम्बा-संस्कृत-सीरिज़ आफिस, बनारस सिटी।

सं० १९८९

राजभीयनिममानुसारेणास्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः।

DEP CE

CLASS

CALL

इस कार्यालय द्वारा "काशीसंस्कृतसीरिज" के अलावा और भी ३ सीरिज यथा

"चौब्बम्बासंस्कृतसीरिज" "बनारससंस्कृतसीरिज" "हरिदाससंस्कृतसीरिज" प्रन्थ-मालायें निकलती हैं तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें

प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के

प्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मंगवाकर देखें । इसके अलावा हमारे यहां सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्केजी की सुन्दर छपाई होती है, परीक्षा प्रार्थनीय है।।

पत्रादि प्रेषणस्थानम्-

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः

"चौलम्बा संस्कृतसीरिज्" आफिस, विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी।

ന് ഈ ഈ ഈ ഈ ഈ ഈ ഈ ഈ ഈ ഈ ഈ ഈ ഈ ഈ

भूमिका॥

इदिमदानीं श्रीमदापस्तम्बमहिषप्रणीतं धर्मस्त्रं श्रीमिश्रहरदत्तप्रणी-तया उज्वलाख्यया वृत्त्या समुज्विलतं मुद्रियत्वा प्रकाशं प्रापय्य प्रेक्षावतां चक्कुर्गोचरतामापाद्यते । प्रन्थोऽयं बहुत्र बहुषा मुद्रितोऽपि एतिई दौर्लभ्य-मेवाऽऽसाद्य एतदधीतिबोधाचरणप्रचारकाणां छात्राणामध्यापियतॄणां च कामिप कष्टामेव दशामापादयन्नवर्तत । तिददं दुःखं दूरीकर्जुकामेन चौलम्बासंस्कृतपुस्तकालयाधिपितना सुरमारतीसवैनकफलमात्मजीवितमापादयता श्रेष्ठिवर्येण श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयेन प्रन्थस्याऽस्य पुनस्संस्करणे कृतमतीभूय एतत्संशोधनार्थमावामभ्यार्थतौ । आवाभ्यामि तिचिन्तितं साधु मन्वानाभ्यां कार्यमेतस्वीकृत्य, अध्ययनाध्यापनाद्यवशिष्टेऽल्पी-यसि काले यथामित परिशोध्य प्रकाशं नीतोऽयं ग्रन्थः।

एतद्रन्थसंशोधनार्थं अधोङ्कितान्यादर्शपुस्तकानि समुपयोजितानि—

- (१) कुम्भघोणे नागराक्षरेषु मुद्रितं मदीयं पुस्तकमेकम् ।
- (२) मुम्बय्यां Dr. बूलर् महाशयेन मुद्रितं विश्वविद्यालयीयं पुस्तकं द्वितीयम्।
  - (३) अस्मन्मातुलगृहादानीतं प्रन्थाक्षरेस्तालपत्रेषु लिखितं तृतीयम् ।
- (४) पण्डितप्रवरश्रीविद्याधरशर्ममहोदयानां हस्तलिखितं पुस्तकं चतुर्थम् ।
- (५) मैसूरपुरे देवनागराक्षरेषु मुद्रितं सरस्वतीभवनाल्लब्धं पुस्तकं पञ्चमम् ।
  - (६) महीशूरपुर एव तैलङ्गाक्षरेषु मुद्रितं षष्ठम् ।
- (७) दक्षिणदेशस्थसुन्दरगिरि समाख्यप्राम (नल्खर्) वास्तव्यानां श्रीमतां पं० कल्याणसुन्दरशाक्षिणां प्रन्थाक्षरैस्तालपत्रेषु लिखितं सप्तमम् ।
  - (८) श्रीमतामाचार्यश्रुवमहोदयानां पुस्तकमांग्लभाषानुवादरूपमष्टमम् ।

एतत्पुस्तकाष्टकमवलम्बय संशोध्य मुद्रितमपीदं पुस्तकमन्ततः पुरुषस्वभावसुलभया कयाचिद्गुद्धिसन्तत्याऽपरित्यक्तमेव वर्वतीति तदपनुतयेऽगुद्धसंशोधनं प्रन्थान्ते सिन्नयोजितम् । प्रथमप्रश्नीयस्याऽष्टमपटलास्मकस्याऽध्यात्मपटलस्याऽपरां काचिद्धाख्या श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यप्राणीता अनन्तशयनप्रन्थमालायां पूर्व मुद्रिताऽपि अध्येतृसौकर्यार्थमत्रैवोज्वलया साकं पुनर्मुद्रिता । यद्यपि व्याख्याया अस्याः शङ्करभगवत्पादीयत्वेऽत्रैव तथोरुलेखनमृते नाऽन्यित्कञ्चन प्रमाणमुपलभ्यते, नाऽपि तदीयव्यास्याश्रेल्याऽन्यत्र स्थितया सहेयं संवदित, तथाऽपि यावत्तदनुरोधि विरोधि
वा प्रमाणमुपलभामहे तावदिस्मिन्वषये जोषंभावमेव शरणं समुचितं
मन्वानौ तृष्णीमास्वहे ।

ृस्त्रप्रणेतुः श्रीमदापस्तम्बमहर्षेः श्रीमिश्रहरदत्ताचार्यस्य चेतिवृत्त-विषये यदुक्तमस्माभिरापस्तम्बगृह्मसूत्रभूमिकायां, न ततोऽधिकं विशेषं वक्तुं पार्यतेऽस्मद्धस्तगतामैतिहासिकसामग्रीमवलम्ब्य, परन्तु-हरदत्ताचार्याः मद्र-देशान्तर्गतचोलदेशनिवासिनः द्राविडभाषाभाषिणश्चत्यवगम्यते तदीयैरेव वचनैः। ते हि—'यथावर्षं प्रजा दानं दूरेदर्शनं मनोजवता' (आप. धर्म. २-२३--७) इति सूत्रव्याख्यानावसरे दूरदर्शनोदाहरणार्थं यस्य क-स्यचिद्देशस्योपादाने प्रसक्ते, 'चोलेष्ववस्थितास्तदैव हिमवन्तं दिदृक्षेरन्' इति चोलदेशमेवोपाददते । एवं 'स्त्रीभ्यस्सर्ववर्णभ्यः' (आप. धर्म. २-कन्याः मेषस्थे सवितर्यादित्य-२९-१६) इति सूत्रे 'द्राविडाः पूजामाचरन्ती'ति द्राविडाचारमेव प्रमाणयन्ति । एवमेव सूत्रव्याख्यायां मिताक्षरायामपि(१) 'बाल्देशान्तरितपत्रजितानामसपि-(गी. ध. १४--४४) इत्याशीचपकरणस्थं सद्यश्शोचम्' सूत्रं व्याचक्षाणाः 'अनुष्ठानमपि चोल्रदेशे प्रायेणैवम्'(२) इति चो-छदेशाचारमेव प्रमाणयन्ति । एवं तत्रैव 'मौजी ज्या मौवीं मेखला क्रमेणे'

⁽१) इमे एव हरदत्ताचार्याः गौतमधर्मसूत्रव्याख्यातार इति निरूपितमापस्त-म्बगृह्यसूत्रभूमिकायाम् । तत् ततोऽवगन्तव्यम् ।

⁽२) गौतमधर्मसूत्रव्याख्यायां मिताक्षरायां मद्रपुरे तैलङ्गाक्षरमुद्रितायां ११९ पृष्टे २३ पङ्कौ द्रष्टव्यम् ।

(गौ. ध. १--१५)ति स्त्रे(१) 'मूर्वा आरण्य ओषधिविशेषः, यस्याऽर-त्निप्रमाणानि पत्राणि द्यङ्गुलिन्ताराणि, मरल् इति द्राविडमाषायां प्रसि-द्धि'रिति,(२) 'कुण्डाशी' (गौ. ध. (१५--१८) इति स्त्रेत्र, 'किलासः त्वग्दोषः तेमल् इति द्राविडमाषायां प्रसिद्धः' इति च द्राविडीमेव प्रसिद्धिमु-पाददाना इमे आत्मनो द्राविडदेशनिवासित्वं द्राविडमाषामाषित्वञ्च स्पष्टमे-वाऽवगमयन्ति।

उज्वलानाकुलयोः पौर्वीपर्यालोचनायां प्रथममनाकुला तत उज्वलेत्य-वगम्यते, यत उज्वलायां बहुत्र "तस्यापि प्रयोगो गृह्य एवोक्तः । 'प्रपश्चित-मेतत् गृह्ये' "वयं तु न तथेति गृह्य एवाऽवोचाम" 'एतत् गृह्ये व्याख्यातम् , (आप. ध. पृ. ५१, ७२, २०८) इति व्यपदिष्टं तैः । अते। यथा मूलभू-तयोर्गृह्यधर्मसूत्रमन्थयोः पौर्वापर्यं, एवमेव तद्वृत्त्योरनाकुलोज्वलयोरपीति प्रतीयते—इत्येतावदाधिकमत्र विवक्षितम् ।

एतन्मुद्रणविषये पुस्तकप्रदानेन, पुस्तकालयीयं नियममप्यविगणस्य यावन्मुद्रणमस्मद्धस्त एव पुस्तकस्याऽवस्थापनेन चाऽस्मान् सुदूरमनुगृही-तवतां श्रीमतामाचार्यभ्रुवमहोदयानां, श्रीमतां पण्डितप्रकाण्डगोपीनाथक-विराजमहोदयानां, अन्येषाश्च विबुधवरेण्यानां विषयेऽत्यन्तमधमणीवावां तान् प्रति कार्तज्ञमतितरामाविष्कुर्वहे ।

एवं सुरभारतीसमुज्जीवनबद्धपरिकरं श्रीजयकृष्णदासहरिदासगुप्तम-होदयं श्रेष्ठिवर्यं प्रति बह्बीराशिषः प्रयुक्ज्वहे ।

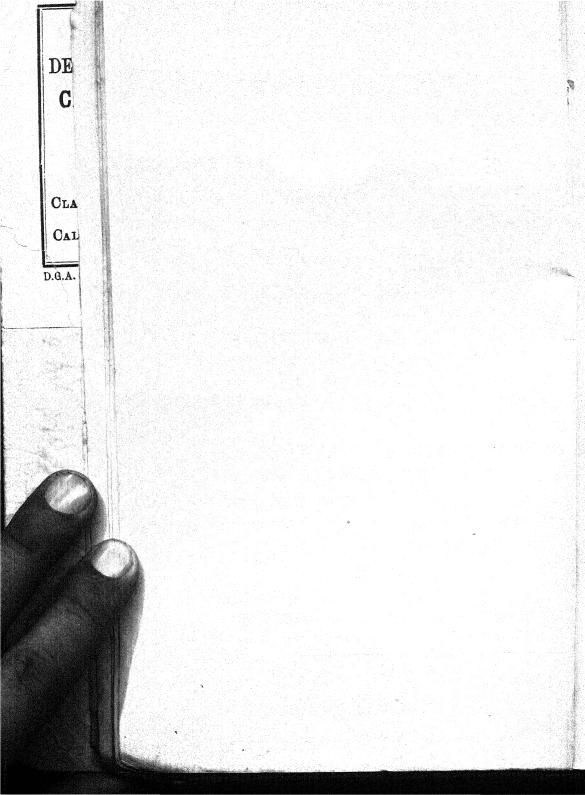
इतः पूर्वतनान्यदसीयानि संस्करणान्यपेक्ष्य संस्करणेऽस्मिन् केनाऽपि चन वैजात्येन तादृश्या च छात्रोपक्कत्या भाव्यमिति संकल्पेनाऽऽवाभ्यामत्र य-तितम् । तत्राऽऽवां प्राप्तसाफल्यौ न वेति निर्णये मनीषिमनीषेव निकषोपलः

इति सर्वं शिवम् ॥

वाराणसी चैत्रक्रष्णनवमी सं० १९८८ ३०—३—१९३२

स्थीजनवर्शवदौ अ. चिन्नस्वामिशास्त्री अ. रामनाथशास्त्री च

१. २, तैलङ्गाक्षरमुद्रितमिताक्षरापुस्तके यथाकमं ४,१६, १२५ २३, पुष्टे इष्टच्यम् ।

अ।पस्तम्बधर्मसूत्रीयविषयानुक्रमणिका ॥

विषयाः—	वृष्टम्—	विषयाः—	पृष्ठम्—
प्रथमप्रश्ने-		प्रथमप्रश्ने-	
प्रथमकरिडकायाम्—		षष्ठकरिडकायाम्—	
धर्मप्रमाणानि । चातुर्वर्ण्यम् ।	3	ब्रह्मचारिनियमाः । प्रथमप्रश्ने-	ફ ७
तेषां जन्मतो ज्येष्टयम् ।	8	सप्तमकरिएडकायाम्— ब्रह्मचारिधर्माः ।	४१
वर्णधर्मः । उपनयनविधिः ।	ę O	स्नातकधर्माः ।	४९
विद्वानेवोपनेता ।	,,	प्रथमप्रश्ने-	
उपनयनकालः ।	"	श्रष्टमकरिडकायाम् — बाह्यचारिधर्माः।	
ब्रात्यसंस्कारः	•	अनध्यायाः	<i>५</i> १
प्रथमप्रश्ने-		प्रथमप्रश्ने-	
द्वितीयकिएडकायाम्—		नवमकरिडकायाम्—	
बात्यसंस्कारः । ब्रह्मचारिनियमाः । दण्डाजिनमेखलादिकम् ।	११ १३	नैमित्तिकानघ्यायः । प्रथमप्रश्ने– द्शमकरिडकायाम्—	43
ब्रह्मचारिधर्माः ।	? 9	भनध्यायाः। प्रथमप्रश्ने-	લ્ હ
प्रथमप्रश्ने-		एकादशकरिडकायाम् —	
तृतीयचतुर्थयोः कगिडकयोः		अनध्यायाः । प्रथमप्रश्ने-	६१
ब्रह्मचारिनियमाः ।	8 6	अयमप्रश्न- द्वाद्शकरिडकायाम्—	
प्रथमप्रश्ने–		नित्यस्वाध्यायाः ।	६९
पञ्चमकरिएडकायाम्—		पञ्च महायज्ञाः । प्रथमप्रश्ते-	66
क्षभिवादनम् ।	3 8	त्रयोदशकगिडकायाम् —	
पादोपसंप्रहणम् ।	33	पञ्चयज्ञादि ।	હ કુ
ब्रह्मचारिनियमाः ।	३५	ओङ्कारप्रशंसा ।	હલ

	1		
	DEF		
	e.	(#) U	
	CE	M	
	UL		
	CLAS		
	Cali		
***			
	D.G.A. 7		
	200		
	and the second		
		1	
169 N			
	6/8/4		
4			
		1	

विषयाः—	पृष्ठम् ।
प्रथमप्रश्ने-	
चतुर्दशकगिडकायाम् —	
नित्यकर्माणि ।	00
गुरूपसंग्रहणम् ।	১৩
अभिवाद्याः ।	७९
अभिवादनविधिः ।	८०
कुशलप्रदनः ।	८१
प्रथमप्रश्ने-	
पञ्चद्शकगिडकायाम्—	
आचमनविधिः।	८५
प्रथमप्रश्ने-	
षोडशकगिडकायाम्—	
आचमनविधिः।	९१
क्षभोज्यानि ।	63
कचित् भोजननिषेधः ।	९९
प्रथमप्रश्ने-	
सप्तद्शकरिडकायाम्—	
अभोज्यान्नानि ।	60
अभक्ष्याणि ।	99
प्रथमप्रश्ने-	
अष्टादशकगिडकायाम्—	
अनापद्युत्तिः ।	१०३
क्षभोज्याचाः ।	१०५
भोज्याताः ।	१०७
प्रथमप्रश्ने-	
एकोनविंशकगिडकायाम्-	
भोज्याद्धाः ।	१०९
प्रथमप्रश्ने-	
विंशतितमकरिडकायाम्-	~~-~~
छौकिकप्रयोजनान पेक्षेणैव	
धर्मानुष्टानम् ।	११२
धर्मछक्षणम् ।	११३

विषया:—	पृष्ठम् ।
अपण्यानि ।	११५
प्रथमप्रश्ने-	
एकविंशकिएडकायाम् —	
पतनीयानि ।	११७
अञ्जविकराणि ।	११९
प्रथमप्रश्ने-	
द्वाविंशकरिडकायाम् —	
अध्यात्मपटलम् ।	१२१
आत्मज्ञानोपायाः ।	१२३
आत्मलाभश्रेष्ठयम् ।	१२४
आत्मज्ञानप्रशंसा ।	१२५
आत्मज्ञानसंपादनम् ।	१२९
आत्मस्वरूपम् ।	१३१
प्रथमप्रश्ने -	
त्रयोविंशकिएडकायाम् —	
आत्मज्ञानफलम् ।	१३३
भूतदाहीया दोषाः ।	१३६
आत्मलाभयोगाः ।	१३७
प्रथमप्रश्ने-	
चतुर्विंशकगिडकायाम्-	
क्षत्रियवधप्रायश्चित्तम् ।	१४०
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् ।	१४१
ब्रह्मध्नो वृत्तिः।	१४३
छरापानप्रायश्चित्तम् ।	686
गुरुदारगमनप्रायश्चितम् ।	,,
प्रथमप्रश्ने-	
पञ्जविंशकरिडकायाम्—	
स्तेयादिप्रायश्चित्तम् ।	580
प्रथमप्रश्ने-	
षड्विंशकगिडकायाम् —	
धेनुहननप्रायश्चित्तम् ।	१४८
अपतनीयप्रायश्चित्तम् ।	१४९

विषयाः—	पृष्ठम् ।	विषया:	पृष्ठम् ।
्रथमप्रश्ने		प्रथमप्रश्ने-	
सप्तविशकण्डिकायाम्— अपतनीयप्रायश्चित्तम्।	१५३	पकोनत्रिंशकिएडकायाम्—	
प्रथमप्रश्ने-		पतितधर्माः ।	१६१
श्रष्टाविशकरिडकायाम्—		प्रथमप्रश्ने-	
अपतनीयप्रायश्चित्तम् ।	१५७	त्रिंशदादिषु तिस्रुषु करिडन	तासु –
भ्रूणहत्याप्रायश्चित्तम् ।	१५९	स्नातकथर्माः ।	800

इति प्रथमप्रश्नविषयाः ॥

अथ द्वितीयप्रदनविषयाः॥

91411	द्राप्त	गर्गापपथा ।।।	
द्वितीयप्रश्ने-		अवध्याः।	२ १६
थमद्वितीययोः करिडकयोः -		दण्डप्रणयनम् ।	296
गृहस्थघर्माः ।	१७९	द्वितीयप्रश्ने-	
द्वितीयप्रश्ने-		पकादशकगिडकायाम्—	
तृतीयकगिडकायाम्—		सार्गप्रदानम् ।	२१८
वैश्वदेवम् ।	920	द्वितीयविवाहः।	२१९
वैश्वदेवबिछः ।	१८९	सगोत्राविवाहनिषेधः।	228
द्वितीयप्रश्ने-		विवाहभेदाः ।	223
चतुर्थकरिडकायाम्—		द्वितीयप्रश्ने-	
वैश्वदेवबलिः ।	१९१	द्वादशकरिडकायाम्—	
गृहस्थधर्माः ।	१९३	अभिनिम्नुक्तादिप्रायश्चित्तम् ।	२२ ६
द्वितीयप्रश्ने-		द्वितीयप्रश्ने-	
पञ्चमकरिडकायाम् —		त्रयोदशकरिडकायाम्—	
गृहस्थधर्माः ।	१९७	स्त्रीरक्षणम्।	२२९
द्वितीयप्रश्ने-		पुत्रस्य दानादिनिषेधः ।	२३१
पष्टादिष् चतस्रष् करिडकासु	_	दायभागः।	233
अतिथिपूजा।	२०१	द्वितीयप्रश्ने-	
द्वितीयप्रश्ने –		चतुर्दशकरिडकायाम्	
दशमकरिडकायाम्—		दायविभागः।	239
ब्राह्मणादिवृत्तिः।	२१५	द्वादश पुत्रा:।	२३७
		휴가는 가게 되어 가장 하는 것이 없는 것이 되었다.	19, 717

DF

C₁

विषयाः—	पृष्ठम् ।	विषयाः—	पृष्ठम् ।
द्वितीयप्रश्ने-		द्वितीयप्रश्ने-	
प्रबद्शकिएडकायाम्-		द्राविशकिएडकायाम्—	
प्रेतोदकदानम् ।	२४५	वानप्रस्थधर्माः ।	२७५
अहविष्यहोमः ।	२४७	ब्रह्मचर्यादिप्रशंसा ।	२७७
द्वितीय १२ने-		द्वितीयप्रश्ने-	
षोडशकरिडकायाम्—		त्रयोविशकविडकायाम्—	
श्राद्धकल्यः ।	२५१	गाईस्थ्यश्रेष्ठयम् ।	209
द्वितीयश्रने-		द्वितीयप्रश्ने-	
सप्तद्शकरिडकायाम्		चतुर्विंशकरिडकायाम्—	
श्राद्धकल्पः।	२५५	गार्हस्थ्यश्रेष्ठयम् ।	२८१
तस्य कालः ।	••	द्वितीयप्रश्ने-	
श्राद्वीयबाह्मणः ।	२५७	पञ्चविंशकरिडकाम्-	
द्वितीयप्रश्ने-		राजधर्माः ।	२८५
श्रष्टाद्शकरिङकायाम् —		द्वितीयप्रश्ने-	
नित्यश्राद्धम् ।	२६१	पड्विंशकिएडकायाम्—	
द्वितीयप्रश्ने-		राजधर्माः ।	२८७
एकोनविंशकिएडकायाम्—		नियोग विधिः।	२८९
पुष्टवर्थप्रयोगः।	२६३	द्वितीयप्रश्ने-	
पुष्टिकामप्रयोगः ।	२६५	सप्तविशकरिङकायाम् -	
द्वितीयप्रश्ने-		परस्त्रीगमनप्रायश्चितम् ।	2 9 9
विशकएिडकायाम्—		द्वितीयप्रश्ने-	
पुष्टवर्थप्रयोगः ।	२६७	अष्टाविशकरिडकायाम्—	
		दण्डानहीः ।	२९५
द्वितीयप्रश् ने -		द्वितीयप्रश्ने-	, , ,
एकविशकरिडकाय।म्—			
आश्रमाः।	२६९	एकोनित्रशकिएडकायाम्—	
सन्यासिधर्माः ।	२७१	साक्ष्यविधिः ।	२१७
·वानप्रस्थाश्रमः ।	२७३	धर्मलक्षणम् ।	266

इति द्वितीयप्रश्नविषयाः ।

. शिवाभ्यां नमः॥

श्रापस्तम्बमहर्षिप्रणीतं धर्मसूत्रम् ॥

श्रीहरदत्तविरचितया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या सहितम्।।

प्रथमः प्रश्नः ॥

(१)प्रणिपत्य महादेवं हरदत्तेन भीमता । धर्माख्यप्रदनयोरेषा क्रियते वृत्तिरुज्जवला ॥ १ ॥

अथातस्सामयाचारिकान् धर्मान् व्याख्यास्यामः ॥ १॥

अथशब्द आनन्तर्थे । अतरशब्दो हेती । उक्तानि श्रौतानि गा-ह्याणि च कर्माणि । तानि च वक्ष्यमाणान्धर्मानपेक्षन्ते । कथम् ? आ-चान्तेन कर्म कर्तव्यं, शुचिना कर्तव्य'मिति वचनादाचमनशौचादी-नपेक्षन्ते ।

(२)'सन्ध्याहीनोऽश्चिनित्यमनहः सर्वकर्मसु'।

इति वचनात् सन्ध्यावन्दनम् । एवं 'अशुचिकरानिर्वेषः,'(३) 'द्विजाः तिकमंभ्यो हानिः पतनम्' इति वचनात् ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तानि च । एवमन्येष्विपि यथासम्भवमपेक्षा द्रष्टव्या । अतस्तदनन्तरं सामयाचारिकान् धर्मान् व्याख्यास्यामः । पौरुषेयी व्यवस्था समयः । स च त्रिविधः—विधिनियमः प्रतिषेधश्चेति । तत्र प्रवृत्तिप्रयोजनो विधिः—(४)'सन्ध्योश्च

इत्यधिकः पाठः क० पु०।

मातामहमहाशैलं महस्त्दापतामहम् ।
 कारणं जगतां वन्दे कण्ठादुपरि वारणम् ॥ १ ॥

२. दक्षस्मृ ॰ अ० २. इलो. २९. 'यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाक्भवेत् ' इति तस्योत्तरार्धम् ।

३. गो॰ घ॰ २१. ४. "अञ्चर्द्विजाती"ति. घ. पु. ४. आप० घ० १. ३०.८.

बहिर्मामादासनं वाग्यतश्चे'त्यादिः। निवृत्तिप्रयोजनावितरौ। (१)'प्राङ् मखोऽन्नानि भुञ्जीते'ति नियमविधिः । श्रुदुपघातार्था भोजने प्र-वृत्तिः। शक्यं च (२)यत्किञ्चदृदिङ्मुखेनापि भुञ्जानेन भुदुपहन्तुम्। तत्र नियमः क्रियते-प्राङ्मख एव भूक्षीत, न दक्षिणादिमख इति । (३)परिसङ्ख्या तु नियमस्यैव कियानपि भेदः । एवं द्रव्यार्जने रागा-त्यवृत्तं प्रति नियमः क्रियते-'याजनाध्यापनप्रतिग्रहेरेव ब्राह्मणो द्रव्यः मार्जयेतः न क्रिवाणिज्यादिने ति । (४) व्राह्मणस्य गोरिति पदोपस्प र्शनं वर्जये'दित्यादिः प्रतिषेधः । समयमुळा आचारास्समयाचाराः तेषु भवाः सामयाचारिकाः । एवरभूतान् धर्मानिति । (५)कर्मजन्योऽभ्युद-यनिःश्रेयसहेत्रपूर्वाख्य आत्मगुणो धर्मः 🕕 तद्धेतुभूतकर्मन्याख्यानमेव तद्व्याख्यानम् । तत्र विधिषु तावद्विषयानुष्ठानाद्धमे इति नास्ति वि प्रतिपात्तः। नियमेष्विष (६)नियमानुष्टानाद्धर्मः, प्रतिषेधेष्विष (७)न-अर्थान्रष्ठानाद्धर्भ इति केचित्। अत एव धर्मानित्यविशेषेणाह ।

अन्ये त-विधिष्वेव धर्मः, इतरयोस्तु विपरीतानुष्ठानादधर्मः केव-लम, न तु विषयानुष्ठानात् कश्चिद्धमः । न ह्यप्रतिगृह्णसपिबन्वा सुरां धार्मिक इति लोके प्रसिद्धः । सुत्रे तु धर्मग्रहणमधर्मस्याप्यपलक्षण-मिति स्थिति:-इति ॥ १ ॥

कि भोः समयोऽपि प्रमाणम्, ? (८)यदि स्यादिदमपि प्रमाणं भ-वितुमहित-'चैत्यं वन्देत स्वर्गकामः । प्रगे भुञ्जीत । केशानुब्लुँब्छेत् ।

१. आप० घ० १. ३१. १. २. यत्विश्चनदिङ्मुखेन इति क० पु०।

३. प्रतिषेधः परिसंक्येत्यनथीन्तरम् । परिसंख्या वर्जनबुद्धः । तद्विषयको बिधिः परिसंख्याविधिः । स परिसंख्यापदेन। ऽप्यभिधीयते इति मीमांसकानां मतम् । अत एव विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते ॥ इत्येव वार्तिककारैरुक्तम् । प्रन्थकारस्त्वयं परिसंख्यां नियमविधावेवान्तर्भावयति ॥

४. आप॰ ध॰ १. ३१. ६.

५. इदं च तार्किकादिमतमनस्था प्रभाकरमत्र । भारमते तत्ताःकर्मणामेव यागदान-होमादिख्याणां चोदनालक्षणानां धर्मत्वाङ्गीकारात् । उक्तं हि भट्टगादैः-

श्रेयो हि पुरुषप्रीतिस्सा द्रव्यपुणकर्मभिः।

चोदनालक्षणेस्साध्या तस्मात्तेष्वेव धर्मता ॥ इति । इलो. वा. १२. १९१.

६. पक्षेऽप्राप्तांशस्य पूरणकरणादित्यर्थः ।

७. तत्तित्रेषेध्यकियात्रागभावपरिपालनादिति यावत् ।

[.] ४. यदि प्रमाणभिदमपि त्रमाणं इति क॰ पु॰ ।

तिष्ठन् भुश्चीत । न स्नाया दिति । तत्राह-

धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् ॥ २ ॥

न हि ब्रूमः समयमात्रं प्रमाणिमिति । किं तर्हि ? वर्मज्ञा ये मन्वाः दयस्तेषां समयः प्रमाणं धर्माधर्मयोः ॥ २ ॥

कथं पुनिरद(१)मवगतं मन्वादयो धर्मज्ञा न बुद्धादय इति ? यद्यु-च्यते-बुद्धादीनामतीन्द्रियेऽथें ज्ञानं न सम्भवतीति, तन्मन्यादिष्विप सम् मानम्। अथ तेषां धर्मज्ञानाविद्ययादतीन्द्रियेऽपि ज्ञानं सम्भवतीति, तत् बुद्धादिष्विप समानम्। यथाऽऽह्यः—

(२) 'सुगतो यदि धर्मझः कपिछो नेति का प्रमा। ताबुमौ यदि धर्मझौ मतभेदः कथं तयोः॥ इति।

वक्तव्यो वा विशेषः, तमाह-

वेदाश्च ॥ ३॥

चोऽवधारणे । वेदा एव मूळप्रमाणं धर्माधर्मयोः । (३)न च नित्यनिर्देषिषु वेदेपूकोपाळम्मसम्भवः । (४)स्वतःप्रमाणस्य हि राव्दस्य न वक्तुदोषानिबन्धनमप्रामाण्यम् । तदिहास्मदादीनां धर्मञ्चसमयः
प्रमाणम्, धर्मञ्चानां तु वेदाः प्रमाणम् । मनुर्प्याह—

(५)वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चेव साधृनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥

गौतमोऽपि—(६) 'वेदो धर्ममूळं, तद्विदां च स्मृतिशीले।' इति। यद्यप्यप्रत्यक्षो वेदो मूळभूतोऽस्मदादिमिनीपळभ्यते। तथापि (७)मः न्वादय उपलब्धवन्तः इत्यनुमीयते। वस्यति—(८) 'तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते' इति॥३॥

वत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैदयज्ञूदाः॥ ४॥

१. अवगम्यते इति ख०पु०।

२. अष्टसहस्री॰ पु॰ ५. रलोकोऽगं कौमारिल इति अष्टसहस्रोटिप्पण्याम् ।

३. नित्येषु निर्देषिषु, इति ख॰ पु॰ । अपीरुषेयेषु निर्देषिषु इति घ. पु.

४. मीमांसकमते तावतः वैदिकानां वाक्यानां नित्यत्वाभ्युपगमात् तत्र कर्तृतया पुरुषसम्बन्धाभावात् स्वत एव प्रामाण्यमङ्गीकृतम् । तदाभिष्ठत्याह—स्वतः प्रमाणस्येति ।

५. मनु० स्मृ० २. ६. . ६. गौ० थ० १. १, २.

७. 'मन्वादिभिष्यळभ्यते इत्यनुमीयते' इति ख॰ पु॰ । ८. आ४० ध० १. १२. १०.

ब्राह्मणाद्याश्वलारो वर्णसंज्ञिकाः । ते च सामयाचारिकैर्धर्मेराधिः क्रियन्ते । (१)चतुर्णामेवोपदेशेऽपि पुनश्चतुर्प्रहणं (२)यथाकथञ्चित् चतुःर्वन्तर्भृतानामपि प्रहणार्थम् । ततश्च(३) 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वैर्य' इति बौधायनादि। भेरुकानामनुलोमादीनामप्यत्र प्रहणं मतम् । तथा च गौतमः प्रतिलोमानामेव धर्मेऽनधिकारमाह —(४)'प्रतिलोमास्तु धर्मः होना" इति ॥ ४॥

तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतदश्रेवान् ॥ ५ ॥

जन्मत इति वचनात् सद्भत्तादि श्रदाद्वैश्यबुवोऽपि श्रेयान्। एवं वैर्यात् क्षत्रियः, क्षत्रियात् ब्राह्मणः ॥ ५॥

अज्ञूद्राणामदुष्टकर्मणामुवायनं वेद्ध्वयनमग्न्याचेयं फलवन्ति च कर्माणि॥ ६॥

श्द्रवर्जितानां त्रयाणां वर्णानामदुष्टकर्मणामुपायनादयो धर्माः । उपाय-नमुपनयनम् । नात्र त्रैवर्णिकानामुपनयनादि विधीयते, प्राप्तत्वात् । ना पि सूद्राणां प्रतिषिध्यते, प्राप्त्यभावात्। तथा हि—उपनयनं तावद्गह्ये (५) गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीते त्यादिना त्रैवर्णिकानामेव विहितम्। इहापि तथैय विदास्यते । अध्ययनमपि (६)'उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्म-चारिवास' इत्यारभ्य विधानात् अनुपनीतस्य शूद्रस्याप्राप्तमेव । कि च (७)'इमराानवच्छूद्रपातिता'विति (८)अध्ययनिवेषेद्यो वश्यते । (९)यस्य समीपे नाध्येयं सं कथं स्वयमध्येतुमईति।

अग्न्याधेयमपि (१०)'वसन्ता ब्राह्मण' इत्यादि त्रैवर्णिकानामेव विहितम्। फलवन्ति चाग्निहोत्रादीनि कर्माणि (११) सत्रयाणां वर्णाना मित्युक्तत्वात् त्रैवः र्णिकानामेव नियतानि । विद्याग्न्यमःवाश्च शुद्राणामप्रसक्तानि । उक्तो वि॰ द्याग्न्यभावः। तस्माद्दुष्टकर्मप्रतिषेघार्थं सुत्रम् । यथा शास्त्रान्तरे-(१२) 'द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतन'मिति । अप्रतिषेधे तु दुष्टकर्मणामप्यधिः

 ^{&#}x27;वर्णानामुपदेशेऽपि पुनश्रतुर्प्रहणं यथाकयश्चिचतुर्ध्वन्तर्भृतानामपी'ति ख. पु.

२. यथाकाम इति क० पु. ३. बी० घ० १. ७. १. ४. गी० घ० ४. २५.

५. आप० गृ० ८. २. ६. आप० घ० १. २. ११. ७. आप० घ० १. ९.९.

८. अध्ययनप्रतिषेधप्रकरणे वक्ष्यत इति ख० पु.।

९. यस्य यस्य, स सः इति द्विरुक्तिः क० पु० । १०. तै. ब्रा. १. १. २.

११. आप० परि० १. २ १२. गौ० घ० २१. ४.

कारो भवत्येव । 'फलवन्ति च कर्माणी'त्यभिधानात्, क्रियते इति कर्मेति निर्वचनात् । (१) प्रागुपनयनात् कामचारवादभक्ष' इति गौतमस्मरणं ब्रह्महत्यादिमहापातकव्यतिरिक्तविषयमित्यनुपेतस्यापि दुष्टकर्मत्वसम्भ-वात् अदुष्टकर्मणा(२)मित्युक्तम् । शुद्रप्रतिषेधस्तु प्राप्तानुवादः ॥ ६ ॥

यथा ब्राह्मणादीनामुपनयनादयो धर्माः प्रधानभूताः तादशं शुद्रस्य कर्माऽऽह—

शुश्रुषा शुद्रस्येतरेषां वर्णानाम् ॥ ७ ॥

इतरेषां ब्राह्मणादीनां वर्णानां या शुश्रूषा सा शूद्रस्य परमो धर्मः ॥ ७ ॥ (३)तत्र विशेषमाह—

पूर्वस्मिन्यूर्वस्मिनवर्णे निइश्रेयसं भूयः ॥ ८॥

सर्वप्रकारं कताया अपि वैश्यगुश्रूपायाः मात्रयापि कृता अत्रियग्रु-श्रूषा बहुतरं फलं साधयति । एवं अत्रियगुश्रूषाया ब्राह्मणशुश्रूषा ॥८॥ उपायनं वेदाध्ययनमित्यादि यदुकं अस्मिन् कमे उपनयने विशेषमाह्—

उपनयनं विद्यार्थस्य अतितस्संस्कारः ॥ ९ ॥

विद्या अर्थः प्रयोजनं यस्य स विद्यार्थः । तस्यायं श्रुतिविद्दितस्संस्कारः उपनयनं नाम। 'विद्यार्थस्ये'ति वचनात् मूकादेनं भवति । तथा च शङ्कालि- खितौ (४) 'नोन्मत्तम्कान् संस्कुर्यात्' इति । (५) लिङ्गस्य विवक्षितत्वात् स्त्रिया अपि न भवति यद्यपि तस्याः (६) 'अग्ने गृहपते' इत्यादिकथा विद्यया अर्थः । 'श्रुतित' इति वचनं तद्तिक्रमे श्रौतातिक्रमप्रायश्चित्तः प्राप्त्यर्थम् ॥ ९ ॥

अनेकवेदाध्यायिनां वेदत्रतत्रदुपनयनमपि प्रतिवेदं भेदेन कर्तब्य-मिति प्राप्ते उच्यते —

सर्वभयो वै वेदेभयस्सावित्रयन्च्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥१०॥

(७) श्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् । तदित्यृवोऽस्यास्साविज्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥' इति (८) मनुः । तत्रश्चोपनयने यत्साविज्या अनुवचनं तत्सुखेन सर्वे वेदा अनुका

१. गो०ध०२.१. २. उपनयनमुक्तं इति क०पु० ३. तत्र विशेषः, इति क.पू.

४. इदानीमुपलस्यमानमु।द्रेतशङ्कालीखितस्मृतिपुस्तकेषु रलोकोऽयं नोपलस्यते ।

५. विद्यार्थस्येत्यत्र पुंलिङ्गस्य विवक्षितत्वात् इत्यर्थः ।

६. ते. सं. १. ५. ६. ७. मनु. स्मृ. २. ७७. ८. मनुवचनम् इति. ख. पु.

भवन्तीत्यगृह्यमाणविशेषत्वादेकमेवोपनयनं सर्वार्थीमिति । अस्मिन्नर्थे ब्राह्मणमपि भवति (१)ब्राह्मणमेव वा पठितम् । आथर्वणस्य वेदस्य पृथगुपनयनं कर्तव्यम् । तथा च तत्रैव श्रुतम्—(२)नान्यत्र संस्कृतो भृग्विङ्गरसोऽधीयीते'ति ॥ १०॥

विद्वानेवीपनेताऽभिगम्यत इति विधातुमविदुषो निन्दामाह—

तमसो वा एष तमः प्रविद्याति यमविद्वानुपनयते यश्चाऽविद्यानिति हि ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

यथा कश्चित् तमसस्सकाशात्तम एव प्रविष्टो न किञ्चिज्ञानाति एवः मेवैषः यं माणवक्रमविद्वातुपनयते, तथा यथाविद्वात् । उपनीयते इत्यपेक्ष्यते । यश्च स्वयमविद्वात् सन्तुपतीयते सोऽपि तमस एव तमः प्रविशति । अस्मि क्ये बाह्मणमपि भवतीति ॥ ११ ॥

कीरशस्तह्यपनेताऽभिगम्यः ? तमाह—

तस्मिन्नभिजनविद्यासमुदेतं समाहितं संस्कर्तारमि एसेत्॥ १३॥

अविच्छिन्न(३)वेद्वेद्सिम्बन्धे कुले जन्म अभिजनः। षड्भिरङ्गैस्सहैव यथावद्र्धेज्ञानपर्यन्तमजीतो वेदो विद्या। सर्वोसस्मवे वेद् एव वा। तस्मिन्यपनयने कर्तच्ये ताभ्यां अभिजनविद्याभ्यां समुदेतं सम्पन्नम्, समाहितं विद्यित्रतिषिद्धेष्ववादितमनसम्, संस्कर्तारमाचार्यमिष्सेत्। इच्छया करणं लक्ष्यते। आष्नुयाद्भिगच्छेदिति॥ १२॥

तासमञ्जेव विद्याकर्माऽऽन्तमवित्रतिपन्ने धर्मेभ्यः ॥१३॥

तिसम्भित्र चोपनेतिरि विद्यान्तर्म विद्याप्रहणं कर्तव्यम् । आन्तमासमाप्तेः, अविप्रतिपन्ने धर्मेम्यः यद्यक्षावाचार्यो धर्मेभ्यो न प्रच्युतो भवति । प्रच्युते तु तिस्मन्नसम्पर्काहें अन्यतोऽपि विद्याकर्म भवत्येव ।

*येषां चाचार्यकरणविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यते । क-

प्रमाणं भवति, ब्राह्मणिमिति हि वाचा पठितम्, इर्यद्युद्धः पाठः ख. पु.

२. गोप॰ झा॰ १. २९, ३. वेदवित्सम्बन्धे इति. क. पु.

^{*.} एति बिहान्तर्गतो भागः प्रक्षिप्त इति Mysore पुस्तके । परन्तु क. ग. पुस्तक्षेत्रास्य प्रति । परन्तु क. ग. पुस्तक्षेत्र स्थाने विद्यता प्रति । परन्तु क. ग. पुस्तक्षेत्र स्थाने । परन्तु क. ग. पुस्तक्षेत्र स्थाने । विद्यता प्रति । प्रयुज्यते , अतो प्रति विधिना प्रयुज्यते । अति । प्रति विधिना पर्योत । प्रयुज्यते । प्रति विधिना पर्योत । प्रयुज्यते । प्रति विधिना पर्या । प्रयुज्यते । प्रति विधिना विधिना पर्या । प्रति विधिना । परन्तु क. ग. पुस्त । प्रति विधिना विधिना । परन्तु क. ग. पुस्त । प्रति विधिना परन्तु कर्मा । प्रति विधिना परन्तु कर्मा । परन्तु कर्मा । प्रति विधिना परन्तु कर्मा । परन्

थम् ? उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं भावयदिति । सकुदुपनीतस्य माणवकस्य न पुनरुपनयनसंस्कारः सम्भवति । तं कथमन्योऽध्यापयेतु ? पतेन मध्ये आचार्यमरणे गाणवकस्य तद्ध्ययंन नाचार्यान्तरात् सम्भवः तीति द्रष्टव्यम् ॥ १३॥

(१)आचार्यशब्दं निराह-

यस्ताद्धमीनाचिनोति स आचार्यः॥ १४॥

यस्मात्पृरुषादयं माणवकः धर्मानाचिनाति आत्मनः प्रचिनोति शिक्षते स आचार्यः। (२) अप्यक्षरसाम्यानिर्वयादि ति चकारमात्रेणेदं निर्वच-नम् । अनेन प्रकारेण माणवकमाचार्यः शौचाचारांश्च शिक्षयेदित्युक्तं भवति॥ १४॥

तस्मै न दुश्चेत्कदाचन ॥ १५ ॥

तस्मै एवंभूताचार्याय कद चन कदाचिद्पि न दृह्येत् तद्विषयमपकारं न कुर्यात्॥ १५॥

कस्मादिखत आह—

स हि विद्यातस्तं जनयति ॥ १६॥

से ह्याचार्यः तं माणवकं विद्यातो जनयति, यथा पिता मातृतः । (३)अत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ इति शास्त्रान्तरम् ॥ १६॥

तच्छेष्ठं जन्म ॥ १७॥

तद्विद्यातो जन्म श्रेष्ठं प्रशस्ततमम्; अभ्युद्यनिःश्रेयसहेतुत्वात् ॥१७॥ मातापित्रभ्यामाचार्यः श्रेष्ठ हत्याह-

शरीरमेव मातापितरौ जनयतः॥ १८॥

मातापितरौ शरीरमात्रमेव काष्ठकुड्यादिसमं जनयतः । आचार्यस्तु सर्वपुरुषार्थक्षमरूपं जनयति । (४)"आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणा"मिति गौतमः॥ १८॥

वसन्ते ब्राह्मणसुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं, शरदि वैद्यं. गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणं, गर्भैकादशेषु राजन्यं.

१. आचार्यशब्दिनर्वचनमाह. इति क. ग. पु. २. निरु. २. १. १.

३. मनु. स्मृ. २. १७०. ४. गौ ध. २. ५०

गर्भद्वादशेषु वैश्वयम् ॥ १९॥ (१)वसन्ते ब्राह्मणमित्यादि गृह्ये गतम् ॥ १९॥ अथ काम्यानि ॥ २०॥

कामनिमित्तान्युपनयनानि वश्यन्ते ॥ २०॥

6

(२)ससमे ब्रह्मवर्चसकामम्॥ २१॥ अष्टम आयुष्कामम्॥ २२॥ नवमे तेजस्कामम्॥ २३॥ दशमेऽस्राचकामम्॥ २४॥ एकादश इन्द्रियकामम्॥ २५॥ द्वादशे पशुकामम्॥ २६॥

'ब्रह्मवर्चेसकाम'मित्यादीनि षट् सुत्राणि स्पष्टार्थानि । सर्वत्रोपन-यीतत्यपेक्ष्यते ॥ २१-२६ ॥

(३) 'आचार्याधीनस्स्या' दित्यादीनि यानि ब्रह्मचारिणो व्रतानि व-स्यन्ते तेष्यसमर्थानां कुमाराणां वर्णक्रमेणाचुकल्पमाह—

आषोडशात्ब्राह्मणस्यानात्यय आद्वाविंशात्क्षत्रि-यस्याऽऽचतुर्विशादैश्यस्य यथा व्रतेषु समर्भः

स्याचानि वक्ष्यामः॥ २०॥

आकारोऽभिविधौ । अत्ययोऽतिकमः । स एवाऽऽत्ययः तदभावोऽनात्ययः । याद्यिक्छको दीर्घः, आङो वा प्रश्लेषः । प्रकरणादुपनयनकालस्येति गम्यते । यथा व्रतेषु समर्थः स्यात् नधैतावान् कालः प्रतीक्ष्यः । पूर्वभेव तु सामर्थ्ये सत्यप्टमवर्षाद्यतिकमे वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तमेव भवति । एवं षोडशादिभ्य ऊर्ध्वे कियन्तश्चित्कालमसमर्थानां पश्चात्सामर्थ्ये सति प्रायश्चित्तं भवत्येव ॥ २७ ॥

तदानीं प्रायश्चित्तमाह-

अतिकान्ते सावित्र्याः ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेत् ॥ २८ ॥

१. आप. गृ. ११. २. २. इतः प्रश्वति सूत्रषट्कमेकसृत्रतया लिखितं क. पुस्तके । ३. आप. घ. १. २. १९.

यस्य यः सावित्रयाः काल दकः तद्दिकमे श्रैविद्यकं ज्यवयवा वि द्या तामधीयते ये ते श्रैविद्याः, तेषामिदं श्रैविद्यकम्। (१) गोत्रवरणाद्वुस्। 'चरणाद्धर्माम्नाययोरि'ति वुस्। एवंभूतं ब्रह्मचर्यं, अग्निपरिचर्यामध्य-यनं गुरुशुश्रूषामिति परिहाप्य, सकलं ब्रह्मचारिधमे चरेत्। कियन्तं कालम् ? ऋतुं, 'कालाध्वनो'रिति द्वितीया। ऋतुमिति वचनाद्दत्वारम्भे प्रायश्चित्तारम्भमिच्छन्ति॥ २८॥

अथोपनयनम् ॥ २९ ॥

पवं चरितवत उपनेतव्यः ॥ २९ ॥

ततस्तंबत्सरमुदकोपस्पर्शनम् ॥ ३० ॥

ततः उपनयनादारभ्य सम्बत्सरमुदकोपस्पर्धनं स्नानं कर्तब्यम् । शकस्य त्रिषयणं स्नानम्(२) अशकस्य यथाशक्ति ॥ ३० ॥

अषाऽध्याच्यः॥ ३१॥

एवं चरितवतः प्रधादध्याप्यः ॥ ३१ ॥

अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेती स्यातां ते ब्रह्महसंस्तुताः ॥ ३२ ॥

यस्य माणवकस्य पिता पितामहश्चानुपेतौ स्यातां स्वयं च, ते तथाविचास्स्य माणवका ब्रह्महंस्तुताः ब्रह्महण इत्येच कीर्तिताः ब्रह्मचाविभिः। सतस्मिन् तच्छुब्द्योगस्तद्धम्प्राप्त्यर्थः। एवं च (३)'इमशानवच्छुद्रपतिता'वि-त्यभ्ययनिवेषध्यकरणे वश्यते । ततस्य ब्रह्म यथा ब्रह्महसमीपे नाध्ये यमेवमेषामपीति ॥ ३२॥

तेषामभ्यागमन भोजनं विवाइमिति च वर्जयेत् ॥ ३३॥

तेषामेतेषामभ्यागमनमाभिमुख्येन गमनम्, मातापित्पुत्रदारशरीरर-क्षणार्थमपि वर्जयेत्। यद्यपि भिक्षा सर्वतः प्रतिष्ठाह्येति वस्यते भोजनमुः द्यतमपि वर्जयेत् (४) 'अपि दुष्कृतकारिण' इति सत्यपि वचने। विवाहं च वर्जयेत् यद्यपि (५) 'स्त्रीरतनं दुष्कुलादपी'ति मानवस्मरणम् ॥ ३३॥

तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् ॥ ३४॥

१. पा॰ सू॰ ४.३. १२६. २. अन्यस्य' क. ख. पु. ३. आप॰ घ॰ १. ९. ९.

४. आप० घ० १.१९.१३. ५. मनु० स्मृ० २. २३८.

्र इच्छतामिति वचनाम्न बलात्कारेण प्रायश्चित्तं कारयितव्यम् ॥ ३४ ॥
यथा प्रथमेऽतिकम ऋतुरेवं सम्बन्सरः ॥ ३५ ॥
यथा प्रथमेऽतिकमे ब्रह्मचर्यस्य ऋतुः कालः एवमन्यस्मिन्नतिकमे संवत्सरः
कालः ॥ ३५ ॥

अथोपनयनम् ॥३६॥ तत उद्कोपस्पर्शनम् ॥ ३०॥ गते ॥ ३६॥ ३७॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने प्रथमा (१)कण्डिका ।

प्रतिपूर्व संख्याय संवरसराज्ञ्यावन्तोऽनुपेताः स्युः ॥१॥
यदि पितैवानुपेतः ततस्संवत्सरमेकम् । अथ पितामहोऽपि, ततो
द्वा । अथ स्वयमपि यथाकालमनुपेतः, ततः संवत्सरानिति ॥१॥
अथोदकोपस्पर्शन मन्त्राः—

सप्तभिः पावमानीभि"र्यदन्ति यच्च दूरक" इत्येताभिः र्यज्ञुष्पविश्रेण सामपविश्रेणाऽऽङ्गिरसेनेति॥ २॥

पवमानः सोमा देवता यासां ताः (२)पावमान्यः.। यजुष्यवित्रेण(३)'आपो अस्मान्मातरः शुन्धन्तिव' त्यनेन, सामपवित्रण 'कया नश्चित्र आशुः

१. खण्डिका इति. क. पुस्तके । खण्डः इति ख. पुस्तके । एवमेव प्रतिखण्डसमाप्ति ॥

२. यदन्ति यच दूरके भयं विन्दिति मामिह । पवमान वितज्जिहि ॥ १ ॥ पवमानस्सोऽअध नः पवित्रेण विचर्षणिः। यः पोता स पुनातु नः ॥ २ ॥ यते पवित्रमर्निंध्यमे विततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनीहि नः ॥ ३ ॥ यते पवित्रमर्निंध्यमे तेन पुनीहि नः । ब्रह्म सवैः पुनीहि नः ॥ ४ ॥ उभाभ्यां देव सवितः पवित्रेण सवेन च । मां पुनीहि विश्वतः ॥ ५ ॥ त्रिभिष्ट्वं देव स्वित्वं विश्वेः सोम धामिभः । अग्ने दक्षैः पुनीहि नः ॥ ६ ॥ पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया । विश्वे देवाः पुनीतन मा जात-वेदः पुनीहि मा ॥७॥ (ऋ० सं०७.२.१७,१८) इति सप्त पावमान्यः ॥

३. आपो अस्मान् मातरश्युन्धन्तु घृतेन नो घृतपुदः पुनन्तु विश्वमस्मत्प्रवहन्तु रिप्रम्" (तै.सं. १.२.१.) इति यजुःपवित्रम्। 'कया नश्चित्र सा भुवदूती सदावृधस्सखा। कया शिवष्ठया वृता' इत्यस्यामृचि गीयमानं वामदेव्याख्यं साम् सामपवित्रम् ॥

वदि'त्यादिगीतेन वामदेव्येन साम्ना, आङ्गिरसेन(१) 'हं सःशुचिषदि'त्यनेन पतैरञ्जलिना शिरस्यपेऽवसिञ्चेत् ॥ २ ॥

अपि वा व्याहातिभिरेव ॥ ३॥

पूर्वैः सह व्याहतीनां विकल्पः ॥ ३॥

अथाऽध्याच्यः ॥ ४ ॥

गतम ॥

तत्र 'यस्य पिता पितामह' इत्युपक्रमे 'यस्ये'त्येकवचनमन्ते 5'ण्यध्या-प्य' इति । मध्ये तु 'ब्रह्महसंस्तुताः' 'तेषामभ्यागमनं' 'तेषामिच्छता'-मिति बहुवचनम् । तत्रोपक्रमोपसंहारानुसारेण माणवकस्येव प्राय-श्चित्तमुपनयनमध्यापनं च । बहुवचनं तु तथाविधमाणवकबहुत्वापे श्वमित्यवोचाम ॥ ४ ॥

अथ यस्य प्रितामहादि नानुस्मर्यत उपनयनं ते इम-शानसंस्तुताः ॥ ५ ॥

प्रिवतामहादारभ्य प्रिवतामहः वितासहः वितास्वयं च यथाकालमिति । ते तथाविधा माणवकाः रमशानसंस्तुताः । एतेन (२) रमशाने सर्वतः शम्याप्रासां दित्यध्ययननिषेध एषामि सिश्विधा मवित ॥ ५॥

तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाह मिति च वर्जये सेषामि-च्छतां प्रायश्चिसं द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्ये चरेदथोपनयनं(३)तत उदकोपस्पर्शनं पावमान्याः

दिभिः॥६॥

गतम्। पावमान्यादिभिरित्यनेनैव प्रतिपृष्ठषं सङ्ख्याय सम्बत्सराः नित्येतदपि द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

अथ गृहमेघोपदेशनम् ॥ ७ ॥ गृहमेघो गृह्यशास्त्रं गृहस्थधमों वा ॥ ७ ॥

१. हक्ष्यस्युचिषद्वसुरन्तिरिक्षसद्धोता वेदिषदितिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्धोमसः दन्जा गोजा ऋतजा अदिका ऋतं बृहत्" (तै. सं. ४. २. १. ४.) इत्याङ्गिरसः॥ २ आप. घ. १. ९. ६. ३. ततस्संवरसरसुदकोपस्पर्शनम् , इति ग. प्र. ।

नाध्यापनम् ॥ ८॥

नाध्यापनं क्रत्सस्य वेदस्य। किं तु गृह्यमन्त्राणामेवेति ॥ ८॥ ततो यो निवर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे ॥९॥

ततः एवं कृतप्रायाश्चित्तात् गृहस्थीभृताद्यो निवर्तते उत्पद्यते तस्योपन यनसंस्कारः कर्तब्यः । कथम् ? यथा प्रथमेऽतिकमे ऋतुं विव्यकं ब्रह्मचर्ये चार्यित्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

तत ऊर्ध्व प्रकृतिवत् ॥ १० ॥

ततः यो निवर्तते तस्य प्रकृतिवत् यथा प्राप्तमुपनयनं कर्तेब्यामिति । यस्य तु प्रापितामहस्य पितुरारभ्य नाजुस्मर्यत उपनयनं तत्र प्रायश्चित्तं नोक्तम्, धर्मक्रैकहितब्यम् ॥ १०॥

प्यं ततः पूर्वेष्विप निद्धापितमुपनयनम् , अथाऽध्ययनविधिः—

उपेतस्याऽऽचार्यकुले ब्रह्मचारिवासः ॥ ११ ॥

एवं यथाविष्युपेतस्य ब्रह्मचारिणस्ततः आचार्यकुत्रे वासे। भवति । ब्रह्म वेदस्तदर्थे वतं चरतीति ब्रह्मचारी । अध्ययनाङ्गानि वतानि चरता आचार्यकुळे वस्तब्यमित्युक्तं भवति ॥ ११ ॥

तत्र कालः —

ones of the

(१)अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ॥ १२ ॥

चतुर्णी वेदानामध्ययनकाल एषः। प्रतिवेदं द्वाद्श ॥ १२ ॥

पादूनम् ॥ १३ ॥

स एव कालः पाद्तं वा प्रत्येतव्यः। पादेनोनं पाद्तम् । परक्षपं (२)कतन्तवत्। षट्त्रिंशद्वर्षाणि । प्रतिवेदं नव ॥ १३ ॥

अर्धेन ॥ १४॥

ऊनिमिति(३) समस्तमप्यपेक्षते। चतुर्विशतिर्वर्षाि । प्रतिवेदं षट् ॥१४॥

१. गोपथन्नाह्मणेऽथवंवेदिये द्वितीयप्रपाठके पश्चमन्नाह्मणेऽस्य विधिर्द्देशते—तस्मा एतत् प्रोवाचाष्टाचत्वारिशद्वर्षं तचतुर्धा वेदेषु व्यूह्म द्वादशवर्षं नद्वावर्षः द्वादशवर्षाण्यवरार्धे भिप स्तायंश्वरेदाथा शक्तयपरम्" (गोप. ना. पू. २. ५.) इति ॥

२. 'शकन्ध्वादित्वात्' इति घ. पु. ।

३. उपसमस्तिमिति ख॰ पु॰ प्राप्तसमासमपीत्यर्थः । सर्वत्राप्यपेक्षते इति. घ. पु.

त्रिभिर्वा॥ १५॥

पादैह्नामिति प्रकरणाद्गम्यते । द्वादशवर्षाणि। प्रतिवेदं त्रीणि ॥१५॥ द्वादशावराध्यम् ॥ १६॥

अवराध्येशब्दोऽवरमात्रेत्येतासम्बर्धे वर्तते । द्वादशवर्षाणि अवरमात्रा यथा मवति तथा ब्रह्मचारिणा गुरुकुले वस्तव्यम् । पूर्वेणैव सिद्धे यो ब्रह्मचार्यतिमेधावितया चतुरोऽपि वदानितोऽल्पीयसा कालेन गृह्वा ति तेनाप्येतावन्तं कालं गुरुकुले वस्तव्यम् । (१) विद्यया स्नाती त्येत- स्मिन्नपि पक्षे नातित्वरितेन स्नातव्यमित्येवमर्थामेदमारभ्यते । एतेन एकस्य वेदस्य त्रीणि वर्षाणि ब्रह्मचर्थमवद्यं(२) भावीत्यर्थात्स्द्रमः । मनुर्प्याह—

(३)षद्त्रिशदाब्दिकं चर्यं गुरी त्रैविद्यकं वतम् । तदार्थिकं पादिकं वा प्रहणान्तिकमेव वा ॥ इति ॥

त्रयाणां वेदानां षट् त्रिंशत् ; एकैकस्य द्वाद्श । तद्धिकं त्रयाणाम्हा-द्शः एकैकस्य षट् । पादिकं वा त्रयाणां नवः एकैकस्य त्रीणि । ग्रहणा नितकमेव वेति एकेकस्य त्रिभ्य ऊर्ध्वमनियमः, न प्रागित्यर्थो द्रष्टव्यः॥१६॥

न ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य परोपवासोऽस्ति॥ १७॥

ब्रह्मचारिविद्यार्थशब्दयोरर्थं उकः । यो ब्रह्मचारी विद्यार्थों भवति न तेन दिवसमात्रमपि परस्य समीपे वस्तब्यम् । आचार्यस्य समीपे पव वस्तब्यम् । आचार्यस्य समीपे पव वस्तब्यम् । आचार्यस्य समीपे पव वस्तब्यिमार्युकं भवति । विद्यार्थस्येति वचनात् नैष्ठिकस्य कदाचिद्यन्यत्र (४)वासेऽपि न दोषः । यद्वा भाजनिवृत्तिरेवोपवासः । परलोक्षार्थं उपवासः परोपवासः स विद्यार्थस्य न भवति । नैष्ठिकस्य तु(५) दोषः । अत्र पक्षे (६) आहितानिरनद्वानि । विद्यार्थब्रह्मचारिविषयम् ॥१७॥

अथ ब्रह्मचर्यविधिः ॥ १८॥

ब्रह्म वेदस्तद्र्यं यद्वृतं चारितव्यं तद्ब्रह्मचर्यं तद्धिक्रियते ॥ १८ ॥ आचार्याधीनस्स्यादन्यत्र पतनीयेभ्यः ॥ १९ ॥ "आचार्याधीनो भवे"त्युपनयनान्ते यत् संशासनं तत्सिद्धवाचार्याः

१. आप० ध. १.३०.१.

२. भावीत्ययमर्थस्सिद्धः । इति ख॰ पु॰

३. मनु॰ स्मृ॰ ३. १

४. वासो न दोषः इति क॰ पु॰

५, न दोषः इति ख० पु०

६. आप० घ. २. ९.१३.

धीनताऽन्द्यते 'अन्यत्र पतनीयेभ्य' इति विशेषं वस्यामीति।(१)पतनीय इति करणे क्रत्यत्ययः।(२)अमुमराति ब्राह्मणमित्थं ब्यापादयेत्याचार्येण चोदितोऽप्येवमादि न कुर्यादिति ॥ १९ ॥

हितकारी गुरोरप्रतिलोमयन्वाचा ॥ २०॥

माचार्येण प्रयुक्तोऽप्यप्रयुक्तोऽपि तस्मै हितमेव कुर्यात्, वा-चा (३)प्रातिलोम्यमकुर्वन् ॥ २० ॥

अधासनशायी ॥ २१ ॥

श्यनं शायः । (४) कृत्यल्युटो बहुल मिति बहुलवचनात् घञ् । अधः आसनशायो यस्य सः अधासनशायी । गुरु तन्निधावध आसीत अ धइरायीतेत्युक्तं भवति । अधइरान्यस्य सवर्णदीर्घरुखान्दसः, अपपाठो वा। तृणेषु प्रस्तरेषु चासनशयने शिष्टाचारसिद्धे ॥ २१ ॥

नानुदेइयं भुञ्जीत ॥ २२॥

अनुदेश्यं श्राद्धार्थं देवतार्थं वा उहिष्टं न भुक्षीत ॥ २२ ॥

तथा क्षारलवणमधुमांसानि ॥ २३ ॥

न भुजीतेत्येव । (५)क्षारादीनि गृह्ये गतानि ॥ २३ ॥ अदिवास्वापी ॥ २४ ॥

न दिवा स्वप्यात्॥ २४॥

अगन्धसेषी ॥ २५ ॥

चन्द्रनादीनि गन्धद्रव्याणि न सेवेत ॥ २५॥

मैथुनं न चरेत्॥ २६॥

उपचारिकया केली स्पर्शो (६)भूषणवाससाम्। एकशय्यासनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गने तथा ॥ इत्यादेस्तर्वस्योपलक्षणं मैथुनप्रहणम् ॥ २६ ॥

१. करणे प्रत्ययः इति क॰ पु॰ २. अस्मदरातिं इति ख॰ पु॰

३. प्रातिकृत्यं इति ख॰ पु॰ ४. पा॰ सू॰ ३. ३. ११३

५. क्षारपदार्थः आप. घ. २. १५. ११. सूत्रे व्या ह्यास्यते।

६. भूषणवाससी. इति. क. पु.

उत्सन्नक्लाघः॥ २०॥

इलाघा शोमा सा उत्सन्ना यस्य स उत्सनश्लाघः ॥ एवंभूतो भवेत् । (१) प्रक्षणादिना मुखादिकं उज्वलं न कुर्यात् इति ॥ २७ ॥

अङ्गानि न प्रश्लालयीत ॥ २८ ॥

(२)विना शिरसा सुस्नार्थमुण्णोदकादिना शरीरं न प्रक्षालयेत् ॥२८॥ प्रक्षालयीत त्वशुचिलिसानि(३) सुरोरसन्दर्शे ॥२९॥

यानि तु मूत्रपुरीषाद्यशुचिलिप्तान्यक्तानि तानि कामं(४) मृदा-द्भिः प्रक्षालयेत यावद्गन्धो लेपश्चापैति । तदपि गुरोरसन्दर्शे(५) यत्र स्थितं गुरु ने प्रथित तत्र । आचार्यप्रकरणे गुरुप्रहणात् पित्रादी-नामपि प्रहणम् ॥ २९ ॥

(६) नाप्सु इल।घमानः स्नायाद्यदि स्नायादण्डवत्प्लवेत् ॥ ३०॥

स्नाने प्राप्त न श्लाधमानः स्नायात् ं किं तु दण्डवत्प्लेवेदित्युक्तम्। स्नानीयेमंत्रापकषणं इलाधाः क्रीडा वा जले । अपर आह—'अङ्गानि न प्रश्नालयीते'(स्.२८)त्यासमावर्तनाक्तित्यस्नानस्य प्रतिषेधः। 'प्रश्नालयीत त्वशुचिलिप्तानी'(स्.२९)ति नैमित्तिकस्य विधिः। 'नाष्सु इलाधमानः स्नाया'(स्.३०)दिति तत्रैव श्लाधाप्रतिषेध इति ॥ ३०॥

जिटिलः ॥ ३१॥

सर्वानेव केशान् जटां कत्वा विश्वयात् ॥ ३१ ॥ शिखाजटो वा वापयेदितरान् ॥ ३२ ॥

अथवा शिखामेव जटां कृत्वा इतरान्केशान् वापयेत् नापितेन ॥ ३२॥

१. मृत्कल्कादिना इति क०पु०

२. स्नानसमये आमलकादिभिन क्षालयेत । इति क॰ पु॰

३. गुरोरसन्दर्शने इति क॰ पु॰ ४. मृद्वारिभिः इति स्व॰ पु॰

५. यत्र गुरुनं पर्यति तत्र । इति ख॰ पु॰ 'यत्र लिप्तं गुरुः' इति ग. पु॰

६. नाष्मु इलाघमानस्स्नायादित्येतावदेव ख॰ पु॰ सूत्रम् । "अधाद्भिश्रुक्लाघमाना न स्नायात् तेन तां रलाघामवरुन्धे" (गो. बा. पू. १.२.) इति गोपथबाद्माणम् ।।

मौञ्जी मेखला त्रिवृद्बाह्मणस्य शक्तिविषये दक्षिणावृत्तानाम् ॥ ३३ ॥

मुआनां विकारो मौजी। त्रिवृत् त्रिगुणा। एवम्भृता ब्राह्मणस्य मेखला भ-वति। सा च शाक्तिविषये दाकौ सत्यां दक्षिणावृत्तानां प्रदक्षिणावृत्तानां कर्त-व्या। तिक्तियार्थे गुणभृतानामपि मुआनामवैतिक्वदेशेषणम् ॥ ३३॥

ज्या राजन्यस्य ॥ ३४॥

स्पष्टम् ॥ ३४ ॥

मौञ्जी बाऽघोमिश्रा ॥ ३५ ॥

अथवा अयोमिश्रा कचिन्तु कालायसेन बद्धा मौन्नी मेखला भवति राजः न्यस्य ॥ ३५॥

आवीसुत्रं वैद्यस्य ॥ ३६ ॥

अविद्धणांयुः कम्बलप्रकृतिः तत्सम्बन्धिनी ऊर्णा थावी तत्कृतं सुत्रं आवीसूत्रम् । सा मेखला वैश्यस्य भवति ॥ ६६ ॥

सैरी तामली बेत्येके॥ ३७॥

सैरी सीरा बाहयोक्त्ररज्ञुः। (१)तामलो मुलोदसंकक्को वृक्षः तस्य स्वचो प्रथिता तामली ॥ ३७॥

पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैयग्रोधस्कन्धजोऽवा(२) ङग्रो राजन्यस्य बादर औदुम्बरो वा वैद्यस्य वाक्षीं दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक उप-

दिशन्ति ॥ ३८॥

पालाशो दण्ड इत्यादि गृश्चे(३)गतम् ॥ ३८॥

वासः॥ ३९ ।

वस्यते कीर्पानमाच्छाद्यते येन तद्वासः । तद्वक्ष्यते ॥ ३९ ॥ श्राणीक्षौमाजिनानि ॥ ४० ॥

१. तमालादण् तमालसंज्ञो वृक्षः तस्य • इति घ. पु.

२. अवाड्यः' इति क. पु. ३. आप० गृ. ११. १५.

राणस्य विकारः शाणी पटी । क्षुमा अतसी तस्या विकारः क्षौमम्। श्वेतपष्टाख्यवासोविशोष इत्यन्ये। अजिनं यस्य कस्यचिनमेध्यस्य पशोः। त्रीण्येतानि वर्णांतुपूर्व्येण वासांसि ॥ ४०॥

काषायं चैके वस्त्रमुपदिशान्ति ॥ ४१ ॥

एके आचार्या वस्नं त्वधोधार्यमुपदिशन्ति । वस्नं कार्णसम् । तस्य कृषारं कषायेण रक्तम् । ब्राह्मणस्येत्यर्थाद्गम्यते । इतर्योर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥४१॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

माञ्जिष्ठं राजन्यस्य ॥ १॥

मि अष्टिया रक्तं मा जिष्ठम् ॥ १ ॥

हारिद्रं वैइयस्य ॥ २ ॥

हारिद्रया रक्तं हारिद्रम् ॥ २ ॥

हारिणमैणेयं वा कुष्णं ब्राह्मणस्य ॥ ३॥

पतान्युत्तरीयाणि । 'बस्ताजिन' मिति वश्यमाणत्वात् इहाष्यजिन-मिति गम्यते । (१)अजिनमुत्तरमुत्तरये' त्युपनयने यदाजिनमुक्तं धार्ये तद्धारिणं ब्राह्मणस्य; हरिणो मृगस्तस्य विकारः हारिणम् । ऐणेयं वा कृष्णम् । पणी मृगी तस्या विकार ऐणेयम् । (२)पण्या ढळ् । द्विविधा पण्यः कृष्णाश्च गौराश्च। अतो विद्योष्यते-कृष्णमेणेयमिति ॥ ३॥

अस्मिन् पक्षे विशेषमाह—

कृष्णं चेद्नुपस्तीणीसनशायी स्वात्॥४॥

कृष्णं चेद्विभृयात् न हारिणं ततस्तिस्मिन्तुपस्तीर्णे नासीतः, न च शयीत । अयं तावदर्थः । शब्दनिर्वोह (३)'स्त्वधासनशायी'त्यत्र कृतः ॥४॥

रौरवं राजन्यस्य ॥ ५ ॥

रुरुबिंन्दुमानमृगः॥ ५॥

बस्ताजिनं वैद्यस्य ॥ ६ ॥

बस्तइछागः॥ ६॥

१. आपग०११.११. २. पा. सू. ४. ३. ५९. ३. आप० घ० १. २, २१. आप० घ० ३

आविकं सार्ववर्णिकम् ॥ ७॥

अविक्रणीयुः। स प्वाऽऽविकः। तस्य चर्माऽऽविकं, तत्सर्वेषामेव वर्णानाम्। अस्य हारिणादिभिविंकरुपः॥ ७॥

कम्बलश्च ॥ ८॥

अयमप्याविक एव । प्रावरणमेव सर्वेषाम् ॥ ८॥ काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ती रयारभ्य वासांस्यजिनानि च विहितानि । तत्र कामवशेन विशेषमाह—

ब्रह्मवृद्धिमिन्छन्नजिनान्येव वसीत, क्षत्रवृद्धिमि-न्छन् वस्त्राण्येव, उभयवृद्धिमिन्छन्तुभय-मिति हि(१) ब्राह्मणम् ॥ ९ ्॥

नवायदिः ब्राह्मणवृद्धिः क्षत्रयदिः क्षत्रियवृद्धिः ॥ ९॥ अथ स्वपक्षमाह्—

अजिनं त्वेवोत्तरं धारयेत् ॥ १० ॥

उत्तरमुत्तरीयम् । तद्जिनमेव धारयेत् ॥ १० ॥

(२)अनृत्तदर्शी ॥ ११ ॥

मुत्तं न पश्येत् ॥ ११ ॥

सभाः समाजांश्चाऽगन्ता ॥ १२ ॥

चूतादिस्थानं सभा। उत्सवादिषु समवायः समाजः। तास्सभारसमा-जांश्व अगन्ता ताच्छील्येन न गच्छेत्। यहच्छया गमने न दोषः। १२॥

अजनवादशीलः ॥ १३॥

जनवादः परिवादः लोकवार्ता वा, तच्छीलो न स्यात् ॥ १३ ॥ रह्शीलः ॥ १४ ॥

१. अत्र गोपथबाह्मणस्य प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीया कण्डिका द्रष्टव्या ।

२. इमे नियमा गोपथबाह्मणे विहिताः ''नोपरिशायी स्यान्न गायनो न नर्तनो न सर् रणो न निष्ठीवेत् यदुपरिशायी भवत्यभीक्षणं निवासा जायन्ते, यद्गायनो भवत्यभीक्षणश आकन्दान् धावन्ते, यन्नर्तनो भवत्यभीक्षणशः प्रेतानिर्हरन्ते, यत्सरणो भवत्यभीक्ष्णशः प्रजास्सांविशन्ते, यन्निष्ठीविति मध्य एव तदात्मनो निष्ठीविति' इति । गो. बा. १. २. ७.

सति सम्भवे रहःशीलः स्यात् ॥ १४॥

गुरोहदाचारेष्वकर्ता स्वैरिकमाणि ॥ १५ ॥

येषु प्रदेशेषु गुरुहदाचरति पौनःपुन्येन चरति तेषु स्वैरिकर्माणि मैत्रप्रसाधनादीनि न कुर्यात् ॥ १५॥

स्त्रीभिर्यावद्धसम्भाषी ॥ १६॥

स्त्रीभिस्सह (१) यावत्त्रयोजनं तावदेव सम्भाषेत । न प्रसक्ता चुप्र-सक्तमतिचिरम् । (२) 'बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षती'ति । अतिबालाभिरतिवृद्धाभिश्च न दोषः ॥ १६॥

मृदुः ॥ १७॥

क्षमावान् । १७॥

शान्तः॥ १८॥

इन्द्रियाणामसद्धिषये प्रवृत्त्यभावः शमः तद्वान् शान्तः ॥ १८॥

दान्तः ॥ १९॥

विहितेषु कर्मस्वग्छानिर्दमः । तद्वान् दान्तः ॥ १९॥

हीमान्॥ २०॥

हीर्छजा तद्वान् ॥ २०॥

दृढधातिः ॥ २१ ॥

लब्धे नष्टे मृते वा धृतावेवावस्थितः स्थातः न हृष्येत् न वाविषदित्॥

अग्लाँस्तुः ॥ २२ ॥

उत्साहसम्पन्नः । (३)ग्लाजिस्थश्च ग्स्तुः" । अत्रानुस्वारः छान्दसोऽ पपाठो वा ॥ २२ ॥

अक्रोधनः ॥ २३ ॥

न कस्मैचिदपि कुप्येत्॥ २३॥

अनसूयः॥ २४॥

पराभ्यदयानुसन्तापः असुया। तच्छीलो न स्यात्॥ २४॥

१. यावस्त्रयोजनमेव. २. मत्तु. स्मृ.२. २१५. ३. पा. सू. ३. २. १३९.

सर्वे लाभमाहरन् गुरवे सावं पातरमत्रेण भिक्षाचर्य चरेद्भिक्षमाणोऽन्यत्राऽपपात्रेभ्योऽभिद्यस्ताच ॥२५॥

🥂 अपपात्राः प्रतिलोमजा रजकादयः। अपगतानि हि तेषां पात्राणि पाकाद्यर्थानि चतुर्भिर्वर्णेस्सह। अभिशस्तान् वश्यति 'अथ पतनीयानी' त्यादिना । तानुभयान् वर्जयित्वा अन्यत्र भिक्षेत । तत्र भिक्षमाणस्तर्व लामं यश्च यावश्च लब्धं गोहिरण्यादि तत्सर्व(१)ममायया गुरवे आह-रेत्। एवमहरहः कूर्वन् सायं प्रातरमत्रेण न हस्तादिना भिक्षाचर्य भिक्षा-चरणं चरेत कुर्यात्। 'सायं प्रात' रिति वचनान्न सायं गृहीतेन प्रातरा शः, नापि प्रातगृहीतेन सायमाशः ॥ २५ ॥

अथ मिक्षाप्रत्याख्यानं निन्दितुं ब्राह्मणमाक्रव्यते—

स्त्रीणां प्रत्याचक्षाणानां समाहितो ब्रह्मचारीष्टं दत्तं हुतं प्रजां पर्गृत् ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यं वृङ्के । तस्मादु ह वै ब्रह्मचारिसङ्घं चरन्तं न प्रत्याचक्षीतापि हैदवेवंविध एवंब्रतः स्यादिति हि(२) ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥

ब्याख्यातः समाहितः। समाहितो ब्रह्मवारी याभिः स्त्रीभिः भिक्षमाणः प्रत्याख्यायते तासां प्रत्याचञ्चाणानां सीणामिष्टं यागैराार्जितं धर्मे, दत्तं दानेना जितं हुतं दर्विहोमेश्च गाह्यैराजितं सर्वमेव धर्म एक्के आविछनात्ते; यस्मादेवं तस्मात् ब्रह्मचारिसङ्घं चरन्तं न प्रत्यावक्षीत । उह वा इति निपाता वाक्यालङ्कारार्थाः । अपिहराब्दौ कदाचिदित्येतमर्थे द्योतयतः । एषु सङ्घीभूतेषु ब्रह्मचारिषु कदाचिदेवंविषः समाहित एवंब्रतः 'अथ ब्रह्म-चर्याविधि रित्यारभ्य यान्युक्तानि तद्वान् ब्रह्मचारी स्यात् । (३)सम्भा-वने छिङ्। सम्भवेत्। तस्मान्न प्रत्याचक्षीतेत्येवं त्राह्मणं भवतीति ॥२६॥

नानुमानेन भैक्षमुच्छिष्टं दृष्टश्रुताभ्यां तु ॥ २७॥

१. अमाययेति. नास्ति क. पु. सर्वमादाय इति ग. पु.

२. "ते देवा अनुवन् ब्राह्मणो वा अयं ब्रह्मचर्यं चरिष्यति ब्र्तास्मै भिक्षा इति गृहः पतिर्कृत बहुचारी गृहपत्न्या इति किमस्या वृज्ञीताददत्या इति, इष्टापुत्रेष्ठक तद्रविणमवरु म्ध्यादिति, तस्मात् ब्रह्मचारिणेSहरहिभक्षां गृहिणीमामेयुरिष्टापूर्तसुकृतहिणमव इन्ध्या दिति" इति गोपथनाह्मणम्। (गो, ना. १, २, ६)

[🍕] ३. सम्भावनायां लिङ्. इति. ख. पु.

भिक्षाणां समृहो भैक्षम् । न ति हिङ्काभासेनो विछष्टं मन्तव्यम् । किं तु दृष्टश्रुताभ्यामेव । दृष्टमात्मनः प्रत्यक्षम् । श्रुतमासो पदेशः । ताभ्यामेव तदुविछष्टमवगन्तव्यम् । अयमंशः प्राप्तानुवादो ऽपूर्वमंशं विधातुम् । यथा(१) नानुवषट्करोति, अपि वोषां श्वनुवषट्कर्यात् दृति ॥ २७॥

(२)भवत्पूर्वेया ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ २८॥

त्राह्मणो ब्रह्मचारी भनतपूर्वया वाचा भिक्षेत भिक्षां याचेत—'भवति भिक्षां देही' ति ॥ २८ ॥

भवन्मध्यया राजन्यः॥ २९॥

'भिक्षां भवति देहीं'ति राजन्यो भिक्षेत ॥ २९ ॥

भवद्न्त्यया वैद्यः ॥ ३०॥

'भिक्षां देहि भवती'ति॥ ३०॥

'सर्वे लाममाहरन् गुरव' इत्युक्तम्। अथाऽऽहृतं किं कर्तव्यमित्यत आह्-

तत्समाहृत्योपनिधायाऽऽचार्याय प्रव्रयात् ॥३१॥

तत् मैश्नं समाहत्य समीपे निधायाचार्याय प्रब्यात्-इद्मित्थमाहृतमिति॥३१॥

तेन प्रदिष्टं भुझीत ॥ ३२ ॥

तेन ह्याचार्येण प्रदिष्टं स्रीम्य त्वमेव भुङ्क्वेत्युक्तं भुजीत ॥ ३२ ॥

विप्रवासे गुरोराचार्यकुलाय ॥ ३३॥

यदि गुरुविंपोषितोऽसिन्निहितः स्यात् तत् आचार्यकुलायाऽऽचार्यस्य यत्कुलं भार्यापुत्रादि तस्मै ब्रूयात् । तेन प्रादेष्टं भुञ्जीत ॥ ३३ ॥

तैर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः ॥ ३४ ॥

तैस्स्वकुरुयेस्सह गुरोः विष्रवासे अन्येभ्योऽपि "(३)श्रोत्रियेभ्यः प्रब्रूयात्। तैः प्रदिष्टं भुञ्जीतेति विपरिणामेनान्वयः। गौतमोऽप्याह(४) "असाम्निधौ तद्भार्यापुत्रसब्रह्मचारिभ्यः" इति ॥ ३४ ॥

नाऽऽत्मप्रयोजनश्चरेत् ॥ ३५ ॥

१. आप. श्रौ. १३. १४. ९, १०. सोमयागे पात्नीवतम्रहे प्राप्तस्याप्यनुवषट्कार-निषेधस्य उपांश्वनुवषट्कारविधानार्थं नानुवषट्करोतीत्यनुवादः ।

२. इतः सुत्रत्रयमेकक्कितं ग. पुस्तके ।

३ श्रोत्रियपदार्थः आप, ध. २. ४. ६ सूत्रे द्रष्टव्यः । ४. गौ. ध. २. ४०.

आत्मा प्रयोजनं प्रयोजकः यस्य स आत्मप्रयोजनः । एवंभूतो भिक्षां न चरेत् आत्मार्थं न चरेदित्यर्थः । अस्य प्रयोजनं यदा श्रोत्रिया अपि न **ळभ्यन्ते तदा(१)'प्रोषितो मैक्षादग्नौ कृत्वा मुञ्जीते'ति वक्ष्यमाणम**प्रोषि-तेऽपि यथा स्यादिति ॥ ३५ ॥

भुक्तवा स्वयममत्रं प्रक्षालयीत ॥ ३६ ॥

अमत्रं भोजनपात्रम्, भुक्त्वेति सन्निधानात्। तत्स्वयमेव प्रक्षालयीत प्रक्षाळयेत् । भिक्षापात्रस्य त्वन्येन प्रक्षाळने न दोषः । उभयोरपि पात्रयोः र्प्रहण[मित्यन्ये ॥ ३६ ॥

न चोच्छिष्टं कुर्यात् ॥ ३७ ॥

यावच्छक्रोति भोक्तुं तावदेव भोजनपात्रे इत्वा भुञ्जीत ॥ ३७ ॥ अशक्ती भूमी निखनेत् ॥३८॥

भोजने प्रवृत्तो यदि तावद्भोक्तुं न शक्तुयात् तदा तदन्नं भूमै। निखनेत्॥ ३८॥

अप्सु वा प्रवेशयेत्॥ ३९॥

अप्स प्रक्षिपेत् ॥ ३९ ॥

आर्याय वा पर्यवद्ध्यात् ॥ ४० ॥

आर्यस्त्रैवर्णिकः तस्मै अनुपनीताय पर्यवदध्यात् सर्वमेकस्मिन्पात्रेऽव-धाय तत्समीपे भूमी स्थापयेत्॥ ४०॥

अन्तर्धिने वा ग्रहाय ॥ ४१ ॥

अन्तर्धानमन्तर्धिः सोऽस्यास्तीति । बीह्यादित्वादिनिः । अन्तर्धां दा-सः। अन्तर्हितं हि तस्य शूद्रत्वम् , आशौचेषु स्वामितुल्यत्वात्। प्रक-रणादाचार्यस्येति गम्यते । आचार्यदासाय वा शूद्राय पर्यवद्ध्यात् ४१॥

प्रोषितो मैक्षाद्ग्नौ कृत्वा सुञ्जीत ॥ ४२ ॥

यदि शिष्य आचार्यार्थमात्मार्थे वा प्रोषितः स्यात् तदा मैक्षात् कि श्चिदादायाग्नौ कृत्वा प्रक्षिप्य शेषं भुजीत श्रोत्रियाणां सङ्गावे असङ्गावे च । 'अन्येभ्योऽपि श्रोत्रियभ्य'(२) इत्येतन्न भवति । यदि स्यात्तत्रैवायं बूया 'त्तदभावेऽग्रौ कृत्वा भुक्षीते' ति। यद्यपि तत्राचार्यस्य प्रवासः

१. आप. ध. १. ३. ४२ २. इत्येतत्वत्र न भवति. इति ख. पु.

प्रकृतः, तथापि न्यायसाम्याच्छिष्यस्यापि विप्रवासे भविष्यति ॥ ४२ ॥ अथ ब्रह्मचारिणो यञ्चं विधातुं हविरादीनि सम्पादयति—

भैक्षं इविषा संस्तुतं तन्नाऽऽचार्यो देवतार्थे ॥ ४३ ॥

भैक्षं हविष्येन संस्तुतं कीर्तितम् । तत्र तस्मिन् हविषि आचार्यो देवतार्थे देवतार्थे देवतार्थे तत्प्रीत्यर्थत्वात्तस्य ॥ ४३ ॥

आहवनीयार्थे च ॥ ४४ ॥

तस्य जाडराग्नौ हूयमानत्वात्॥ ४४॥

तं भोजियत्वा ॥ ४५॥

इति प्रथमप्रदने तृतीया कण्डिका।

यदुच्छिष्टं प्राइजाति ॥ १ ॥

अनुवादेषु सर्वत्र विधिः करुप्यते । तं भोजयेत् । भोजयित्वा तस्योच्छिष्टं प्राश्लीयात् प्राश्लाति । अकारोऽपाठश्छन्दसो वा, 'शादि'ति चुत्वप्रतिषेधात् ॥ ४५ ॥ १ ॥

हविराच्छष्टमेव तत् ॥ २॥

इडामक्षणादिस्थानीयमित्यर्थः॥ २॥

यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभसुपहराति दिचणा एव ताः॥ ३॥

यदन्यानि द्रव्याणि गवादीनि भिक्षाचरणे छब्धानि समिदादीनि च स्वयमाहतानि यथालाभमुपहरति दक्षिणा एव ताः।दक्षिणासामानाधिकरण्या-त्ता इत्युक्तम् ॥ ३॥

स एष ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यप्रततः॥ ४॥

स एष प्वंभूतो यहः ब्रह्मचारिणो नित्यं प्रतायते । एवं कुर्वता ब्रह्मचाः रिणा यञ्ज पव नित्यं क्रियत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

न चास्मै श्रुतिविप्रतिषिद्रमुच्छिष्टं द्यात्॥ ५ ॥

अस्मै शिष्याय आचार्यः श्रुतिविप्रतिषिदं शास्त्रविप्रतिषिद्धमुच्छिटं न दयात्॥ ५॥ किं पुनस्तत्—

यथा चारलवणमधुमांसानीति ॥ ६॥

यथेतिवचना'च्छुतिविप्रतिषिद्ध'मिति लक्षणतः प्रतिषेधाचा श्लाराः दिग्रहणमेवंविधस्योपलक्षणम् ॥ ६॥

एतेनान्ये नियमा व्याख्याताः॥ ७॥

अभ्यक्करोषो गन्धरोषो माल्यरोष इत्याद्यो ब्रह्मचारिणः प्रतिषि-द्धा आचार्येण न देया इत्युक्तं भवति ॥ ७॥

केचित्त श्रुतिवित्रतिषिद्धमाचार्यशेषमुण्युञ्जाना हश्यन्ते पूर्वः पूर्वं आचारः प्रमाणामिति बदन्तः । तान्निराकरोति—

श्रुतिर्हि बलीयस्यानुमानिकादाचारात्॥ ८॥

अनुमानाय प्रभवतीत्यानुमानिकः । आचाराद्धि श्रुतिः स्मृतिवंऽनु-मीयते । तस्मादानुमानिकादाचाराप्त्रत्यक्षश्रुतिवंठीयसी । तद्विरोधे तु नानु-मातुं राक्यते,(१) 'अनुमानमबाधितम्' इति न्यायात्। एवं च ब्रुवता ब्रह्मा-चारिणः क्षारत्वणादिप्रतिषेधः प्रत्यक्षब्राह्मणमुळ इति द्शितं भवति । यद्यपि क्षारादिप्रतिषेधश्रुतेरुचिछष्टन्यतिरिक्तो विषयः सम्भवति तथापि सङ्कोचोऽपि तस्या अविशेषप्रवृत्ताया आनुमानिकादाचारादयुक्तः॥ ८॥

ननु परस्परविरुद्धा अपि श्रुतय उपलभ्यन्ते(२) 'गृह्णाति, न गृह्णा ती'ति । तत्किमाचारात् सङ्कोाचेका श्रुतिर्नानुमीयते ? अत आह—

दृश्यते चापि प्रवृत्तिकारणम्॥९॥

स्यादेव यद्ययमाचारोऽगृह्यमाणकारणः स्यात्। गृह्यते तु तत्र कार णम् ॥ ९॥

किं तत् ?

प्रीतिश्चिपलभ्यते ॥ १० ॥

क्षारादिभोजने मुझानस्य प्रीतिर्भवति। ततश्च यत्र प्रीत्युपलव्धितः

१. अनुमानबाधितं इति न्यायात् , इति. क. पु.

२. अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति. इति श्रुतिभ्यामेकास्मि-त्रेवातिरात्रसंस्थाके ज्योतिष्ठोमे षोडशिसंज्ञस्य प्रहस्य प्रहणाप्रहणयोः परस्पर्रावरुद्धयोर्धि-घानात् तयोरिष श्रुत्योः परस्परं विरोधादिति भावः । उल्लुखलाकार उपर्यासेचनवान् पात्रविशेषो प्रहः । खदिरदृक्षनिर्भितो प्रहविशेषष्षोडशी । तस्य सोमरसेन पूर्णं प्रहणम् ।

प्रदृत्तिनं तत्र शास्त्रमस्ति । तदनुवर्तमाना नरकाय राध्यतीति न्यायान्न सङ्कोचिका श्रुतिरनुमीयते इति ॥ १०॥

पितुरुर्वेष्टस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥ (१)स्पष्टम् ॥ ११ ॥

धर्मविप्रतिपत्ताव भोज्यम् ॥ १२ ॥

यदि तयोधर्माद्विप्रतिपत्तिरपायो भवति ततो न भोज्यम् । यद्वा भुञ्जानस्य ब्रह्मचारिणो धर्मविप्रतिषेधो भवति मधुमांसादिमिश्वत्वेन ततो न भोज्यमिति ॥ १२ ॥

सायं प्रातरुदकुम्भमाहरेत्॥ १३॥ आचार्यस्य स्नानपानार्थम् ॥ १३॥ (२)सदाऽरण्यादेधानाहृत्याऽधो निद्ध्यात्॥ १४॥

सदा प्रखहमरण्यात् न पित्रादिगृहात् एथान् काष्ठानि आचार्यगृहे पाकाद्यर्थमाहरेत् आहत्य चाऽघो निद्ध्यात् अघोनिधानमाचार्यपुत्रादिषु बालेषु पतनशङ्कया। अपर आह —आत्मनस्सामिदाधानार्थ(३)मेथोहरण-मिति । उक्तं गृह्ये—(४)'एवमन्यस्मिन्नपि सदाऽरण्योदधानाहृत्य। इति।

नास्तामिते समिद्धारो गच्छेत्॥ १५॥

तद्नुवोद्नाधोनिधानं विधीयते दृष्टार्थमदृष्टादृष्टार्थे वेति ॥ १४ ॥

अस्तमित आदित्ये समिध आहर्तुं न गच्छेत्; चोरब्याब्रादिसम्भवात्। समिद्धार' इति(५)'अण् कर्मणि चे' ति तुमर्थेऽण्प्रत्ययः॥ १५॥

अग्निमिध्वा परिसमुद्ध समिध आद्ध्यात्सायं-त्रातर्घथोपदेशम् ॥ १६॥

परिसमूहनं परितो मार्जनम् । विश्वकीर्णस्याग्ने(६)रेकीकरणिमत्यन्ये । यथोपदेशं यथा गृह्य उक्तं तथा समिध आदध्यात् । गृह्ये विहितमपि स-

आप० घ० ४

१. स्पष्टोऽर्थः इति० ग० पु०

२. "तस्मात् ब्रह्मचाँयहरहस्सिमिध आहृत्य सायं प्रातराग्निपरिचरेत्, नोपर्युपसादयेत्, अधः प्रतिष्ठापयेत्" (गोप. १. २. ६.) इति गोपथब्राह्मणम् ॥

३. इध्माहरणं इति क. ख. पु. ४. आप० गृ० ११. २२.

५. पा० सू० ३. ३. १२. ६. राशीकरणमित्यन्ये इति ख० ग० पु०

मिदाधानं विधीयते सर्वाचरणार्थम् सायं प्रातरित्यादिकान्विशेषाः न वश्यामीति च ॥ १६ ॥

सायमेवाऽग्निपूजेत्येके ॥ १७ ॥

एके आचार्यास्सायमेवाभिपूजा कार्या, न प्रातिरिति मन्यन्ते ॥ १७॥ समिद्धमरिन पाणिना परिसमूहेन समूहन्या ॥ १८॥ सामेदाधाने समिद्धमरिन पाणिनैव परिसम्हेत न समहन्या। समहन्ति स

सामदाधाने समिद्धमार्गेन पाणिनैव परिसमूहेत्, न समूहन्या । समृहनी सः म्मार्जनी दर्भानिर्मिता वेदाकृतिः, आचारात्॥ १८॥

प्राक्तु याथाकामी ॥ १९॥

प्रावसिमद्भितात् परिसमृहने याथाकामी भवति । यथाकामस्य भावो याथाकामी । व्यञ्, वित्वादीकारः ॥ १९ ॥

नाऽग्रन्युद्कशेषेण वृथाकर्माणि कुर्वीताऽऽचामेद्वा ॥२०॥

अग्निपरिचर्यायां परिसमृहने परिषेचने च यदुपयुक्तमुदकं. तच्छेषेण दृथाकर्माण अदृष्टप्रयोजनरहितानि पादप्रक्षालनादीनि न कुर्वात। नाऽप्याचामेत्। अवृथाकर्मत्वादस्य पुनःप्रतिषेघः॥ २०॥

पाणिसंक्षुब्धेनोदकेनैकपाण्यावर्जितेन च नाऽऽचामेत्॥ २१॥

पाणिसंश्चर्यं (१)पाणिना संश्लोमितं तेनोदकेन नाऽऽचामेत्। इदं तटाकादिषु स्वयमाचमने। यदा पर आचामयति, तदैकेन पाणिना यदावर्जितं तेन नाऽऽचामेत्। किं तु उमाभ्यां हस्ताभ्यां करकादि गृहीत्वा यदावर्जिनं तमुदकं, तेनैवाऽऽचामेत्। एवं च स्वयं वामहस्तावर्जितेनापि नाचामेत्। (अलाबुपात्रेण नालिकेरजेन वैणवेन चर्ममयेन ताम्रमयेन वा पात्रेण स्वयमाचमनमाचरन्ति शिष्टाः)॥ २१॥

स्वप्नं च वर्जयेत् ॥ २२ ॥

पूर्व 'मिद्वास्वापी' (१. २. २८)त्यनेन (२)दिवास्वापः प्रतिषिद्धः । अनन रात्राविष यावदाचार्यो न स्विपति, तावन्तं काळं स्वापः प्रतिषि

१. कुम्भादिगतामित्यधिकं घ. पु. () एतच्चिन्हान्तर्गतो भागः ख॰ पुस्तके नास्ति।

२. दिवास्वापप्रतिषेधः इति. क. पु,

ध्यते । स्वप्नकथनं वर्जयोदित्येके ॥ २२ ॥

अथाऽहरहराचार्यं गोपायेद्धमर्थियुक्तैः कर्मभिः॥ २३॥

अथ स्वप्तस्य प्रकृतत्वात् स्वप्तानन्तरं ब्राह्मे मुहूर्त उत्थायेत्यर्थः । अहरहः नित्यमाचार्यं गोपायेत् रक्षेत् । किं दण्डादि गृहीत्वा ? नेत्याह— धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः । धर्मयुक्तानि कर्माणि समित्कुशपुष्पाहरणादीनि, अर्थ-युक्तानि (१)युग्यघासाहरणादीनि ॥ २३ ॥

(२) स गुप्त्वा संविशन् ब्र्धा 'द्धर्म गोपाय माज्यपमह'मिति॥ २४॥

स(३)ब्रह्मचारी धर्मार्थयुक्तैः कर्मभियांवदुत्थानात् यावद्स्य संवेशः नात् पवमाचार्ये गुत्रा संविशन् शयनं भजन् (४) 'धर्मगोपायमाजूगुपमह' मितीमं मन्त्रं ब्रूयात् । धर्मं गोपायतीति धर्मगोपायः आचार्यः तमहमाजूगुपः माभिमूख्येन रक्षितवानस्मि, इदानीं तु संविशामीति मन्त्रार्थः।

अपर आह—हे धर्म मा मां गोपाय रक्ष यस्माद्हं आजूगुपमहमाचार्य-मेतावन्तं कालमिति ॥ २४ ॥

प्रमादादाचार्यस्य बुद्धिपूर्वे वा नियमातिक्रमं रहासि बोधयेत् ॥ २५ ॥

प्रमादोऽनवधानम् । प्रमादात् बुद्धिपूर्वं यो आचार्यस्य वा नियमातिकमस्तं रहिष बोधयेत् । इत्थमयं नियमः पुज्यपादैरितकम्यते इति ॥ २५ ॥

आनिवृत्तौ स्वयं कर्माण्यारमेत ॥ २६॥

यदि बोधितोऽप्याचार्यस्ततो न निवर्तते, ततः स्वयमेव तस्य कर्तः व्यानि ब्रह्मयद्वादीनि कर्भाष्यारमते कुर्यात् ॥ २६ ॥

निवर्तयेद्धा ॥ २७ ॥

१. एधसां हरणादीनि इति घ. पु.

२. ''स यदहरहराचार्यकुलेऽजुष्टिते सोऽजुष्टाय ब्रूयात्-धर्मगुप्तो मा गोपायेति धर्मो हैनं गुप्तो गोपायेति" इति गोपथबाह्मणम् (गो. ब्रा. १. २. ४.)

३. न्याय्यादुत्थानान्न्याध्याच संवेशनात् . इति क. ख. पु. अन्यायात् ""दन्या-ध्याच """इति. इ. पु.

४. याबदुपात्त एवायं मन्त्रः ।

प्रसद्य वा स्वयं निवर्तयेत् । पित्रादिभिर्वा निवर्तयेत् ॥ २७ ॥ अथ यः पृत्रोत्थायी जघन्यसंवेशी तमाहुर्न स्विपतीति॥ २८॥

यः पूर्वमाचार्यादुचिष्ठति प्रतिबुध्यते । जघन्यराब्दः पश्चाद्र्थे । जघन् न्यश्च संविश्वति, तं ब्रह्मचारिणं न स्विपतीति धर्मञ्चा आहुः । प्रयोजनमूपः नयने 'मा सुष्ट्या' इति संशासनस्यायमर्थः, न स्वापस्यात्यन्ताभाव इति । अथशब्दश्च वाक्योपक्रमे ॥ २८॥

स य एवं प्रणिहितात्मा ब्रह्मचार्यत्रैवास्य सर्वाणि क-र्माणि फलवन्त्यवासानि भवन्ति यान्यपि गृहमेधे ॥२९॥

'आचार्याधीनः स्या' दित्यारभ्य यस्य नियमा उक्ताः, स ब्रह्मचारी, एवमुक्तेन प्रकारेण, प्राणिहितात्मा प्रकर्षेण निहित आचार्यकुले स्थापित आत्मा येन स तथोकः । प्रकर्षश्च(१)आत्मनस्तत्रैव शरीरन्यासः। वक्ष्यति (२)आचाचार्यकुले शरीरन्यासः " इति । अस्यैवंविधस्य ब्रह्म-चारिणः अत्रैव ब्रह्मचर्याश्रमे सर्वाणि फल्बान्त ज्योतिष्टोमादीनि कर्माण्य-बाप्तानि भवन्ति । तत्फळावाप्तिरेव तदवाप्तिः । यान्यपि कर्माणि गृहमेधे गृह्यशास्त्रे विवाह। यष्टकान्तानि, तान्यवाप्तानि भवन्ति । तदेवं नैष्टिकत्र ह्मचारिविषयामिदं सूत्रम् ॥ २९ ॥

इत्यापस्तम्बीये धर्मसूत्रे चतुर्थी कण्डिका ॥ ४ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ(३) हरदत्तविरचितयामुज्बलायां प्रथमप्रश्न प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

१, आन्तात्तत्रैव शरीरन्यासः इति ख. पु. अन्ततस्तत्त्रैव, इति, घ. पु.

३. हरदत्तमिश्रविरचितायां इति क० पु० ર. આવ. ધ. ર. ૨૧. ६.

अथ दितीयः पटलः ।

नियमेषु तपद्शब्दः ॥ १॥

'आचार्याधीनः स्या'दित्याद्यो ये नियमाः अस्मिम्ब्रह्मचारिप्रकरणे निर्दिष्टाः, तप्शब्दस्तेषु द्रष्टव्यः, न तु कुच्छ्रादिषु ॥ १॥

तद्तिक्रमे विद्याकर्म निःस्रवति ब्रह्म सहाप-त्यादेतस्मात्॥ २॥

तेषां नियमानामितिकमे विद्याक्षमं विद्याग्रहणं ब्रह्म निःस्वरित गृहीतं वेदं निस्सारयित । कुतः, १ एतस्मात् नियमातिकमेणाध्येतुः पुरुषात् । न के वळमेतस्मात् । किं तिर्हि शहापत्यात् । अपत्येन सह वर्तत इति सहापत्यः (१) 'वोपसर्जनस्ये'ति सभावाभावे रूपम् । अपत्यादिप ब्रह्म निःसारयित। यद्यप्यपत्यं नियमातिकमकारि न भवति, तथापि पितृदोषोदेव ततो । ऽपि ब्रह्म निस्सारयित । नियमातिकमेण विद्याग्रहणं कुर्वतः पुरुषात् सहापत्यात् गृहीतं ब्रह्म निस्सरित, ब्रह्मयज्ञादिषूपयुज्यमानमप्यिक । श्वितं मवतीत्यर्थे विवक्षितः । स्ववतेश्च सकर्मकस्य प्रयोगो भाष्ये दृष्टः 'स्वत्युद्कं कुण्डिकति ।

अपर आह—(२)तद्तिकमे नियमातिकमे विद्याग्रहणं न कर्तव्यम्। कुतः ? यतो निस्स्रवति ब्रह्म निस्सरतीत्यर्थः, शेषं समानमिति। विद्याकमं निस्स्रवति ब्रह्म च निस्स्रवतीत्यन्ये। अन्ये च—कुर्वत इत्यध्याहार्थम्। तद्तिकमेण विद्याकमं कुर्वतो ब्रह्म निस्स्रवतीति॥ २॥

न केवलमकिञ्चित्करं नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणम् , प्रत्युताऽन र्थ-कारीत्याह—

कर्तपत्यमनायुष्यं च ॥ ३॥

कर्तशब्देन श्वभ्राभिधायिना नरको छक्ष्यते । पतत्यनेनेति पत्यम् । पवंभूतं विद्याप्रहणं नरकपातहेतुर्भवति । अनायुष्यं च अनायुष्करं च ॥ ३ ॥

१. पा.सू. ६ ३.८२. बहुवृोह्यवयवस्य सहशब्दस्य सभावस्स्यद्विकल्पेन इति सूत्रार्थः।

२. तदितकमे विद्याकर्म निस्सवतीति नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं न कर्तव्यम्, कुतः ? यतो निस्स्रवित ब्रह्मनिस्सारयतीत्यर्थः, इति क. पु.

तस्माहषयोऽवरेषु न जायन्ते नियमातिक्रमात्॥ ४॥

अत एवावरेषु अर्वाचीनेषु कल्यियुगवर्तिषु ऋषयो न जायन्ते मन्त्रहशो न भवन्ति । नियमातिक्रमस्येदानीमवर्जनीयत्वात् ॥ ४ ॥

कथं तर्द्यचतना अतिकामन्तोऽपि नियमानरुपेनैव यत्तेन चतुरो वेदाः न् गृह्णान्ति ? युगान्तरे सम्यगनुष्ठितस्य नियमकर्मणः फलशेषेणेत्याह—

श्रुतर्षयस्तु भवान्ति केचित्कर्मफलकोषेण पुनस्सम्भवे ॥ ५ ॥

पुनस्सम्भवः पुनर्जन्म ॥ ५ ॥ अत्रोदाहरणम्—

यथा दवेतकेतुः ॥ ६ ॥

द्वेतकेतुर्ह्यारपेनैव कालेन चतुरो वेदाआग्राह। तथा च छान्द्राग्यम्—
(१) "द्वेतकेतुर्हारुणेय आस। तं ह पितावाच द्वेतकेता वस ब्रह्मचर्यं, न
वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽनन्द्र्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति। स ह द्वाद्यवर्षं
उपत्य चतुर्विशातिवर्षेससर्वान् वेदानधीत्य महामना अन्चानमानी स्तब्र्ध प्याये" ति ॥ ६॥

पवं नियमातिक्रमे दोषमुक्त्वा तद्तुष्ठाने सिद्धिमाह—

यत्किंच समाहितोऽब्रह्म प्याचार्यादुपयुङ्के ब्रह्मवदेव तस्मिन् फलं भवति ॥ ७॥

अब्रह्मापि अब्रह्मापि । परक्षपम्,(१) कतन्तवत् । अपेवां ऽकारलोपः, पिहितापिनद्भादिवत् । वेद्व्यतिरिक्तमपि यात्किञ्चित् विषमन्त्रादि समा-हितो नियमवान् भृत्वा आचार्यां दुपयुङ्के गृह्णाति तास्मिन् वेद्व्यतिरिक्ते ब्रह्मवेदेव फलं भवति ॥ ७॥

निम्रहानुम्रहशक्तिरप्यस्य भवतीत्याह—

अथो यत्किञ्च मनसा वाचा चक्षुषा वा सङ्कल्पः यन् ध्यायत्याहाऽभिविषद्यति वा तथैव तद्भवतीत्युपदिज्ञान्ति ॥ ८॥

अयो अपि च यत्किम निप्रहात्मकं अनुप्रहात्मकं वा सङ्कलप्यन् चिकीः

१. छान्दो ६. १. १. २. कर्कन्धुवत् , इति, घ. पु.

र्षन् मनसा निर्देयेन शिवेन वा ध्यायति-इत्थिमिद्मस्याऽस्त्विति, तथैव तद्भः विति । तथा यत्किञ्च सङ्करुपयन्वाचा (१)क्रूरया मधुरया वा आह— 'इत्थिमिद्मस्यास्त्विति, तथैव तद्भवति । पवंयत्किच सङ्करपयन् चक्षुषा घोरेण वा मैत्रेण वा अभिविषद्यति तथैव तद्भवतीत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः॥ ८॥

अवश्यं धर्मयुक्तेनाध्येतव्यामित्युक्तम् । इदानी ते धर्मा लक्षणतस्त्रिः विधा इत्याह—

गुरुपसादनीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमध्ययनसं-वृत्ति(१)रिति ॥ ९ ॥

यैरनुष्ठितैः गुरुः प्रसीदिति तानि गुरुप्रसादनीयानि पादप्रक्षालनादीः नि कर्माणि । स्वस्तीत्यविनाशिनाम । तत्प्राप्तिसाधनं स्वस्त्ययनम् । तश्च त्रिविधंदष्टार्थमदष्टार्थमुभयार्थे चेति । दष्टार्थे वाहुनदीतरणादिनिषधः । अद्यार्थे क्षारादिनिषधः । उभयार्थे भिक्षाचरणादि । अध्ययनसम्वति-रधीतस्य वेदस्याऽभ्यासः ॥ ९ ॥

अतोऽन्यानि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणः कर्माणि ॥ १०॥

पतेभ्यः अन्यानि कर्माणि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणो, न कर्तव्यानीत्यर्थः ॥१०॥

स्वाध्यायधृग्धर्मरुचिस्तपस्च्यजुर्मृदुस्सिद्ध्याते ब्रह्मचारी ॥ ११ ॥

स्वाध्यायधृक् अधीतस्य(३)वेदस्य धारियता अविस्मर्ता । धर्मे क्चि-र्थस्य स धर्मक्षिः । तपस्वी नियमेषु तपदशब्दः तद्वान् । ऋजः अमायावी । मृदुः । क्षमावान् । एवंभृतो ब्रह्मचारी सिद्धिति सिद्धिं प्राप्नोति । उक्ता सिद्धिः (४) अधो यत्किञ्च मनसे 'ति । तत्रोक्तानां पुनर्वचनमादरार्थम् । तदनुष्ठाने फळभूमा, अतिक्रमे च दोषभूमेति तात्पर्यम् ॥ ११ ॥

सदा महान्तमपररात्रमुत्थाय गुरोस्तिष्ठन्यातराभि-वादनमभिवादयीताऽसावहं भो, इति ॥ १२॥ सदा प्रतिदिनं महान्तमपररात्रं रात्रेः पश्चिमे याम उत्तिष्ठेत्। उत्थाय च

१. घोरया इति. क. पु. २. अयं 'इति' शब्द उत्तरसृत्रस्यादौ पठितः क॰ पुस्तके

३. 'स्वाध्यायस्य' इति क. ख. पु. ४. आप. घ. १. ५. ८.

समीपे तिष्ठन् गुरोः प्रातर्भिवादनमभिवादयीत—'असावहं भो' इति न्। अ-सावित्यत्राऽऽत्मनो नामनिर्देशः, यथा—'अभिवादये शर्माऽहं भो' इति ॥ १२ ॥

समानग्रामे च वसतामन्येषामपि वृद्धतरः i प्राक्यातराञ्चात् ॥ १३॥

अन्येषामप्याचार्यव्यतिरिक्तानाम् प्राक्प्रातराशात् प्रातर्भोजनात्प्राक् प्रातराभवादमाभिवादयीत, ते चेत् समानग्रामे वस्रान्ति ॥ १३ ॥

प्रोच्य च समागमे ॥ १४ ॥

यदा स्वयं प्रोष्य समागतो भवति, आचार्यादयो वा तदाऽण्यभिवाः द्यात । इदं नैमिचिकम्। पुर्वे नित्यम् ॥ १४ ॥ अथ काम्यम्—

स्वर्गमायुश्चेप्सन् ॥ १५ ॥

अभिवादयीतेत्येव ॥ १५ ॥ अभिवादनप्रकारं वर्णानुपूर्व्येणाऽऽह—

दक्षिणं बाहुं ओत्रसमं प्रसार्ध ब्राह्मणोऽभिवादः यीतोरस्समं राजन्यो मध्यसमं वैद्यो(१) नीचै-

इश्रद्धः प्राञ्जलि ॥ १६॥

ब्राह्मणोऽभिवादयमानः आत्मनो दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्याभिवादयीत । उरस्समं राजन्यः । दक्षिणं प्रसार्याभिवादयीतेत्यत्रासुवर्तते । एवमुत्तरयो-रिप । मध्यसममुद्रसमम् । ऊरुसमामित्यन्ये । नीचैः पादसमं ग्रहोऽभिवाद्यीत । प्राङ्गिले यथा भवति तथा अभिवादयित । अञ्जाले कृत्वेत्यर्थः । प्राञ्जालिरिति युक्तः पाठः ॥ १६ ॥

प्लावनं च नाम्नोऽभिवाद्नप्रत्यभिवाद्ने च पूर्वेषां वर्णानाम् ॥ १७ ॥

अभिवादनस्य यत्प्रत्यभिवादनं तत्राभिवाद्यितुर्नाम्नः प्लावनं कर्तव्यम् प्लुतः कर्तव्य इत्यर्थः। पूर्वेषां वर्णानां शृद्धविजितानामभिवाद्यमानानाम्।

१. •••नीचैर्ग्यदः ॥ १६ ॥ प्राञ्जलि ॥ १७ ॥ इति पाठः क. घ. पु.

(१)प्रत्यभिवादेऽशृद्ध' इति पाणिनीयस्मृतिः । तत्र (२) वाक्यस्य टे' रि त्यतुवृत्तेः प्रत्यभिवादवाक्यस्यान्ते नामप्रयोगः तस्य टेः प्लुतः । 'आयु-ष्मान् भव सौम्या३ इति प्रयोक्तव्यः । स्मृत्यन्तरवद्यान्नाम्नश्च पश्चादः कारः। तथा च मनुः-

(३) आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने । अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥" इति ।

'आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्त ३ अ' इति प्रयोगः । शम्भुविष्णुः पिनाकपाणिश्चकपाणिरित्यादीनां नाम्नां सम्बुद्धौ गुणे कते 'पचोऽप्र-गृह्यस्यादूराद्ध्ते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ' इत्ययं विधिर्भवति । अन्ते अकारः । (४) 'तयोर्घावचि संहितायाम्' इति यकारवकारौ च भव-तः-शम्भा ३ व, विष्णा ३ व, पिनाकपाणा ३ य, चक्रपाणा ३ य, इति । अत्र सूत्रे 'प्रत्यभिवादने चे'ति चकारस्यार्थे न पश्यामः।

अपर आह-'अभिवादने प्रत्यभिवादने च प्लावन'मिति । अस्मि-न्नपि पक्षे द्वन्द्वेनाभिहितत्वाधशब्दोऽनर्थक एव । अभिवादने च शास्त्रान्तरे न कापि प्लुतो विहितः । तस्मादनर्थक एव चकारः। अनर्थकाश्च निपाता बहुळं प्रयुज्यन्ते ॥ १७ ॥

उदिते त्वादित्य आचार्येण समेत्योपसंग्रहणम् ॥१८॥

उदिते त्वादिस्ये आचार्येण अध्ययनार्थे समेत्य वक्ष्यमाणेन विधिनोपसंप्रहणं कर्यात ॥ १८ ॥

सदैवाऽभिवादनम् ॥ १९ ॥

अन्यदा सर्वदा पूर्वोक्तप्रकारेणाभिनादनमेन । अयमजुवाद उत्तर-विवक्षया ॥ १९ ॥

उपसंग्राह्य आचार्य इत्येके ॥२०॥

अभिवादनप्रसङ्घे सदैव उपसंप्राह्य आचार्य इत्येके मन्यन्ते ॥ २०॥

१. पा सू. ८. २. ८३. शुद्रभिन्नविषये प्रत्याभिवादे यद्वाक्यं ''आयुष्मान् भव सौ-म्य" इत्यादिरूपं तस्य टेः प्छतस्स्यात्, स चोदात्तः इति सूत्रार्थः ।

३. मनु. स्मृ. २. १२५. २. पा. सू. ८. २. ८२

४. पा. सू. ८. २. १०८. इदुतोर्यकारवकारी स्तोऽचि संहितायाम् इति सूत्रार्थः। आप० घ० ५

नतु किमिदमुपसंत्रहणम् ? तदाह— दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमधस्तादभ्यधिमृदय सकुष्ठिकमुपसंगृह्णीयात् ॥ २१ ॥

आत्मनो दक्षिणेन पाणिना आचार्यस्य दक्षिणं पादं अधस्तादभ्यधिमृद्ध्य, अधिशब्द उपरिभावे, अधस्ताब्चोपरिष्टाच्चाभिमृद्य । सकुष्ठिकं सगुः क्फम्। साङ्गुष्ठमित्यन्ये । उपसंगृह्णीयात् । इदमुपसंग्रहणम् । पतत्कुर्यात् २१॥ उभाभ्यामेवोभावभिपी इयत उपसंग्रह्णा ह्या वित्येके ॥२२॥

उभाभ्यां पाणिभ्यां उभावेवाऽऽचार्यस्य पादौ अभिपीडयतो माणवकस्य उपसंप्राह्यावित्येके मन्यन्ते । अभिपीडयत इति " (१)कृत्यानां कर्तरि"इति कर्तरि षष्ठी । अत्र मनुः—

(२) 'व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः। सब्येन सव्यः स्प्रष्टक्यो दक्षिणेन च दक्षिणः॥ इति॥ २२॥

सर्वाद्रणं सुयुक्तोऽध्ययनादनन्तरोऽध्याये ॥ २३॥

सर्वे च तदहश्च सर्वाह्मम् । (३)'राजाहस्सिखिभ्यष्टच् ।' (४)'अहोऽह एतेभ्य' इसहादेशः । (५)'अहोदन्ता'दिति णत्वम् । अस्यन्तसंयोगे द्वितीया।' सर्वाहं सदा स्युक्तः सुसमाहितः अनन्यचित्तः । अध्ययनादनन्तरः नान्तरयतीत्यनन्तरः । अध्ययनाद्यथा आत्मानं नान्तरयति यथा अध्ययनात्र विच्छियेत तथा स्यात् । अध्याये स्वाध्यायकाले । अध्याय इत्यचुवादः । (६)'मनसा चानध्याय' इति विशेषविधानात् । 'अध्याय' दिति प्रायेण पठन्ति । तत्र तकारोऽपपाठरुङ्गान्दसो वा ॥ २३॥

तथा गुरुकर्मसु ॥ २४ ॥

गुरुकमें च तथा स्यात् सुयुक्तोऽनन्तरश्च स्यात् ॥ २४ ॥

१. पा. सू. २. ३. ७१ २. म. स्मृ. २. ७२.

३. पा॰ सू॰ ५. ४. ९१. राजन् शब्दान्तादहन्शब्दान्तात् सिखशब्दान्ताच्च तत्पुरुषात् टच् स्थात् इति सूत्रार्थः ॥

४. सर्वे, कदेश, संख्यात, पुण्यशब्देभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह इत्यादेशस्स्यात् समासान्ते परे इति सूत्रार्थः ।

५. ९. ४. ७. अदेन्तपूर्वपदस्थाद्रेफातः परस्याह्वादेशस्य नस्य णस्स्यात् इति सूत्रार्थः । ६. काप. घ. १. ५, २६.

मनसा चाऽनध्याये ॥ २५॥

अनध्यायकाले मनसा च अध्यायादनन्तरः स्यात् । सन्देहस्थानानि मनसा निरूपयेत् । अध्ययनविषयामेव चिन्तां कुर्यात् ॥ २५ ॥

आहूताध्यायी च स्यात्॥ २६॥

आचार्येणाहृतस्वन्नधीयीत, नाध्यापने स्वयं प्रवर्तयेत् ॥ २६ ॥ ॥ इत्यापस्तम्बीये धर्मसूत्रे पञ्चमी कण्डिका ॥

सदा निशायां गुरुं संवेशयेत्तस्य पादौ प्रक्षाल्य संवाद्य ॥ १ ॥

सदा प्रत्यहं निशायां अतिकान्ते प्रदोषे गुरुं संवेशयेत्। कथम् ? तस्य गुरोः पादौ प्रक्षाल्य संवाह्य च । संवाहनं मर्दनम् ॥ १॥

अनुज्ञातः संविद्येत्॥२॥

(१)गुरुणाऽनुज्ञातस्तु स्वयं संविशेत शयीत ॥ २॥

न चैनमभिषसार्यीत ॥३॥

एनमाचार्यं प्रति पादौ न प्रसारयेत्॥ ३॥

न खट्वायां सतोऽभित्रसारणमस्तीत्येके ॥ ४ ॥

यदा तु गुरुः खट्वायां शेते तदा तं प्रति पादयोः प्रसारणं न दोषाः यैत्येके मन्यन्ते, स्वपक्षस्तु तत्रापि दोष इति ॥ ४॥

न चाऽस्य सकाहो संविष्टो भाषेत ॥ ५ ॥

अस्याऽऽचार्यस्य सकाशे स्वयं संविष्टः रायानो न भाषेत। कार्यावेदनादाबुः त्थायैव भाषेत ॥ ५ ॥

अभिभाषितस्त्वासीनः प्रतिब्र्यात्॥ ६॥

आचार्येणा(२)भिभाषितस्त्वासीनः प्रतिब्र्यात् । एतदाचार्ये आसीने रायाः ने वा ॥ ६ ॥

अन्त्थाय तिष्ठन्तम् ॥ ७॥

१. पश्चाद्गुरुगा इति ख. पु. १. अभिमाषितस्सन् इति ख. पु.

यदा त्वाचार्यस्तिष्ठन् ब्रुते तदा तमनूत्याय प्रतिब्रुयात् । उत्तरे द्वे सुत्रे **€**पष्टार्थे ॥ ७ ॥

गच्छन्तमनुगच्छेत् ॥ ८ ॥ घावन्तमनुघावेत् ॥ ९ ॥ न सोपानब्रेष्टितिशारा अवहितपाणिवीसीदेत् ॥ १० ॥

उत्तरत्रोपानत्प्रतिषेधा'त्र सोपान'दित्यनुवादः 'अध्वापन्नस्त्व'ति प्रतिप्रसोत्म । आचार्यं न स्रोपानत्क आसीदेत् । नापि वेष्टितशिराः । अवहितपाणिः दात्रादिहरूतः एवंभूतोऽपि नासीदेत् ॥ ८-१०॥

अध्वापन्नस्तु कर्मयुक्ती वाड्डसीदेत्॥ ११॥

अध्वानं प्राप्तोऽध्वापन्नः कर्मणि दात्रादिसाध्ये प्रवृत्तः कर्मयुक्तः भृतस्तु सोपानत्कोऽप्यासीदेत् ॥ ११ ॥

न चेदुपसीदेत्॥ १२॥

(१) न चेदाचार्यस्समीपे, उपसीदेत उपविशेत्। यदि तूपविशेद्धाः पन्नः कर्मयुक्तो वा तदोपानत्त्रभृतीनि विहायोपविशेत् ॥ १२ ॥

देवमिवाचार्यमुपासीताऽविकथयन्नविमना वाचं शुश्रूषमाणोऽस्य ॥ १३ ॥

यो यं देवं भजते स तद्भावनया तमिवाऽऽचार्यमुपासीत । अविकथयन् (२)व्यर्थो कथामकुर्वेन् । अविमनाः अविक्षिप्तमनाः । अस्याऽऽचार्यस्य वार्व ग्रश्रूषमाणः ॥ १३ ॥

अनुपस्थकृतः ॥ १४॥

(३)उपस्थकरणं प्रसिद्धम् । तत्कृत्वा नोपासीत ॥ १४ ॥

अनुवाति(४) वाते वीतः ॥ १५॥

वाते अनुवाति सति वीतः विपर्थयेणेतः उपास्तित । प्रतिवातं तु वश्यमाः णेन प्रतिषिध्यते । मनुर्प्याह्-

(५) भातिवाते ऽ जुवाते च नासीत गुरुणा सहे 'ति ॥ १५ ॥

१. न चेदाचार्यसमीपे उपसीदेत् उपविशेत् इति ख. प्र.

२. ब्यर्थी कथा विकथा तामकुर्वन् इति. ख. पु.

३. आकुञ्चितस्य सन्यजानुनउपरिदक्षिणं पादं प्रक्षिप्योपनेशनसुपस्यकरणस् ।

४. 'वाते' इति नास्ति ख. पु. ५. मनु. स्मृ. २.२०३.

अप्रतिष्टब्धः पाणिना ॥ १६ ॥

पाणिना प्रतिष्ठन्धो न स्यात पाणितळं भूमो कृत्वा पाण्यवलस्वनो नाऽऽसीत ॥ १६॥

अनपाश्चितोऽन्यत्र ॥ १७॥

अन्यत्र कुड्याद्यपाश्रितो न स्यात् । कुड्याद्यपाश्रितो नासीत ॥१७॥ यज्ञोपवीती दिवस्त्रः॥ १८॥

यदा द्वित्रस्तदा वाससाऽन्यतरेण यश्चोपवीती स्यात्। (१) "अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थ" इत्येष कल्पस्तदा न भवति ॥ १८॥

अधोनिवीतस्त्वेकवस्त्रः॥ १९॥

यदा त्वेकवस्त्रो भवति तदा अधीनिवीतः स्यात् । न तस्य दीर्घस्याप्येक-देशेनोत्तरीयं कुर्यात ॥ १९ ॥

अभिमुखोऽनभिमुखम् ॥ २०॥

स्वयमाचार्याभेमुखः आत्मानं प्रत्यनभिमुखमाचार्यमुपासीत । (२)स्व-यमाचार्यमपद्यम् आचार्यस्य पुरत आर्जवे नाऽऽसीत ॥ २०॥

अनासन्नोऽनतिदूरे(३) च ॥ २१ ॥

अत्यासन्नो न स्यादतिदृरे च न स्यात्॥ २१॥

यावदासीनो बाहुभ्यां प्राप्तुयात्॥ २२॥

यावत्यन्तरास्रे आसीन आचार्ये बाहुभ्यां प्राप्तुं शक्नुयात् तावस्या-सीत॥ २२॥

अप्रतिवातम् ॥ २३ ॥

आचार्यस्य (४)प्रतिवाते नाऽऽसीत ॥ २३॥

एकाध्यायी दिचणं बाहुं प्रत्युपसीदेत्॥ २४॥

यदा एक एवाऽघीते तदा आचार्यस्य दक्षिणं बाहुं प्रति दक्षिणे पाइवं उपसीदत् उपविशेत् ॥ २४॥

यथावकाशं बहवः ॥ २५॥

१. आप. घ. २. ४. २२. १. स्वयमाचार्यमेव पर्यन् इति. ख. पु.

चकारो नास्ति. ख. पुस्तके ४. प्रतिवातं इति ख. पु.

बहवस्त शिष्या यथावकाशमुपसीदेयुः ॥ २५ ॥

तिष्ठाते च नाडऽसीताऽनासनयोगविहिते ॥ २६ ॥

आसनयोग आसनकल्पना । आसनयोगेन विहितस्सम्भावित आस-नयोगविहितः । आसनयोगनाऽसम्माविते आचार्ये तिष्ठति सति स्वयं नाऽऽसीत ॥ २६॥

आसीने चन संविशेत॥ २७॥

(१)'अशयनयोगविहित' इति पूर्वानुसारेण गम्यते । शयनयोगेना-सम्मावित आचार्ये आसीने स्वयं न संविशेत न श्रायीत ॥ २७ ॥

चेष्ट्रति च चिकीर्षस्तच्छक्तिविषये ॥ १८॥

व्यत्ययेन परसमेपदम् । आचार्ये नेष्ठति सति स्वयमपि तन्निकीर्षन् स्यात् । किमविद्येषेण, ? शक्तिविष्ये । यद्याचार्येण क्रियमाणमारमनदशः केविषयो भवति । 'चिकीषं' श्रिति सन्प्रयोगादिच्छामेव प्रदर्शयत् ना चिछ्य कुर्यात् । प्रदर्शितायां त्विच्छायामाचार्यश्चेद्युजानीयात् , कु र्यात् । अशक्तिविषये तु ने न्छापि प्रदर्शयितव्या । चिकीषेदिति युक्तः पाठः ॥ २८ ॥

न चास्य सकाहोऽन्वकस्थानिन उप-सङ्गृह्वीयात् ॥ २९ ॥

आचार्यव्यतिरिका गुरवोऽन्वक्त्यानिन इति स्मातौ व्यवहारः । आ॰ चार्यः श्रेष्ठो गुद्भणाम् । तमपेश्यान्त्रकथानं पदमेषामिति कृत्वा । आचार्यः स्य सन्निधौ अन्वकस्थानितं नोपसङ्गृह्णीयात् ॥ २९ ॥

गोत्रेण वा कीर्तयेत्॥ ३०॥

न चेनमन्वकस्थानिनं गोत्रेण अभिजनकुळादिना वा कीर्तेयेत न स्तुचीत भागवोऽयं महाकुछप्रसृत इति ॥ ३०॥

न चैनं प्रत्युत्तिष्ठदेनुत्तिष्ठेदा(२)पि चेत्तस्य गुरुः स्वात् ॥ ३१ ॥

प्रत्यत्थानमप्यस्य न कर्तव्यमाचार्यस्य सकाशे । यदा पुनरसावाः

१. आसनयोग इति क॰ पु॰ २. अपि चेत्यादि सूत्रान्तरं. ख. च. पु।

चार्यसकाशे त्वासित्वा गमनायोचिष्ठति तदाऽमूत्थानमपि न कर्तव्यम् । यद्यप्यसौ तस्य(१)आचार्यस्य मातुलादिः गुरुः स्यात् । (२)'आचार्यः प्राचार्यसिष्ठिपात' इति वक्ष्यति । तेनैव ग्यायेन(३)मातुलादिष्वपि प्रसङ्गे इदमुक्तम् ॥ ३१ ॥

देशान्वासनाच संसर्पेत्॥ ३२॥

किं तु देशादासनाच्य संसर्वेतस्य सम्मानार्थम् ॥ ३२ ॥

नाम्ना तद्न्तेवासिनं गुरुमप्यात्मन इत्येके ॥ ३३॥

तस्याचार्यस्यान्तेवासिनं नाम्नैव कीर्तयेत् 'यज्ञकार्मन्नि' ति । यद्यप्यसा-वात्मनो गुरुभवति इत्येवमेके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु गुरानामग्रहणं न कर्तव्यमिति ॥ ३३ ॥

> यस्मिस्त्वनाचार्यसम्बन्धाद्गौरवं वृत्तिस्त-स्मिन्नन्वक्स्थानीयेऽप्याचार्यस्य ॥ ३४ ॥

यस्मिस्तु पुरुषे शिष्याचार्यभावमन्तरेणापि विद्याचारित्र्यादिना लौकिकानां गौरवं तस्मिन्नन्वक्त्यानीये ऽज्याचार्ये या वृत्तिस्सा कर्तव्या। अन्वक्स्थानीयोऽज्यनन्वक्स्थानयेव ॥ ३४ ॥

भुक्तवा चास्य सकाशे नानृत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेत्॥३५॥

आचार्यस्य भुञ्जानस्याऽभुञ्जानस्य वा सकाशे भुक्तवा अन्त्याय छान्दसो दीर्घः । उत्थानमकृत्वा उच्छिष्टं न प्रयच्छेत् (४)'आर्याय वा पर्यवद्ध्या'-दिति यद्विहितम् ॥ ३५॥

आचामेद्धा ॥ ३६ ॥ आचमनमञ्यनुत्थाय न कुर्यात् ॥ ३६ ॥

किं करवाणीत्यामन्त्रय ॥ ३७॥

आचम्य किं करवाणीति गुरुमामन्त्रय ॥ ३७ ॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे प्रथमप्रदेने षष्ठी कण्डिका ॥

१. माणवकस्य इति क. पु. २. आप० घ० १. ८. १९ पूजां वक्ष्यतीति ख० पु०

३. मातुलादिप्रसङ्गे इति क० पु० ४. आप० घ० १. ३. ४०.

डक्तिष्ठेत्तूष्णीं वा ॥ १ ॥

जिल्छेत् तूर्णां वा। विकल्पः । आमन्त्रयेति छिङ्गात् (१)उत्थायाः प्याचामन्नाचार्यसकाश पवाऽऽचामेत् ॥ १॥

नापपर्यावर्तेत गुरोः प्रदक्षिणीकृत्याऽपेयात्॥ २॥

उत्थाय कार्यवत्तया गन्तुमिच्छन् गुरोरप अपसन्यं न पर्यावर्तेत । किं तु प्रदक्षिणीकृत्याऽपेयात् ॥ २ ॥

न प्रेचेत नग्नां स्त्रियम् ॥ ३ ॥

यां प्रश्नमाणस्य मनसो विकारो भवति तां नग्नां क्त्रियं नेक्षेत ॥ ३ ॥

(२)ओषधिवनस्पतीनामाच्छिच नोपजिन्नेत् ॥ ४ ॥

ओषधयः फलपाकान्ताः । वनस्पतयो ये पुष्पैर्विना फलन्ति । वीरुद् वृक्षाणामप्युपलक्षणम् । तेषां पत्रपुष्पाणयाच्छिय नोपजिन्नेत । 'आचिछये' तिवचना(३)द्याहच्छिकाम्राणे न दोषः ॥ ४ ॥

उपानहीं छत्रं यानमिति वर्जयेत्॥ ५॥

यानं शकटादि । इतिशब्द एवंप्रकाराणामुपलक्षणार्थः । तत्र गौतमः— (४)वर्जयेन्मधुमांसगन्धमालयदिवास्वप्नाव्जनाभ्यव्जनयानोपानच्छत्रः कामकोधलोभमोहवादवादनस्नानदन्तधावनह्षेनृत्तगीत्परिवादभयानीः ति ॥ ५॥

न स्मयेत ॥ ६ ॥

स्मितं न कुर्यात् ॥ ६ ॥

यदि स्मयेताऽपिगृह्य स्मयेतेति हि ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

यदि हर्षातिरेकं घारयितुं न शक्यते अपिगृहा हस्तेन मुखं पिघाय स्मयेत इति ब्राह्मणं 'न स्मयेते' त्यारभ्य ॥ ७ ॥

१. उत्थायाप्याचमनं न कुर्यात् , आचार्यसमीप एवाचामेत् । इति. ख. पु.

२. ''अथैतत् ब्रह्मचारिणः पुण्यो गन्धो य आषधिवनस्पतीनां तासां पुण्यं गन्धं प्रच्छिद्य नोपाजेच्रेत् तेन तं पुण्यं गन्धमवरुन्धं" इति गोपथबाह्मणम् । (गो. ब्रा. १. २. २)

३. यादाच्छिके गन्धब्रहणे न दोषः इति ख॰ पु॰

४. गौ. घ. २-१३.

(१)नोपजिन्नेत् स्त्रियं मुखेन॥ ८॥

स्नाता(२)मनुलिप्तां वा स्त्रियं बालामपि मुखेन नोपनिप्रेत । 'मुखेने' ति वचनाद्याद्विकके गन्धात्राणे न दोषः ॥ ८॥

न हृदयेन प्रार्थयेत्॥ ९॥

हृदयेन मनसा स्त्रियं न प्रार्थयेत — अपीयं मम स्यादिति ॥ ९॥

नाकारणादुपस्पृद्योत्।। १०॥

कारणेन विना स्त्रियं नोपस्पुशेत्। कारणं योक्त्रसन्नहनविमोचनविषमः पतनधारणादि ॥ १०॥

रजस्वलो रक्तद्रसत्यवादी स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥११॥

रजस्वलो मलिनगात्रः। रक्ता दन्ता यस्य स रक्तदन्। छान्दसो दन्नाः देशः । पङ्किळदन्त इत्यर्थः । पतुरुभय 'मृत्सन्नइळाघ'(१-१-२७) इत्यनेन गतमपि पुनरुच्यते(३)श्रौतप्रायश्चित्तप्रापर्थम्। 'अनृतं वोक्तवे'(२-१-२७) ति प्रायदिवत्तं वक्ष्यति । सत्यवादी स्यादिति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

यां विद्यां क्रुक्ते गुरौ तेऽप्यस्याऽऽचार्या ये तस्यां

गुरोर्वेइयाः ॥ १२॥

आत्मीये गुरौ यां विद्यां कुरुते अधीते तस्यां विद्यायां गुरोर्वश्या आचार्यास्तेऽ-प्यस्य माणवकस्याचार्याः । यद्यपि साक्षात्तभ्यो न गृह्यते विद्या तथापि आचार्यवदुपचरितब्याः। 'तस्या' मिति वचनाद्विद्यान्तरे ये वंश्यास्तेषु नायं विधिः॥ १२॥

यानन्यान् पद्यतोऽस्योपसङ्गृह्णीयात्तदात्वे त उपसङ्गाद्याः ॥ १३ ॥

अस्य माणवकस्य पश्यत अस्मिन् माणवके पदयति यानन्यानाचार्य उपसङ्-

१. पश्च ह वा एते ब्रह्मचारिण्यानयो धीयन्ते ह्री पृथाधस्तयोर्मुखे हृदये उपस्थ एव पश्चमः । स यहाक्षणेन पाणिना क्षियं न स्पृशति तेनाहरहर्याजिनां क्षेकमवरुन्धे, यत्स-न्येन तेन प्रत्राजिनाम् , यन्मुखेन, तेनागिनप्रस्कन्दिनां, यदुषृदेयन तेन शूराणां, यदुप स्थेन तेन गृहमेधिनां, तैश्चेत् स्त्रियं पराहरत्यनगिनरिव शिष्यते ॥ इति गो. बा. १.२. ४.

२. अनुलिप्ताङ्गी इति. ख. प्. ३. श्रोतप्रायदिचत्तमातिकमे स्यादिति. ख. पु.

गृह्णीयात्ते माणनकस्याऽप्युपसङ्गाद्याः । किं सदा ? नेत्याह—तदावे तस्यां द्शायाम् । अपर आह—तदा प्रभृति त उपसङ्ग्राह्याः । तुशब्दात् समावृत्तेनापि ॥ १३ ॥

गुरुसमवाये भिक्षायामुत्पन्नायां यमनुबद्ध-स्तद्घीना भिक्षा ॥ १४ ॥

यदा द्वितीयं तृतीयं वा वेदमधीयानस्य माणवकस्य गुरुसमवायो भवति गुरवः समवेता भवन्ति, तदा भिक्षायामुलकायां य गुरुमिदानी मनुबद्धो माणवकः यतोऽधीते तद्वीना भिक्षा, यच यावच छज्धं तत्तसमे निवेदनीयम् । (१)तदुक्तश्च विनियोगः ॥ १४ ॥

समावृत्तो मात्रे द्यात्॥१५॥

कृतसमावर्तनो विवाहात्त्रागर्जितं मात्रे द्यात्॥ १५॥

माता भर्तारं गमयेत्॥ १६॥

माता पति प्रापयेत् ॥ १६॥

भर्ती गुरुम् ॥ १७॥

(२) प्रापयेत्। माणवकस्य गुरुम्, माणवकार्जितं द्रव्यं तद्वामि युक्तम्॥ १७॥

धर्मकृत्येषु वोषयोजयेत्॥ १८॥

धर्मकृत्यानि विवाहादीनि । तेषु वोपयोजयेत । गुरारमावे भर्ताः, तदभावे माता, सर्वेषाममावे समावृत्तस्वयमेव वा ॥ १८ ॥

कृत्वा विद्यां यावतीं शक्तुयात् वेददक्षिणामाहरेद्धमतो

यथाशक्ति॥ १९॥

यावतीं विद्यां कर्तुं शक्तुयात् चेदं चेदौ वेदान्वा तावतीं ऋत्वा अधीत्य गुरवे दक्षिणामाहरेत दद्यात्। यथाशक्ति धर्मत उपलब्धां न्यायाजिताम् ॥१९॥ धर्मत इत्यस्यापवादः-

विषमगते त्वाचार्य उग्रतः शुद्रतो वाऽऽहरेत् ॥२०॥

[ु] १. ततस्व विनियोगः इति. क. पु. २. सोऽपि गुरुं प्रापयेन्माणवकस्य इति ख. पु.

यदा स्वाचार्यो विषमगतः आपद्भतः तदा उपतः शूदतो वाऽपि प्रातिगृह्य दक्षिणामाहरेत् । वैश्याच्छूद्रायां जात उग्नः, उप्रकर्मा वा द्विजातिः ॥२०॥

सर्वदा शूद्रत उग्रतो वाऽऽचार्यार्थस्याहरणं धम्यीमित्येके॥२१॥

सर्वदा आपद्यनापदि च, आचार्यार्थस्याचार्याय यो देयोऽर्थः तस्य, उप्रतः शूदतो नाऽऽहरणं धर्म्यं धर्माद्नपेतिमित्येके मन्यन्ते । 'धार्म्य'मिति पाठे स्वार्थे ब्यञ्॥ २१॥

दत्वा च नाऽनुकथयेत् ॥ २२ ॥

आचार्याय एवमाहृत्य दला न कीर्तयेत्,-एतन्मया दत्तामिति ॥ २२॥

कृत्वा च नाऽनुस्मरेत्॥ २३॥

गुरवे प्राणसंशयादौ महान्तमप्युपकारं कृत्वा नानुस्मरेत् नाऽनुचिन्तः येत्-अहो मयैतःकृतामिति॥ २३॥

आत्मप्रशंसां परगर्हामिति च वर्जयेत्॥ २४॥ इतिकरणादेवंप्रकाराणामात्मानिन्दादीनामपि प्रतिषेधः॥ २४॥

प्रेषित(१)स्तदैव प्रतिपद्येत ॥ २५ ॥

इदं कुर्वित्याचार्येण प्रेषितस्तदैव प्रतिपद्येत कुर्यात क्रियमाणमापि कर्म विहाय, यद्यपि (२) तदाचार्यस्य भवति॥ २५॥

शास्तुइचाऽनागमाद्बृत्तिरन्यत्र ॥ २६ ॥

तिस्मिरच 'विद्याकर्मान्त' मित्यस्यापवादः । यद्यधिगन्तुमिष्टा विद्या शास्तुः शासितुराचार्यस्य सम्यङ्नाऽऽगच्छति तदा तस्यानागमात् अभ्यत्र पुरुषान्तरे वृत्तिर्भवश्येव यस्य सम्यगागच्छति। (३)येषामाचार्यः विधिष्रयुक्तमध्ययनं तेषामतन्नोपपद्यतः इत्यवीचाम ॥ २६॥

अन्यत्रोपसङ्ग्रहणादुचिछष्ठाश्चानाच्चाऽऽचार्यवदाचा-र्यदारे वृत्तिः॥ २७॥

अन्यत्रेत्युभयोदशेषः । आचार्यवदाचार्यदारे वृत्तिः कर्तव्या । कि॰

१. तदेव इति ख. पु. २. तदाचार्याय इति ख. पु.

येषामित्याद्यवोचामत्येन्तः पाठो नास्ति ख. पुस्तके

मविशेण ? अन्यत्रोपसङ्ग्रहणादुन्छिष्टाशनाच, पादोपसङ्ग्रहणमुविख्यष्टाशनं च इत्येतदुभयं वर्जायित्वा । अत्र मनुः-

(१) भारवद्गुरुपर्जाषु युवतीर्नाभिवादयेत्। दिति। गौतमस्तु, (२)'तद्भार्यापुत्रेषु चैवं नोव्छिष्टाशनस्नापनप्रसाधनपा-दप्रक्षालनोन्मर्दनोपसङ्गहणानि रति । 'दार' इत्येकवचनं छान्दसम्॥२७॥

तथा समादिष्ठेऽध्यापयति॥ २८॥

य आचार्येण समादिष्टो नियुक्तोऽध्यापयति तस्मिन्नाचार्यदारवदुवृत्तिः । 'अध्यापयती'ति वर्तमाननिर्देशा(३)द्यावदध्यापनमेवायमतिदेशः ॥२८॥

बृद्धतरे च सब्रह्मच।रिणि ॥ २९॥

अध्यापयतीति नाऽनुवर्तते । तरिनर्देशात् ज्ञानवयोभ्यामुभाभ्यां वृद्धो गृह्यते । सब्बद्धारी सहाध्यायी, समाने ब्रह्माणे वर्त चरतीति । तः स्मिन्नप्याचार्यदारवद्वात्तः।

'आचार्यात्पादमादचे पादं शिष्यः स्वमेषया। पादं सब्रह्मचारिभ्यः पादः कालेन पच्यते ॥' इत्यध्ययने उपयोगसम्भवात् ॥ २९॥

उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्यवदाचार्यपुत्रे वृत्तिः॥ ३०॥

'उच्छिष्टाशनवर्जं'मिति वचनादुपसङ्घहणं भवति । एतच्च ज्ञा-नवयोभ्यामुभाभ्यां बृद्धे । तदर्थे बृद्धतर इत्यनुवर्तते । गौतमीयस्तुपस् क्रहणप्रतिषेधो बृद्धतरादन्यविषयः ॥ ३० ॥

समावृत्तस्याप्येतदेव सामयाचारिकमेतेषु ॥ ३१ ॥

कृतसमावर्तनस्याप्येतदेवानन्तरोक्तम् । एतेष्याचार्यादिषु पुत्रान्तेषु सामयाचारिकं समयाचारप्राप्तं वृत्तमान्तात् । समादिष्टे त्वध्यापयीते ति(२६) विशेष उक्तः ॥ ३१ ॥

॥ इत्यापस्तम्बीयधर्मसृत्रवृत्तावुज्वलायां सप्तमी कण्डिका ॥

१. मनु. स्मृ. २. २१२. गुरुवत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः । इति मुद्रितमनु-स्मृतिपाठः ।

२. गौ. ध. २. ३१. ३२. ३. यावदध्यापनं तावदेवातिदेशः इति, ख. पु.

विकास समितियथा ब्रह्मचारिणो वृत्तम् ॥ १ ॥

समावृत्तस्येति(१) वर्तते । समावृत्तस्य (२)ब्रह्मचारिणोऽकृतविवाहस्य यथा वृत्तं वर्तनं तथा वक्ष्यामः ॥ १ ॥

माल्यालिसमुख उपितसकेशहमश्चरक्तोऽभ्यक्तो बेष्टि-त्युपवेष्टिती काञ्चक्युपानही पादुकी ॥ २ ॥

माली मालावान् । आलितमुखश्चन्दनादिना । मुखग्रहणमुपलक्षणम्।
(३)मुखमग्ने ब्राह्मणोऽनुलिम्पेदि'त्याद्वलायनवचनात्। सुगन्धिमिरामलः कादिमिर्द्रव्येकपालतानि संस्कृतानि केशदमश्चणि यस्य सः उपलिसकेशः दयश्वः। अक्तः अञ्चननाऽहणोः। अम्यक्तः तैलेन। वेष्टिती वेष्टितिशिराः। कटि-प्रदेशो द्वितीयेन वाससा वेष्टितो यस्य सः उपवेष्टिती। कञ्जुकञ्चोपानक्य कञ्जुकोपानहम् । (४)द्वन्द्वाच्जुदषहान्तादित्यच् समासान्तः। तदः स्यास्तीति कञ्जुकोपानही। द्वन्द्वोपतामगह्योत्प्राणिस्थादिनिप्रत्ययः। प्रसिद्धे पाठेकञ्जुकमेव काञ्जुकं तद्वान् काञ्जुकी। उपानद्वातुपानही। वीह्यादिः त्वादिनिः। पादुके दारुमये पाद्रक्षणे तद्वान् पादुकी॥ २॥

उदाचारेषु चास्यैतानि न कुर्यात्कारयेदा ॥ ३ ॥

अस्याऽऽचार्यादेः पुत्रान्तस्य उदाचारेषु दृष्टिगोचरेषु देशेषु एतानि मा• ख्यादीनि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ३ ॥

स्वैरिकर्मसु च ॥ ४ ॥

पतानि न कुर्यात् कारयेद्वा ॥ ४ ॥ तत्रोदाहरणम्—

यथा दन्तप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानीति ॥ ५ ॥

दन्तप्रक्षालनं दन्तधावनम् । उत्सादनमुद्धतेनम् । अवलेखनं कङ्कतादिना केशानां विभागेनाऽवस्थापनम् । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः । तेन स्नानभो जनमुत्रोश्चारादिष्वपि प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

तद्द्रव्याणां च न कथयेदात्मसंयोगेनाऽऽचार्यः ॥ ६ ॥

सूत्रार्थः।

१. अनुवर्तत इति ख. पु. २. कृतविवाहस्य' इति क. पु. ३. आर्ब. गृ. ३. ७. १०. ४. पा. सू. ५. ४. १०६. चवर्गान्तात् वहान्ताच्च द्वन्द्वाहच् स्यात् समाहारे इति

ः तस्य शिष्यस्य गृहस्थभृतस्य यानि द्रव्याण्युपस्थापितानि तेषां मध्ये एकेनापि द्रव्येण यथाऽऽत्मा संयुज्यते तथा न कथयेत् । आनार्थः शिष्यगृह (१)मेत्य अहो दर्शनीयं मोजनपात्रमित्यादि(२) लिप्सा यथा गम्यते तथा न कथयेदिति ॥ ६ ॥

स्नातस्तु काले यथाविध्यभिहृतमाहूतोऽभ्वेतो वा

न प्रतिसंहरेदित्येके ॥ ७ ॥

(३) वदसधीत्य स्नास्य कित्यनेन विधिना स्नातः तस्मिन्काले यथाविध्यभि-हृतमाबद्धं स्नगादि आचार्येणाहुनः स्वयमेव ना तत्समीपमभ्येतो न प्रतिसंहरेत न विमुश्चेदित्येके मन्यते । स्वपक्षस्तु तदापि मुश्चेदिति । 'काळे यथावि ध्यभिहृत'मिति वचनादपरेशुरारभ्य प्रतिसंहरेदेव ॥॥ ७॥

उचैस्तरां नाडऽसीत॥ ८॥

स्वार्थे तरप्। आचार्यासनादुच्चासने नाऽऽसीत ॥ ८॥

तथा बहुपादे ॥ ९ ॥

नीचेऽप्यासने बहुपादे नाऽऽसीत ॥९॥

सर्वतः प्रतिष्ठिते ॥ १० ॥

आसने आसीत । आचार्य पीठादाबुपवेश्य स्वयं वेत्रासनादाः वासीत । तद्धि भूमौ सर्वतः प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥

शय्यासने चाऽऽचरिते नाविशेत्॥ ११॥

आचार्येणाचरित उपभुक्ते शय्यासने नाऽऽविशेत् । शयने न शयीत आसने नासीत । पित्रादिष्वपि गुरुषु समानमिदम् । तथा च मनुर विशेषेणाह-(४) शय्यासने चाध्युषिते श्रेयसा न समाचरेत्।' इति ॥११॥ गतं समावृत्तस्य वैशेषिकम् । अथ ब्रह्मचर्यविधेरेव शेषः—

यानमुक्तोऽध्वन्यन्वारोहेत्॥ १२॥

यानं शकटादि । आरोहेत्युक्तो गुरुणा पश्चादारोहेत । अध्वनि मार्गे

२. ईंप्सा इति. ख. पु. ३. आप. गृ. १२. १. ९. प्रत्यागत इति ख. पु. ४. मनु. २. ११९ 'शय्यासनेSध्याचरिते' इति मेघातिथिसम्मतः पाठः । शय्या चासनं चेति द्वन्द्वैकवद्भावः ।

'छत्रं यानमिति वर्जये'दिति पूर्वोकस्य प्रतिषेधस्यापवादः। यानं च गुर्वाः रूढमन्यद्वा ॥ १२ ॥

सभानिकषकटस्वस्तरांश्च ॥ १३॥

उक्तोऽध्वन्यन्वारोहेदित्येव । 'सभास्समाजांश्चे' त्यस्यापवादार्थं सभाग्रहणम् । निकणे नाम क्रषीवलानामुपकरणं, कृष्टं क्षेत्रं येन समीकि यते, यच्च किंसिश्चिदारुढे(१) केनचिदारुध्यते । तत्र गुरुणा आकृष्य-माणेऽपि तेनोक्तस्सन्नारोहेत् । न त्वनौचित्यभयान्नारोहेदिति । कटो वीरणनिर्मिता दाय्या । तत्र गुरुणोक्तस्सन् सहाऽऽसीत । उत्सवादावेष आचारः । स्वस्तरे नाम पलालद्यया । (२) नवस्वस्तरे संविद्यन्ती' ति दर्शनात् । तत्रापि गुरुणोक्तस्सन् सहासनादि कुर्यात् ॥ १३॥

नानिभाषितो गुरुमभिभाषेत प्रियादन्यत् ॥१४॥

गुरुणा ऽनिभभाषितो गुरुं प्रति न किञ्चित् ब्र्यात् प्रियादन्यत् । प्रियं तु ब्र्यात् यथा ते पुत्रो जात इति ॥ १४ ॥

व्युपतोदव्युपजापव्यभिहासोदामन्त्रणनामधेयग्रहण-प्रेषणानीति गुरोर्वर्जयेत्॥ १५॥

व्युपतोदः (३)अङ्गुल्यादिघट्टनं यदाभिमुख्यार्थं क्रियते । व्युपजापः श्रोत्रयो मुंहुर्मुहुर्जन्पनम् । वकारद्ञ्ञान्दसोऽपपाठो वा । व्यभिहासः आभिमुख्येन हसनम् । उदामन्त्रणमुज्येस्सम्बोधनम्; यथा बाधिरं प्रति । नामधेयप्रहणं दशम्यां पितृविहितस्य नामनो ग्रहणम्। न पूज्यनामनो भग-वदादेः । प्रेषणमाञ्चापनम् । एतानि गुरुविषये न कतैव्यानि । इतिकरणा-देवंप्रकाराणामन्येषामपि प्रतिषधः । यथाऽऽह मनुः—

(४) नोदाहरेत्तस्य नाम परोक्षमपि केवलम् । न चैवास्यानुकुर्वीत गातिभाषितचेष्टितम् ॥ इति ॥ १५॥

आपचर्थं ज्ञापयेत्॥ १६॥

आपि ब्युपतोदादिभिरप्यथंमभिषेतं ज्ञापयेत् । असति पुरुषान्तरे (५)वचनेनापि बांधयेत्, न साक्षात्त्रेषयेत्, यथा-शूळतोदो मे भवति,

१. केनचिदाकृष्यमाणे क्षेत्र समं भवति. इति. घ. पु.

२. आप. गृ. १९-९

३. अङ्गल्यादिना संघटनम् इति. घ. पु.

४. मन्. २.१९९

५. वचनेनैव इति क. पु.

स चाऽग्निना शास्यति, न चात्र कश्चित्सान्निहितः, किं करोमि मन्द्रभाग्य इति ॥ १६ ॥

उत्तरं सुत्रे समावृत्तविषये—

सहवसन्सायं पातरनाहूतो गुरुं दर्शनार्थो गच्छेत् ॥१७॥

सह एकस्मिन् ग्रामे बसन् साथं प्रातरनाहृतोऽपि गुरुं दर्शनार्थो नान्यप्रयोजनो गच्छेत्॥ १७॥

विप्रोष्य च तदहरेव पश्येत् ॥ १८ ॥

यदा प्रामान्तरं गतः प्रत्यागच्छति तदा तदहरेवाऽऽचार्यं पश्येत ॥१८॥

आचार्यप्राचार्यसन्निपाते प्राचार्यायायस्य स्थितः घृक्षेदाचार्यम् ॥ १९॥

आचार्यस्याऽऽचार्यः प्राचार्यः प्रिपितामहवत्। यदा आचार्यस्य प्राचार्यस्य च कार्यवशात् सिन्नपातो मेळनं भवति, तदा प्राचार्यय द्वितीयार्थे चतुर्थो। प्राचार्ये पूर्वमुपसंगृह्य प्रश्चात्स्वाचार्यमुपसङ्कृहीतुमिच्छेत् । न केवळं मनसा किन्तु यथाऽऽचार्यो जानाति मामयमुपसञ्जिष्ट्रश्चतीति तथा चेष्टेत । अन्यथा अदृष्टार्थमुपदिष्टं स्यात्॥ १६॥

प्रतिषेधेदितरः॥ २०॥

इतर आचार्यः प्रतिषेधेत् 'वत्स मा मोपसङ्ग्रही'रिति ॥ २० ॥

लुप्यते पूजा चाऽस्य सकाशे ॥ २१ ॥

अस्य प्राचार्यस्य सकाशे सिन्निधौ आचार्यस्य पूजा छुप्यते न कार्यो । न केवलमुपसङ्ग्रहणमेव । उत्तरसुत्रं समावृत्तविषयम् ॥ २१ ॥

मुहूं आऽऽचार्यकुलं द्रीनार्थो गच्छेचथा शक्त्यिषहस्त्यमाः

दाघाऽपि दन्तप्रक्षालनानीति ॥ २२ ॥

मुहूंश्वेत्यनुस्वारदीयौँ छान्दसौ। वीष्सालोपश्चात्र द्रष्टव्यः। मुहुर्मुहुरिति विवक्षितम्। प्रामान्तरे वसन्निषि मुहुर्मुहुराचार्यकुलं दर्शनार्थमागरुछः त्। यथाशिक गोरसापूपादि अधिहस्त्यं हस्ते भवमादाय स्वयमेव गृहीत्वेरित्यर्थः। अपिशब्दोऽभावे विधि द्यातयित—गोरसाद्यभावे दन्तकाष्टान्यरिति। इतिशब्दः अन्तेवासित्यमाणां समाप्तिद्योतनार्थः॥ २२॥

(१)मातरं पितरमाचार्यमर्गीयच गृहाणि च रिक्त-पाणिनोपगच्छेद्राजानं चेत्न श्रुतामिति ॥ २३ ॥ तस्मिन्गुरोर्वृत्तिः ॥ २४॥

तास्मिन्नन्तेवासिनि गुरोर्वृत्तिः । वृत्तेः प्रकारो वस्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥ पुत्रमिवैनमनुकाङ्क्षन् सर्वधर्मेष्वनपच्छाद्यमानः

सुयुक्तो विद्यां ग्राह्येत्॥ २५॥

एवं शिष्यं पुत्रमिव(२) अस्याऽभ्युदयः स्यादिति अनुकाङ्कृत् सर्वेषु धर्मेषु किञ्चिद्यनपच्छादयमानः अगृहन् सुयुक्तः सुष्ठ्ववहितः तत्परो भूरवा विशो ब्राह्येत्।। २५॥

न चैनमध्ययनविद्दनेनात्मार्थेषूपरुन्ध्यादनापत्सु॥२६॥

न चैनं शिष्यमध्ययनविद्यनेनाऽऽत्मप्रयोजनेष्वनापत्सूपरुन्ध्यात्। (३)उपरो• धः अस्वतन्त्रीकरणम् । 'अनापत्स्व' तिवचनादापद्यथयनविघातेनाः ડ्यूपरोधे न दोषः ॥ २६ ॥

अन्तेवास्यनन्तेवासी भवति विनिहितात्मा गुरावनेपुणमापद्यमानः॥ २०॥

'आपयमान' इत्यन्तर्भावितण्यर्थः । यो उन्तेवासी विविद्दितात्मा द्वयोराः चार्ययोः(४)विविधं निहितात्मा गुरावनैषुणमापादयति—नाऽनेनाऽयं प्रदेशः सम्यगुक्त इति, सोऽन्तेवासी न भवति । स त्याज्य इत्यर्थः(५) ।

अपर आह-योऽन्तेवासी वास्त्रनःकर्मभिरनैपुणमापद्यमानो गुरौ वि सदृशं निहितातमा भवति अनुरूपं न गुश्रूषते सोडन्तेवासी न भवतीति॥२०॥

आचार्योऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः॥२८॥

आचार्योऽप्यनाचार्यो भवतीतिः; त्याज्य इत्यर्थः । किं कुर्वन् ? श्रुतात्परिहरमाः णः तेन तेन व्याजेन विद्याप्रदानमकुर्वन् ॥ २८ ॥

इदं सूत्रं क. पुस्तक एव दृश्यते । नान्यत्र । २. अभ्यासादिषु इति छ. पु.

४. विधिवत् इति. ख. पु. । ३. उपरोधः स्वतन्त्रीकरणम्. इति. ङ. पु.

५. ''अत्र मतुः-धर्माथौं यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा । तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजिमवोषरे इति-"इत्यधिकः पाठो इत्यते ख. पुस्तके

अपराघेषु चैनं सतनमुपालभेत ॥ २९ ॥ १ अपराधेषु कृतेष्त्रेनं शिष्यं सततमुपालभेत-इद्मयुक्तं त्वया कृतमिति ॥२९॥ आभित्रास उपवास उदकोपस्पर्शनमद्शीनमिति दण्डा यथामात्रमानिवृत्तेः॥ ३०॥

अभित्रासो (१)भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनलोपः। उदकीपस्पर्शनं शीतोदकेन स्नापनम्। अदर्शनं यथाऽऽत्मानं न पदयाति तथा करणम्। गृहप्रवेशानिषेधः। सर्वत्र पयन्तात् प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं यावत्यपराधः मात्रा तद्वुक्षपं व्यस्ताः समस्ताश्च । आनिवृत्तेः यावदसौ न ततोऽपराधाः क्रिवर्तते ताबदेते दण्डाः ॥ ३०॥

निवृत्तं चारितब्रह्मचर्यमन्येभ्यो धर्मभ्योऽनन्तरो भवेत्यतिसुजेत् ॥ ३१ ॥

एवं चरितब्रह्मचर्यं निक्तं गुरुकुलात् कृतसमावर्तनमित्यर्थः। एवंभूतः मन्येभ्यो घर्मेभ्यो यमसावाश्चमं प्रतिपित्सते तत्र तेभ्योऽनन्तरो भव यथा त्व मन्तरितो न भवसि तथा भवेत्युक्तवाऽतिसृतेत । तं तमाश्रमं प्रतिपन्तमु त्सुजेत् ॥ ३१॥

इत्यापस्तम्बस्त्रवृत्ताबुज्वलायामष्टमी कण्डिका॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्जवलायां प्रथमप्रक्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

१. रज्जुवेण्वादिना भयोत्पादनम् इति. ख. पु.

प्रमध्येतुरध्यापयितुश्च धर्मा उकाः। अथ देशकालकता अध्ययन-धर्मा उच्यन्ते—

श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं पदोषे नाडधीयीत ॥ १ ॥

मेषादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते। चान्द्रमासास्तत्तदन्ताश्चेत्राद्या द्वादश स्मृताः। तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्रयादिका स्मृता। कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः॥

तदेवं सिंहस्थे सिवतिर याऽमावास्या तदन्ते चान्द्रमसे मासे या मध्यवितिनी पौर्णमासी सा श्रावणी। श्रवणयोगस्तु भवतु वा मा वा। तस्यां श्रावण्यो पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्यं गृह्योक्तेन विधिनोपाकमं क्रन्त्वा स्वाध्यायमधीयीत। अधीयानश्च मासमेकं प्रदेषे प्रथमे रात्रिभागे नाः धीयीत ग्रहणाध्ययनं धारणाध्ययनं च न कुर्यात्। प्रदोषग्रहणाद्वात्राः वत्यूध्वं न दोषः॥ १॥

तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेत् ॥ २॥

तिष्यः पुष्यः, तेन युक्ता पौर्णमासी तैषी श्रावणीवत्। तस्यां विरमेत्। उत्सर्जनं कुर्यात्। तस्यापि प्रयोगो(१)गृद्धा प्रवेक्तः। रोहिण्यां वा, (२)तै-षमासि तिष्यात्पूर्वा या रोहिणी तस्यां वा विरमेत्। अनयोः पक्षयोः पश्च मासानधीयीत॥ २॥

अर्धपश्चमांश्चतुरो मासानित्येके ॥ ३ ॥

अर्धः पञ्चमो येषां ते अर्धप्रमाः । अर्धाधिकांश्रत् मासान् अधीयीते स्योप्श्यत (३) स्थेके मन्यन्ते । अस्मिन्पक्षे प्रोष्ठपद्यामुपाकरणं शास्त्रान्तः रदर्शनात् । उत्सर्जनस्य वा प्रतिकर्षः । उत्सर्जने च कृते आवण्याः प्राक् शुक्कपक्षेषु धारणाध्ययनं वेदस्य, कृष्णपक्षेषु व्याकरणाद्यङ्गाध्यः यनम् । पुनः आवण्यामुपाकस्यागृहीतमागस्य प्रहणाध्ययनमिति । प्रभिक्षतमेतद्(४) गृह्ये ॥ ३ ॥

१. आपस्तम्बगृह्यसूत्रान्तर्गतोपाक्रमीत्सर्जनपटलव्याख्यानेऽनाकुलायामित्यर्थः । (आप. गृ. सू. पृ. १५४.) एतद्वचनबलादेव हरदत्तेनोपाकर्मोत्सर्जनाख्यः पटलः आपस्तम्बगृह्या न्तर्गतो व्याख्यात इत्यवगम्यते इति न्यह्तप्याम गृह्याटिप्पयाम् ।

२. 'तिष्ये मासि भवा या रोहिणी' इति ड. पु.

३. अत्र मर्नुः ४. ९५. द्रष्टव्यः । ४. आप. गृ. ७. १. पृ. १९०.

निगमेष्वध्ययनं वर्जयेत्॥ ४॥

निगमाश्चत्वराः । प्रामिनगमनामर्गा वा ; नियमेन गम्यते तेष्विति । तेषु सर्वप्रकारमध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥

आनडुहेन वा शकृत्पिण्डेनोपलिसेऽधीयीत ॥ ५ ॥ अनडुत्सम्बन्धिना वा शकृत्पिण्डेनोपलिप्य निगमेष्वप्यधीयीत॥५॥ इमशाने सर्वतः शम्याप्रासात् ॥ ६ ॥

सम्माने चाध्ययनं वर्जयेत् । सर्वतः सर्वासु दिश्च । शम्या क्षिप्ता याव ति देशे पतित ततोऽवीगिति पञ्चमीनिर्देशाहम्यते ॥ ६ ॥

ग्रामेणाऽध्यवसिते क्षेत्रेण वा नाऽनध्यायः॥ ७॥

यदा श्मशानं प्रामतया क्षेत्रतया वा अध्यवसितं स्वीकृतं भवति तदा अध्येतन्यमेव ॥ ७ ॥

ज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव देशे नाऽधीयीत ॥ ८ ॥ यदा उ तद्ध्यवासितमपि इमशानं ज्ञायते-अयं स प्रदेश इति, तदा ताबत्येव प्रदेशे नाऽधीयीत । न शम्यामासात् ॥ ८ ॥

(१) इमशानवच्छूद्रपतितौ ॥ ९॥ श्वापतितसकाशेऽपि शम्याप्रासान्नाऽध्येयम् ॥ ९॥ समानागार इत्येके॥ १०॥

एके मन्यन्ते समानागारे शुद्धपतितौ वज्यौँ, न शम्यात्रासादिति ॥१०॥ शुद्धायां तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवाऽनध्यायः ॥११॥ शूद्धायां तु यदा परस्परं प्रेक्षणं भवति तदैवाऽनध्यायः । न समानागारे, नापि शम्यात्रासादिति ॥११॥

तथाऽन्यस्यां स्त्रियां वर्णव्यतिकान्तायां मैथुने ॥१२॥ शुद्धाव्यतिरिक्ताऽपि या स्त्री मैथुने वर्णव्यतिकान्ता नीचगामिनी तस्या मिप बेक्सणप्रतिबेक्सणयोरनध्यायः॥ १२॥

ब्रह्माध्येष्यमाणो मलवद्याससेच्छन् सम्भा-

१, याज्ञवल्क्योऽत्र १. १४८. इष्टब्यः ।

षितं ब्राह्मणेन सम्भाष्य तया सम्भाषेत । सम्भाष्य तु ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याऽधीयीत । एवं तस्याः प्रजानिःश्रेयसम् ॥१३॥

यो वेदमध्येष्यमाणो मलवद्वाससा रजस्वलया सह सम्भाषित्रमि च्छति स पूर्व बाह्यणेन सम्भाष्य पश्चात्तया सम्भाषेत । सम्भाष्य च पुनरिप ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याऽधीयीत । किमेवं सति भवति ? एवं तस्या मलवद्वासस आगामिनी या प्रजा तस्या निःश्रेयसमभ्युद्यो भवति । प्रजारूपं वा निःश्रेयसं तस्या भवति । 'प्रजानिःश्रेयस'मिति-वचनात् विधवादिभिः सह सम्भाषणे नैतत्कर्तव्यम् ॥ १३ ॥

(१) अन्तइशवस् ॥ १४ ॥

अन्तरशको यत्र प्रामे तत्र नाध्येयम् । पतेना 'न्तश्चाण्डाल'मिति व्याख्यातम् ॥ १४॥

अन्तश्चाण्डालम् ॥ १५ ॥

चण्डाल एव दाण्डालः । उभयत्र प्रथमा सप्तस्यर्थे । अन्ययीमानो वा विभक्तार्थे द्रष्टव्यः ॥ १५॥

(२)अभिनिस्सृतानां तु सीम्न्यनध्यायः ॥ १६॥ यदा रावाः सीम्नि अभिनिस्तता भवन्ति तदा तत्राऽनध्यायः ॥ १६॥ सन्दर्शने चाऽरण्ये ॥ १७ ॥

अरण्ये च यावति प्रदेशे शबश्चण्डालो वा सन्दर्यते तावत्यन-ध्यायः ॥ १७॥

तदहरागतेषु च ग्रामं बाह्येषु ॥ १८॥

बाह्याः उन्निवादादयः परिपान्थिनः तेषु च न्नाममागतेषु तदहरनध्याः यः, तस्मिश्नहानि नाऽध्येतब्यम् ॥ १८॥

अपि सत्सु ॥ १९॥

ये विद्याचरित्रादिभिर्महान्तः सन्तः तेष्वपि प्राममागतेषु तदहरः मध्यायः ॥ १९॥

सन्धावनुस्तनिते रात्रिम् ॥ २० ॥

सन्धिः सन्ध्या तस्मिन् सन्धौ । अनुस्तनिते मेघगर्जिते स्रति रात्रिं (१)सर्वो रात्रि नाऽधीयीत।वर्षताविदम्। अन्यस्मिन्नाधिकं वक्ष्यति ॥२०॥

स्वमपर्यान्तं विद्युति ॥ २१ ॥

अन्त्यो दीर्घ उपान्त्यो हस्वः । विषयांसर्छान्दसोऽपपाठा वा । सन्धौ विद्युति सत्यां स्वप्नपर्यन्तां रात्रिमनध्यायः न सर्वाम् । स्वप्नपर्यन्ता रात्रिः प्रहरावशिष्टा ॥ २१ ॥

एवं सायं सन्ध्यायामुक्तं, प्रातस्सन्ध्यायामाह्-

उपन्युषं यावता वा कृष्णां रोहिणीमिति शम्या-प्रासादिजानीयादेतस्मिन्काले विद्योतमाने

सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २२ ॥

उपन्युवं उपस्त्रमीपे तत्र विद्यातमाने विद्युति सःयामपरेशुस्सप्रदो-पमहरनध्यायः। प्रदोषादृष्वं रात्रावध्ययनम्। यावता वा कालेन शम्याप्रा-सादवागवस्थितां गां कृष्णामिति वा रेहिणीभिति वा विजानीयात्। एत-स्मिन्काले उपन्युषं विद्यातमान इत्यन्वयः। रोहिणी गौरवर्णा। इतिशब्द-प्रयोगे द्विताया प्रयुज्यते। तत्राऽन्वयप्रकारिश्चन्त्यः॥ २२॥

द्हेऽपररात्रे स्तनाधित्नुना ॥ २३ ॥

रात्रेस्तृतीयो भागः सर्वोऽपरात्रः। तस्य त्रेघा विभक्तस्याद्योऽशो महारात्रः। अन्त्यो दहः। तस्मिन् दहेऽपररात्रे स्त्रनायित्तुना निमित्तेन सप्र-दोषमहरनध्यायः॥ २३॥

ऊर्ध्वमधरात्रादित्येके ॥ २४ ॥

अर्थरात्राद्ध्वमनन्तरोको विधिरित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु दृह

गवां चाऽवरोधे ॥ २५॥

दस्युत्रभृतिभिरवरुद्धासु गोषु तावन्तं कालमनध्यायः । अवरोधो ब्रामाक्षिगमनिरोधः॥ २५॥

वध्यानां च यावता हन्यन्ते ॥ २६ ॥

१. अस्य सूत्रत्वेन परिगणनं छतं कं. पु.

वर्घाहाणांचो रादीनामवरोधे यावता कालेन इन्यन्ते तावन्तं कालमनध्यायः॥ २६॥

पृष्ठारुढः पश्चनां नाडधीयीत ॥ २०॥

हस्त्यश्वादीनां पश्नां पृष्ठाऽहतः तत्राऽऽसीनस्सन्नाऽधीयीत ॥२७॥

अहोरात्रावमावास्यासु ॥ २८॥

अमावास्यासु द्वावहारात्रौ नाऽधीयीत । तासु च प्वेंसुश्चतुर्दशीषु च । तथा च मनुः(१)-'अमावास्याचतुर्दस्योः पौर्णमास्यष्टकासु च।' इति ॥ २८॥

इत्यापस्त स्वस्तूत्रवृत्ता बुज्वलायां नवमी कण्डिका ॥

चातुर्मासीषु च॥१॥

चतुर्षुं मासेषु भवाश्रातुर्मास्यः।संश्लेषा तिस्णां पौर्णमासीनां यासु चातु-र्मास्यानि क्रियन्ते।काः पुनस्ताः?काल्गुन्याषाढीकार्तिक्यः। चातुर्मास्यो यज्ञः। 'तत्र भव'इति वर्तमान 'संज्ञायामणि' त्यण्यत्ययः । तासु चातुर्माः सीषु पूर्ववद्वावहोरात्रावनध्यायः। गौतमस्तु स्वशब्देनाह(२) 'कार्तिके फाल्गुन्याषाढी पौर्णमासीं ति । (३)पौर्णमास्यनन्तरप्रतिपत्सु च शास्त्रान्तरवशादनध्यायः । यथा होशनाः—'पर्वणीतिहासवर्जितानां विद्यानामनध्यायं इति । 'प्रतिपत्सु न चिन्तये' दिति च । एवं चतुर्द-्शीमात्रस्य वर्जने शास्त्रान्तरं(४) मूळं मृग्यम् । तत्र याञ्चवल्क्यः---

(५)'पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुस्तके।' इति॥ १॥

वैरमणे गुरुष्वष्टाक्य औपाकरण इति व्यहाः॥ २॥

विरमणमुत्सर्जनं तदेव वैरमणम् । तस्मिन् वैरमणे । प्रथमान्तपाठे सप्तम्यर्थे प्रथमा । गुरुषु श्वशुरादिषु । संस्थितेष्विति प्रकरणाद्गम्यते ।

१. मनु. स्मृ. ४. ११३.

२. गौ. ध. १६. ३२. ३. पैर्णमास्यन्तरे प्रातिपत्त्यु च इति. ख. पु.

४. मूलम्' इति. नास्ति क. पुस्तके । मृग्यमिति नास्ति ख. पुस्तके

५. या. स्मृ. १. १४६. ऋतुसान्धेषु मुक्त्वा च शाद्धिकं प्रतिगृह्य च इत्यविकः पाठः ख. . पुस्तके ।

अष्टकेवाऽष्टाक्यं स्वाधिकः ध्यञ् । आदौ प्राप्ता वृद्धिर्मध्ये कृता । उपाकरः णमेवौपाकरणम् । एतेषु निमित्तेषु त्र्यहा अध्ययनराहिताः । तत्र गुरुषु मरणदिनमारभ्य व्यहाः । इतरेषु पूर्वेद्युरपरेद्युस्तार्भ्मश्च दिने नाधीयीत । अत्र गौतमः—(१)तिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रमन्त्यामेकेशमेतो वार्षिक'।मिति । उपाकरणादृष्ट्वं प्रागुत्सर्जनात् यद्ध्ययनं तद्वार्षिकम् । तद्दामितस्तस्याः दावन्ते च यत्कर्मे क्रियते तत्रापि त्रिरात्रामत्यर्थः । औद्यानसे च व्यक्त मुक्तम्(२)'उपाकर्मणि चोत्सर्गे व्यहमनध्याय' इति । मानवे च व्यक्तम्(३)'उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ।' इति ॥ २॥

तथा सम्बन्धेषु ज्ञातिषु ॥ ३ ॥

ये सिन्नकृष्टा इत्यः भ्रातृतत्पुत्रपितृव्यादयः । तेष्विप मृतेषु तथा व्यहमनध्यायः । ब्रह्मचारिणो विधिरयम् । आशौचवतां तु यावदाशौ-चमनध्यायः शास्त्रान्तरसिद्धः—

'उभयत्र दशाऽहानि कुलस्याम्नं न भुज्यते । दानं प्रतिप्रहो यज्ञः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥' इति । उभयत्र जनने मर्णे च ॥३॥

मातरि पितर्योचार्य इति द्वाद्शाहाः॥४॥

मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमनध्यायः। अयं विधिर्गृहस्थानामपि । केचिदाशौचमपि तावन्तं कालमिच्छन्ति । नेति वयम्, अनध्यायप्र-करणात्॥ ४॥

तेषु चोदकोपस्पर्शनं तावन्तं कालम् ॥ ५ ॥

मात्रादि विधिकं तावन्तं कालमहरहस्स्नानमपि कार्यम्, न केवलमन-ध्यायः ॥ ५॥

अनुभाविनां च परिवापनम् ॥ ६॥

अनु पश्चात् भूता जाता अनुभाविनः मृतापेक्षयाऽवरवयसः । तेषां परि-वापनमपि भवति केशानाम् । (५)'क्रत्यच' इति प्राप्तस्य णत्वस्य (६)'णे-

१. गौ. १६. ३८-४०.

२. नेदं वचनिमदानी मुपलभ्यमानायां पद्यात्मिकामी शनसः मृतौ दृश्यते ।

३. मनु. ४. ११९. ४. मनु. ५. ३.

५. "शिखामनु प्रवपन्त ऋध्ये" इति वचनम् ? तस्य बलीयस्त्वादित्याह"इति.ख. पु.

६. पा. सू ८. ४. २२. उपसर्गस्थान्निमत्ततः (रेफनकाराभ्यां) परस्याऽच उत्तर-स्य कृत्प्रत्ययगतस्य नकारस्य णत्वं स्यादिति सूत्रार्थः ॥

(१)विंभाषे' ति विकल्पः। अन्ये तु शावं दुःखमनुभवतां सर्वेषां परिवा-पनिमच्छन्ति।

अपर आह—अनुभाविन उदकार्हाः । तेषां मरणे परिवापन-मिति ॥ ६॥

न समावृत्ता वपेरन्नन्यत्र विहारादित्येके ॥ ७ ॥

विहारी यागदीक्षा । ततोऽन्यत्र न समावृत्ता वपेरित्रत्येके मन्यते । स्वमतं तु वपेरक्षेवेति ॥ ७ ॥

तत्र वपनस्याऽमङ्गळत्वं गुणिविधिना परिहारं च वक्तुं ब्राह्मणमुः दाहरति—

अथापि ब्राह्मणम्—रिक्तो वा एषोऽनपिहितो य-नमुण्डस्तस्यैतद्पिधानं यच्छिखेति ॥ ८॥

रिकः अन्तःश्चन्यो घटादिः। सोऽनिपिहितः पिधानरहितो याहराः ताहरा एषः यन्मुण्डो नाम । तस्य रिक्तस्यापिधानमेतत् यिच्छ्खा नाम । अनेन चैतहर्शितं-निषेधशास्त्रं सह शिखया वपनप्रतिषेधपरिमिति ॥ ८ ॥ कथं तर्हि सत्रेषु शिखाया वपनम् १ (२)वचनसामर्थ्यादित्याह—

सत्रेषु तु वचनाइपनं शिखायाः॥ ९ ॥ स्पष्टम् ॥ ९ ॥

आचार्ये त्रीनहोरात्रानित्येके ॥ १०॥

आचार्ये संस्थिते त्रीनहोरात्रानध्ययनं वर्जयोदित्येके मन्यते । स्वपक्षस्तु द्वादशाहः पूर्वमुक्तः ॥ १० ॥

श्रोत्रियसंस्थाया(३)मपरिसंवत्सरायामेकाम् ॥ ११ ॥

श्रोत्रियं (४)वक्ष्यति । तस्य संस्थायामपरिपूर्णसंवत्सरायां श्रुतायामेकां रात्रि-मेकमहोरात्रमध्ययनं वर्जयेत् । अत्र संस्थाश्रवणाहुर्वादिश्वपि सैव

१. पा. सू. ८. ४. ३. उपसर्गस्थात्रिमित्तात्परस्य, णिजन्ताद्विहितो यः क्रत्प्रत्ययः तद्गतस्य नकारस्य णत्वं विकल्पेन स्यात् इति सुत्रार्थः। २. ५६. पृष्ठे ५. टिप्पणी द्रष्टब्या।

३. उपरि संवत्सरायां इति क. पुस्तकेऽपपाठः । ४. आप. घ. २, ६, ४. सूत्रे । आप० घ० ८

निमित्तमनध्यायस्य ॥ ११ ॥

सब्रह्मचारिणीत्येके॥ १२॥

एके तु सब्रह्मचारिणो मरण प्वाडनन्तरोक्तमनध्यायमिच्छन्ति, न तु श्रो-त्रियसामान्यमरणे ॥ १२ ॥

श्रोत्रियाभ्यागमेऽधिजिगांसमानोऽधीयानो वाऽनुज्ञाप्याघीषीत ॥ १३ ॥

श्रोत्रियेऽभ्यागते अध्येतुकामोऽचीयानश्च तमनुज्ञाप्याधीयीत ॥ १३॥

अध्यापयेद्धा ॥ १४ ॥

अध्यापियतुकामोऽध्यापयन्वेति प्रकरणाद्गम्यते । स्रोऽपि तमनु-ज्ञाप्याध्यापयेदिति ॥ १४ ॥

गुरुसन्निधौ "चार्धाहि भो" इत्युक्त्वाऽधीयीत ॥ १५ ॥

धारणाध्ययनं पारायणाध्ययनं वा कुर्वन् गुरौ सिन्नहिते सित 'अधीहि मो' इत्युक्त्वाऽघीयीत ॥ १५॥ *

अध्यापयेका ॥ १६ ॥

अध्यापयन्नपि तत्सन्निधावेवमेवोक्त्वाऽध्यापयेत् ॥ १६ ॥ *

उभयत उपसंग्रहणमधिाजिगांसमानस्याधीत्य च ॥१७॥

उभयतः अध्ययनस्याऽऽदावन्ते च उपसंत्रहणं कर्तव्य यथाक्रम(१)मध्ये-तुकामस्याऽऽदावधीत्यान्ते ॥ १७ ॥ *

अधीयानेषु वा यत्राऽन्यो व्यवेषादेतमेव शब्दमुत्मृज्याऽघीयीत ॥ १८॥

बहुवचनमतन्त्रम् । अधीयानेषु च यत्राऽन्यो व्यवेयादन्तरा गच्छेत्, तत्रा 'प्यधीहि भो' इत्येतमेव शब्दमुत्सृज्य उच्चार्याऽधीयीत । प्रत्ये-कमुपदेशादेकवचनम् । अर्धायीरन् ॥ १८ ॥

इवगर्दभनादास्सलावृष्येकस्कोल्रुकवाब्दास्सर्वे वादितशब्दा रोदनगीतसामशब्दाश्च ॥१९॥

द्युनां गर्दभानां च बहुनां नादः । बहुवचननिर्देशात् । सलावृकी

१. अध्येतुकामस्येत्यादि ङ पुस्तक एवास्ति । * मनौ, २. ७३ रलोको द्रष्टव्यः।

वृक्तजाताववान्तरभेदः । क्रोष्ट्रीत्यन्ये । लिङ्गस्याविवक्षितत्वात्युंसोऽपि ग्रहणम् । (१)'इन्द्रो यतीन् सालावृक्षेम्य' इत्यादौ दर्शनात् । सर्वत्रादिः स्वरो दीर्घः। स प्वायं विकृतः प्रयुक्तः। एकपृकः एकचरः सृगालः। उलूको दिवाभीतः। एतेषां च शब्दाः। वादितानि वादित्राणि वीणावेणु-मृदङ्गादीनि। तेषां च सर्वे शब्दाः। रोदनशब्दादयश्च। एते श्रूयमाणा (२)अनध्यायस्य हेतवः॥ १९॥

शाखान्तरे च साम्नामनध्यायः॥ २०॥

वेदान्तरसकाशे(३)साम्नामनध्ययनम्। गीतिषु सामाख्या, तद्यो-गाद्वेदवचन इत्यन्ये॥ २०॥

सर्वेषु च शब्दकर्मसु यत्र संसुड्येरन् ॥ २१ ॥

आकोश(४)परिवादादिषु सर्वेषु शब्दकर्मसु अनध्यायः। यत्राध्ययनशः ब्देन ते संस्केयरन् ॥ २१॥

छद्यित्वा स्वप्नान्तम् ॥ २२ ॥

छर्दनं वमनम् । तत्कृत्वा स्वप्नान्तं यावन्नाऽधीयीत ॥ २२ ॥

सर्पिवा प्राइय ॥ २३ ॥

अध वा सिर्धः प्रारयाडघीयीत ॥ २३ ॥

प्तिगन्धः ॥ २४॥

दुर्गन्ध उपलभ्यमानोऽनध्यायहेतुः॥ २४॥

शुक्तञ्चाऽऽत्मसंयुक्तम् ॥ २५ ॥

यत्पकं कालपाकेनाऽम्लं जातं तच्छुकम् । तद्यावदात्मसंयुक्तं स्वोद्रः स्थमजीणे, यावत्तद्वुगुण उद्गारस्तावदनध्यायहेतुः॥ २५॥

पदोषे च सुक्त्वा नाऽधीयीत ॥ २६॥ तेनाऽधीत्यैव भुजीत ॥ २६॥

प्रोदक्योश्च पाण्योः॥ २७॥

भुक्तवेत्येव । भुक्तवा यावत्त्रोदको पाणी आर्द्रो तावन्नाऽधीयीत । कोचित् भुक्त्वेति नानुवर्तयन्ति ॥ २०॥

१. तै. सं. ६. २. ७. २ या. स्मृतौ १. १४८-१५१. ख्लोका द्रष्टव्याः।

्र साम नाऽध्येयम् । इति. ख. पु. ४. परिहासादिषु. इति. क. पु.

प्रेतसंक्लसं चात्रं सुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २८॥

यो मृतोऽसिपण्डीऋतस्स प्रेतः। तदुदेशेन दत्तमन्नं भुक्त्वा सप्र-दोषमहर्नाऽधीयीत। प्रदोषादूर्ध्वं न दोषः। अत्र मनुः—

(१)यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति । विप्रस्य विदुषो देहे तावद्गह्म न कीर्तयेत्॥' इति ॥ २८ ॥

आ च विपाकात्॥ २९॥

यदि तावता कालेन तद्भं पकं जीणे न भवति, तत आविपाकात् तस्य नाऽधीयीत ॥ २९ ॥

अश्राद्धेन तु पर्यवद्ध्यात् ॥ ३० ॥

जींगें अजींगें च तस्मिन् अश्रादेनाऽन्नेन पर्यवद्ध्यात् तस्योपर्यश्राद्धमन्नं भुक्षीतेत्युक्तं भवति । केचित् अत्र 'अश्राद्धेने' ति वचनात् पूर्वत्रापि प्रतान्नामिति श्राद्धमात्रं विवक्षितं मन्यन्ते ॥ ३० ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे तद्वताबुज्वलायां च दशमी कण्डिका ॥

काण्डोपाकरणे चाऽऽमातृकस्य ॥ १॥

काण्डोपाकरणं काण्डवतादेशनम् । तस्मिन्नहनि अमातृकस्यान्नं भुक्तवा सप्रदोषमहरनध्यायः। अपर आह-भुक्त्वेति नाऽनुवर्तते । यथाचोत्तरत्र अक्त्वाग्रहणम् । काण्डोपाकरणे अमातृकस्य माणवकस्य सप्रदोषम-हरनध्यायः। प्रतेनोत्तरं व्याख्यातम् ॥ १॥

काण्डसमापने चाडिपतृकत्य ॥२॥

काण्डसमापनं व्रतविसर्गः॥२॥

मनुष्यप्रकृतीनां च देवानां यज्ञे भुक्तवेत्येके ॥ ३॥

ये मनुष्या भूत्वा प्रकृष्टेन तपसा देवास्सम्पन्नास्ते मनुष्यप्रकृतयो (२)निन्दिकुवेरादयः । तेषां यज्ञः तत्प्रीत्पर्धं ब्राह्मणमोजनम् , तत्र मुक्त्वा

१. मतु. स्मृ. ४. १११. १. 'नन्दीस्वरशरकुमारादयः' इति पाठान्तरम् ।

सप्रदोषमहरनध्याय इत्येके मन्यन्ते । मनुष्यमुखेन देवेष्विज्यमाने-ष्वित्यन्ये ॥ ३ ॥

पर्युषितैस्तण्डुलैराममांसेन च नाऽनध्यायः ॥ ४ ॥

'प्रेतसंक्लप्तं चाऽन्न'(१०. २८)मित्यस्यापवादः। पर्युषिता राज्यन्तारिताः ह्याः प्रतिगृहीताः, तेषु तण्डुलेष्वद्य पक्त्वा भुज्यमानेषु नानध्यायः। तथा आममांसेन तदहभीक्षितेनापि नानध्यायः। पर्युषितेनेत्येके । 'पर्युषिते' रिति वचनात्तदहभीक्षितैः सप्रदोषमहरनध्यायः॥ ४॥

तथौषधिवनस्पतिमुलफलैः॥ ५ ॥

ओषाधिग्रहणेन वीरुघोऽपि गृह्यन्ते । वनस्पतिग्रहणेन वृक्षमात्रम् । तेषां मूकैः सूरणकन्दादिभिः फर्रुश्चाऽम्रादिभिः पकैरपकैश्च तदहर्भिस्तिरिप नाऽनध्यायः॥ ५॥

यत्काण्डमुपाकुर्वीत यस्य चानुवाक्यं कुर्वीत न तत्तद्हरघीयीत ॥ ६ ॥

यस्मिन्नहानि यत्काण्डमुपाकृतं न तत्तदहरधीयीत । तथा आवण्यां पौर्णमाः स्यामुपाकृत्य प्रशस्तेऽहरन्तरे यस्य काण्डस्यानुवाक्यमध्येतुमाः रम्भं कुर्वीत न तत्तदहरधीयीत । अहरित्यहोरात्रोपेळक्षणम् ॥ ६॥

उपाकरणसमापनयोश्च पारायणस्य तां विद्याम् ॥ ७॥

अनेकवेदाध्यायी यद्येकस्य वेदस्य पारायणं कुरुते तदा तस्य पारा-यणस्य (१)ये उपाकरणोत्सर्जने, तयोः कृतयोस्तां विद्यां तदहर्नाऽधीयीत । एतदेव ज्ञापकं पारायणस्याऽप्युपाकरणोत्सर्जने भवत इति । 'तां विद्याः मि' ति वचनाद्विद्यान्तराध्ययने न दोषः ॥ ७ ॥

वायुर्घोषवान् भूमौ तृणसंवाहो वर्षति वा यत्र धाराः प्रवहेत्॥८॥

घोषवान् कर्णश्रवः । भूमाववस्थितानि तृणानि संवाहयति उत्क्षिप्य गमयतीति तृणसंवाहः । वर्षति वा (२)मेघे घाराः प्रवहेत् विक्षिपेत् । यत्र देशे पवंविधो वायुस्तत्र तावन्तं कालं नाऽधीयीत । अत्र मनुः—

(३)"कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमृहने" ॥ इति ॥ ८॥

१. उपाकरणोत्सर्जनयोः कृतयोः. इति ड. पु. २. देवे. इति क. पु.

३. म. स्मृ. २. १०२

उत्तरे हे सूत्रे निगदासिक्के— (१)ग्रामारण्ययोश्च सन्धौ महापथे च विप्रोध्य च समध्ययनं तदहः॥९॥

यदा(२) सहाऽधीयानाः कारणवशाद्विप्रवसेयुः । केचिच्चाचार्येण वा सङ्गतास्तदा समध्ययनं सहाऽधीयमानं प्रदेश तदहर्नाधीयीत । विप्रो-षितानां यदहः पुनर्मेळनं तदहर्नाधीयीतेत्यन्ये ॥ ९ ॥

स्वैरिकर्मसु च ॥१०॥

नार्धायीतेत्येव ॥ १०॥

अत्रोदाहरणम्—

यथाह्स्तप्रक्षालनोत्सादनानुलेखणानीति ॥ ११ ॥ णत्वमाकस्मिकम्, अपपाठो वा ॥ ११ ॥ तावन्तं कालं नाऽघीयीताऽच्यापयेद्वा ॥ १२ ॥ तेषु स्वैरिकर्मस्र तावन्तं कालमध्ययनमध्यापनञ्च वर्जयेत ॥ १२ ॥

सन्ध्योः ॥ १३ ॥

सज्योतिषोऽज्योतिषोऽदर्शनात् उमे सन्ध्ये । तयोस्तावन्तं कार्छ नाधीयीताध्यापयद्वा । पवमुत्तरत्राप्यनुवृत्तिः ॥ १३ ॥

उत्तरे द्वे सूत्रे निगदसिखे-

तथा वृक्षमारूढोऽप्सु चावगाढो नक्तं चापावृते॥१४॥ विवृतद्वारमपावृतम् । तत्र नक्तं नाथीयीत ॥ १४॥

दिवा च पिहिते॥ १५॥

संवृतद्वारं पिहितम् । तत्र दिवा नाधीयीत ॥ १५ ॥

अविहितमनुवाकाध्ययनमाषाढवासन्तिकयोः ॥१६॥

वासन्तिको वसन्तोत्सवः। स च चैत्रमासि गुक्कत्रयोदश्यां भवति। आषाढशब्देनापि तस्मिन्मासे क्रियमाणस्तादशः कश्चिदिन्द्रोत्सवादि-विवाक्षितः। तयोस्तदहरनुवाकाध्ययनमविद्वितम्। अनुवाकप्रहणान्न्यू-ने ब दोषः।

१. इदं ११ शं च सूत्रं त्रिधा विच्छिन्नं ड. पु.

२. सहाधीयमानेषु केचित् इति. ख. पु.

अपर आह—अनुवाकग्रहणान्मन्त्र ब्राह्मणयोरेव प्रतिषेधः, नाङ्गानाः मिति॥ १६॥

नित्यप्रदनस्य चाऽविधिना॥ १७॥

नित्यं प्रकृताध्ययनं यत्र स नित्यप्रको ब्रह्मयज्ञः । तस्य चाविधिना वः स्यमाणेन प्रकारेण विनाऽनुवाकाध्ययनमविहितम् । यद्यपि नित्यं ब्रह्मः यशाध्ययनं तथापि केनचिदप्यक्षेन विना न कर्तव्यम् । तेन विस्मत्य प्रातराशे कते प्रायश्चित्तमेव न ब्रह्मयकः। मनुः-

'स्नातकवतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्'। इति ॥ १७ ॥

तस्य विधिः ॥ १८॥

तस्य नित्यप्रश्नस्य विधिवंश्यते ॥ १८॥

अकृतप्रातराचा उदकान्तं गत्वा प्रयतः शुचौ देशे ऽधीयीत यथाध्यायमुत्सृजन्वाचा ॥ २९ ॥

अकृतदिवामोजन उदकसमीपं गत्वा प्रयतः स्नानमार्जनादिशुद्धः शुनौ देशे प्राच्यामुदीच्यां चा दिश्यच्छिदिईशेंऽघीयित । यथाध्यायं यथा पा-ठमनुषङ्गरहितमुल्पजन् आदित आरभ्य प्रथमादिष्वहरसु(१) अधीयीत द्वितीयादिषुत्सृज्य ततः परमधीयीत । वाचा उज्जैरित्यर्थः ॥ १९ ॥

मनसा चाऽनध्याये॥ २०॥

अनध्याये च मनसाऽधीयीत नित्यस्वाध्यायम् ॥ २०॥

विद्युति चाऽभ्यग्रायां स्तनियत्नावप्रायत्ये प्रेतान्ने नीहीरे च मानसं परिचक्षते ॥ २१ ॥

विद्युति अभ्ययायामविरतायाम् । स्तनयिःनौ चाऽभ्यये । अप्रायत्ये आ-त्मनोऽग्रुचिभावे । प्रेतांत्रे च भुक्ते । नीहारे च नीहारो हिमानी तस्मिश्च वर्तमाने । मानसमनन्तरोक्तमध्ययनं परिचक्षते वर्जयन्ति ॥ २१ ॥

श्राद्धभोजन एवैके ॥ १२ ॥

एके त्वाचार्याः श्राद्धभोजन एव मानसं परिचक्षते, न विद्युदादिषु॥२२॥ विद्युत्स्तनयित्नुर्देष्टिश्चापतौ(२) यत्र सन्निपते-युस्त्रयहमनध्यायः ॥ २३ ॥

१. अधीतं यत् तत् इति. ङ. पु. १. "यत्र" इति नास्ति क. पु.

अपतौं यस्मिन देशे यो वर्षाकालः ततोऽन्यस्तत्रापर्तः । तत्र यदि विद्युदादयस्तित्रपतेयुः समुदितास्स्युः तदा त्र्यहमनध्यायः ॥ २३ ॥

यावद्भिमर्व्युद्केत्येक ॥ २४॥

यावता काळेन भूमिः विगतोदका भवति तावन्तं काळमनध्वाय इत्येके मन्यन्ते ॥ २४ ॥

एकेन हाभ्यां वैतेषामाकालम् ॥ १५ ॥

एतेषां विद्युदादीनां मध्ये एकेन द्वाभ्यां वा योगे आकालमनध्यायः। अ-परेचुरा तस्य काळस्य प्राप्तेरित्यर्थः ॥ २५ ॥

सुर्याचन्द्रमसोग्रीहणे भूमिचलेऽपस्वान उस्काः यामग्न्युत्पाते च सर्वासा विद्यानां सार्वेकालिकमाकालम् ॥२६॥

'सूर्याचन्द्रमसो' रिति वचनं बृहस्पत्यादिनिवृत्त्यर्थम् । भूभिचले भू-कम्पे । अपस्वाने निर्घाते । उल्कायामुरुकापाते । अग्न्युत्पाते(१) ग्रामादिदाः हे। एतेषु निमित्तेषु(२) सर्वेषु सर्वासां विद्यानाम्-

(३)अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ इत्युक्तानाम् । सार्वकालिः कमृतौ चापतौ चाऽऽकालमनध्यायः। अत्र 'सर्वासामि'ति वचनादन्यत्र वेदानामेव प्रतिषेधः । अङ्गानामपीत्यन्ये ॥ २६ ॥

अभ्रं चापतौँ सुर्याचन्द्रमसोः परिवेष इन्द्रधनुः प्रतिसूर्यमत्स्यश्च वाते प्रतिगन्धे नीहारे च सर्वष्वेतेषु तावत्कालम् ॥२७॥

अपर्तावश्रं दृश्यमानं यावत् दृश्यते तावत्कालमनध्यायः। एवं परिवे षादिष्वपि योज्यम् । बृहस्पत्यादिपरिवेषे न दोषः इन्द्रधनुः । सूर्यसमीपे तदाकृतिः प्रतिसूर्यः । मत्स्यः पुच्छवन्न. प्रसिद्धम

१. गृहादिदाहे इति ग. पु. २. सर्वेषु इति नास्ति. ख. ग. पु.

३. विष्णु पु. अङ्गानि चिक्षा्च्याकरणछन्दोनिरुक्तज्यौतिषश्रौत्रसूत्राणि, चत्वारो बेदाः, ऋगादयः प्रसिद्धाः, मीमांसा पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा च, न्यायविस्तरः गौतम-प्रणीतमान्वीक्षक्याख्यं न्यायशास्त्रम्, वैशेषिकशास्त्रं च, पुराणं मरस्यादिपुराणानि, मन्वा-दिप्रणोतानि धर्मशास्त्राणि च विद्यापदवाच्यानीत्यर्थः।

त्राम् । समाहारद्वन्द्वे छान्दसो छिङ्गव्यत्ययः । सर्वेष्वेतेषु वाता-दिषु च त्रिषु तावन्कालमनध्यायः । वाते घोषवति । पूर्तगन्धे दुर्गन्धे । नीहारे हिमान्याम् । वातादिग्रहणं पूर्वोक्तानां श्वगर्दभादीनामुपलक्षणा-र्थम् । पुनरिह वचनं तावन्कालमिति विधातुम् । अत्रैव स्वगर्दभादिग्रहणे कर्तव्ये पूर्वत्र पाठस्य चिन्त्यं प्रयोजनम् ॥ २७ ॥

मुहूर्त विरते वाते ॥ २८ ॥

वाते घोषवित विरतेऽपि मुहुर्तमात्रमनध्यायः । द्वे नाडिके मुहूर्तम्।।२८॥
सलावृक्यामेकमृक इति स्वप्नपर्यन्तम् ॥ २९॥

(१)'तावत्काल'मित्यस्याऽपवादोऽयम् । सलावृक्येकसृकशब्दौ व्याख्यातौ॥ २९॥

नक्तं चारण्येऽनग्नाबाहरण्ये वा ॥ ३० ॥ रात्राविग्नविर्जिते हिरण्यवार्जिते वाऽरण्ये नाधीयीत ॥ ३० ॥ अननूक्तं चाऽपत्तौं छन्दसो नाधीयीत ॥ ३१ ॥

उत्सर्जनादृश्वमुपाकरणादर्वागपर्तः । तत्र छन्दसोऽनन्कमंशमपूर्वं नाऽश्रीयति । ब्रह्मणाध्ययनमपतौं न कर्तव्यम् । यद्यपि(२)तैष्यां पौर्ण-मास्यां रोहिण्यां वा विरमे' दित्युक्तम्, तथापि कियन्तं काळं तिहर-रमणम् ? कस्माद्वाऽध्ययनम् ? इत्यपेक्षायामिदमुच्यते-एतावन्तं काळं ब्रह्मणाध्ययनं न कर्त्वव्यमिति । धारणाध्ययने न दोषः । तथा 'छन्दस' इति वचनादङ्गानां ब्रह्मणाध्ययने न दोषः ॥ ३१॥

प्रदोषे च॥ ३२॥

प्रदेषे चाऽनमूक्तमृतामि नाधीयीत। (३)'मासं प्रदोषे नाधीयीते' त्येतनु धारणाध्ययनस्यापि प्रतिषेधार्थम् । अपर आह—यस्यां रात्रौ द्वादशी त्रयोदशी च मिश्रीभवतः, तस्यां प्रदोषे नाधीयीतानूकमननुः कं च, ऋतावपतौं च। एष आचार इति ॥ ३२ ॥

सार्वकालिकमाम्नातम् ॥ ३३ ॥

आम्नातमधीतं तत्सार्वकालिकमपतौँ प्रदोषे च सर्वस्मिन्कालेऽध्येतव्यम् ३३ यथोक्तमन्यद्तः परिषत्सु ॥ ३४॥

^{9.} आप. घ. १. **११.** २७. **२. आ**प. घ. १.९.२. ३. आप. घ. १.९.१. आप० घ० ९

अत एतस्मादनध्यायप्रकरणोक्तादन्यदनध्यायनिमित्तम् । परिषत्स-मानवादिधर्मशास्त्रेषु यथोकं (१)तथा द्रष्टव्यम् । तत्र वासिष्टः (२)'दिग्दाहपर्वतप्रपातेष्वछरुधिरपांसुर्वेष खाकालिक' मिति। यमः-

(३)'श्लेष्मातकस्य शल्मल्या मधूकस्य तथाप्यधः। कदाचिद्पि नाध्येयं कोविदारकपित्थयोः॥' सङ्घामोद्यानदेवतासमीपेषु नाघीयीतेति ॥ ३४॥

॥ इत्यापस्तम्बधमेस्त्रवृत्तावुज्वलायामेकादशी कण्डिका ॥

इति चापस्तम्बर्धममूत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्जवलायां प्रथमप्रको तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

१. तथा इति नास्ति. क. पु.

२. व. स्म. १३. ८. दिग्नादपर्वतनादकम्पप्रपातेषु, इति मुद्रितपुस्तकपाठः । निमित्तप्रादुर्भावादारभ्याऽन्येखुर्यावत् स एव कालः स आकालः । तत्र भवमाकालिकम् । ३. मुद्रितयमस्मृतौ बृहद्यमस्मृतौ बा नेदं वचनमुपलभ्यते ।

श्रथ चतुर्थः पटलः॥

तपः स्वाध्याय इति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

योऽयं नित्यस्वाध्यायस्तत्तवः कृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रायणादिलक्षणं तपो यावत्फलं साधयति तावत्साधयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र श्रूयते(१)स यदि तिष्ठन्नासीनः श्रायानो वा स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति ॥ २ ॥

तत्रैव ब्राह्मणे "स यदि तिष्ठन्नासीन' इत्यापत्करूपः श्रूयते । तत्र (२)'दर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्राङ्गासीनः स्वाध्याय' मित्यादिर्मुख्यः करूपो(३) ब्राह्मण प्वेक्तः । इह पुनरासीनवचनं यथाकथश्चिदाः सनार्थम् । सर्वथाऽप्यधीयानस्तप प्व तत्त्रप्यत इति ब्राह्मणार्थः । मनुरप्याह—

(४)आहैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः । यस्त्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥' इति । सम्बन्धित स्वैरं दर्शयति ॥ २॥

एवं कर्तुर्नियमो नाऽऽपद्यतीवाऽऽद्रणीय इत्युक्ता कालेऽप्याह— अथापि वाजसनेथित्राह्मणम्(५)ब्रह्मयज्ञो ह वा एष यत्स्वा-

१.तै. आ. २. १२. अत्र सूत्रे ब्राह्मणवाक्यानुपूर्वी योपात्ता सा क्विचित् ब्राह्मणे नोपल भ्यते । किन्तु एवमनुमीयते—तैतिरीयारण्यकद्वितीयप्रपाठकद्वादशानुवाकगतं "उत तिष्ठग्नुत व्रजन्नुतासीन उत शयानोऽधीतैव स्वाध्यायम्" इत्यंशं 'तप एव तत् तप्यते तपो हि स्वाध्यायः' इति तत्रैव त्रयोदशानुवाकगतमंशं चाऽऽदायैकीकृत्य सूत्रेऽन्दितवान् सूत्रकार इति । २. तै. आ. २. ११. १. ३. तैतिरीयारण्यके स्वाध्यायब्राह्मण इत्यर्थः ।

४. मनु. २. १६७. " यदि ह वा अप्यभ्यक्तोऽलंकृतस्सुहितस्सुखे शयने शयानः स्वाध्यायमधीत आहेव स नखाश्रेभ्यस्तप्यते य एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीते, तस्मात् स्वा ध्यायोऽध्येतव्यः" (मा. शत. ब्रा. ११. ५. ३.) इति माध्यान्दिनशतपथब्राह्मणवाक्यम्-लेयं मानवी स्मृतिरिति भाति ।

५. इदानीमुपलभ्यमानमाध्यान्दिनशतपथत्राह्मणपंक्तिस्वियम् - "तस्य वा एतस्य ब्रह्म-यज्ञस्य चत्वारो वषट्काराः यद्वातो वाति यद्वियोतते, यत् स्तनयति यदवस्फूर्जिति तस्मादेवं-विद्वाते वाति विद्योतमाने स्तनयस्यवस्फूर्जस्यभीयीतैव वषट्काराणामछम्बट्काराय" इति । ध्यायस्तस्येते वषद्कारा यत्स्तनयाति यद्विद्योतते यदवस्फूर्जिति यद्वातो वायति । तस्मात् स्तन-यति विद्योतमानेऽवस्फूर्जिति वाते वा वाय-त्यधीयीतैव वषद्काराणामच्छम्बः द्कारायेति॥३॥

अथापि अपि च स्वाध्यायो नाम य एष ब्रह्मयज्ञः ब्रह्मवेदः तत्साधनो यागः। यथा दर्शपूर्णमासादयः पुरोडाशादिसाधनाः। हवैशब्दौ प्रसिद्धि द्योतयः तः। तस्य यञ्जस्यते वक्ष्यमाणाः स्तनयित्न्वाद्यो वषट्काराः वषट्कारस्थानीः याः। बहुवचननिर्देशात्(१) वषट्कारानुवषट्कारस्वाहाकारास्सर्वे प्रदा नार्था गृह्यन्ते । (२)स्तिनतं मेघशब्दः। विद्योतनं विद्युद्यापारः। अवस्फूर्जनमः शनिपातः । तत्र 'अवस्फूर्जथुर्लिङ्ग' मिति दर्शनात् । 'वायती' ति 'ओवै-शोषण' इत्यस्य द्भपम् । यथा आईप्रदेशदशुष्को भवति तथा(३) वातीः त्यर्थः। यस्मादेते वषट्काराः तस्मात् स्तननादिष्वनध्यायिनामित्तेषु सत्स्वव्यधीयीतेव। न पुनरनध्याय इति नाधीयीत। किमर्थम् ? वषट्-काराणामेतेपामच्छम्बर्काराय अन्यर्थत्वाय । अन्यथा पते वषर्कारा व्यर्थास्स्युः । ततश्च(४) यथा होत्रा वषर्क्ते अध्वर्युर्ने जुहुयात् तादः गेव तत्स्यात ॥ ३ ॥

तस्य शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिः॥ ४॥

तस्य वाजसनेयिब्राह्मणस्य । शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिर्भवति, (५) तावति पर्यवसानम् ॥ ४ ॥

१. वषट्कारः सर्वत्र यागादौ हिनःप्रक्षेपात् पूर्वे हिनःप्रक्षेपार्थमेव पट्यमानयाः ज्यायाः अन्ते पट्यमानः "वौषट्" इति शब्दः । सोमयागे तत्तदूपहहोमानन्तरं "सोम-स्याग्ने नीहि३ वौषट्" इति द्वितीयनारं पट्यमानोऽनुबषट्कारः । स्वाहाकारस्तु प्रसिद्धः ।

३. वायतीत्यर्थः, इति क. पु. २. स्तननं इति. ख. ग. पु.

४. दर्शपूर्णमासादियागेषु सर्वत्र हविःप्रदानसमये "अमुष्मा अनुबृहि" इति प्रैषानन्तरं पुरोनुवाक्यामनूच्याऽऽश्राव्य प्रत्याश्रव्य याज्यामुक्तवा वषटकृते जुहोति" इति वचनात् वषट्कारानन्तरं होमो विहितः। तत्र वषट्कारानन्तरं होमाकरणे यादृशो दोषस्तादृशस्स्या-दित्यर्थः।

५. 'तावतीति. नास्ति ख. पु.

तदेव (१) शाखान्तरं पठति—
अथ यदि वा वातो वायातस्तनयेद्या विद्योतेत वाऽवस्फूजेंद्रेकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा सामाऽभिव्याहरेद्भूर्भु—
वस्सुवस्सत्यं तपः श्रद्धायां जुहोमीति वैतत्। तेनोहैवाऽस्यैतदहस्स्वाध्याय उपात्तो भवति॥ ९॥

अन्ते इतिशब्दोऽध्याहार्यः । वातादिषु सत्सु एकामृत्रमधीयीत । प्राप्ते प्रदेशे । यजु(२)वैदाध्ययन एकं यजुः । साम(३)वेदाध्ययन एकं साम । सर्वेषु वा वेदेषु 'मूर्भुवः सुव' रित्यादिकं यजुराभिन्याहरेत् , न पुनर्यन्थापुर्वं प्रश्नमात्रम् । तेनैव तावतैवास्याऽध्येतुः तदहः तिसमन्नहिन स्वाध्याय उपात्तो भवति(४) अधीतो भवतीति यावत् । केचितु 'मूर्भुवः सुव' रित्यारिकं ब्राह्मणभागाध्ययनविषयं मन्यन्ते, न सावंत्रिकम् ॥ ५॥

कस्मात् पुनर्वाजसनेथिब्राह्मणस्योदाहते शाखान्तरे वाक्यसमार् तिराश्रीयते न पुनर्यथाश्रुतमात्रं गृद्यते ? तत्राह—

एवं सत्यार्थसमयेनाऽविप्रतिषिद्धम् ॥ ६॥

एवं सित वाक्यपरिसमासावाश्रीयमाणायामार्यसमयेन आर्याः शिष्टा मन्वाद्यः तेषां समयो व्यवस्था, तेन अवित्रतिषिद्धं भवति । इतरथा विप्रतिषिद्धं स्यात् ॥ ६ ॥

कथम ?

X

अध्यायानध्यायं द्र्युपिदशन्ति । तद्नर्थकं स्याद्वाज-सनेयित्राह्मणं चेद्वेक्षेत्र ॥ ७ ॥

आर्था हि अध्यायमनध्यायं चोपिद्शन्ति । तदुपदेशनमनर्थकं स्यात् यदि वाजसनेयित्राह्मणं यथाश्चतमवेश्वेताऽध्येता ॥ ७ ॥

ननु-अनर्थकमेवेदमस्तु, श्रुतिविरोधातः।तत्राह-

आर्यसमयो ह्यगृह्यमानकारणः ॥ ८॥

योऽयमध्यायानध्यायविषय आर्यसमयः न तत्र किञ्चित्कारणं गृह्यते । यथा(५) 'वैसर्जनहीमीयं वासोऽध्वयंवे ददाती' त्यत्रागृह्यमाण

१. किमिदं शाखान्तरमिति न ज्ञायते । २, ३. वेदाध्यायी इति क. पु.

४. स्वीकृतो भवति अधीतो भवतीत्यर्थः, इति. ख. पु.

५. सोमयागे अग्नाषोमीयप्त्रनुष्ठानकाले तद्र्थं शालामुखीयादग्नेः कंचिदंशमुद्धृत्य

कारणश्चार्यसमयः श्रुत्यनुमानद्वारेण प्रमाणम् । अतो वाक्यपरिसमानितेव युक्ता । एवं हि वाजसनेयिबाह्मणस्यापि नात्यन्तबाधः । अनध्याः योपदेशस्यापि प्रभूताध्ययनविषयतयाऽर्थवत्वमिति । सूत्रे 'अगृह्ममानकारण' इति णत्वाभावरछान्दसः ॥ ८॥

का पुनरसौ स्मृतिः ? या ब्रह्मयक्षेऽप्यनध्यायमुपदिशति । मानवे

तावद्विपर्ययः श्रूयते—

(१) नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम् । इति ।

स्नामान्येनानध्यायोपदेशस्तु ब्रह्मयज्ञादन्यत्र चरितार्थः । तस्मात्तान् हशी स्मृतिर्भृग्या । एवं तर्ह्याग्निहोत्रादिष्वपि मन्त्राणामनध्यायः प्राप्नोति । नेत्याह—

विद्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न कर्मयोगे मन्त्राणाम् ॥ ९ ॥

विद्या वेदाध्ययनम् । तां प्रत्यनध्यायः श्रूयते । न पुनर्मन्त्राणां कर्मयोगे । हेतुः परिभाषायामुक्तो(२)र्थान्तरत्वादिति । अर्थान्तरं हि कर्मणि प्रयोगो मन्त्राणाम् (३)न पुनर्प्रहणाध्ययनम्।पारायणाध्ययनमध्येऽनध्यायागमो भवति वा न वेति चिन्त्यम् । एवं श्रीरुद्राद्जिपेऽपि ॥ ९ ॥

कथं पुनरावसमयः प्रमाणम् ? यावता न तेषामतीन्द्रियेऽर्थे ज्ञानं

सम्भवति । तत्राह-

ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषासुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते ॥ १० ॥

विधीयन्त इति विषयः कर्माणि । ते सर्वे स्मार्ता अपि ब्राह्मणेष्वे

तस्य उत्तरवोदित्थाहवनीयकुण्डे स्थापनार्थं अध्वयों गच्छति तं यजमानस्तत्पत्नीपुत्राद्योऽनुगच्छेयुः । गच्छतस्तानहतेन दीर्घतमेन वस्त्रेणोपर्यांच्छाय सर्वेष्वाहवनीयदेशं प्राप्तेषु तत्र तमर्थिन प्रतिष्ठाप्य, आच्छादनवस्नान्तं सुगदण्डे बष्वाऽऽज्येन जुहोति । ते वैसर्जनहोमा उच्यन्ते । तच्च वासः अध्वयंवेदयात् इति प्रकृतवाक्यार्थः । स्मृतेरस्याः लोभादिम् लकत्वः मापाद्यात्एवाप्रामाण्यमुक्तं शबरस्वामिना । कुमारस्वामिना तु एवं सति सर्वत्राऽनाद्वासप्र- सङ्गमापाय मन्वादिस्मृतिवत् प्रामाण्यमेवाङ्गीकृतम् ।

१. म. स्मृ. २. १०६. ब्रह्मसत्रं सततप्रवृत्तं सत्रम् , यथा सहस्रसंवतसरादिकं सत्रं न कदाचिच्छियते तद्वदिदं नित्याध्ययनीमत्यर्थः ।

२. आप. प. १. ४०. ३. अनुष्ठेयार्थप्रकाशकतया इत्याधिकं ख. ग, पु.

वोकाः। निनवदानीं ब्राह्मणानि नोपलभ्यन्ते। सत्यम्; तेषामुत्सन्नाः पाठाः, अध्यत्दौर्बन्यात्। कद्यं तर्हि तेषामस्तित्वम् १ प्रयोगादनुमीयन्ते। प्रयोगः स्मृतिनिबन्धनमनुष्ठानं च। तस्माद्गाह्मणान्यनुमीयन्ते मन्वादिभिकः पलब्धानीति । (१) कथमन्यथा स्मरेयुरनुतिष्ठियुर्वा । सम्भवति च तेषां वेदसंयोगः॥ १०॥

अथ प्रसङ्गादपस्मृतिरुच्यते-

यत्र तु पीत्युपलव्धितः प्रवृत्तिने तत्र शास्त्रमस्ति ॥११॥

यत्र(२)पितृष्वस्सुतामातुलसुतापरिणयनादौ । प्रीत्युपलिधतः प्रवृत्तिर्न तत्रोत्सन्नपाठं शास्त्रमनुमीयते, प्रीतरेव प्रवृत्तिहेतोः सम्भवात् ॥ ११ ॥ ततश्च—

तद्तुवर्तमानो नरकाय राध्यति ॥ १२॥

तद्विधानमनुतिष्ठन्नरकायैव राध्यति कल्पते॥ १२ ॥

अथ ब्राह्मणोक्ता विधयः॥ १३॥

पवं स्मृत्याचारप्राप्तानां श्रुतिमुळत्वमुक्तम्।(३) अथ प्रत्यक्षत्राह्मणोक्ता पव केचिद्विधयो व्याख्यायन्ते तेषामपि स्मार्तेष्वनुप्रवेशार्थम्। तेन तदः तिक्रमे स्मार्तातिक्रमनिमित्तमेव प्रायश्चित्तं भवति ॥ १३ ॥

तेषां (४)महायज्ञा महासञ्जाणीति च संस्तुतिः ॥१४॥

तेषां वश्यमाणानां महायज्ञा इति संस्तुतिः स्वाध्यायब्राह्मणे । महासत्राः णीति च संस्तुतिभेवति बृहदारण्यकादौ । संस्तुतिब्रहणेन संस्तुतिमात्रः मिदं न नामधेयं(५) धर्मातिदेशार्थमिति दर्शयति । तेन महायज्ञेषु सोमः

कथमपरथा इति ख. पु.
 'िवृष्वसृसुता' इति नास्ति ख. ग. पु.

३. अथेदानीं इति ख. पु.

४. पश्चेव महायज्ञाः तान्येव महासत्राणि (श. ब्रा. ११. ५.६.१.) इति शतपथे ।

५. कुण्डपायिनामयनाख्ये संवत्सरसाध्ये सत्रविशेष "मासमिनहोत्रं जुहोतीति" श्रुतोऽग्निहोत्रशब्दस्तत्रत्यस्य कर्मविशेषस्य गौण्या वृत्या नामधेयं सन् प्रसिद्धाग्नि-होत्रात् धर्मातिदेशकः इत्युक्तं पूर्वमीमांसायां सप्तमतृतीये । एवं च क्वचित् नामत्वेनाभिधावृत्या प्रयुज्यमानस्य शब्दस्य प्रकरणान्तरेऽन्यत्र कर्मनामतया यदि अवणं, तदा न तत्र कर्मान्तरेऽपि तस्य शक्तिरङ्गीकियतेऽनेकार्थतादोषभिया । किन्तु प्रसिद्धतादृशकर्मनिष्ठगुणसमानगुणवत्वरूपां गौणीं वृत्तिमाश्रित्य तद्वलात् तदीयधर्मातिदेशक इति स्थितम् । प्रकृते तु न तथा । किन्तु स्तुतिमात्रमिति ।

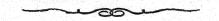
यागेषु ये धर्माः 'न ज्येष्ठं भ्रातरमतीत्य सोमेनं यष्टव्य' मित्याद्यः, ये च महासत्रस्य गवामयनस्य धर्मा(१) इष्टप्रथमयज्ञानामधिकार' इत्याद्यः उमयेऽपि ते वश्यमाणेषु पञ्चमहायज्ञेषु न भवन्ति ॥ १४॥

के पुनस्ते ? तानाह—

(२)अहरहर्भृतव्लिमेनुष्येभ्यो यथाशक्ति दानम् ॥ १६॥

वैश्वदेवे वक्ष्यमाणेन बिलहरणप्रकारेण भूतेभ्योऽहरहर्भूतबिल्देयः, एष भूतयज्ञः । मनुष्येभ्यश्र यथाशक्ति दानं कर्तव्यम् । एष मनुष्ययज्ञः ॥ १५ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वादशी कण्डिका ॥

देवेभ्यः स्वाहाकार आ काष्ठात् पितृभ्यः स्वधाकार ओद्पात्रात् स्वाध्याय इति ॥ १ ॥

देवेभ्यः स्वाहाकारेण प्रदानम् आकाष्टात् अशानीयाभावे काष्ट्रमिप तावद्वेयम् । वैश्वदेवोक्तप्रकारेणेवेष देवयहः । केचिद्वेश्वदेवाहुतीभ्यः पृथ्यभूतामिमामाहुति मन्यन्ते । 'देवेभ्यः स्वाहे' ति च मन्त्रामिच्छन्ति । 'देवयञ्चन यक्ष्य' इति सङ्कल्पमिच्छन्ति । वयं तु न तथेति(३) गृह्य पः वाडवोचाम । केचिवाहुः—'आकाष्टा' दिति वचनादशनीयाभावेन भोजन-छोपेऽपि यथाकथिञ्चत् वैश्वदेवं कर्तव्यम्, पुरुषसंस्कारत्वादिति ।

१. इष्टप्रथमयशैर्यष्टन्यम् इति. ख. पु. "आहिताग्नय इष्टप्रथमयश्चाः गृहपतिसप्त-दश्चास्सत्रमासीरन्" इति सन्नेऽधिकारिनियमः । प्रथमयश्चशब्देन सोमयाग उच्यतेऽग्नि-ष्ट्रोमसंस्थाकः । पूर्वं कृताधानाः अनुष्ठिताग्निष्टोमसंस्थाकसोमयागाः द्वादशाहादिषु सन्ना-स्थेषु ज्योतिष्टोमविकृतिभूतेषु सोमयागेष्वधिकारिणः इति वाक्यार्थः ॥ ताहशानां निय-मानां तत्रापेक्षा । अधीतवेदस्य सर्वस्याऽप्यत्राधिकार इति भावः ॥

२. "सूत्राणीमानि—शतपथबाह्मणस्य काञ्चन प्रतिरूपतामनुभवन्ति" इयं हि शातपथी पंक्तिः—भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञः इति। अहरहर्भूतेभ्यो बिछं हरेत्। तथैतं भूतयज्ञे समाप्नोति, अहरहर्दयादोदपात्रात् तथैतं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति, अहरहर्दयादोदपात्रात् तथैतं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति, अहरहर्स्वाद्या कुर्यादोदपात्रात् तथैतं पितृयज्ञं समाप्नोति, अहरहस्स्वाद्या कुर्यादाकाष्ठात्तथैनं देवयज्ञं समाप्नोति। अथ ब्रह्मयज्ञः। स्वाष्यायो वै ब्रह्मयज्ञः इति।

३. आपस्तम्बगृह्यसूत्रस्यानाकुळातात्पर्यदर्शनसहितस्य चौखम्बामुद्रणाळयमुद्रितस्य पुस्तकस्य १०४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अपरे तु-अशनीयसंस्कार इति चद्न्तो भोजनलोपे वैश्वदेवं न कर्तव्यमिति स्थिताः।

पितृभ्यः स्वधाकारेण प्रदानम् आर्पात्रात् अश्वाद्यभावे उद्पात्रमिष्
स्वधाकारेण ताबहेयम्। पात्रग्रहणात् सह पात्रेण देयम्। एव पितृयकः।
स्वाध्यायः(१) 'तस्य विधि' रित्यारभ्योक्तो नित्यस्वाध्यायः। स तु ब्रह्मयकः।
इतिः समाप्तौ । इत्येते महायज्ञा इति । न चायमुपदेशक्रमोऽनुष्ठान
उपयुज्यते। अनुष्ठानं तु—(२)ब्रह्मयक्षो, देवयकः, पितृयक्षो, भृतयक्षो,
मनुष्ययक्ष इति॥ १॥

पूजां प्रसङ्गादाह—

पूजा वर्णज्यायसां कार्या ॥ २ ॥

वर्णतो(३) ये ज्यायांसः प्रशस्ततरा भवन्ति तेषामवरेण वर्णन कार्या पूजा अध्वन्यनुगमनादिका उत्सवादिषु च गन्धलेपादिका ॥ २ ॥

वृद्धतराणां च॥३॥

सजातीनामपि पृजा कार्या । तरपो निर्देशात्(४) विद्यावयःकर्म-मिर्वृद्धानां प्रहणम् । हीनानामपीत्येके । तथा च मनुः—

(५)'शुद्रोऽपि दशमीं गत' इति ॥ ३ ॥ पुजा कोंथेत्युक्तम् । तद्विरोधी हषीं वर्ष्ये इत्याह—

हृष्टो द्रपति दृष्तो धर्ममतिकामति धर्मातिकमे खलु पुनर्नरकः ॥ ४॥

अभिमतलाभादिनिमित्तश्चित्तविकारो हर्षः । तद्युक्तो दृष्टः । स द-र्पति दृष्यति । दर्पो गर्वोऽभिमानः । दत्तो धर्भमितिकामिति, पूज्यपूजनादिकं प्रति स्तब्धत्वात् । खलुपुनदशब्दौ वाक्यालङ्कारे । धर्मातिकमे खलु पुनर्नरको भवति

१. आ. घ. ११. २२.

२. शिष्टाचारोऽपि ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः. पितृयज्ञो. भूतयज्ञो, मनुष्ययज्ञ, इत्येवम् । न तु ब्राह्मणोक्तेनैव क्रमेणानुष्ठानम् । च. पुस्तके देवयज्ञो, भूतयज्ञः, इति पाठकमः ।

[ः] ३. अत्र प्रथमान्तस्सर्वे। Sप्येकवचनान्ततया पठ्यते क. पु.

४. वित्तं वन्धुवंयः कर्मे विद्या भवीत पश्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुः त्तरम् ॥ इति मन्त्रैविंद्यादिमिर्वृद्धानामित्यर्थः ॥

[े] ५. म. स्मृ. २. १३७. दशमीं गतः नवत्यधिकां अवस्थां गत इत्यर्थः । वर्षाणां शतस्य दशका विभागे दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति ।

आप० घ० १०

निरयं प्रतिपद्यते । तस्माद्धर्मातिक्रममूलभूतो हवौं न कर्तव्यः । यद्यपि भूतदाहीयेषु (१)दोषेषु वर्जनीयेषु हर्षोऽपि, (२)वश्यते। तथापीह विशे-षेण हर्षस्य वर्जनार्थोऽयमारम्भः । योगाङ्गात्वाह्रस्यमाणस्य ॥ ४ ॥

न समावृत्ते समादेशो विद्यते ॥ ५॥

समाक्तं शिष्यं प्रति आचार्येण समादेशो न देयः-इदं त्वया कर्तब्य-मिति । यथा असमावृत्तदशायामाज्ञा दीयते-उदकुम्भमाहरेत्यादि, नैव मिदानीम् । स्वेच्छया करणे न प्रतिषेध्यम् ॥ ५॥

ओड्डारस्वर्गद्वारं तस्माद्रह्माऽध्येष्यमाण एतदादि प्रतिपद्येत ॥ ६॥

भोद्वारः प्रणवः स्वर्गस्य द्वारमिव । यथा द्वारेण गृहाभ्यन्तरं प्राप्य-ते तथा 5नेन स्वर्गः । तस्मात् ब्रह्म वेटं स्वर्गसाधनमध्येष्यमाण एतदादि अना-म्नातमप्योद्धारमादौ कृत्वा प्रतिपयेत उपक्रमेताऽध्येतम् ॥ ६॥

विकथां चान्यां कृत्वैवं लांकिक्या वाचा व्यावर्तते ब्रह्म ॥ ७ ॥

अध्ययने ऽनुपयुक्ता कथा विकथा । तां चान्यां इत्वा एतदादि प्रति-पद्यत । एवं स्रति ब्रह्म वेदः लैंकिक्या वाचा ब्यावतंते तया मिश्रितं न भवति ॥ ७॥

पुनरप्योङ्कारमेव स्तौति-

यज्ञेषु चैतदाद्यः प्रसवाः ॥ ८॥

यक्केषु दर्शपूर्णमासादिषु एतदादयः ओङ्कारादयः प्रसना अनुकाः वाक्यानि भवन्ति ब्रह्मादीनाम्-ॐ प्रणय, ॐ निर्वप, ॐ (३)स्त-ध्वमिति॥८॥

लोके च भूतिकर्मस्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युर्थथा पुण्याहं स्वस्त्यृद्धिमिति॥ ९॥

यथा यज्ञेष्वोङ्कारादयः प्रसवाः, लोके च भृतिकमसु पाणिप्रहणादिषु

१. दोषेषु वर्जनीयषु इति नास्ति ख. पु. २. आप. ध. १. २३. ६.

३. सोमयागे उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्ताख्यान् छन्दोगान् प्रति गुणिनिष्ठगुणासिधानरूप-स्तोत्रारम्भार्थमध्वर्थणाऽनुशादानमिदम् ।

एतदादीन्येव वाक्यानि सुः । तान्युदाहरति—यथेति । पुण्याहवाचने ॐ कर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्ति 'ति वाचियता वदति । (१)'ॐ पुण्याः हं कर्मणोऽन्तु' इति प्रतिवकारः । (१)'ॐ कर्मण स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु' इति वाचियता । 'ॐ कर्मण स्वस्ति । (३)'ॐ कर्मण ऋदि भवन्तो ब्रुवन्तु'' इति वाचियता । 'ॐ कर्मध्येता'मितीतरे । तस्मादेवं प्रशस्त ॐकार इति ॥ ९॥

नाऽसमयेन कृच्छं कुर्वीत श्रिःश्रावणं श्रिस्सह-वचनमिति परिहाप्य ॥ १०॥

समयः शुश्रूषा, तेन विना कृच्छ्रं दुःखं दुरवधारणं अपूर्व प्रन्थं न कुर्वति । क्रियासामान्यवचनः करोतिरध्ययनेऽध्यापने च वर्तते । सम-येन विना शिष्योऽपि कृच्छ्रं प्रन्थं नाऽधीयीत । आबार्याऽपि नाध्याप-येत् । तथा च मनुः—

> (४) 'धर्माथौँ यत्र न स्यातां युश्रूषा वापि तिद्विधा। न तत्र विद्या वसब्या युमं वीजिमिवोषरे' ॥ इति ।

किमविशेषेण १ नेत्याह—त्रिःश्रावणं त्रिस्सहवचनमिति परिहाप्य वर्जायित्वा। त्रिःश्रावणमात्रे त्रिस्सहवचनमात्रे चान्यतरापेक्षया कियमाणे शुश्रूषा नाऽपेक्ष्या। ततोऽधिके सर्वत्रापेक्ष्यति॥ १०॥

अविचिकित्सा यावर्ब्रह्म निगन्तव्यामिति हारीतः ॥११॥

विचिकित्सा संशयः। तदभावोऽविचिकित्सा सा यावदुत्पद्यते ताव-द्बद्य निगन्तन्यं नियमपूर्वमधिगन्तन्यामिति हारीतः आचार्यो मन्यते । अत्र पक्षे त्रिःश्रावणत्रिस्सहवचनयोरिप शुश्रूषितन्यम्। ब्रह्मग्रहणाद्-क्षेषु नायं विधिः॥११॥

न बहिँवदे गतिर्विद्यते ॥ १२॥

वेदाद्बहिर्भूते काव्यनाटकादिश्रवणे । गतिः शुश्रूषा न विद्यते यद्यपि तदुपयुक्तं वेदार्थज्ञाने ॥ १२ ॥

समादिष्टमध्यापयन्तं यावदध्ययनमुपसंगृहीयात् ॥१३॥

१. ॐ पुण्याहं इति क.पु. २. ॐ कर्मणे स्वस्ति इति वाचियता इति क.पु.

३. ॐ कर्मण ऋदिं इति क. पु. ४. म. स्मृ. २. १९२.

्य आचार्येण समादिष्टोऽध्यापयति तं शावदध्ययनं यावदसावध्यापयते ताबुर्पसृहीयात् । तथा (१) समादिष्टेऽध्यापयती तयत्राऽऽचार्यदारवद्वु -चिरुका । तत्र (२)चा'न्यत्रोपसङ्ग्रहणादि'ति वर्तते । (३)अत उपसङ्ग्रह• णार्थे।ऽयमारम्भः ॥ १३ ॥

नित्यमहन्तमित्वेके ॥ १४ ॥

स चेत्समादिष्टोऽईन् भवति(४) विद्यासदाचारादिना । ततो नित्य-मुपसंगृह्णीयात्, इत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु यावदध्ययनमिति ॥ १४ ॥

न गतिर्विद्यते ॥ १५ ॥

यद्यप्यसावहेन् भवति तथाप्याचार्ये या गतिः शुश्रषा सा तस्मिन्न कर्तव्या ॥ १५ ॥

वृद्धानां तु ॥ १६ ॥

तुश्चार्थे। वृद्धानां चान्तेवासिनां न गतिर्विद्यते । पूर्ववयसाउन्ते-वासिना अवरंवया आचार्यों न शुश्रूषितन्यः। अध्ययनादृष्ट्वीमित्येके। अध्ययनकालेऽपीत्यन्ये। केचिदवरवयसाऽप्यन्तेवासिना न वार्धके गतिः कर्तव्यत्याद्धः॥ १६ ॥

ब्रह्माणि मिथो विनियोगे न गतिर्विद्यते ॥ १७ ॥

ब्रह्मणि वेदिविषये यदा मिथो विनियोगः क्रियते बह्वूचो यजुर्वेदिनः सकाशाद्य जुर्वेदमधीते स्रोऽपि तस्मादग्वेदम् । तदाऽपि परस्परं शुश्रूषा न कर्तव्या॥ १७॥

अत्र हेतुं स्वयमेवाह—

ब्रह्म वर्षेत इत्युपदिशन्ति ॥ १८ ॥

द्वयोरिप ब्रह्म वर्धते । सैव ब्रह्मचुद्धिः ग्रुश्रूषेत्युपिद्शन्त्याचार्याः ॥१८॥ निवेशे वृत्ते संवत्सरेसंवत्सरे डीडी मासी समाहित आचार्यकुले वसेद्भ्यः श्रुतिमिच्छान्निति

इवेतकेतुः ॥ १९ ॥

म्यः अवणिमच्छन् पुरुषो निवेशे दारकर्मणि वतेऽपि प्रतिसंवत्सरं होद्दौ

१. आप. घ. १. ७. २८. १. आप. घ. १. ७. २७.

^{3.} ततः इति. क. y.

४. विद्यासदाचारादिना इति नास्ति ख. पु.

मासौ समाहितो भूत्वाऽचार्यकुळे वसेदिति खेतकेतुराचार्यो मन्यते ॥ १९॥ अत्र हेतुत्वेन द्वेतकेतोरेव शिष्यान्प्रति वचनम्—

एतेन ह्यहं योगेन भूवः पूर्वस्मात्काल। क्कुतमः कुर्वीति ॥ २० ॥

एतेनानन्तरोक्तेन योगेनोपायेन अहं पूर्वस्मात् ब्रह्मचर्यकालात भूयः (१)बहुतरं श्रुतमकुर्वाति कृतवानस्मि । अतो यूयमि तथा कुरुध्वमिति ॥

तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥ २१ ॥

तिददं श्वेतकेतोर्वचनं श्रुत्यादिभिः शास्त्रीर्वेष्डम् ॥ २१ ॥ कथिमत्यत् आह—

निवेदो हि वृत्ते नैयमिकानि अयुग्नते ॥ २२ ॥

हिशाब्दो हेतौ । यस्मात् निवेशे बते नैयमिकानि नियमेन कर्तव्यानि नित्यानि कर्माणि श्रयन्ते ॥ २२ ॥

॥ इति त्रयोदशी कण्डिका ॥

~~__~~∞∞-

कानि पुस्तकानि ?

(२)अग्निहोत्रमतिथयो यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥ १ ॥

अनिहोत्रम् , अतिथयः अतिथिप्जा ।

(३)'यथा मातरमाश्चित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । एवं गृहस्थमाश्चित्य सर्वे जीवन्ति मिक्षवः ॥' इति ।

यच्चान्यदेवं युक्तं एवंविधं श्राद्धसन्ध्योपासनादि । एवमेतैः कर्मभि-रहरहराक्रान्तस्य न (४)शरीरकण्डूयनेष्वप्यवसरो भवति । स कथं

१. अधिकतरं इति ख. पु.

२. अग्निहोत्रमतिथयः । यचान्यदेवं युक्तम् । इति सूत्रद्वयत्वेन परिगाणितं ख. च. पुस्तकयोः ।

३. विसि॰ स्मृ॰ ८. १६. वचनिमदं स्मृतिमुक्ताफले 'दक्षः'—इत्यारभ्य पठितेषु वचनेषु मध्ये पठितम् । इदानिमुपलभ्यमानमुद्रितदक्षस्मृतिपुस्तके तु नोपलभ्यते । विसिष्ठ स्मृतावेवोपलभ्यते । ४. शिरःकण्डूयने इति ख. पु.

द्रौद्रौ मासौ गुरुकुले वसेदिति ॥ १॥

अध्ययनार्थेन यं चोद्येन्न चैनं प्रत्याचक्षीत ॥ २ ॥

यमाचार्यं माणवकोऽध्ययनं प्रयोजनमुहिश्य चोद्येत्-'शिष्यस्तेऽह शाधि मां त्वां प्रपन्न'मिति, स एनं माणवकं नैव प्रत्याचक्षीत । चशब्दों अध्यारणे ॥ २॥

किमविशेषेण ? नेत्याह—

न चास्मिन् दोषं पर्यत्॥ ३॥

चणिति निपातोऽस्ति—(१)'निपातैर्थयदिहन्तकुविशेषेखण्कि यत्रयुक्त'मिति। स चेद्धें वर्तते। (२)'इन्द्रश्च मृडयाति न' इत्यादौ दर्शनात्। तस्यायं प्रयोगः—न चेद्सिमन् माणवके दोषमनध्याष्यताहेतुं पद्येत्॥ ३॥

यहच्छायामसंवृत्तौ गतिरेव तस्मिन् ॥ ४ ॥

समानमधीयानेषु माणवकेषु यदि कस्यचिद्यद्दच्छया दृष्ट्देतुमनतरेण बुद्धिमान्द्यादिनाऽध्ययनस्या (३)संवृत्तिस्स्यात् अधीतो भागो
माणवकान्तरवन्नागच्छेत् तदा तस्यां यदच्छायामसंवृत्तौ तस्मिन्नाचार्ये
गतिरेव शुश्रूषैव माणवकस्य शरणम्। तथा च मतुः—

(४)'यथा सनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति । तथा गुरुगतां विद्यां गुश्रूषुरधिगच्छति ॥' इति । अधिकं गुश्रूषितो हि गुरुस्सर्वोत्मना तं शिक्षयेदिति ॥ ४॥

मातरि पितर्याचार्यवच्छुश्रूषा ॥ ५ ॥

मातृत्रहणेन पितामहीप्रिपतामह्योरिप ग्रहणम् । पितृग्रहणेन पि-तामहप्रिपतामहयोः । सर्व पते आचार्यवच्छुश्रूषितव्याः ॥ ५ ॥

समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसङ्गाह्याः ॥ ६ ॥ उक्ताश्चातुकाश्च ज्येष्ठभ्रातृमातुलादयः सर्वे गुरवः समावृत्तेनाहरहरुपसंत्राह्याः ॥ प्रोट्य च समागमे ॥ ७ ॥

१. पा० सू० ८. ३. १०.

२. ऋ. सं. २. ४१. ११.

३. समावतिः इति क. पु.

४. म. स्मृ. २. २१८

¥

यदि स्वयं प्रोष्य समागतो भवति । गुरवो वा प्रो**ष्य समागताः ।** ंतदापि ते उपसङ्काह्याः ॥ ७ ॥

भ्रातृषु भगिनीषु च यथापूर्वमुपसङ्ग्रहणम् ॥ ८॥ पूर्वेणेव सिद्धे कमार्थे वचनम्-यथापूर्वे ज्येष्ठकमेणेति ॥ ८॥ नित्या च पूजा यथोपदेशम्॥ ९॥

(१)'पूजा वर्णज्यायसां कार्या, वृद्धतराणां चेश्युपदेशानुरोधेन या ^{निसा पूजा} सा यथापूर्वे वृद्धक्रमेण ॥ ९ ॥

ऋत्विक्श्वशुरपितृन्यमातुलानवरवयसः प्रत्युत्थायाऽभिवदेत् ॥ १०॥

(२)त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमहंती'ति वश्यति । तेनावरवयस् ऋत्विगादयोऽप्यभिवादयन्ते । तानभिवादयमानान् प्रत्युत्थायाऽभिव देत् । नान्येष्विव सुखमासीनोऽभिवदति । वयस्त उत्कृष्टानां तेषामिय मेव पूजा ॥ १० ॥

तृष्णीं वोषसंगृह्णीयात्॥ ११॥

अथवा प्रत्युत्थाय स्वयमपि तांस्तूष्णीमुपसंगृह्णीयात् । विद्याचारित्राद्य पेक्षो विकल्पः ॥ ११ ॥

अथाभिवाद्या उच्यन्ते-

दशवर्षे पौरसङ्यं पञ्चवर्षे तु चारणम्। त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमहीति ॥ १२॥

पुरेभवं पौरम्। पौरं च तत्सख्यं च गौरसख्यं सेवादिनिबन्धनं बान्धवं तदिभिवादनस्य निमित्तम्। कीदृशम् ? दशवर्षान्तराळं, दशवर्षान्धिकः पौरस्सखा अश्रोत्रियोऽप्यभिवाद्य इति विविक्षितम्। पश्चवं तु चारणम्। सख्यमित्युपसमस्तमप्यपेक्ष्यते। चारणशब्दः शाखाध्यायिषु कृदः। तेषां सख्यं पश्चवंषमभिवादनस्य निमित्तम्। (३)श्रोत्रियं वक्ष्यति। त्रिवर्षपूर्वः श्रोतियोऽभिवादनमर्हति। स त्रिवर्षपूर्वत।मात्रेणाभिवादनमर्हति, न पूर्वसंस्तवमपेक्षते॥ १२॥

१. आप. घ. १. १३. २, ३.

२. आप. घ. १. १४. १३

३. आप. घ. २. ६. ४.

ज्ञायमाने वयोविशेषे वृद्धतरायाऽभिवासम् ॥ १३॥

कमार्थिमदम्(१) वयोविशेषे ज्ञायमाने पुर्वे वृद्धतरायाऽभिनायम् अभिवादनं कर्तव्यम् । पश्चाद्वृद्धायेति ॥ १३ ॥

विषमगतायाऽगुरवे नाभिवायम् ॥ १४ ॥

उच्चैस्थाने नीचैस्स्थाने वाऽवस्थितो विषमगतः । तस्मै गुरुव्यति-रिकाय नाभिनावम् । गुरवे त्वाभिवाद्यमेव, दर्शने सति त्रणीमवस्थान-स्याऽयुक्तत्वात् ॥ १४ ॥

अन्वारुख वाभिवाद्यीत ॥ १५॥

इदमगुरुविषयम् । यत्रासावभिवादनीयः स्थितः तत्रान्वारुवाभिवादः योत अभिवदेत् । अन्ववरुद्धोत्यपि द्रष्टस्यम् , न्यायस्य तुल्यत्वात् । गुरौ तु दृष्टमात्र पवाभिवादनमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

सर्वेत्र तु प्रत्युत्थायाभिवादनम् ॥ १६ ॥ सर्वेत्र गुरावगुरौ च प्रत्युत्थायैवाभिवादनं कर्तव्यम् ॥ १६ ॥ उत्तरे द्वे सुत्रे निगदसिस्रे ॥

(३)अप्रयतेन नाभिवाद्यं, तथाऽप्रयताया,ऽप्र-

यतश्च न प्रतिभवदेत्॥ १७॥

यद्यक्षानाद्रप्रयताय कश्चिद्भिवादयेत् तथापि सोऽप्रयतो न प्रत्य-भिवदेत्॥ १७॥

पतिवयसः स्त्रियः ॥ १८॥

पत्युर्यद्वयस्तदेव स्त्रीणां वयः। तेन तद्वुरोधेन ज्येष्ठभार्यादिष्व-भिवादनम् ॥ १८ ॥

> न सोपानब्रेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वाः भिवादयीत ॥ १९ ॥

अवहितपाणिः समित्कुशादिहस्तः, दात्रादिहस्तो वा। अन्यत्प्रसिद्धम्॥ सर्वनाम्ना स्त्रियो राजन्यवैदयौ च(३) न नाम्ना॥ २०॥

१. 'वचन'मित्यधिकं ख. पु. २. इदं सूत्रं त्रिधा विभक्तं ख. च. पु.

३. 'न नाम्ना' इति पृथक् सूत्रं कृतं क. पु.

श्रियः सर्वनाम्नैवाभिबाद्यीत अभिवादयेऽहमिति न नाम्ना(१) ऽसाधाः रणेन देवद्त्योऽहमभिवादय इति । एवं राजन्यवैदयौ च ॥ २०॥

मातरमाचार्यदारं चेत्येके ॥ २१ ॥

मातरमाचार्यदारं चैते अपि द्वे सर्वनाम्नैवाऽभिवादयीत । न नाम्ना भिवादयीतत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु नाम्नैवेति ॥ २१ ॥ वयोविशेषणाभिवादनं होनवर्णे नास्तीत्याह—

दशवर्षश्च ब्राह्मणः शतवर्षश्च चित्रयः।

पितापुत्रौ सम तौ विद्धि तयोस्तु ब्राह्मणः पिता॥

शिष्यं प्रत्याचार्यस्याऽयमुपदेशः । स्मशब्दः इलोकपूरणो निपातः । ब्राह्मणः क्षत्रिय इत्युपलक्षणमुत्तमाधमवर्णानाम् । विद्धि जानीदि । (२)शिष्टं स्पष्टम् ॥२२ ॥

कुशलमवरवयसं वयस्यं वा पृच्छेत् ॥ २३ ॥

ब्राह्मणविषयमिदम् । (३)क्षत्रियादिषु विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वयसा तुरुयो वयस्यः । अवरवयसं वयस्यं वा ब्राह्मणं पथ्यादिषु सङ्गतं कुश्रालं पृच्छेत्-'अपि कुशल'मिति ॥ २३ ॥

अनामयं क्षत्रियम् ॥ २४॥

पृच्छेत् 'अप्यनामयं भवत' इति । आमयो रोगः तद्भावोऽनामयम्॥

अनष्टं वैश्यम् ॥ २५ ॥

'अप्यनष्टपञ्जधनोऽसी'ति॥ २५॥

आरोग्यं ग्लाइम् ॥ २६॥

शूद्रमारोग्यं पृट्छेत्-'अप्यरोगो मवा'निति ॥ २६ ॥

नाऽसम्भाष्य श्रोत्रियं व्यतिव्रजेत् ॥ २०॥

श्रोत्रियं पथि सङ्गतमसम्भाष्य न व्यतित्रजेत् न व्यतिकामेत् ॥ २०॥

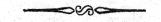
१. असाधारणेन 'देवदत्तोऽहमभिवादये' इति क. पुस्तके नास्ति।

२. 'स्वष्टमन्य'दिति क. ख. च. पु. ३. इतरेषु. इति क. पु.

अरण्ये च स्त्रियम्॥ २८॥

अरण्यप्रहणं (१)सभयस्य देशस्योपलक्षणम् । तत्र स्त्रियमेक।िक-नीं हड्डा असम्माध्य न व्यतित्रजेत्। सम्भाषणं च मातृबद्धगिनीः वच्च-'भगिनि किं ते करवाणि न भेतव्यम्' इति ॥ २८ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसुत्रवृत्तौ चतुर्दशी काण्डिका ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविराचितायामुः ज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

श्रथ पश्रमः पटलः ॥

सर्वेषामेव कर्मणां शेषभूतमाचमनं विधास्यंस्तदुपयोगिनो विश्वीनाह—

उपासने गुरूणां वृद्धानामातिथीनां होमे जप्यक-मेणि भोजन आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपबीती स्यात् ॥ १ ॥

गुल्णामाचार्यादीनाम्, अन्येषां च वृद्धानां पृज्यानामितिथीनां च उपा सने यदा तानुपास्ते तदा, होम साङ्के पिञ्यादन्यत्र, जप्यकर्मणि जपिकि-यायां भोजनाचमनयोश्च, स्वाध्यायाध्ययने च, यहोपवीती स्यात् यह्योप वीती भवेत्। वासोविन्यासिवदोषो यहोपवीतम्(१) 'दक्षिणं वाहुमु-द्धरतेऽवधत्ते सन्यमिति यहोपवीतम्, इति ब्राह्मणम्। वाससोऽसम्म-वेऽनुकरूपं वक्ष्यति 'अपि वा स्त्रमेवोपवीतार्थ' (२-४-२२) इति। मनुर्ण्याह—

(२)'कार्पासमुपवीतं स्याद्वित्रस्योध्वेषृतं त्रिवृत् । इति ॥

(३)'उद्धृते दक्षिणे पाणाबुपवीत्युच्यते बुधैः॥' इति च। पषु कर्मसु यश्चोपवीतविधानात्काळान्तरे नावश्यम्भावः॥ १॥

मूमिगतास्व प्स्वाचम्य प्रयतो भवति ॥ २ ॥

(४)आपः गुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत्। अन्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः(५) ॥ इति मनुः। 'गुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम्' इति । याश्चवस्कयः

(६) अजा गावे। महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका। दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम्॥' (७)इति।

१. तै. आ. २. १. . २. म. स्मृ. २. ४४.

३. म. स्मृ २. ६३. 'द्विजः' इति ख. च. पुस्तकयोः मुद्धितमनुस्मृतिपुस्तके च।

४. यज्ञोपवीतविधानात् इति. ख. पु. ५. म. स्मृ. ५. १२७. या. स्मृ. १.१९२

६. अयं श्लोको मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषु नोपलभ्यते । ७. 'मनुः' इति क. पु.

आवणे मासि सम्प्राप्ते सर्वा नद्या रजस्वलाः(१) ।'

इति स्मृत्यन्तरम् । एवंभृतदोषरहितास्वव्स्वाचम्य प्रयतो भवति । प्रायत्यार्थमाचमनं भूमिगतास्वव्सु कर्तव्यमिति ॥ २ ॥

यं वा प्रयत आचमयेत्।। ३॥

यं वा प्रयतोऽन्य आचमयेत् सोऽपि प्रयतो भवति । सर्वथा स्वयं वाम-हस्तावर्जिताभिराद्धिराचमनं न भवति । एतेन शास्त्रान्तरोक्तं कमण्ड-लुधारणमप्याचार्यस्याऽनभिमतं लक्ष्यते । अलाबुपात्रेण नालिकेरपात्रेण वा स्वयमाचमनमाचरन्ति शिष्टाः ॥ ३ ॥

न वर्षधारास्वाचामेत्॥ ४॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रायत्यार्थस्याचमनस्य वर्षधारासु प्रसङ्गाभा-वात् पिपासितस्य पानप्रतिषेधार्थमिति केचित्। अपर आह-अस्मा-देव प्रतिषेचाच्छिक्यादिस्थकरकादेर्या धारा तत्र प्रायत्यार्थमाचम नं(२) भवतीति ॥ ४ ॥

तथा(३) प्रदरोदके ॥ ५ ॥

भूमेः स्वयं दीर्णः प्रदेशः प्रदरः तत्र यदुदकं तस्मिन् भूमिगतेऽपि नाऽऽचामेत्॥ ५॥

तसाभिश्चाऽकारणान्॥६॥

तप्ताभिरद्भिनीचामेत् अकारणात् ज्वरादौ कारणे सित न दोषः। 'तप्ताभि' रिति वचनात् शृतशीताभिरदोषः। तथा चोष्णानामेव प्रतिषेधः स्मृतिषु (४)प्रायो भवति ॥ ६॥

रिक्तपाणिर्वयस उद्यम्याऽप उपस्पृशेत् ॥ ७ ॥

वय इति पक्षिनाम । यो रिक्तपाणिस्सन् वयसे पक्षिण इद्यम्य तस्य प्रोत्सारणाय पाणिमुद्यच्छते स तत्कृत्वाऽप उपस्पुशेत् तेनैव पाणिना । 'रिक्तपाणि' रिति वचनात् काष्ठलोष्टादिसहितस्य पाणेरुद्यमने न दोषः । केचिदुपस्पर्शनमाचमनमाद्युः ॥ ७ ॥

^{9.} एतदनन्तरं 'त्रिदिनं च चतुर्थऽन्हि शुद्धास्त्युर्जोह्वती यथा' इत्यर्धमाधिकं दृश्येत ग. पु. स्मृत्यन्तरं' इति च नास्ति २. न मक्त्येव इति. ख. ग. पु.

३. तस्मात् प्रदरादुदकं नाचामेत्' इति तैत्तिरीयबाह्मणम् ।

४, प्रायशः इति. ख. पु. स्मृतिषु । इत्यन्तमेव च पुस्तके ।

शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्पात्॥ ८॥

शक्तों सत्यां मुहूर्तमप्यप्रयतो न स्यात् । आस्त्रमनयोग्यज्ञळं दृष्ट्वेव मूत्र-पुरीषादिकं कुर्यात् यदि तावन्तं काळं(१) वेगं धारियतुं शक्नुयात् इति ॥ ८ ॥

नग्नो वा॥९॥

न मुहूर्तमपि स्यादिति सम्बध्यते, शक्तिविषय इति च । वणा-दिना कौपीनाञ्छादनाशकौ न दोषः ॥ ९ ॥

नाष्सु सतः प्रयमणं विचते ॥ १० ॥

येन प्रयतो भवति तत्प्रयमणमाचमनम् । करणे व्युट्। तद्ण्यु सतो वर्त मानस्य न भवति । जलमध्ये आसीनोऽपि नाचामेत् ॥ १० ॥

उत्तीर्घ त्वाचामेत् ॥ ११ ॥

तीर उत्तीर्यांचामेत् न जल इति । अयमर्थो न विधेयः । पूर्वेण गतत्वात् । तस्मादयमर्थः-यदा नदीमुत्तरित नावा प्रकारान्तरेण वा तदा तामुः त्तीर्थं तीरान्तरं गतः प्रयतोऽप्याचामेत् । नदादेरुत्तरणमाचमनस्य निः मित्तमिति । (२)तुरप्यर्थः ॥ ११ ॥

नाऽप्रोक्षितमिन्धनमग्नावाद्ध्यात्॥ १२॥

श्रीते स्मार्ते लोकिके वाडमी अप्रोक्षितमिन्धनं नाऽऽदध्यात् न प्रक्षिपेत्। केचिल्लोकिके नेच्छन्ति ॥ १ ॥

मृहस्वस्तरे चासंस्पृशात्रन्यानप्रयतानप्रयतो मन्येता१३।

(३)पातितचण्डालस्तिकारेक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्टशुपस्पर्शने सचेल'
मिति गौतमः। (४)तिस्मिन्विषय इदमुच्यते आसनतया शयनतया वा
सुद्वास्तीर्णः पलालादिसङ्घातः स्वस्तरः। पृषोदरादिषु दर्शनादूपसिस्निः। यत्रातिश्लक्षणतया पलालादेर्मृलाप्रविभागो न द्वायते स मृदः।
मूदश्चासौ स्वस्तरश्च मृदस्वस्तरः तस्मिन् पतितादिष्वप्रयतेध्वासीनेषु यः कश्चित्प्रयत उपविशेत् न च तान् संस्पृशेत्। तदा स

१. तावन्तं कालं इति नास्ति क. पु.

२. तुशब्दोऽप्यर्थे इति. क. पु.

३. गी. घ. १४. ३०. उदक्या रजस्वला

४. तत्रेदमुच्यते इति. ग. पु. पाठस्समीचीनः ।

प्रयतो मन्येत । यथा प्रयतमास्मानं मन्यते प्रयतोऽस्मीति तथैव मन्येत । नैवंविधे विषये तस्त्यृष्टिन्यायः प्रवर्तते इति ॥ १३ ॥

तथा तृणकाष्ठेषु निखातेषु ॥ १४ ॥
तृणकाष्ठेष्विप भूमौ निखातेषु तत्स्पृष्टिन्यायो न भवति ॥१४॥
प्रोक्ष्य वास उपयोज्ञयेत ॥ १६ ॥

शुद्धमिप वासः प्रोक्ष्यैवोपयोजयेत् वसीत । अपर आह-अशुद्धस्यापि वाससः प्रोक्षणमेव शुद्धिहेतुरिति ॥ १५ ॥

शुनोपहतः सचेलोऽवगाहेत ॥ १६॥

ग्रुना उपहतः स्पृष्टः । यद्यपि चेळं न श्रुना स्पृष्टं तथापि सचेलोऽवगाहेत भूमिगतास्वप्सु स्नायात् नोद्धतादिभिः । दष्टस्य तु स्मृत्यन्तरे प्राय-श्चित्तम् । तत्र वसिष्ठः(१)

ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् । प्राणायामरातं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धति॥११ अङ्किराः—

(२) च्रह्मचारी शुना दष्टक्षिरात्रेणैव शुद्धित ।
गृहस्थस्तु द्विरात्रेण होकाहेनाऽग्निहोत्रवान् ॥
नाभेकर्ध्व तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।
तदेव त्रिगुणं वक्त्रे मूर्धिन चेत्स्याच्चतुर्गुणम् ॥
क्षत्रविद्छूद्रयोनिस्तु स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ।
द्विगुणं तु वनस्थस्य तथा प्रव्रजितस्य च ॥
ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे द्विष्टं निपातयेत् ।
यदा न दश्यते सोमः प्रायश्चित्तं तदा कथम् ।
यां दिशं तु गतस्सोमस्तां दिशं त्ववद्योकयेत् ॥
सोममार्गेण सा पृता पञ्चगव्येन शुक्कित ॥' इति ॥ १६ ॥
प्रक्षाल्य चा तं देशमारिनना संस्पृश्च्य पुनः प्रक्षाल्य

पादौ चाऽऽचम्य प्रयतो भवति॥ १८॥

१. वचनमिदं न विषिष्ठस्मृतावुपलभ्यते ।

२. वचनानीमानि स्मृतिमुक्ताफलकाररि प्रायश्चितकाण्डे अङ्गिरोवचन त्वेनैवोपन्य-स्तानि । परन्तु इदानीमुण्लभ्यमानमुद्रिताङ्गिरःस्मृतिपुस्तके नोपलभ्यन्ते ॥ वासिष्ठस्वेन तु लिखितं ख. च. पुस्तकयोष्ठिप्पण्याम् ।

शुना स्पृष्टं प्रदेशं प्रक्षाल्याग्निना च संस्पृत्य पुनश्च प्रक्षाल्य पादी च प्रक्षा-ल्य पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । न्यवस्थितविकल्पोऽयम् ॥

(१)ऊर्ध्व नाभेः करै। मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते। तत्र स्नानविधिः प्रोक्तो ह्यधः प्रक्षालनं स्मृतम्॥' इति मानवे दर्शनात्॥ १७॥

अग्नि नाप्रयत आसीदेत् ॥ १८ ॥

अप्रयतस्सर्भाग नासीदेत् अग्नेरासन्नी न भवेत्, यावति देशे ऊष्मोपलम्भः। तत्राप्यशक्तौ न दोषः॥ १८॥

इष्रमात्रादित्येके ॥ १९ ॥

इषुमात्रादर्वाङ्नासीदेत् । ऊष्मोपलम्भो भवतु वा मा भृदित्येके मन्यन्त ॥ १९ ॥

न चैनमुपघमेत्॥ २०॥

अप्रयत इत्येव । एनमग्निमप्रयतो नेषधमेत् । प्रयतस्य न दोषः । 'मुखेनोपधमेदगिन मुखाद्यग्निरजायत ।'

इति स्मत्यन्तरे दर्शनात्।

(२) नाम्नि मुखनोपधमें दिति मानवे दर्शनादुभयोर्विकल्पः। अपर आह—वाजसनेये श्रीतप्रकरणे 'मुखाद्धग्निरजायत । तस्मान्मुखनो-पसमिन्ध्या' दिति दर्शनात श्रोतेषु मुखेनोपसमिन्धनम्, अन्यत्र स्मार्ते प्रतिषध इति ।

अन्ये तु वैणवेनायसेन वा सुषिरेणोपसमिन्धनमिच्छन्ति । प्वं हि मुखन्यापारस्यान्वयाच्छुतिरप्यतुगृहीता भवति, आस्यविन्दूनां पत-नदाङ्काभयात प्रतिषेधस्मृतिरपीति ॥ २० ॥

खट्बायां च नोपदध्यात्॥ २२॥

बट्वायां खट्वाया अधोऽर्गिन नोपदध्यात । अत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥२१॥

प्रभृतेघोदके ग्रामे यत्राऽऽत्माधीनं प्रथमणं तत्र वासो धाम्यों ब्राह्मणस्य ॥ २१॥

१. म. स्मृ. मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषु नायं क्लोक उपलभ्यते।

२. म. स्मृ. ४. ५३.

प्रभूतं एथः उदकं च यस्मिन् प्रामे तत्र वासो धार्म्यः धर्म्यः । अत्रापि न सर्वत्र । किं तर्हि १ यत्रात्माधीनं प्रयमणं प्रायत्यं मृत्रपुरीषप्रक्षालनाः दीनि यत्रात्माधीनानि तत्र । यत्र तु कूपेष्वेचोदकं तत्र बहुकूपेऽपि न वस्तन्यम् । ब्राह्मणब्रहणाद्वर्णान्तरस्य न दोषः । ब्रामण्रहणादेवंम्तेषु घोषादिष्वपि न वस्तन्यम् ॥ २२ ॥

मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्रपुरीषलेपानन्नलेपानु-चिछ्ठलेपान् रेतसञ्ज ये लेपास्तान्पचाल्य पादौ चाऽऽचम्य प्रयतो भवति ॥ २३॥

मूत्रं पुरीषं वा कृता उत्मुख्य तयोम्त्रपुरीषयोर्थे छेपास्तास्मिन्प्रदेशे स्थिताः प्रदेशान्तरे वा पतिताः तान् सर्वान् । (१)अन्नछेपांश्चानुष्टिछ्छानिष उच्छिष्टछेपांश्चानन्नछेपानि । तथा रेतसश्च ये छेपाः स्वप्नादी मेथुने वा तान् सर्वानिङ्गिर्मृदा च प्रक्षाल्य पादी च छेपवर्जितावि प्रक्षाल्य पश्चादावम्य प्रयतो भवति । अत्र मृत्प्रमाणस्य सङ्ख्यायाश्चानुकत्वात् यावता गन्धछेपक्षयो भवति तावदेव विवक्षितम् । तथा च यान्नवह्मयः—

(२)गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः।' इति।

देवलस्तु व्यक्तमाह—

(३)'यावत्स शुद्धि मन्येत तावच्छौचं समाचरेत्। प्रमाणं शौचसङ्ख्याया न शिष्टेरुपदिश्यते ॥' इति ।

पैठीनसिः-

'मुत्रोचारे कृते शौचं न स्यादन्तर्जलाशये। अन्यत्रोद्धृत्य कुर्यात्तु सर्वदैव समाहितः।' इति ॥ २३ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ पञ्चद्शी कण्डिका॥

१. अन्नले पानुच्छिष्टानष्युच्छिष्टलेपानन्नलेपानपि. इति ख. पुस्तकेऽपपाठः ।

[.]२. या. स्मृ. १. १७. ३. मुद्रितदेवलस्मृताविदं वचनं नोपलभ्यते ।

तिष्ठनाऽऽचामेत प्रहो वा ॥ १॥

तिष्ठन् प्रह्वो वा नाचामेत् । नायं प्रतिषेधः राक्यो वक्तुम् । कथम् ? 'आसीनस्त्रिराचामे' (१६.२.) दिति वस्यति। ततश्च यथा शयानस्याचः मनं न भवति तथा तिष्ठतः प्रह्नस्य च न भवति । एवं तर्हि शौचार्थस्याः चमनस्य नायं प्रतिषेधः । किं तर्हि ? पानीयपानस्य प्रतिषेधः । तथा गौतमः-(१)'नाञ्जलिना जलं पिवेत्। न तिष्ठ' न्निति। अपर आह-अस्माः देव प्रतिषेधाःकचित्तिष्ठतः प्रह्वस्य चाऽऽचमनमभ्यनुद्वातं भवति । तेन 'भूमिगतास्विप्स्व' त्यत्र तीरस्याऽयोग्वत्वे ऊरुद्रध्ने (२)जानुद्रध्ने वा जले स्थितस्याऽऽचमनं भवाते । गौतमीयेऽपि(३) न तिष्ठन्तुद्धृतोद्केनाचा में दिति सुत्रच्छेदादुद्धृतोदकेनैव तिष्ठतः प्रतिषेध इति ॥ १ ॥

अधाऽऽचमनविधिः

आसीनस्त्रिराचामेद्घृद्यङ्गमाभिरद्भिः॥ २॥

आद्भः तृतीया द्वितीयार्थे। अत्राऽनुकं स्मृत्यन्तरवशा(४)द्वपस्क्रियते। आसीनः क्रुची देशे, नासने, भोजनान्ते त्वासने । दक्षिणं बाहुं(५) जान्व न्तरे कृत्वा प्राङ्मुख उपविष्टः उदङ्मुखो वा हृदयङ्गमा(६) अपः करतः छस्थासु यावतीषु माषो निमज्जति तावतीः फेनबुद्बुद्राहिताः वीक्षिताः ब्रिराचामेत् पिबेत् , ब्राह्मणः हृदयङ्गमाः, क्षत्रियः कण्ठगताः, वैश्यस्ताः लुगताः, शहो जिह्वास्पृष्टास्सकत्॥ २॥

(७)त्रिरोष्टौ परिमृजेत् ॥ ३ ॥

परिमृज्यात् ॥ ३॥

ब्रिरित्येके ॥ ४ ॥

त्रस्यविकरुपः ॥ ४ ॥

सक्दुपस्पृशेत्॥ ५॥

मध्यमाभिस्तिसाभरङ्गळीभिरोष्ठौ ॥ ५ ॥

२. नाभिद्धने, इति. च. पु. 9. गौ. ध. ९. ९, १०.

३. गौ. ९. १०. गौतमोऽपि न तिष्ठन्तुद्धृतोदकेनाचामेत् इति सूत्रभेदादुद्धृतोः दकेनैव तिष्ठतः प्रतिषेधमाह" इति क. पु.

५. ऊर्वन्तरे इति. ख. ग. पु. ४. 'उपस्तूयते' इति ग. पु.

७. इदमाप्रिमं च सूत्रमेकीकृतं. ग. पुस्तके. ६. आपः इति. ख. ग. पु.

बिरित्येके ॥६॥

तुल्यविकल्पः ॥ ६ ॥

दक्षिणेन पाणिना सन्यं प्रोक्ष्य पादौ ।शिरश्चेन्द्रि-याण्युपस्पृशेत् चक्षुषी नासिके श्रोत्रे च ॥७॥

दक्षिणेन पाणिना सन्यं पाणि प्रोक्ष्य तथा पादौ शिरख, इन्द्रियाण्युपस्पृशेत् अ'
ङुलीिमः । सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रसङ्गे परिसञ्चाष्ट्रे—चक्षुषी नासिके श्रोत्रे चे'
ति । इन्द्रियाणीित वचनं स्वरूपकथनमात्रम् । तत्राऽङ्कृष्ठानामिकाभ्यां
चक्षुषी । केचिद्युगपत् , केचित्पृथक् । अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां नासिके । अङुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां श्रोत्रे । (१)अत्र सहभावस्याऽशक्यत्वात् पृथग्भाः
वस्य निश्चितत्वात् पूर्वत्रापि पृथगेवेति युक्तम् ॥ ७ ॥

अथाऽप उपस्पृशेत् ॥ ८॥

इन्द्रियस्पर्शनानःतरं हस्तौ प्रक्षालयेत् ॥ ८॥

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेद्दिः परिमृः जेत्सकृदुपस्पृत्तोत् ॥ ९ ॥

भोजनं करिष्यन् प्रयतोऽपि द्विराचमनं कुर्यात् । अत्र विशेषः-द्विः परिमृजेत् , न विकल्पेन त्रिः । सकृदुपस्पृशेत् , न विकल्पेन द्विः । 'प्रयतोऽपी'ति वचनादप्रायत्ये सर्वत्र द्विराचमनमाचार्यस्याऽभिष्रतम् ।

तत्र स्मृत्यन्तरम्—

'भुक्तवा क्षुत्त्वा च सुप्त्वा च ष्टीवित्वोक्त्वाऽनृतं वचः। आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च'॥ ९॥

इयाचान्तपर्यन्ताबोष्ठावुपस्पृह्याऽऽचामेत्॥ १०॥

दन्तम्ळात्प्रभृत्योष्ठौ । तत्राऽळोमकः प्रदेशः स्थावः । तस्यान्तः सळोमकः। तत्पर्यन्तावोष्ठावुपस्यस्याऽऽचामेत् । ओष्ठयोरळोमकप्रदेशमङ्गुल्या(२) काष्ठादिना वे।पस्पृक्ष्याऽऽचामेदिति ॥ १० ॥

अत्र सहभावस्याद्याक्यत्वात् पृथगपिक्रियते । अत्र पृथकभावस्य निश्चितत्वात् पूर्वत्रापि पृथगेवेति युक्तम् इति. ख. च. पु. । युक्तामित्यन्ये दिति. क. पु.

२. अङ्कल्याऽऽत्मकनिष्ठादिना वेति क. पुस्स्तकेऽपपाटः ।

न इमश्रुभिकाच्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये सङ्गि र्यावन्न इस्तेनोपस्प्रशति ॥ ११॥

इमश्रुणि यदा आस्यस्यान्तर्भवन्ति तदा तैरन्तरास्ये सद्भिष्ठिष्ठेष्टो न भवति यावन हस्तेनोपस्पृशति । (१)उपस्पर्शने त्विछ्रष्टो भवति । ततश्चाऽऽचामेदिति। अस्मादेव प्रतिषेधात् ज्ञायते—यत्किञ्चद्पि द्रव्य-मन्तरास्ये (२)सदुच्छिष्टताया निमित्तमिति ॥ ११॥

य आस्याद्विन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्वाचमनं विहितम् ॥ १२ ॥

भाषमाणस्याऽऽस्यात् पतन्तो ये लालाबिन्दव उपलभ्यन्ते चक्षुषा स्प-र्शनाद्वा उपलब्धुं योग्यास्तेष्त्राचमनं निहितम्। वेदोच्चारणे तु गौतमः-(३) मन्त्रब्राह्मणमुच्चारयतो ये बिन्दवः शरीर उपलभ्यन्ते न तेच्चा-चमन'मिति॥ १२॥

ये भूमौ न तेष्वाचामेदित्येके ॥ १३ ॥

ये बिन्दवी भूमी पतन्ति, न शरीरे, तेषु नाचामेदित्येके मन्यन्ते। खमतं तु तेष्वप्याचामेदिति ॥ १३ ॥

स्वमे क्षवधौ (४)शिङ्घाणिकाद्यालम्मे लोहितस्य केशानामग्रेगेवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्वालम्भे महापर्थं च गत्वाडमेध्यं चोपस्पृद्याऽप्रयतं च मनुष्यं नीवीं च परि-धाषाऽप उपस्पृशेत् ॥ १४ ॥

स्वप्रः (५)स्वापः । क्षवधुः क्षुतम्, तयोः क्रतयोः। शिङ्गाणिका नासिकाम-लम् । अश्रु नेत्रजलम्, तयोरालम्भे स्वर्शे । लोहितस्य रुधिरस्य । केशानां श्री-रागतानां भूमिगतानां च। अग्न्यादीनां चतुर्णामालम्भे। महापर्थं च गला। अमेध्यं च गोब्यतिरिकानां मुत्रपुरीषादि । ताम्बूलानिषेकादि चोपस्पृत्य । अप्रयतं च मतुष्यमुपस्पृद्य । नीनी प्रसिद्धा तद्योगाद्घोवासो छङ्यते । तश्च परिवायाप उपस्थरोत्। केषुचित् स्नानं केषुचिदाचमनं केषुचित् स्पर्शनमात्र यावता प्रयतो मन्यते ॥ १४ ॥

१. स्पर्शने इति क. पु. २. सत् तदुच्छिष्टतायां निमित्तमिति क. पु.

३. नास्ति वचनमिदं मुद्रितगौतमधर्मकोशेषु मदीये लिखितपुस्तके चा

४. श्रङ्काणिका श्रङ्काणिका इखिप पाठाः । ५. स्वापनं इति खः प्र

आर्द्धे वा शकृदोषधीर्भूमिं वा ॥ १५ ॥

(१)उपस्पृशेदित्येव । त्रिष्वाईशब्दस्सम्बध्यते छिङ्गवचनादिविपरि-णामेन । आई वा शक्क दुपस्पृशेत् ओषधीर्वा आईः, भूमि वा आईम् । पूर्वोक्ते-ष्वेव (२)कल्पेषु वैकल्पिकमिदम् ॥ १५॥

एवमाचमनं (३)सह निमित्तेरुकम् । अथाऽमस्याधिकारः—

हिंसार्थेनाऽसिना मांसं छिन्नमभोज्यम् ॥१६॥

असिप्रहणं क्षुरादेरुपळक्षणम् । यन्मांसं पाककाळे हिंसार्थेनाऽसिना छित्रं तद्भोज्यम् ॥ १६ ॥

द्क्रिरपूपस्य नाऽपच्छिन्द्यात् ॥ १७॥

अपूपब्रहणं मूलफलादेरप्युपलक्षणम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । दन्तैरपूपं नापच्छिन्यात् । किं तु हस्तादिभिरपिच्छद्य भक्षयेत् ॥ १७ ॥

यस्य कुले त्रियेत न तत्राऽनिर्देशे भोक्तव्यम्॥१८॥

यस्य कुले कश्चिन्त्रियते असपिण्डतायां सत्यां (४)तत्राऽनिर्गते दशाहे न भोक्तन्यम्। 'अनिद्शे' इत्याशौचकालस्योपलक्षणम्। तेन क्षात्रियादि-भ्वधिकं पक्षिण्यादिषु न्यूनम्॥ १८॥

तथाऽनुत्थितायां स्नुतकायाम् ॥ १९ ॥

स्तका स्तिका । तस्यामनुस्थितायाम् । उत्थानं नाम स्रतिकागारे नि-वेशितानामुद्कुम्मादीनामपनयनम् । तच्च दशमेऽहनि भवति । (५)'दशम्यामुत्थिताया'मिति गृह्ये उकत्वात् । अत्राप्याशौचकालोपः लक्षणत्वाद्यावदाशौचमभोजनम् ।

अत्राऽङ्गिराः-

'ब्रह्मक्षत्रविशां भुक्त्वा न दोषस्त्वग्निहोत्रिणाम् । स्तके शाव आंशोचे त्वस्थिसञ्जयनात्परम् ॥ इति ॥ १९ ॥

अन्तः शबे च ॥ २०॥

१. उपस्पृशेदिति विपरिणामेनेत्यन्तो भागः क. पुस्तके नास्ति ।

२. 'सर्वेषु' इति ख. च. पु. । स्वल्पेषु इति ग. पु. । ३. 'सानिमित्त'मिति ख. पु.

४. 'तत्रातीते दशाहे भोक्तव्यम्' इति ग. पु. ५. आप. गृ. १५. ८.

याव(१)द्रामान्न निर्हियते शवः तावत्तत्र न भोकव्यम् । आचारस्तु धनुदशतादर्वाक् । तत्रापि प्रदीपमारोज्य उदकुम्भं चोपनिधाय भुञ्जते यदि (२)समानवंशं गृहं न भवति ॥ २०॥

अप्रयतोपहतमन्नमप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥ २१ ॥

अप्रयतेनाऽशुचिना उपहर्त स्पृष्टमप्रयतं भवति । किंतु अशुद्धमप्यभोज्यं न भवति । कः पुनरप्रयतस्याऽभोज्यस्य च विशेषः ? उच्यते —अप्रयतः मन्नमग्नावधिश्चितमिद्धः प्रोक्षितं भस्मना मृदा वा संस्पृष्टं वाचा च प्रशस्तं प्रयतं भवति भोज्यं च । अभोज्यं तु लशुनादि न कथाञ्चि द्विति ॥ २१ ॥

अप्रयतेन तु ऋद्रेणोपहृतमभोज्यम् ॥ २२ ॥

अत्रयतेन तु शुद्देणोपहृतमानीतमन्नं न भोज्यम् , स्पृष्टमस्पृष्टं च । स्पृष्टमे वेत्यन्ये ॥ २२ ॥

यस्मिश्चाऽऽन्ने केदास्त्यात्॥ २३॥

तद्व्यभोज्यम् । पत्रच्च पाकद्शायामेव पतितेन केशेन सह यत्य-कमन्नं तद्विषयम् । (३)पश्चात् केशसंसर्गे तु घृतप्रक्षेपादिना संस्कृतस्य भोज्यत्वं स्मृत्यन्तरोक्तम् ॥ २३ ॥

अन्यद्वाडमेध्यम् ॥ २४ ॥

अन्यद्वाऽमेध्यं नखादि यस्मिन्नन्ने स्यात् तद्प्यमोज्यम् । इदमपि पूर्ववतः ।

अत्र बाँधायनः—

(४) केशकीटनखरे।माखुपुरीषाणि दृष्ट्वा तावन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषे भोज्य'मिति । वसिष्ठस्तु (५) कामं तु केशकीटानुत्स्ज्याद्भिः प्रोध्य भस्मनाऽवकीर्य वाचा प्रशस्तमुपयुक्षीते'ति ॥ २४॥

अमेध्यैरवमुष्टम् ॥ २५ ॥

१. श्रामान्तं न इति क. पु.

२. समानवंशत्वं ग्रहाणां इति ख. पु. । समानं वंशग्रहं न भवति इति क. पुस्तकेऽपपाठः ।

३. भोजनकाले तु केशपाते धृतप्रक्षेपादिना तु संस्कृतं भोज्यम् । इति. घ. पु.

४. बी. ध. २. १२. ६. ५ वा. ध. १४. २३. उत्रभुजीत इति ग. पु.

अमेध्यैः कळञ्जपळण्ड्वादिभिरवमृष्टं स्वृष्टमभोज्यम् ॥ २५ ॥ कीटो बाऽमेध्यसेवी ॥ २६ ॥

'यहिंमश्चान्ने केशः स्या'दिति व्यवहितमवि सम्बध्यते । अमेध्यसेवी कीटः पुत्यण्डाख्यः ॥ २६ ॥

मृषिकलाङ्गं वा।। २७॥

पूर्ववत्सम्बन्धः । मूषिकला मृषिकपूरीषम् । अङ्गं वा । समस्तमपि मृषिकग्रहणं सम्बन्ध्यते । यस्मिन्नन्ने मृषिकस्याङ्गं पुच्छपादादि भवति तद्य्यभोज्यम् ॥ २७ ॥

पदा बोपहतम् ॥ २८ ॥

प्रयतेनाऽपि पदा यत्स्पृष्टं तद्व्यभोज्यम् ॥ २८ ॥

सिचा वा॥ २९॥

सिक् वस्त्रदशा । परिहितस्य वाससः सिचा यत् स्पृष्टं तद्प्यः भाज्यम् ॥ २९॥

शुना वाऽपपात्रेण वा दष्टम् ॥ ३० ॥

दृष्टमिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । ज्ञुना वा दृष्टमपपात्रेण वा दृष्टं यत्तद्-प्यभोज्यम् । पतितस्तिकाचण्डाळोदक्यादयोऽपपात्राः, अपगताः पान् त्रेम्यः । न हि ते पात्रे भोकतुं लभनते ॥ ३०॥

सिचा वोपहतम्॥ ३१॥

अपरिहितस्य गुद्धस्यापि वाससिसमा यदुपहतमानीतं तद्य्यः भोज्यम् ॥ ३१ ॥

दास्या वा नक्तमाहृतम् ॥ ३२ ॥

दास्या रात्रावाहृतमभोज्यम् । स्त्रीलिङ्गानिर्देशात् दासेनाऽऽहृते न दोषः। अन्ये लिङ्गपविवक्षितं मन्यन्ते । 'नक्त'मिति वचनाहित्वा न दोषः॥ ३२॥

भुञ्जानं वा ॥ ३३॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ षोड्यी कण्डिका ॥

यत्र शुद्र उपस्पृद्योत् ॥ १ ॥

भोजनदशायां यदा शुद्ध उपस्पृशेत् तदापि न भुक्षीत । अत्र भुक्षानः ब्रह्मणादन्यदा शुद्धस्पर्शे नाऽब्रायस्यमिति केचित्। अन्ये तु—सदा भव-स्येवाऽब्रायस्यम् , भोजनदशायां त्वाधिक्यव्रतिपादनाय निषेध इति॥१॥

अनर्हद्भिर्वा समानपङ्कौ ॥ २ ॥

सर्तत्र वाशव्दः समुच्चेय । अभिजनविद्यावृत्तरहिता अनर्हन्तः । तैस्सह समानायां पङ्को न भुञ्जीत ॥ २॥

भुआनेषु वा यत्राऽनृत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्वा ॥३॥

समानपङ्काविति वर्तते । समानपङ्कौ बहुषु भुषानेषु यद्येको ऽनूत्याय भोजनाद्विरम्य उन्छिष्टं शिष्यादिभ्यः प्रयच्छेत् आचामेद्वा, तस्यां पङ्कावितरेषां न भोकव्यम् । अतो बहुषु भुञ्जानेषु(१) एको मध्ये न विरमेत्। भोजनकण्टक इति हि तमाचक्षते ॥ ३॥

कुत्सियत्वा वा यत्राऽत्रं दशुः ॥४॥

मुर्ख, वैघवेय, विषं भुङ्क्ष्वेति, एवं कुत्सिथि वा यत्रात्र दशुक्तद्प्यः भोज्यम् ॥ ४ ॥

मनुष्यैरवद्यातमन्यैर्वाडमेध्यैः॥ ५॥

मनुष्येरन्येर्वा मार्जारादिभिरमेष्यैरवद्यातमन्त्रमभोज्यम् । (२)अवेत्युपसर्ग-योगात् दुरस्थैर्गन्धाद्याणे न दोषः ॥ ५॥

न नावि भुञ्जीत॥६॥

नाड्यासीनो न भुजीत, शुद्धेऽपि पात्रे ॥ ६ ॥ तथा प्रासादे ॥ ७ ॥

प्रासादो दारुमया मञ्चः। तत्रापि न भुञ्जीत ॥ ७॥

कृतभूमौ तु भुञ्जीत ॥ ८॥

भूमाविष भुञ्जानः इतायां गोमयादिना संस्कृतायां भुजीत । (३)अपर आह—प्रासादोऽपि यदा मृदा कृतभूमिभविति, न केवलंदारुमयः, तदा तत्र भुञ्जीतैवेति ॥ ८॥

१. कोऽपि. इति. ग. पु. २. अनेपसर्गयोगात् इति क. पु.

३. इदं व्याख्यान्तरं नास्ति, ग. पुस्तके ।

अनाप्रीते मृण्मये भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥

यदि मृणमये मुञ्जीत तदाऽनाप्रीते भोक्तव्यम् । आप्रीतं क्वचित्कार्ये पाका दाञ्जपयुक्तम् ॥ ९ ।

आप्रीतं चेदिभिद्ग्धे॥ १०॥

आप्रीतमेव चेल्लभ्यते, तदाऽग्निनाऽभितो दग्ध्वा तत्र भोकन्यम् ॥ परिसृष्टं लौहं प्रयतम् ॥ ११॥

होहं होहविकारभूतं कांस्यादि भोजनपात्रं भस्मादिभिः परिष्टं सत् प्रयतं भवति । तत्र भस्मना कांस्यम् । आम्छेन ताम्रम् । राजतं शकृता । सौवर्णमिद्धिरेवत्यादि स्मृत्यन्तरवशाहृष्टव्यम् ॥ ११ ॥

निर्लिखितं दाइमयम् ॥ १२॥

दारुमयं भाजनं निर्लिखितं तष्टं सत् प्रयतं भवति ॥ १२ ॥

यथागमं यज्ञे ॥ १३ ॥

यञ्चणात्रं तु यथागमं शोधितं प्रयतं भवति । तद्यथा अग्निहोत्रः हवणी दभैरिद्धिः प्रक्षालिता, सोमपात्राणि (१)मार्जालीये प्रक्षालितानि, आज्यपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥ १३ ॥

नाऽऽपणीयमञ्जमञ्जीयात् ॥ १४ ॥

आपणः पण्यवीशी । तत्र यस्क्रीतं छड्धं वा । तदापणीयम् । तच्च कृतान्नं नाइनीयात् । ब्रीह्मादिषु न दोषः ॥ १४ ॥

तथा रसानामाममांसमधुळवणानीति परिहाप्य ॥१५॥

रसाः रसद्रव्याणि । तानण्यापणीयान्नाइनीयात् । (२)आममांसादि वर्जयित्वा ॥ १५ ॥

तैलसर्पिषो तुपयोजयेदुदकेऽवधाय ॥ १६ ॥

तैलसिर्पेषी त्वापणीये अप्युपयोजयेत् । उदकेऽवधाय निषिच्य पाकेन तैलः सिर्पेषी(३)शोधियत्वा । कार्यविरोधो यथा न भवति तथा उदकेन संस्मृत्येत्यन्ये(४)॥ १६॥

१. माजीलीयः सोमयागे सदोनामकमण्डपस्याग्नेयकोण स्थितः स्थानाविशेषः ।

२. आममांसादीनि परिहाप्य, इति ग. पु. ३. शोषयित्वा. इति ग. पु.

४. व्याचक्षते इत्यधिकं ख. ग. पु.

कृतान्नं पर्युषितमखाद्यापेयानाद्यम् ॥ १७ ॥

कृताचं पक्वाचां तत्पर्युषितं पूर्वेद्यः पक्वं सत् अखायम् । अपेयमनायं च यथायोगं खरविशदं द्वं मृदुविशदं सिद्धं च॥ १७॥

शुक्तं च॥१८॥

शुक्तं यत्कालपाकनोऽम्लीभृतं तदपर्युषितमपि अखाद्यापेयाः नाद्यम् ॥ १८॥

फाबितपृथुकतण्डुलकरम्ब(१) भरूजसक्तुशाकमांसपि-ष्टक्षीराविकारीषधिवनस्पतिमूलफलवर्जम् ॥ १९ ॥

अनन्तरोक्तं विधिद्वयं फाणितादीन् वर्जयित्वा द्रष्टव्यम् । फाणितं पा-नविशेषः। इक्षुरस इति केचित्। (२)म्रष्टानां त्रीहीणां तण्डलाः पृथ्कताः पृथुकाः। करम्बो दिधसक्तुसमाहारः यः करम्भ द्दीत प्रसिद्धः। वे देऽप्युभयं भवति(३) 'यत्करम्बेर्जुहोति'। (४)"धानाः करम्भः परि-वापः' इति । भरूजाः भ्रष्टा यवाः । क्षीरिवकारो दृध्यादि । प्रसिद्धमन्यत् ॥ अध 'शुक्तं चे'त्यस्य विधेः शेषः—

शुक्तं चाऽपरयोगम् ॥ २०॥

परेण द्रव्यान्तरेण योगो यस्य तत् परयोगं, ततोऽन्यद्परयोगम् । तदेव शुक्तं वज्यम्। यनु दध्यादि द्रव्यान्तरसंसृष्टं शुक्तं तद्भोज्यमेव । एवं च पूर्वत्रैवाऽपरयोगीमोत विशेषणं वक्तव्यम् । इदमेव वा सूत्रमस्तु । स्त्रह्रयकरणं त्वाचार्यप्रवृत्तिकृतम्। यथा 'सलावृक्येकस्कोलूकशब्दा' (पृ. ५८) इति पूर्वं सामान्येनाऽभिघाय 'सळाबृक्यामेकस्क होत स्वप्न-पर्यान्त'(पृ. ६५)मिति पश्चाद्विशेष उक्तः॥ २०॥

सर्वे मद्यमपेयम् ॥ २१ ॥

मद्यं मदकरं तत्सर्वमपेयम् । अत्र स्मृत्यन्तरवशाद्यवस्था । तत्र मनुः-

(५)'गौडी पैष्टी च माध्वी च विश्वेया त्रिविधा सुरा। यथैवैका न पातव्या(६) तथा सर्वा द्विजोत्तमः॥ इति। सुराव्यतिरिकं तु मद्यं ब्राह्मणस्य नित्यमपेयम्।

१. 'भरुजे'ति ख. पु. भरिजेति क. पु.

२. भर्जितानां इति. ख. पु.

३. ते. ब्रा. ३. ८. १४.

४ तै. सं. ६. ५. ११.

५. स. स्मृ. ११. ९४.

६ 'तथैवान्या' इति ग. पु.

आप० घ० १३

तथा च गौतमः-

(१)'मद्यं नित्यं ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैदययोस्तु ब्रह्मचारिणो'रिति ॥२१॥

तथैलकं पयः॥ २२॥

अविः एलका । तस्याः पयः श्लीरमपेयम् ॥ २२ ॥ उष्ट्रीक्षीरमृगीक्षीरसन्धिनीक्षीरयमसुक्षीराणीति ॥२३॥

उष्ट्रामृग्यौ प्रसिद्धे। या गर्भिणी दुग्धे सा सन्धिनीति शास्त्रान्तरे प्रसि-द्धा। एककाळदोहेत्यन्ये। एकस्मिन् प्रस्रवे या अनेकं गर्भे स्ते, सा यमसूः। उष्ट्रवादीनां क्षीराण्यपेयानि । इतिकरणमेवं प्रकाराणामन्येषामे-कशफादीनां क्षीरमपेयामिति ।

तथा च मनुः-

(२)'आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना । स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥ अनिर्देशाया गोः क्षीरमाष्ट्रमैकशफं तथा। आविकं सन्विनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥ इति ॥२३॥

घेनोखाऽनिर्दशायाः॥ २४॥

धेतुर्नवप्रसृता गौः। चकारादजामहिष्योश्च। (३)'अजा गावो महिष्यश्चे'ति मानवे दर्शनात्॥ २४॥

तथा कीलालौषधीनां च ॥ २५ ॥

कीलालीषधयः सुरार्था ओषधयः। तासां च विकारभृतमन्नमनाद्यम्॥२५॥ (४)करञ्जपलण्डुपरारीकाः॥ २६॥

(५)करखं रक्तळशुनम् । पळण्ड रवेतम्। परारीका कृष्णमः। (६)मण्डुः

१ गो. ध. २. २० मर्खं नित्यं ब्राह्मणः, इत्येव सूत्रम् ॥ २ म. स्मृ. ५. ९, ८.

३ म. स्मृ. नायं रलोको मानवे उपलभ्यते । प्रत्युत 'अनिर्दशाया गोः क्षारं (५. ८) इति रलोकव्याख्यानावसरे कुल्लूकभेष्टन "गोरिति पेयक्षारोपलक्षणार्थम् । तेनाजामहिच्यो-रिप दशाहमध्य प्रतिषेधः, इति लेखनात् 'अजा गावो महिष्यक्षे'त्यस्याऽमानवत्वमेवाऽनु-मीयते । वस्तुतस्तु पाराशरीयं वचनामिदम् । (परा. स्मृ. ३. ७.) तत्रैव दर्शनात् ॥

४. कलज्जपलाण्डुपरारीकाः इति क. पु. परारिकाः इति. घ. पु.

५. अनेनैव प्रमाणेन 'न कल्डां मक्षयेत्' इत्यादौ कल्डाशब्दो रक्तलशुनपर इत्य-स्माभिव्यां ह्यातं नज्यांनेरूपणावसरे मीमांसान्यायप्रकाशब्याख्यायां सारविवेचिन्याम् । तत्र प्रमाणान्तरमप्युपन्यस्तं त त,त्रेव द्रष्टव्यम् ॥

६. डुण्डुभास्यया इति ख. पु. सुहण्डुभाख्यया इति, क. पु.

भारुयया म्लेच्छानां प्रसिद्धम्। एते चाऽभश्याः॥ २६॥ अभश्यानां प्रतिपद्पाठो न शक्यते इति समासेनाह—

यचाऽन्यत् परिचक्षते ॥ २७॥

यचान्यदेवंयुक्तं शिष्टाः परिचक्षते वर्जयन्ति तद्प्यभक्ष्यम् । तत्राह मनुः—

(१)छग्जनं गुञ्जनं चैव पछण्ड कवकानि च ॥ अभक्ष्याणि द्विजातीनाममध्यप्रभवानि च ॥' इति ॥ २७॥ क्याक्वभोज्यमिति हि ब्राह्मणम् ॥२८॥

क्याकु छत्राकं तदभोज्यमभक्ष्यम् । ब्राह्मणब्रहणमुक्तार्थम् ॥ २८ ॥
एकखुरोष्ट्रगवयग्रामस्करशरभगवाम् ॥ २९ ॥
एकखुरा अद्वादयः । गवयो गोसदृशः पशुः । शरभोऽष्टपाद् आरण्यो
मृगः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां मांसमभक्ष्यम् ॥ २९ ॥

घेन्वनडुहोर्भक्ष्यम् ॥ ३०॥

धेन्वनडहोर्मोसं मध्यम् । गोप्रतिषेधस्य प्रतिप्रसवः ॥ ३०॥ मध्यमानडुहमिति वाजसनेयकम् ॥ ३१॥ (२)अनुडहो मांसंनकेवळं भध्यम्, किं तर्हि ? मेध्यमपीति वाजसन्वियः समामनन्ति ॥ ३१॥

कुक्कुटो विकिराणाम् ॥ ३२ ॥

ब्बवहितमप्यभोज्यमिति सम्बध्यते। पादाभ्यां विकीर्यं कीटधा-न्यादि ये मक्षयन्ति ते मयूरादयो विकास्तिषां मध्ये कुक्करो न भस्यः। स्मृत्यन्तरवशात् ग्राम्यो, नाऽऽरण्यः॥ ३२॥

प्लवः प्रतुद्राम् ॥ ३३ ॥

तुण्डेन प्रतुद्य ये भक्षयन्ति ते दार्वाघाटादयः प्रदुदाः । तेषां मध्ये द्रुख एवाऽभक्ष्यः । प्रतः (३)शकटबलाष्यो बकविशेषः ॥ ३३ ॥

(४)कव्यादः ॥ ३४॥

१. म. स्मृ. ५. ५. २. आनड्ड मांसं० इति ख. ग. पु.

३ शकटविलाख्यः इति. ख पु. शकावलाख्यः इति. ग, पु. शकवलाख्य इति-घ. ड. पुस्तकयोः । ४. एतदादि सूत्रत्रयमेकीकृतं क. पु.

क्रब्यं मांसं तदेव केवछं येऽद्नित ते क्रव्यादाः गुन्नाद्यः। ते ऽप्यमक्ष्याः हंसभासचकवाकसुपणान्त्रः॥ ३५॥

हंसः प्रसिद्धः । भासः **रयेनाकृतिः पीनतुण्डः ।** चक्रवाकः मिथुनचरः । सुपर्णः रयेनः । पते चाऽमध्याः ॥ ३५ ॥

कुश्रकौश्र वार्घाणसरुक्ष्मणवर्जम् ॥ ३६ ॥

कुषा वृन्दचाराः। कीषा मिथुनचराः। ते चाऽभक्ष्याः । सुत्रे कीः श्चोति विभक्तिलोप्रलान्दसः। किमाविशेषेण कुञ्चकीञ्चा अभक्ष्याः। ने-त्याह—वार्धाणसलक्ष्मणवजम्। श्वेतो लोहितो वा मूर्धा येषां ते लक्ष्मणाः त एव विशेष्यन्ते—वार्धाणसा इति। वार्धे चर्म तदाकारा नासिका येषां ते वार्धाणसाः। एवंभूतान् लक्ष्मणान् वर्जियत्वा कुञ्चकीञ्चा न भक्ष्या इति।

अन्ये त्वाहुः—'क्रव्याद' इति प्राप्तस्य प्रतिषेधस्य क्रुश्चादिषुं चतुर्धः प्रतिषेध इति । तत्र लक्ष्मणा सारसी लक्ष्मणवर्जिमिति(१) 'ङ्यापोस्सं श्चाच्छन्दसो'रिति हस्यः। एवं क्रुश्चादिशब्दस्याऽप्यजादिरावन्तस्य ॥३६॥ पश्चनस्यानं(२) गोधाकच्छपद्वाविद्छर्यकस्वङ्गः

शशपृतिखषवर्जम् ॥ ३७॥

पश्चनखानरवानरमार्जाराद्यः। तेषां मध्ये गोधादीन् सत वर्जायित्वा अन्ये अभश्याः। गोषा क्रकलासाक्वतिर्महाकाया। कच्छपः क्रूमेः। श्वाबिट् व राहविशेषः, यस्य नाराचाकाराणि लोमानि। शर्यकः शल्यकः, यस्य चर्मणा तनुत्राणं कियते। श्वाविट्शर्यक इति युक्तः पाठः। एके तु छकारं पठिता। छकारात्पूर्वमिकारम्। खङ्गो मृगविशेषः, यस्य शुङ्गं तैलभाजनम्। शशः प्रसिद्धः। प्रिक्षः। शशाकृतिः हिमवति प्रसिद्धः॥३७॥

अभक्ष्यश्चेदो मत्स्यानाम् ॥ ३८॥

मत्स्यानां मध्ये चेटाख्ये। मत्स्यो न भक्ष्यः ॥ ३८ ॥

सर्वज्ञीर्षी मृदुरः ऋत्यादो ये चाऽन्ये विकृता यथा मनुष्यिज्ञारसः ॥३९॥

सर्पस्येव शिरो यस्य सोऽपि मत्स्यो न भश्यः । मृदुरी मकरः ये च कब्यमेवाऽदन्ति शिशुमाराद्यः तेऽप्यभश्याः। ये च उक्तेभ्योऽन्ये

१. पा. सू. ६ ३.६३. २. पश्चपञ्चनखा मक्ष्याः, इत्यत्र द्वितीयसप्तमवर्जितानां ग्रहणम् ।

मत्स्या विक्रताकाराः । तत्रोदाहरणम्—यथा मनुष्याशिरसः जलमनुष्यास्या जलहस्त्यादयश्च । तेऽपि सर्वे न भक्ष्याः । अत्र मनः—

(१)'अनुमन्ता विश्वासिता निहन्ता क्रयविक्रयी।
संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥
(२)मां स भक्षायिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम्।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीविणः॥
न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने।
प्रवृत्तिरेषा भृतानां निवृत्तिस्तु महाफला॥' इति।
(३)अप्रतिषिद्धेष्वपि भक्षणान्निवृत्तिरेव ज्यायसीत्यर्थः॥ ३९॥

इत्यापस्तम्बधमस्त्रेते सप्तद्शी कण्डिका॥

इति चापस्तम्बर्धमसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-ज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

१. म. स्म. ५.५१. । २. इलोको Sयं नास्ति क. पु.

३. "क्षत्राप्रतिषिद्धेष्विप निवृत्तिरेव ज्यायसी भक्षणपानमैथुनादिभ्यः इत्यर्थः इति ग. पु. ।

अथ पष्टः पटलः ॥

एवं ताविश्वमिचदुष्टं जातिदुष्टं कालदुष्टं चाऽभोज्यमुक्तमः। तत्र नि-मिचदुष्टं 'यस्य कुले म्रियेते(पृ. ९२.)'त्यादि । जातिदुष्टं कलञ्जादि । कालदुष्टं पर्युषितादि । इदानीं प्रतिप्रहाशुचीनि कानिचिदनुश्वाय कानिचित् प्रतिषेधति—

मध्वामं मांभे मांसं भूमिर्मूलफलानि रक्षा गव्यू तिनिवेदानं युग्वचासश्चोत्रतः प्रतिगृह्याणि ॥ १ ॥

मधु पक्षमपकं वा। आमं तण्डुलादि । मृगस्य विकारो मार्ग मांसम्।
भूमिः शालेयादिक्षेत्रम् । विश्रमस्थानमित्यन्य । मूल्फलानि(१) मृलकाम्राः
दीनि । रक्षा अभयदानम् । गव्यृतिगोंमार्गः । निवेशनं गृहम् । युगं वहती
ति युग्यो बलीवर्दः । तस्य घास्रो भक्ष्यं पलालादि । पतान्युम्रतोऽपि प्रति
गृत्याणि प्रतिमाह्याणि अदुर्भिक्षेऽपि । उम्रः पापकर्मा द्विजातिः, वैश्याद्वा
शुद्रायां जातः । उम्रम्रहणं ताहशानामुपलक्षणम् ॥ १॥

एतान्यपि नाऽनन्तेचास्याहृतानीति हारीतः ॥ २ ॥ एतानि मध्वादीन्यपि अन्तेवास्याहतान्येव प्रतिष्ठाद्याणि, न स्वयमुप्रत इति हारीत आचार्यो मन्यते ॥ २ ॥

आमं वा गृह्णीरन् ॥ ३॥

पूर्वोक्तेष्वामं स्वयमेव वा गृहीरन् द्विजा इति(२) हारीतस्यैव पक्षः ॥ ३॥ कृतान्नस्य वा विरसस्य ॥ ४॥

आमस्याऽलामे इतानस्याऽपि विरसस्य लवणादिरसासंयुक्तस्य । वष्ठी-निर्देशात स्तोकम् । स्वयमन्तेवास्याहृतं वा गृह्णीरन् ॥ ४ ॥

न सुभिक्षाः स्युः ॥ ५ ॥

अनन्तरोक्तविधानद्वये यद्गृहीतमन्नं तेन सिक्षाः सुहिता न भवेयु-रेव। यावता प्राणयात्रा भवति तावदेव गृह्णीरन्, न यावता सौहित्यं ताबदिति॥ ५॥

स्वयमप्यवृत्ती सुवर्ण दत्वा पशुं वा सुञ्जीत ॥ ६ ॥ यदि तु दुर्भिक्षतया आत्मनोऽपि वृत्तिर्न छभ्यते प्रागेव पोष्यवर्गस्य,

१. मूलकन्दादीनि इति क. पु.

२. हारीताचार्यस्य, इति छ. पु.

तदा स्वयमप्यवृत्ती यत्रैव लभ्यते तत्रैव कृतान्नमपि भुन्नीत । तत्र गुण-विधिः— सुवर्ण दत्वा सकृदेवीपक्लप्तमुपरिष्टात्सुवर्णेन स्पृष्ट्वा । पतेन पद्यु वा दत्वेत्यपि व्याख्यातम् । 'पश्चराग्नः, (१)अग्निः पशुरासी'दिति मन्त्रलिङ्गात्(२) गोसुक्तेना अनेकपस्थानदर्शनाच्च ॥ ६॥

नाऽस्यन्तमन्ववस्येत्॥ ७॥

न पुनरत्यन्तमन्ववसीदेत्॥ ७॥

वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ८॥

यदा विहिता वृत्तिर्कभ्यते तदा निषिद्धाया विरमेत्। न पुन'स्स' कृत्पवृत्तायाः किमवकुण्डनेने "ति न्यायेन तत्रैव रमेत । अत्र छान्दोग्यो पनिषत्—'(३)मटचिहितेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषिस्तहं स्नाक्षाः यण इभ्यप्रामे प्रद्वाणक उवास । स हेभ्यं कुल्माषान् खादन्तं बिभिक्षे' इत्यादि । मन्त्रवर्णश्च भवति(४) 'अवस्यां श्चन अन्त्राणि पेच' इति । अवस्यां वृत्यभावेन । अपर आह-दुर्भिक्षे स्वयमप्यवृत्तौ आ तिन्नवृत्ते अवस्यां वृत्यभावेन । अपर आह-दुर्भिक्षे स्वयमप्यवृत्तौ आ तिन्नवृत्ते क्ष्यत्र कुत्रविन्नीचेऽपि दातिर भुक्षानो वसेत् यां च यावतीं च स्वर्णमात्रां यं कञ्चन पशुं वा तस्म दत्वा । न पुन्रत्यन्तमन्ववस्येत् वृत्तिं प्राप्य विरमेदिति ॥ ८ ॥

पवमापि वृत्तिमुक्तवा सुभिक्षेऽनापि वृत्तिमाह— श्रयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृतीनां समा-वृत्तेन न भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥

समावतो द्विजातिः क्षत्रियादीनां त्रयाणां वर्णानां गृहे न भुञ्जीत ॥ ९ ॥ प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भोक्तव्यमकारणादभोज्यम् ॥ १० ॥

१ तै. सं. ५. ७. २६. २. ऋ. सं. ६. २८. १.

३. छा. उ. १. १०. "मटचीहतेषु मटच्यः अशनयः ताभिहतेषु नाशितेषु कुरुषु सस्येष्वित्यर्थः । ततो दुर्भिक्षे जाते आटिक्या अनुपजातपयोधरादिक्षाव्यक्षनया जायया उषस्तिहं नामतः चक्रस्यापत्यं चाकायणः इसः हस्ती तमहतीतीभ्यः ईश्वरः हस्त्यारोहो वा । तस्य प्रामः इभ्यप्रामः तस्मिन् प्रद्राणकः अन्नालाभात् । द्रा कुत्सायां गतौ । कुत्सितां गति गतः । अन्त्यावस्थां प्राप्त इत्यर्थः । उवास उषितवान् कस्यचिद्गृहमाश्रित्य । सो-ऽन्नार्थमटिक्षभ्यं कुत्माषान् कुत्सितान्माषान् खादन्तं सक्षयन्तं यहच्छयोपलभ्य विभिक्षे" इति शाह्यरभाष्यम्। ४. ऋ. सं. ४. १८, १३.

ब्राह्मणस्यात्रं प्रकृत्या स्वभाविनेवभोक्तव्यम्। कारणादेव त्वभोज्यम्॥१०॥ कारणमाह—

यज्ञाऽप्रायश्चित्तं कर्माऽऽसेवते प्रायश्चित्तवाति ॥ ११ ॥

(१) यत्र यदा वैश्वदेवाग्निहोत्रादीनि नित्यमाभ्युद्यिकं वाऽप्राय-श्वित्तं कर्माऽऽसेवते तात्पर्येण करोति प्रायश्वित्तवत्यात्मनि चोदितं प्रा-यश्चित्तं (२)प्राणायामोपवासविधिक्रच्छ्रादि न करोति तदा पत-स्मात् कारणात् ब्राह्मणस्याऽक्रमभोज्यमिति ॥ ११ ॥

चरितानिर्वेषस्य भोक्तव्यम्॥ १२॥

चरितो निर्वेषः प्रायश्चित्तं येन तस्याऽतं भोक्तव्यम् । तद्भोजने न दोषः । निष्ठया भूतकाळस्याऽभिधानाश्चर्यमाणेऽपि निर्वेषे न भोक्तव्यम् । किं तहिं ? चरिते ॥ १२ ॥

सर्ववर्णीनां स्वधमें वर्तमानानां भोक्तव्यं शृद्धवर्जिमित्येके ॥ १३॥

शुद्भवर्जितानां स्वधमें वर्तमानानां त्रयाणां वर्णानामन्नं भोज्यम्। न ब्राह्मणस्यैवेत्येके मन्यन्ते ॥ १३॥

तस्याऽपि धर्मोपनतस्य ॥ १४॥

तस्याऽपि शूद्रस्याऽन्नं भोज्यम् , यद्यसौ धर्मार्थमुपनतः आश्चितो भ-वति । धर्मग्रहणादर्थार्थमुपनतस्याऽभोज्यम् । आपत्करुपश्चाऽयम् ॥१४॥

सुवर्णे दत्वा पशुं वा भुञ्जीत नाऽत्यन्तमन्ववः

स्येद्वृत्ति प्राप्य विरमेत् ॥ १५ ॥

गतम्॥ १५॥

सङ्घान्नमभोज्यम्॥ १६॥

सङ्घो गणः तस्य यत् स्वमन्नं न त्वेकस्य । तदभाष्यं यद्यपि ते सर्वे दद्यः॥१६॥

१. यत्र यदा अग्निहोत्रवैरवदेवायकरणे प्रायितं मुक्त्वा तदनुरूपं; निध्यमाभ्यु-दियकं वा कर्मासेवते तात्पर्येण करोति न प्रायित्वत्त्रात्मनि चोदिते प्रायित्वतं, तदैत-स्मात्कारणादभोज्यमिति इति कि पु.। २. प्राणायामपथिकृदादि इति. स. पु.

परिकृष्टं च॥ १७॥

'भोक्तुकामा आगच्छत' इत्येवं परिक्रुइय सर्वत आहूय यहीयते तत्परिकृष्टं तदभोज्यम् ॥ १७॥

सर्वेषां च शिल्पाजीवानाम् ॥ १८ ॥

चित्रनिर्माणादिकं शिल्पं ये आजीवन्ति(१) तेषां सर्वेषामि ब्राह्म णादीनामन्नमभोज्यम् ॥ १८॥

ये च शस्त्रमाजीवन्ति ॥ १९॥

ये च शस्त्रण जीवन्ति तेषामण्यन्नमभोज्यम् । क्षत्रियवर्जमः(२)त स्य विहितत्वात ॥ १९॥

ये चाऽऽधिम् ॥ २०॥

आजीवन्तीत्यपेक्षते । स्वगृहे परान् वासायित्वा तेभ्यो भृतिग्रहणमाः थिः, यः स्तोम इति प्रसिद्धः।

परभूमी कुटि कृत्वा स्तोमं दत्वा वसेनु यः १। इति । तं चाऽऽधि ये आजीवन्ति तेषामप्यन्नमभोज्यम् । ये त प्रसिद्धमा धिमाजीवन्ति तेषां वार्धुषिकत्वादेव(३) सिद्धो निषेधः ॥ २०॥

भिषक् ॥ २१॥

अभोज्यात इति प्रकरणाद्गस्यते । भिषक् भैषज्यवृतिः । धर्मार्थं तु य सर्पद्रष्टादींश्चिकित्सन्ति ते भोज्याचा पव ॥ २१ ॥

वार्धुषिकः॥ २२॥

वद्धाजीवी । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ २२ ॥

दीक्षितोऽक्रीतराजकः॥२३॥

दीक्षिती(४) दीक्षणीयेष्ट्या संस्कृतः सोऽपि यावत् कीतराजको न

- १. आजीवन्ति इत्यन्नतरं 'आजीवन्ति तेन ये जीवन्ति' इत्यधिकं क. पु.
- २, तस्य विहितत्वात्, इति नास्ति क. पु.
- ३. अभोज्यानत्वं सिद्धम् , इति ख. ग. पु.
- ४. ज्योतिष्टोमे—'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निवंपेत् दीक्षिष्यमाणः, इश्यनेन दक्षिणीयिष्टिनीम काचिदिष्टिविद्विता । सा च यजमानसंस्कारार्था, इति निणीतं पूर्वमीमां सायां पञ्चमाध्याये । तया संस्कृतो यजमाना यावत् यागार्थद्रव्यं सोमलतां न कीणाति

आप० घ० १४

भवति सोमक्रयं न करोति तावदभोज्याकः॥२३॥ अजनीषोभीयसंस्थायामेव॥२४॥

भोक्तव्यमिति वश्यमाणमपेक्षते । अमीषोमीये पशौ संस्थिते समाप्त एव भोक्तव्यम् । न प्रागिति ॥ २४ ॥

पक्षान्तरमाह—

हुनायां वपायां दीक्षितस्य भोक्तव्यम् ॥ २५ ॥

अग्नीषोमीयस्य वपायां हुतायां वा दीक्षितस्यात्रं भोक्तव्यम् । तथा च बह्वु-चब्राह्मणम्—'अशितव्यं वपायां हुतायाम्' इति ॥ २५ ॥ पक्षान्तरमाह—

(१)पज्ञार्थं वा निर्दिष्टे शेषाद् भुज्ञीरात्रिति हि ब्राह्मणम् २६

इदं यज्ञार्थमिति व्यादेशे कते शेषाद्भुञ्जारिन्नति बाह्मणं भविति । ब्राह्मणब्रहणं प्रीत्युपलिचितः प्रवृत्तेरपस्मृतिता मा भूदिति प्रत्यक्षमेवाऽत्र ब्राह्मणमिति ॥ २६ ॥

क्लीबः॥ २०॥

पण्डकः । स्रोऽप्यभोज्यान्नः ॥ २७॥

राज्ञां प्रैषकरः ॥ २८ ॥

राज्ञामिति बहुवचनात् प्रामादेर्थः प्रैषकरः तस्याऽपि प्रातिषेधः ॥२८॥ अहविर्घाजी ॥ २९ ॥

यइचाऽहविषा नररुधिरादिना यजतेऽभिचारादौ यथा 'यमभिचरे-त्तस्य लोहितमवदानं कृत्वे' ति सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ २९ ॥

चारी ॥ ३०॥

चारो गूढचरः स्पशः । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ३० ॥

तावत्पर्यन्तामि यर्थः । प्रथमदिने 'अपराह्ने दीक्षयेत्' इति अपराह्ने दीक्षा विहिता । ततः पूर्वं दीक्षणीयेष्टिः । तत्समनन्तरिदेने सोमक्रयणं विहितम् । ततः प्रथमदिने प्रपाह्नाः दनन्तरं द्वितीयदिनमध्याह्वात् पूर्वं दीक्षितानं न भोक्तव्यामिति फलितम् । इदं चैकदीक्षाः पक्षे । अनेकदीक्षापक्षे तु तदनुरोधेन दिनसंख्यानुद्धिः प्रत्येतव्या ॥

9. Cf. आप. શ્રો. ૧૦. ૧५. ૧૬.

अविधिना च प्रवृज्ञितः ॥ ३१ ॥

यश्चाऽविधिना प्रवाजितः शाक्यादिस्सोऽप्यमोज्यात्रः॥ ३१॥

यश्चाऽग्नीनपास्यति ॥ ३२ ॥

(१)(योऽनापद्याग्नं त्यक्त्वा प्रायाश्चित्तं न करोति सोऽप्यभोज्यान्नः । अपि च) अविधिनेत्येव । यश्चाऽविधिना उत्सर्गेष्ट्या विनाऽग्नीनपास्यति सोऽप्यमोज्यान्नः ॥ ३२॥

यश्च सर्वान् वर्जयते सर्वाज्ञी च श्रोत्रियो निराकृति-र्घुषलीपातिः॥ ३३॥

यथ सर्वान् वर्जयते भोजने न कचिद्भुङ्के न कञ्चिद्रोजयति स सर्ववर्जी । यश्च सर्वात्री सर्वेषामत्रं मुङ्के ताबुभावत्यभोज्यात्रौ । श्रीत्रियः इत्युभये।इशेषः । श्रोत्रियोऽपि सन्त्रभोज्यान्न एवेति । निराकृतिः निःस्वा-ध्यायः । निर्वत इत्यन्ये । सोऽप्यभोज्यान्नः । वृष्लीपतिः क्रमविवाहे यस्य वृषछी पत्नी जीवति इतरा मृताः स वृषछीपतिः। स श्रोत्रियोऽप्यः भोज्यान इति ॥ ३३॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तावष्टादशी कण्डिका ॥१८॥

मत्त उन्मत्तो बद्धोऽणिकः प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्युप-वेशयते तावन्तं कालम् ॥ १॥

मदकरद्रव्यसेवया (२)विकृति गतो मतः । उन्मत्तो म्रान्तः। बद्धो निगलितः। अणिकः पुत्रात् श्रुतग्राही, पुत्राचार्य द्यति शास्त्रेषु निन्दितः। प्रत्युपविष्टः ऋणादिना कारणेनाऽधमणीदिकं निरुध्य तत्पाद्वे उपविष्टः। प्रत्युपेवशयिता त्वितरः, तस्य परिहारमकुर्वस्तेन सह कामं स्रचिरमास्यतामित्यासीनः । ता पते मत्तादयस्तावन्तं कालमभो ज्यान्नाः, यावन्मदाद्यनुवृत्तिः । अपर आह—अणिकः ऋणस्य दाता प्रत्यपवेष्ट्ररिदं विशेषणमिति ॥ १॥

क आइयान्नः॥२॥

यद्येते अभाज्यास्त्रोः कस्तर्हि आस्यात्रः ? कस्य तह्यस्त्रमञ्जीयमिति ।

१. कुण्डलान्तर्गतोऽधिकः क. पु. २. अप्रकृतिं इति. ख. पु.

यद्यप्येते अभोज्याचा इत्युक्ते परिशिष्टा भोज्याचा इति गम्यते । तथा-प्यनेकमतोपन्यासार्थे प्रश्नपूर्वक आरम्भः ॥ २ ॥

य ईप्सेदिति कण्वः ॥ ३ ॥

य एव प्रार्थयते स एवाऽऽइयान्न इति कण्व ऋषिर्मन्यते (१)प्रति-षिद्धवर्जम् ॥ ३॥

पुण्य इति कौत्सः॥ ४२ ॥

सर्ववर्णानां स्वधमें वर्तमानाना' (१८.१३.) मित्युक्तत्वात भोज्यान्नाः स्सर्वे पुण्या एव । इह पुनः पुण्यन्नहणमतिशयार्थम् । तपोहोमजप्यैः स्वधर्मेण च युक्तः पुण्यः । स स्वयमप्रार्थयमानोऽपि भोज्यान इति कौत्सस्य पक्षः ॥ ४ ॥

यः कश्चिद्दचादिति वार्ष्यायाणिः॥ ५॥

यः कश्चित्पुणयोऽपुणयो वा सततं दानशीलः । स भोजवान्न इति वार्ष्यां-यणिराह ।

तथा च मनुः-

(२)श्रद्धापृतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत्। १ इति ॥ ५॥ अत्रोपपत्तिः—

यदि हि रजः स्थावरं पुरुषे भोक्तव्यमथ चेचलं दानेन निर्देशि भवति ॥ ६॥

रजः पापम् । तयदि पुरुषे कर्तारे स्थावरं स्थिरं नोपभोगमन्तरेण श्रीयते तदा ततः प्रतिष्रहेऽपि भोक्तरि संक्रमाभावात् भोक्तव्यम् । अथ चेचलमुपभोगमन्तरेणाऽपि श्रीयते तदा सततदानशीले न मुद्धते-मणि पापमवातिष्ठत इति कुतो भोक्तुर्दोष इति ॥ ६॥

शुद्धा भिक्षा भोक्तव्यैककुणिकौ काण्वकुत्सौ तथा पुष्करसादिः॥ ७॥

धार्मिकेणोद्यता आहृता निक्षा ग्रुदा । सा भोज्येत्येकादीनां पञ्चानां पक्षः । पुष्करसादिः (३) पौष्करसादिः । आदिवृद्धमावद्यान्दसः ॥ ७ ॥

१. प्रातिषिद्धवर्जम् , इति नास्ति क. पुस्तके ।

२. म. स्मृ. ४.२२८ ३. 'आचार्यः' इत्यधिकं क. पुस्तके,

सर्वतोपेतं वार्ष्यांयणीयम् ॥ ८॥

सर्घत उपेतं धर्वतोपेतम् । छान्दस्रो गुणः । उपेतमयाचितोपप-न्नम्। तत्सर्वतोऽपि भोज्यमिति वार्ध्यायणीयं मतम् ॥ ८॥ इदानीं स्वमतमाह—

पुण्यस्येष्सतो भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥ कण्वकुत्सयोः पक्षौ समुव्चितावाचार्यस्य पक्षः(१) ॥ ९ ॥ पुण्यस्याऽप्यनीष्सतो न भोक्तव्यम् ॥ १० ॥

यः प्रार्थितोऽपि नेत्यसकृदुक्त्वा कथांचिदापादितेप्सः (२) सोऽनी प्रसित्युच्यते, तस्य पुण्यस्याऽप्यभोज्यभिति। अपर आह—अनीप्सत इति कर्तरि षष्टी। पुण्यस्याप्यन्नं न भोज्यं, यदि भिक्षमाणः पूर्ववैराखिना स्वयमीप्सन्न भवतीति॥१०॥

यतः कुतश्चाऽभ्युचतं भोक्तव्यम् ॥ ११॥

'सर्वतोपेत' (१९.८.) मित्युक्तमेव पुनरुच्यते विशेषविवक्षया ॥११॥ तमाह—

नाऽननियोगपूर्वमिति हारीतः॥१२॥

'अद्य तुभ्यामिदमाहारिष्यामि तदत्रभवता ग्राह्य'मिति ।नेवेदनं नियो-गः । तदभावः अनियोगः । पुनर्नञ्समासः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थे गमः यतः । अनियोगो नियोगः तत्पूर्वं चेदभ्युद्यतं न भोज्यमिति ॥ १२॥

अथ पुराणे इलोकाबुदाहरित—
(१) उद्यतामाहृतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम् ।
भोज्यां मेने प्रजापतिरिप दुष्कृतकारिणः ॥
न तस्य पितरोऽदनित दश वर्षाणि पश्च च ।
न च हव्यं वहत्याग्निर्यस्तामभ्यधिमन्यते ॥ इति॥ १३॥

१. 'आचार्यस्य पक्षेण' इति. क, पु. २. सोऽल्पेष्युस्सन्ननीष्सिन्नित्युच्यते' इति क पु.

३. नायतनभविष्यस्पुराणीयमिदं वचनम् । Cf मनु. ४. २५१. २५२.

अथ आपि च पुराणे—

(१)संगश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव पुराणं पश्चस्थणम् ॥

इत्यंवलक्षणे भविष्यदादौ । उद्यतां हस्ताभ्यामुद्यम्य धारिताम् । आहतां स्वयमानीताम् । पूर्वमनिवेदितां भिक्षाम् । दुष्कृतकारिणोऽपि सकाशात् भोज्यां मेने प्रजापितमंतुः, मनुः प्रजापितरस्मीति(२)दर्शनात् । यस्तु तामभ्यिष्मन्यते प्रत्याचष्टे तस्य पितरः कव्यं नार्शनित । कियन्तं कालम् ? दश वर्षाणि पश्च च । अभिनश्च ह्व्यं न वहति । ताचन्तमेव कालमिति प्रत्याख्यातुर्निन्दाः धेवादः ॥ १३॥

(३)चिकित्सकस्य मृगयोइदाल्यकृन्तस्य पाद्यानः। कुलटायाद्यण्डकस्य च तेषामन्नमनाचम् ॥१४॥

चिकित्सको भिषक् । मृगयुर्मृगघाती लुब्धकः । शल्यकृतः शस्त्रेण प्रन्थ्यादीनां छत्ता अम्बष्टः । पाशी पाशवान् पाशजालेन मृगादीनां प्राह्कः कः । कुलात्कुलमदतीति कुल्टा व्यभिचारिणी । षण्डकः तृतीयाप्रक्वातिः । एतेषां चिकित्सकादीनामनमनायम् । चिकित्सकषण्डकयोः पुनर्वचन् नमुद्यतस्याऽपि प्रतिषेधार्थम् । (४) पूर्वत्र तिहं प्रहणं शक्यमकर्तुम् । एवं तिहं सुत्रकारस्य स प्रतिषेधः । अयं तु पुराणश्लोके प्रतिषेध इत्यपौन्रक्त्यम् ॥ १४ ॥

अथाऽप्युदाहरान्ति— अन्नादे भ्रूगहा मार्ष्टि अनेना अभिशंसति । स्तेनः प्रमुक्तो राजानि याचन्ननृतसङ्करे ॥इति॥१५॥

षडङ्गस्य वेदस्याऽध्येता भ्रूणः । तं यो हतवान् स भ्रूणहा । स्रोऽन्नादे मार्षि लिम्पति । किम् १प्रकरणादेन इति गम्यते । भ्रूणघ्ना योऽन्नमत्ति तिस्मस्तदेनः संक्रामति । तस्मात्तस्योद्यतमप्यमोज्यामिति प्रकरणस्क्रितः पादः । इतरत् पुराणइलोके पठ्यमाने पठितम् । अनेनसं योऽभिश्चिति मिथ्यैव ब्रूते-इदं त्वया क्रतमिति । स तस्मिन्नाभिशंसित तदेनो

१. अमरको. १. वा. ५.

२. मनुः प्रजापतिर्यस्मित्रिति दक्षे दर्शनात् , इति क. पु. प्रजापतिर्यस्मित्रिति मानवे दर्शनात् । इति ख. पु.

३. Cf मनु. ४. २११. २१२. ४. पूर्वत्र तर्हि प्रहणस्य वैयर्थ्यम् ।

मार्ष्टि। मजुस्तु—

(१)पिततं पतितेत्युक्त्वा चोरं चोरेति वा पुनः। वचनात्तुत्यदेषस्स्यान्मिथ्या द्विदाषमाग्मवेत्॥

इति द्वेगुण्यमाह । तदभ्यास द्रष्टव्यम । स्तेनः प्रकाणिकेश' (२५.४.) इति वश्यति । स एव तृतीयस्य पादस्याऽर्थः । कर्तृभेदादपौनरुक्त्यम् । सङ्करः प्रतिज्ञा प्रतिश्रवः । सत्यसङ्गर इति यथा । यःप्रतिश्रुत्य न ददाति सोऽनृतसङ्कर इति । ककारस्तु छान्दसः । तस्मिन् याचकः स्वयमेनो मार्षि । तस्मात्प्रतिश्रुतं देयमिति ॥ १५॥

॥ इत्यापस्तम्बस्त्रवृत्तावेकोनविंशी कण्डिका ॥ १९ ॥

इति चापस्तम्बधमसूत्रवृत्तौ हरदत्तामिश्राविराचितायामु-ज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

१. म. स्मृ. रहोकोऽयमिदीनां मुद्रितकोशेषु नोपलभ्यते।

श्रथ सप्तमः पटलः ॥

नेमं लौकिकमर्थ पुरस्कृत्य धर्माश्चरेत् ॥ १ ॥

इमं लोकिकं लोके विदितं ख्यातिलाभपूजात्मकम्, अर्थं प्रयोज-नम्। पुरस्कृत्य अभिस्तन्धाय । धर्मां न चरेत् ॥ १॥

कि कारणम ?

निष्फला ह्यभ्युद्ये भवन्ति ॥२॥

हि यस्मादेवं क्रियमाणा धर्मा अभ्युदये फलकाले निष्फला भव-न्ति। (१)लोकार्थे हासौ धर्म चरति, न कर्तब्यामिति श्रद्धया। न च श्रद्धयाविनाधर्मः फलं साध्यति। (२) 'यो वै श्रद्धामनारभ्ये'ति श्रुतेः॥ क्रिमेत्रेदानीं दृष्टं फलं त्याज्यमेव ? नेत्याह—

तद्यधाऽऽम्रे फलार्थे(३)निमिने छाया गन्ध इत्यनूत्पचेते, एवं धर्मे चर्यमाणमर्था अनृत्पचन्ते ॥ ३ ॥

तदिति वाक्योपन्यासे । फलार्थे हा। स्रवृक्षो निर्मायते आरे। प्यते । तिर्मम फल। थें(४)। निर्मत्ते छाया गन्धक्षाऽनूत्वते। एवं धर्मे चर्यमाणमर्थाः ख्या स्यादयोऽनूत्वक्ते अनुनिष्पद्यन्ते । तथैव स्वीकार्याः (५)। न चोहेर्यतया । तथा चाह—

'यथेश्चहतोः सिळळं प्रसेचयंस्तृणानि वल्लीरिप च प्रसिञ्चति । तथा नरो घमपथेन वर्तयन् यदाश्च कामांश्च वस्नि चाऽश्वते ॥'इति॥३॥

नो चेदनूत्पचन्ते न धर्महानिभेवति ॥ ४ ॥

यद्यपि दैवादर्था नाऽनूषवन्ते तथापि धर्मस्तावद्भवति । स च स्व-तन्त्रः पुरुषार्थः । किमन्यैरर्थैरिति ॥ ४ ॥

अनसूर्युदुष्प्रसम्भः स्यात्कुहकदाठनास्तिकबास्त्रवादेषु॥५॥ इहकः प्रकाशे शुचिरेकान्ते यथेष्टचारी। शठः वक्रचित्तः । नास्तिकः

१ लोकभकत्याः इति. क. पु.

२. तै. सं. १. ६. ८. यो वे श्रद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते नास्येष्टाय श्रद्धघते, इति श्रुतिः । अस्या अयमर्थः—

३. ४. निमित इति. क. पु. ५. नचोद्देश्यतया इति नास्ति क.

(१) प्रेत्यभावापवादी । बालः श्रुतरहितः । एतेषां बादेषु अनस्युः स्यात् । अस्यया द्वेषो लक्ष्यते । द्वेषा न स्यात् । तान् विषयीकृत्य द्वेषमपि न कुर्यात् । तथा दुष्पलम्भश्च स्यात् । प्रलम्भनं विसंवादनं मिथ्याफलाख्यानम् । (२) गृधिवञ्च्योः प्रलम्भन' इति दर्शनात् । दुष्पलम्भो विसंवादियतुं मिथ्याफलाख्यानेन प्रवर्तयितुमशक्यः । कुहकादिवादेषु विश्वतो न स्यात् । तद्वशो न स्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

वञ्चनस्य सम्भवमाह—

न धर्माधर्मों चरत 'आवं स्व' इति, न देवगन्धर्वा न पितर इत्याचक्षते'ऽयं धर्मोऽयमधर्म, इति ॥ ६॥

आविमिति छान्दसं रूपम्। भाषायां तु(३) प्रथमायाश्च द्विवचेन भाषाया मित्यात्वं प्राप्नेति । यदि हि धर्माधर्मे विग्रहवन्तौ गोव्यात्रव-च्चरेतामावां स्व इति बुवाणा, यदि वा देवादयः प्रकृष्टश्चाना ब्रुयुरिमौ धर्माधर्माविति ततः कुहकादिवादेषु न स्याद्वश्चना। तदभावान्तु वश्च-नासम्भव इति । इदं चात्र द्रष्टव्यम्—प्रत्यक्षादेनं गोचरौ धर्माधर्मौ। किंतु नित्यनिदौषवेदगम्यो। तदभावे तन्मृळधर्मशास्त्रगम्याविति ॥ ६॥ यत्र तु प्रायश्चित्तादौ विषयव्यवस्था दुष्करा तत्र निर्णयमाह—

यं त्वार्थाः क्रियमाणं प्रश्नासन्ति स धर्मो, यं गईन्ते सोऽधर्मः ॥ ७ ॥

आर्थाः शिष्टास्त्रैवर्णिकाः । बहुवचनाच्चत्वारस्त्रये। वा । यथाऽऽह् या-इवल्क्यः—

(४) चत्वारो वेदधर्मद्धाः पर्वत्त्रैविद्यमेव वा।

सा बूते यं स धर्मस्स्योदको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥' इति ॥ ७ ॥ इदानीं श्रुतिस्मृत्योः प्रत्यक्षयोरदर्शने शिष्टाचाराद्ण्यवगम्य धर्मः कार्थे इत्याह—

सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमार्थाणां वृत्तं सम्य-ग्विनीतानां वृद्धानामात्मवतामलोलुपानाः मदाम्भिकानां वृत्तसादृश्यं भजेत ॥८॥ सम्यक्तिताः। आचार्याधीनः स्या'(२.१९.)दित्यादिना विनयनसम्प

१. प्रेत्याभाववादी इति. क. पु.

२. पा. सू. १. ३. ६९.

३. पा. सु. ७. २. ८८.

४. या. स्मृ. १. ९.

न्नाः । श्रद्धाः परिणतवयसः। यौवने विषयवश्यताऽपि स्यादितीदमुक्तम् । आत्मवन्तो जितेन्द्रियाः । अलाख्या अकृपणाः । अवाम्भिका अधर्मध्वजाः, एकान्तप्रकाशयोरेकवृत्ताः । एवंभूतानामार्थणां सर्वजनपदेषु यदेकान्तेनाऽव्यः भिचारेण समाहितमनुमतं शत्तमनुष्ठानम् , न मातुलसुतापरिणयनवत्कः तिपयविषयम् , तद्दृत्तसाद्धयं भजेत । तदनुक्तपं चेष्टत । न तेषामनुष्ठानं निर्मूलम् । सम्भवति च वैदिकानामुन्सन्नपाठन्नाह्मणानुभव इति ॥ ८ ॥

एवसुभौ लोकावभिजयति॥ ९॥

एवं श्रुतिस्मृतिसदाचारम् छमनुष्ठानं कुर्वेन् उभौ छोकावाभिजयाति । इमं चाऽमुं च॥ ९॥

अविहिता ब्राह्मणस्य वणिज्या ॥ १०॥

क्रयविक्रयब्यवहारो वणिज्या । सा स्वयं क्रता ब्राह्मणस्य वृत्तिर्न विहिता प्राप्तानुवादोऽ(१)यमपवादविधानार्थः॥ १०॥

आपदि व्यवहरेत पण्यानामपण्यानि व्युद्स्यन् ॥ ११ ॥

ब्राह्मणवृत्तेरभाव आपत् । तस्यां सत्याम् । पण्यानाम् । (२)व्यवहः पणोः समर्थयो'रिति कर्मणि षष्ठी । व्यवहरेत । क्रयश्च विक्रयश्च व्यवहारः, पण्यानि क्रीणीयात् विक्रीणीतं चेत्यर्थः । अपण्यानि वश्यमाणानि व्यवस्यत् वर्जयन् । क्रत्स्नाया वैश्यवृत्तेरुपळक्षणिमदम् । श्लात्रयवृत्तिश्च (३)दण्डापृपिकया सिद्धा । तथा च गौतमः—(४)'तदळाभे श्लात्रयः वृत्तिः । स्तदळाभे वैद्यवृत्तिं । ११॥

अपण्यान्याह—

मनुष्यान् रसान् रागान् गन्धानन्नं चर्म गर्वा वशां इले प्रमोदके तोक्माकिण्वे पिष्पलीमरीचे धान्यं मांसमायुधं सुकृताशां च ॥१२॥

मनुष्या दारदासादयः। रसा गुडलवणादयः, श्लीरादयो वा । रागाः कुसुम्भादयः रज्यन्तेऽनेनेति । रज्यन्त इति वा रागा वस्त्रादयः।

१. नापदि विधानार्थः इति क. पु. १. पा. सू. २. ३. ५७.

३. कश्चित दण्डे प्रोतान् अपूपान् कस्यचित् निकटे निक्षिप्य बहिर्गत्वा पुनः प्रति-निकृत्य तं पृष्ठवान्-कव मे दण्ड इति । तेनोक्तम्-मृषिकैर्माक्षेत इति । तदा तेनाऽर्थापत्या कल्पितं यदा दण्डोऽपि मृषिकैर्माक्षितः तदा किसु वक्तव्यमपूपास्तैर्माक्षिता इति । अयं दण्डा-पूपिकान्यायः ॥ ४. गाँ. घ. ७. ६, ७.

गन्धाश्चन्दनादयः। गवां मध्ये वशा वन्ध्या गौः । रहेषा जतुवज्ञादिः, येन विदिछष्टं चर्मादि सम्बीयते। 'यथा(१) रहेष्मणा चर्मण्यं वाऽन्यद्वा विश्विष्ठष्टं संरहेषये' दिति वह्वचन्नाह्मणे दर्शनात्। उदकं कुम्मजलम् । तोक्मं ईषदङ्क्षरितानि त्रीह्मादीनि । किण्वं सुराप्रकृतिद्रव्यम् । सुकृतं पुण्यं तस्य फलं सुकृताशा। शिष्टानि प्रसिद्धानि । (२)एतान्यपण्यानि वर्जयित्वा अन्येषां पण्यानां व्यवहरेत । मनुष्यादीन्वर्जायित्वेत्येच सिद्धे 'अपण्यानी'ति वचनमन्येषामण्यपण्यानां व्युदासार्थम्। तत्र मनुः

(३)सर्वान् रसानपोद्देत छतान्नं च तिलैस्सह ।
अश्मनो लवणं चैव परावो ये च मानुषाः ॥
सर्वे च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च।
अपि चेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥
अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्वेशः ।
क्षीरं क्षोद्रं दिध घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥
आरण्यांश्च पश्नन् सर्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।
मद्यं नीलीं च लाक्षां च सर्वोश्चेकशफान् पश्चन्॥

इति॥१२॥

तिलतण्डुलांस्त्वेव धान्यस्य विदेशेषण न विकीणीयात्॥१३॥

धान्यानां मध्ये तिलतण्डलानेव विशेषतोऽतिशयेन न विकीणीयात् न वि-क्रीणीत । अन्येषां विकल्पः । स्त्रयमुत्पादितेषु नाऽयं प्रतिषेधः । मानवे हि श्रुतम् (४)—

'काममुत्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीवलः । विकीणीत तिलाञ्च्छुद्धान् धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥' इति ॥१३॥

अविहितश्चैतेषां मिथो विनिमयः॥ १४॥

विनिमयः परिवर्तनम् । येषां विक्रयः प्रतिषिद्धः तेषां परस्परेण विनि मयोऽप्यविहितः प्रतिषिद्धः, न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तेष्वेव केषां चिद्धिनिमयोऽनुकायते—

अन्नेन चाऽन्नस्य मनुष्याणां च मनुष्ये रसानां च

ऐ. ब्रा. ५. पं. ३२. खं.

२. आपणीयानि इति क. पु.

३. म. स्मृ. १०. ८६, ८९.

४. म. स्मृ. १०-९०.

रसैर्गन्धानां च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम् ॥१५॥

अन्नादीनां विद्यान्तानां विनिमयो भवत्येवेत्यर्थः । तथा च विद्याः (१)—रसा रसैस्समतो हीनतो वा ""। तिलतण्डलपकान्नं विद्यामनुष्याश्च विहिताः परिवर्तनेन' इति । मानवे तु विशेषः—

(२)रसा रसेनिमातव्या न त्वेव छवणं रसैः।

कृतामं चाऽकृतामेन तिला घान्येन तत्समाः॥' इति।

गौतमीय तु—(३)विनिमयस्तु।रसानां रसैः। पशुनां च।न लवण-कृतान्नयोः। तिलानां च।समेनाऽऽमेन तुपकस्य सम्प्रत्यर्थं इति।तस्माः दत्र प्रतिषेधातुवृत्तिनं शङ्कनीया। पूर्वत्र चोक्तं 'ब्रह्मणि मिथो विनियोगे न गतिर्विद्यतं (१३.१७) इति। (४)विनिमयाभ्यनुज्ञानादेव विद्यादीनां विक्रयोऽपि प्रतिषिद्धो वेदितव्यः॥ १५॥

अक्रीतपण्यैदर्यवहरेत्।। १६॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ विश्वतितमी कण्डिका ॥ २० ॥

मुञ्जबल्बजैर्मूलफलैः॥१॥

अकीतानि स्वयमुत्पादितानि अरण्यादाष्ट्रतानि वा यानि पण्यानि तैर्व्यन षहरेत मुझादिभिः ॥ १६ ॥

मुञ्जबब्बजास्तृणविशेषाः॥१॥

तृणकाष्ठेराविकृतैः ॥ २ ॥

तृणानां विकारो रज्ज्वादिभावः। काष्ठानां विकारः स्थूणादिभावः। तृणत्वादेव सिद्धे मुञ्जबल्बजग्रहणं विकारार्थम् ॥ २॥

नाऽत्यन्तमन्ववस्येत् ॥ ३ ॥

प्रतिषिद्धानामपि विकयविनिमयाभ्यां जीवेत् । न पुनरत्यन्तमन्व-वस्येत् अवसीदेत् । तथा च गौतमः(५) 'सर्वथा तु वृत्तिरशक्तावशौद्रेण । तद्प्येके प्राणसंशय' इति । मनुरपि--

(६)'जीवितात्ययमापन्नो बोडनमित्त यतस्ततः। आकाशमिव पङ्केन न स दोषेण लिप्यते'॥ इति॥ ३॥

१ ब. ध. २-३२--३९

२. म. स्मृ. १०. ९४.

३. गौ. ध. ७ १६—२१

४. नियमाभ्य. इति क. पु.

५. गो. घ. ७ २२, २३

६. म. स्मृ. १०-१०४

वृत्ति प्राप्य विरमेत्॥ ४॥

गतम्॥ ४॥

न पतितैस्संब्यवहारो विद्यते ॥ ५ ॥

पतिताः स्तेनादयो वश्यमाणास्तैः सह न कश्चिदिप व्यवहारः कर्तब्यः । तत्र मनुः(१)—

संवत्सरेण पतिते पतितेन सहाऽऽचरन्। याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनादानात् ॥' इति । यानादिभिस्संवत्सरेण पतिते । याजनादिभिस्तु सद्य पव ॥ ५॥

तथाऽपपात्रैः ॥ ६॥

अपपात्राश्चण्डाळादयः। तैश्च संव्यवहारो न कर्त्तव्यः॥ ६॥ अथ पतनीयानि॥ ७॥

हिजातिकर्मभ्यो हानिः पतनं, तस्य निमित्तानि कर्माणि वश्यन्ते ॥॥
स्तेयमाभिशस्त्यं पुरुषवधो ब्रह्मोज्झं गर्भशातनं मा-तुः पितुरिति योनिसम्बन्धे सहापत्ये स्त्रीगमनं सुरापानमसंयोगसंयोगः॥ ८॥

स्तेयं सुवर्णचौर्यम्। आभिशस्यं ब्रह्महत्या। 'ब्राह्मणमात्रं च हत्वाः भिग्रस्त' (२४.७.) इति वश्यमाणत्वात्। पुरुषवधो मनुष्यजातिवधः। तेन स्त्रीवधोऽपि गृह्यते। ब्रह्मोज्झं उज्झ उत्सर्गे। भावे घत्। छान्द्सो छिङ्गः व्यत्ययः। ब्रह्म वेदः तस्याऽधीतस्य नाशनं ब्रह्मोज्झम्। औषधादिप्रयोगेण गर्भस्य वधो गर्भशातनम्। मातुर्योनिसम्बन्धे मातृष्वस्नादौ । पितुर्योनिसम्बन्धे पितृष्वस्नादौ सहापत्ये अपत्येन सहिते स्त्रीगमनं मातृष्वस्रगमनं तः तस्त्रतागमनं मातुरुसुतागमनं चेत्यर्थः।

(२)'गौडी पैष्टी च माध्वी च विश्वेया त्रिविधा सुरा। यथैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः॥

इति मानवे निषिद्धायाः सुरायाः, पानं सुरापानम् । असंयोगाः संयोग् गानर्हाः प्रतिलोमादयः । तैः संयोग एकगृहवासादिः असंयोगसंयोगः । पतानि पतनीयानि ॥ ८॥

गुर्वीसर्खि गुरुसखि च गत्वाऽन्यांश्च परतल्पान् ॥ ९ ॥

स्वीशब्दस्य छान्दसो ह्रस्वः । गुर्वंसखी मात्रादीनां सखी । गुरुसखी पित्रादिनां सखी तां गत्वा । किम् १ पततीत्युत्तरत्र श्वतमपेश्वते । अन्यांश्व परतल्पान् गत्वा पति । तल्पशब्देन शयनवाचिना दारा छश्यन्ते ॥ ९ ॥

नाऽगुरुतल्पे पततीत्येके ॥ १०॥

गुरुद्रारव्यतिरेकेण परतल्पगमने पातित्यं नास्तीत्येके मन्यन्ते । यद्यपि सामान्येन पतनीयानीत्युक्तम् , प्रायश्चित्ते तु गुरुछघुभावो द्रष्टव्यः॥ १०॥

अधर्माणां तु सततमाचारः ॥ ११ ॥

तुश्चार्थे । उक्तव्यातिरिकानामप्यधर्माणां सततमाचारः पतनहेतुः ॥११॥

अथाऽशु चिकराणि ॥ १२ ॥

अशुचि पुरुषं कुर्वन्तीत्यश्चिकराणि, तानि वश्यन्ते ॥ १२ ॥

शूद्रगमनमार्थस्त्रीणाम् ॥ १३ ॥

त्रैवर्णिकस्रीणां शूदगमनमञ्जाचिकरम् ॥ १३ ॥ प्रतिषिद्धानां मांसभक्षणम् ॥ १४॥

येषां मांसं प्रतिषिद्धं तेषां मांसस्य भक्षणमशुक्तिकरम् ॥ १४ ॥ तत्रोदाहरणम्—

शुनो मनुष्यस्य च कुक्कुटसूकराणां ग्राम्याणां कव्यादसाम् ॥ १५ ॥

ग्राम्याणा'मिति वचनादारण्यानामप्रतिषेधः । अदनमदः, भावेऽ-सुन्प्रत्ययः । ऋव्यविषयमदनं येषां ते कव्यादसः केवळं मांसवृत्तयो गृभ्रादयः॥ १५॥

मनुष्याणां मूत्रपुरीषप्राज्ञानम् ॥ १६ ॥ मृत्रपुरीषप्रहणं तादशस्य रेतसोऽप्युपलक्षणम् ॥ १६ ॥

शुद्रोच्छिष्टमपपात्रगमनं चाडऽघीणाम् ॥ १७ ॥

श्रद्धोच्छिष्टं भुक्तमार्थाणां त्रैवर्णिकानामशुचिकरम्। अपपात्राः प्रतिलो-मस्त्रियः तासां च गमनम्॥ १७॥

एतान्यपि पतनीयानीत्येके ॥ १८॥

यान्येतान्यशुचिकरत्वेनाऽनुकान्तानि एतान्यपि पतनीयान्येवेत्येके मन्यन्ते १८

अतोऽन्यानि दोषवन्त्यञ्जाचिकराणि भवन्ति ॥१९॥

उक्तव्यतिरिक्तानि दोषवन्ति कर्माणि दुष्प्रतिप्रहर्दिसादीनि तान्यः शुचिकराणि भवन्ति॥ १९॥

दोषं बुध्वा न पूर्वः परेभ्यः पतितस्य समाख्याने स्याद्वर्जयेन्वेनं धर्मेषु ॥ २०॥

पतितस्य दोषं परैरिबिदितं बुध्वा परस्य समाख्याने पूर्वो न स्यात् । परैरिबिदितं स्वयं विद्वानिप न परेभ्यः पूर्वमाचक्षीत । किं तु स्वयं धर्मकृत्येष्वेनं वर्जेयेत्, यथा परे न जानित । अन्यथा दोषवान् स्यात् ॥२०॥

इत्यापस्तम्बधमस्त्रवृत्तावेकविंशी कण्डिका॥ २१॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तिश्रविरचितायामु-ज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥७॥

अथाऽष्टमः पटलः ॥

(अध्यात्मपटलः)

अध्यात्मिकान् योगाननुतिष्ठन्न्यायसाहिताननैश्चारिकान् १

श्रीमच्छङ्करमगवत्पादमणीतं विवरणम् ॥

अथ 'अध्यात्मिकान् योगान्'—इत्याद्यध्यात्मपटलस्य संक्षेपतो विवरणं प्रस्त्यते । किमिह प्रायश्चित्तप्रकरणे समाम्नानस्य प्रयोग् जनमिति । उच्यते—कर्मक्षयहेतुत्वसामान्यात् । अनिष्टकर्मक्षयहेश् तूर्नि हि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । सर्वे च कर्म वर्णाश्चमविहितमनिष्टमेव विवेकिनः, देहप्रहणहेतुत्वात् । तत्क्षयकारणं चाऽऽत्मज्ञानम् , प्रवृत्तिहेश् तुदोषनिवर्तकत्वात् । दोषाणां च निर्धाते आत्मज्ञानवतः पण्डितस्य धर्माधर्मक्षये क्षेमप्राप्तिरिह विविक्षितेत्यात्मज्ञानार्थमध्यात्म(१)पटलमार्

नतु वर्णाश्रमविहितानां कर्मणामफलहेतुत्वात् तत्क्षयो नेष्ट इति, न, "सर्ववर्णानां स्वधर्मातुष्ठाने परमपरिमितं सुखम्" (२.२.२.) इत्यादिश्रवणात्। अपरिमितवचनात् क्षेमप्राप्तिरेवेति चेन्न, 'तत्प रिवृत्तौ कर्मफलशेषेण' (२.२.३.) इत्यादिश्रवणात्। गौतमश्च—

(२)'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मानिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय" इत्यादि ना संसारगमनमेव दर्शयित कर्मणां फलम्। सर्वाश्रमाणां हि दोषिन-घातलक्षणानि समयपदानि विधिनाऽनुतिष्ठन् सार्वगामी भवति, न तु स्वधर्मानुष्ठानात्। वश्यति च—

'विध्य कविः' (२२.५) "सत्यानृते सुखदुःखं वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्याऽत्मानमन्विच्छेद्' (२.२१.१३) इत्यादि ।

"तेषु सर्वेषु यथोपदेशमञ्यक्षो वर्तमानः क्षेम गच्छाति"(२. २१. २.)

^{9.} अत्र पटलशब्दो नपुंसकलिङ्गः प्रयुक्तः । 'समूहे पटलं न ना' (अमरको. ३. ३. २००) इत्यमरकोशात्तु समूहवाचिनः पटलशब्दस्यैव क्रीबत्वम् । 'तिलके च परिच्छेदे पटलः' इति शेषकोशात् परिच्छेदवाचकस्य पटलशब्दस्य तु पुल्लिङ्गतैवेत्यवगम्यते । अत एव च सर्वे प्रन्थकाराः 'इति प्रथमः पटलः, इत्येव लिखन्ति । अतोऽत्राधि पुल्लिङ्गतैव भाव्यं यद्यपि पटलशब्देन तथापि भेदाविवक्षया प्रयोगः कृत इति भाति ॥ २. गी. ध. ११. २९.

इति वचनात् क्षेमशब्दस्य चाऽपवर्गार्थत्वात् सर्वाश्रमकर्मणां शः नराहितानामेव फलार्थत्वं, ज्ञानसंयुक्तानि तु क्षेमप्रापकाणि, यथा वि षदध्यादीनि मन्त्रशकरादिसंयुक्तानि कार्यान्तरारम्मकाणि, तद्वदिति चेत्-नः अनारभ्यत्वात् क्षेमप्राप्तः । यदि हि क्षेमप्राप्तिः कार्या स्यात् तत इदं चिन्त्यम्-कि केवलैः कर्मभिरारभ्याः ज्ञानसहितैर्वाः ज्ञानकर्मभ्यां वाः केवलेन ज्ञानेन कर्मासंयुक्तेन वेति । न त्वारम्या केनचिद्यि; क्षेमप्राप्तेः नित्यत्वात् । अतोऽसदिदम्-ज्ञानसंयुक्तानि कर्माणि क्षेमप्राप्तिमारभन्ते इति । ज्ञानसंयुक्तानां ज्ञानवदेव क्षेमप्राप्तिप्रतिवन्धापनयकर्नृत्वमिति चेत्-न, सकार्यकारणानामेव कर्मणां क्षेमप्राप्तिप्रतिबन्धकत्वात्। अवि-द्यादोषहेत्नि हि सर्वकर्माणि सहफलैः कार्यभूतैः क्षेमप्राप्तिप्रतिबन्धका-नि । तद्भावमात्रमेव हि क्षेमप्राप्तिः । न च तद्भाव आत्मज्ञानाद्न्यतः कुतश्चिद्पलभ्यते। तथाह्युक्तम्--

"निहंख भूतदाहान् क्षेमं गच्छति पण्डितः" (२२. ११.) इति । पाण्डित्यं चेहात्मज्ञानं, प्रकृतत्वात् । श्रुतेश्च (१) "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विमेति कुतश्चनेति" इति । अभयं हि क्षेमप्राप्तिः । (२) अभयं वै जनक ! प्राप्तोऽसि' इति श्रुत्यन्तरात्।

'तेषु सर्वेषु यथोपदेशमब्यव्रा वर्तमानः क्षेमं गच्छति' (२.२१.२.) इत्याचार्यवचनमन्यार्थम् । कथम् ? यथोपदिष्टेष्वाश्रमधर्मेष्वव्यत्रो निष्काः मस्सन् प्रवर्तमानो ज्ञानेऽधिकृतो भवति, न यथेष्टं(३) चेष्टन् कामकामी जायापुत्रविचादिकामापहृतव्ययचेताः । हानी च सन् सर्वसन्न्यासक-मेण क्षेमं गच्छतीत्येषोऽर्थः। न हि दोषनिर्घातः कदाचिद्गि कर्मभ्य उपपद्यते । समिथ्याञ्चानानां हि दोषाणां प्रवृत्ती सत्यां प्रावत्यमिहोषः लभ्यते। 'सङ्करपमूलः कामः' इति च स्मृतेः। प्रवृत्तिमान्द्ये च' दोषतः तुःवदर्शनात् । न चार्रानर्हत्य समिथ्याञ्चानान् दोषान् क्षेमं प्राप्नोति क-श्चित्। न च जन्मान्तरसञ्जितानां शुभकर्मणां विहितकर्मभ्यो निवृत्तिः रुपपद्यते, गुद्धिसामान्ये विरोधाभावात्। सत्सु च तेषु तत्फलोपभोः गाय शरीरब्रहणं, ततो धर्माधर्मब्रहत्तरागद्वेषी, पुनः शरीरब्रहणं चेति संसारः केन वार्यते ! तस्मान्न कर्मभ्यः क्षेमप्राप्तिस्तत्प्रतिबन्धनिवृत्तिर्वा।

कर्मसहिताज्ञानादविद्यानिवृत्तिरिति चेत् ! यद्यपि ज्ञानकर्मणोः भिंशकार्यत्वाद् विरोधः तथापि तैलवर्त्यमीनामिव संहत्य कर्मणा

१. तैति, उ. २, ९. २. बृ. इ. ४. २.४.

३. 'चेष्टन्' इति शत्रन्तः प्रयोगस्साधुरिति न प्रतीमः।

श्वानमविद्यादि संसारकारणं निवर्तयतीति चेश्व । क्रियाकारकफलातुपः मर्देनाऽऽत्मलामामावात् श्वानस्य कर्माभः संहतत्वानुपपन्तः । तेलवस्यं श्रीनां तु सहभावित्वापपन्तिरितरेतरोपकार्यापकारकत्वोपपन्तेश्च संहतः त्वं स्यात् । न तु श्वानकर्मणोस्तदुभयानुपपन्तेः संहतत्वं कदाचिद्पि सम्भवति । केवलशानपक्षे शास्त्रप्रतिषेधवचनाद्युक्तमिति चेश्व । श्वानकार्यानिवर्तकत्वाच्लास्त्रप्रतिषेधवचनस्य ।

बोऽयं कर्मविधिपरैः केवल्र नपक्षस्य सर्वसन्त्यासस्य विप्रतिषेधो विरोधः, स नैव ज्ञानकार्यमीवद्यादेषश्चयं वारयति (१) मिद्यते हृद्धः यग्रन्थः' (२) तस्य तावदेव चिरम्' (३) मृत्युमुखात् प्रमुच्यते' ह्स्ये वमादिश्चतिस्मृतिदातसिद्धम्, कर्मविधिपरत्वात् प्रवृत्तिद्यास्त्रस्य । नच्च (तत्) ज्ञानस्वकपं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं वारयति, सर्वोपनिषदामप्रामाण्यानर्थक्यप्रसङ्गात्, 'प्ः प्राणिनः'(२२. ४.) 'आत्मा वै देवता' दत्यादिस्मृतीनां च । तस्माद्यद्यपि बहुभिः प्रवृत्तिद्यास्त्रीविपदं केवल्र ज्ञानद्यास्त्रमात्मैकत्वविषयमर्थं, तथापि सकार्यस्य ज्ञानस्य बल्यत्त्वान्न केनचिद्यारायितं शक्यम् ।

जीवतो दुःखानिषतर्कत्वाज्ञानस्याऽनैकान्तिकं क्षेमप्रापकत्वमिति चेत्, न, 'भिद्यते दृदयप्रन्थिः' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्', 'निचाय्य तं मृ-त्युमुखात् प्रमुच्यते' (४)'ब्रह्म चेद ब्रह्मेव भवति' इत्यादिश्चातिस्मृति-न्यायेभ्यः । बहुभिविंप्रतिषिद्धत्वात् सर्वत्यागशास्त्रस्य लोकचत् त्या-ज्यत्वमिति चेन्न, तुल्यप्रमाणत्वात् । मानसान्तानि सर्वाणि कर्मा-ण्युकत्वा । (५)"तानि चा पतान्यवराणि तपांसि न्यास प्वात्यरेचयत्' इति तपःशब्दवाच्यानां कर्मणामवरत्वेन संसराविषयत्वमुक्त्वा न्यास-शब्दवाच्यस्य ज्ञानस्य केवलस्य 'न्यास प्वात्यरेचयत्' (६)'त्यागेनै-के अमृतत्वमानशुः' इत्यमृतत्वफलं दर्शयति शास्त्रम् ।

(७)"तस्यैवं विदुषो यहस्याऽऽत्मा यजमानः" इत्यादिना च वि-रिदुषः सर्वक(मेंशर्मा) भावं दशैयति;

"द्वौ पन्थानावजुनिष्कान्ततरौ कर्मपथश्चैव पुरस्तात् सन्न्यासश्च, तयोः सन्न्यास एवातिरेचयति"

इति च। विप्रतिषेधवचनस्य निन्दापरत्वाद्युक्तमिति चेन्न। अ

१. मु. उ. २. २. ८. २. छा. उ. ६. १४. २. २. कठो. २. ३. १५,

४. मुण्ड. उ. ३. २. ९. ५. नारा. उ. ७८.

६. नारा. छ. ३. 🕠 नारा, छ. ४०

विद्वद्विषयस्य कर्मणः स्तुत्यर्थत्वोपपत्तेः । मन्दबुद्धयो हि लोकेऽद्रष्ट-प्रयोजनाः प्ररोचनेन प्रवर्तयितव्याः कर्मसु । न दृष्टप्रयोजना विद्वांसः । परनिन्दा हि परस्तातिरिति केवलज्ञानानिन्दया कर्मस्तातिपरमाचार्यवन

यन "बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणम्, इहैव न दुःखमुपलभेत" (२.२१.१६) शानस्य साधनत्वानैकान्तिकवचनं, तदु (१) 'ब्रह्मविदा-दात प्नोति परम्' इत्यादिवाक्येभ्यः प्रत्युक्तमः ; आचार्यान्तरवचनाच्च 'त्यज धर्ममधर्म च' 'न तत्र क्रमते वुद्धिः' 'नैष्कर्म्यमाचरेत्' 'तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति' इत्यादेः । तस्मात् केवलादेव ज्ञानात् क्षेमप्राप्तिः ॥

अध्याभिकान योगानिति । अध्यातमं भवन्तीत्यध्यात्मिकाः । छाः न्दसं ह्रस्वत्वम् । के ते अध्यात्मिका योगाः ? वश्यमाणा अक्रोधादयः । ते हि चित्तसमाधानहेतुत्वाद् योगाः । बाह्यनिमित्तनिरपेक्षत्वाच्चा-ध्यात्मिकाः । तानध्यात्मिकान् योगान् । न्यायसंहितान् उपपाचिसम-न्वितान् । ते हि कोधादिषु दोषनिर्घातं प्रति समर्था उपपद्यन्ते न्याय-तः । अनैश्वारिकान निश्चारयान्ति मनोऽन्तःस्थं बहिर्विषयेभ्य इति नैश्चारिकाः कोघादयो दोषाः, तत्प्रतिपक्षभूता ह्येते ऽनैश्चारिकाः । अकोधादिषु हि सत्सु चित्तमनिश्चरणस्वरूपं प्रसन्नमात्मावलम्बनं तिष्ठति । अतस्तानन्तिष्ठेत् सेवेत । अक्रोधादिलक्षणं चित्तसमाधानं कुर्यादित्यर्थः । तथा हि परः स्व आत्मा लभ्यते । क्रोधादिदोषाप्रहत-चेतस्तया हि स्वोऽपि पर आत्माऽविश्वातोऽलब्ध इव सर्वस्य यतः. अतस्त्रव्हाभाय योगानुष्ठानं कुर्यात् ॥ १ ॥

उक्तानि पतनीयान्यश्चिकराणि च कर्माणि । तेषां प्रायश्चित्तानि वक्ष्यन्नादित आत्मन्नानं तदुपयोगिनश्च योगानिधकुरुते । तस्यापि सः वैपापहरत्वेन मुख्यप्रायश्चित्तत्वात् । श्रूयते हि-

(२)भिद्यते हृदयप्रन्थिदिख्यन्ते सर्वसंशयाः। श्रीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् इष्टे परावरे ॥' इति ।

(३) तद्यथेषीकात्लममौ प्रोतं प्रदूयतैवं हा उस्य सर्वे पापमानः प्रदयन्त' इति च । याश्ववस्योऽप्याह—

(४)इज्याचारदमाहिसादानस्वाध्यायकर्मणाम्। अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम् ॥' इति ।

१. तै. उ. २. १.

२. मुण्डकोप. २. २. ४.

३. छा. उ. ५. २४. ३. ४. था. स्मृ. १. ८.

अध्यात्मिन भवानध्यात्मिकान्। छान्दसो वृद्धभावः। आत्मनो छम्मयिवृन्। योगान् चित्तसमाधानहेत्न् वश्यमाणानकोधादीनुपायान्।
अनुतिष्ठेत् सेवेत न्यायसंहितान् उपपत्तिसमिन्वतान्, उपपद्यन्ते हि ते न्यायतः कोधादीनां दोषाणां निर्धाते। अनैश्वारिकान् निश्चारिश्चित्तस्य बहिर्विक्षेपः, तस्मै ये प्रमवन्ति कोधादयो वश्यमाणाः ते नैश्चारिकाः तत्प्रतिपक्षभूतान्। अकोधादिषु सत्सु चित्तमिनश्चरणशीलमात्मालम्बनं निश्चलं तिष्ठति तस्मात्ताननुतिष्ठेत् । आत्मानं लब्धुमकोधादिलक्षणं
चित्तसमाधानं कुर्यादिति ॥ १॥

विवरणम् ।

पुत्रविचादिलाभो हि परो दृष्टो लोके। किमात्मलाभेन ? इत्यत आह— आत्मलाभाग्न परं विद्यते ॥ २ ॥

आत्मलभाद् आत्मनः परस्य स्वरूपप्रतिपत्तेः न परं लाभान्तरं विद्यते। तथा विचारितं बृहदारण्यके(१)'तदेतत् प्रेयः पुत्राद्' इ त्यादिना॥२॥

उज्वला

किंतुनरात्मा प्रयत्नेन छन्धन्यः ? ओमित्याह-

अत्मलभाष्यस्तुरकृष्टं लाभान्तरं नास्ति । तस्मात्तस्य लाभाय यस्न आस्थेय इति । कः पुनरसावातमा ? प्रत्यगास्मा । नम्बसी नित्यलः इवः । न हि स्वयमेव स्वस्याऽलब्धो मवति । सत्यम्, प्रकृतिमेलनात्त-द्वमंतासुपगतो विनष्टस्वक्षप इव भवति । प्रकृत्या हि नित्यसम्बद्धः पुरुषः । तथाविधश्च सम्बन्धो यथा परस्परं विवेको न ज्ञायते । अन्यो-न्यधमीईचान्योऽन्यत्राऽध्यस्यन्ते । यथा श्लीरोदके सम्पृक्ते न ज्ञायते विवेकः-इयत् श्लीरमियदुद्कमिति, असुध्मित्रवकाशे श्लीरमसुध्मित्रवकाशः उद्कमिति । यथा वा अग्न्ययोगोलकयोरमिसम्बद्धयोर्थे अप्तिधर्मा उद्यास्मास्वरत्वाद्यः ते अयोगोलके ऽध्यस्यन्ते । ये वा अयोगोलक-धर्माः काठिन्यदेध्याद्यः ते उम्रावध्यस्यन्ते । एवं हि तत्र प्रतिपत्तिः-एकं वस्तु उष्णं दीर्घे भास्वरं कठिनमिति । तद्वदिद्दापि पुरुषधर्माइचैतः न्याद्यः प्रकृतावध्यस्यन्ते । प्रकृतिधर्माद्यः सुखदुःखमोहपरिणामादयः पुरुषे । तत्वद्व एकं वस्तु चेतनं सुखादिकलिलं परिणामीति व्यवद्वारः ।

वस्तुतस्तु तस्मिन् सड्घाते अचेतनांद्यः परिणामी । चेतनांद्यस्तु तमनुधावति । येन येन रूपेण परिणमति तेन तेनाऽभेदाध्यासमापद्यते ।

१. बृह उ. १. ४. ८.

यथा श्लीरावस्थागतं घृतं श्लीरे दध्यात्मना परिणमति तामप्यवस्थाम-जुपविश्वति तद्वदिहापि। तदिदमुच्यते-(१)'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश' दिति । सर्गेऽप्यात्मनः कर्तृत्वमिद्मेव-यदुत मोक्तृतया निमित्तत्वम् । तदेवं स्वभावतः स्वच्छोऽप्यात्मा प्रकृत्या सहाभेदमापन्नः तद्धमी भवति। एवं तद्विकारेण महता तद्विकारेणाऽहङ्कारेण, इत्याद्यरि।रादद्वष्ट व्यम् । स्थूलोऽहं कृशोऽहं देवोऽहं मनुष्योऽहं तिर्यगहमिति । तस्यैवंग-तस्यापेक्षितन्यस्स्वरूपलाभः नीचैरिव वर्धितस्य राजपुत्रस्य । तद्यथा-शबरादिभिर्वाख्यात्प्रभृति स्वसुतैस्सह संवर्धितो राजपुत्रस्तज्जातीय-मात्मानमवगमयन्मात्रा स्वरूपे कथित लब्धस्वरूप इव भवति । तथा प्रकृत्या (२)वेश्ययेव स्वक्रपान्तरं नीत आत्मा मातृस्थानीयया(३) 'त-स्वमसी' ति श्रुत्या स्वभावं नीयते-यदेवंविधं परिशुद्धं वस्तु तदेव त्व-मसि, यथा मन्यसे 'मनुष्योऽहं दुःख्यह' मित्यादि न तथेति । यथा य एवभूतो राजा स त्वमसीति राजपुत्रः।

न्तु तत्त्वमसीति ब्रह्मणा तादात्म्यमुच्यते। को बूते ? नेति । ब्रह्माऽपि नान्यदात्मनः। कि पुनरयमात्मा एकः ? आहो स्विन्नाना ? किमनेन तावदेवंविधश्चिदेकरसो नित्यानर्मछः लुषतामिव गतः। तद्वियोगश्च ते मोक्षः । त्विय मुक्ते यद्यन्ये सन्ति ते संसरिष्यन्ति। का ते क्षतिः ? अथ न सन्ति तथापि कस्ते लाम इत्य-लमियता। महत्येषा कथा। तद्प्येते इलोका भवन्ति-

नीचानां वसतौ तदीयतनयैः सार्धे चिरं वर्धितः

म्तज्जातीयमवैति राजतनयः स्वात्मानमप्यञ्जसाः।

संघाते महदादिभिस्सहवसंस्तद्वत्परः पृष्ठपः

स्वात्मानं सुखदुःखमोद्दकलिलं मिथ्यैव धिङ्मन्यते ॥ १ ॥

दाता भोगपरः समग्रविभवो यः शासिता दुष्कृतां

राजा स त्वमसीति मातृमुखतः श्रुत्वा यथावत्स तु ।

राजीभ्य(४) जयार्थमेव यतंत तद्वत्युमान् बोधितः

श्रुत्या तत्त्वमसीत्यपास्य दुरितं ब्रह्मैव सम्पद्यते ॥ २॥

इत्येवं बहवोऽपि राजतनयाः प्राप्ता दशामीदशीं

नैवान्योन्यभिदामपस्य सहसा सर्वे भजन्त्येकताम्।

किंत स्वे परमे पदे पृथगमी तिष्ठनित भिन्नास्तथा

^{9.} ते. उ. २. ६.

२. वर्यया. इति. ख. पु.

३. छा. उ. ६. ९. ३, ४. यथार्थमेव क. पु.

क्षेत्रका इति तस्वमादिवचसः का भेदवादे क्षतिः ॥ ३ ॥ तेष्वेको यदि जातु मातृवचनात् प्राप्तो निजं वैभवं नान्येन क्षतिरस्य यात्किल परे सत्यन्यथा च क्थिताः । यद्वान्ये न भवेयुरेवमपि को लाभोऽस्य तद्वद्वतिः पुंसामित्यभिदां भिदां च न वयं निवंद्य निश्चिन्महे॥४॥ इति॥

तत्राऽऽत्मलाभीयाञ्च्छ्लोकानुदाहरिष्यामः॥ ३ ॥

विवरणम् ।

सत्यं क्रोधादयो दोषा आत्मलामप्रतिबन्धभूता अक्रोधादिमिर्निः हं(न्य?क्य)न्ते; तथापि न मुलोद्धर्तनेन निवृत्तिः क्रोघादीनाम्, सर्वदेषः बीजभूतमञ्चानं न निवृत्तिमिति तस्य चाऽनिवृत्तौ बीजस्याऽनिवर्तित त्वात् सक्वां अवृत्ता अपि क्रोधादयो दोषाः पुनरुद्धाविष्यन्तीति संसा-रस्याऽऽत्यन्तिकोच्छदे। न स्यात्। तद्दोषबीजभूतस्याऽश्चानस्य मतान्, श्चानादन्यतो न निवृत्तिरित्यात्मस्वकप्रकाशनायात्मश्चानाय मतान् शांबान्तरोपनिषद्ध्यः, तत्र तस्मिन् आत्मलामप्रयोजने निमित्ते। आ-त्मानं करतलन्यस्तमिव ल्याः । मन्यीकृत्य दर्शयाम् इलोकानुदाहरिष्यामः उद्धृत्याऽऽहरिष्यामः । मन्यीकृत्य दर्शयिष्याम इत्यर्थः॥ ३॥

उज्बन्धा ।

तिद्द्यासनिमिति । (२)श्रोतव्यो मन्तव्यो निद्ध्यासितव्य' इति श्रवणात् । तत्र श्रुतमुपनिषदादिशब्दजन्यं झानम् । मननमुपपत्तिभः निद्ध्याप्ति । प्रेश्नोतव्यो मन्तव्यो निद्ध्यासितव्य' इति श्रवणात् । तत्र श्रुतमुपनिषदादिशब्दजन्यं झानम् । मननमुपपत्तिभः निद्धपणम् । पवं श्रुते मते चात्मनि साक्षात्कारहेतुरविक्षिन्नेन चेतसा निरन्तरं भावना(३)निद्ध्यासनम्। तत्राऽऽत्मिसिद्धये श्रोतं झानं तावदाह-

तत्रिति वाक्योपन्यासे । भारमलाभीयानात्मलाभप्रयोजनान् । अनुप्रव चनादिषु दर्शनाच्छप्रत्ययः । रलेकान् पादबद्धानौपनिषदान् मन्त्रान् । उदाहरिष्यामः उक्कृत्याहरिष्यामः प्रन्थे निवेशिषण्यामः ॥ ३॥

पूः प्राणिनः सर्वे एव गुहाशयस्याऽहन्यमानस्य विकल्मषस्याऽचलं चलनिकेतं येऽनुतिः छन्ति तेऽमृताः ॥ ४ ॥

^{9.} g. a. 2. v. 4.

विवरणम् ।

पूः पुरं शरीरम् । प्राणिनः प्राणवन्तः । सर्व एव ब्रह्मादीनि स्त-म्बपर्यन्तानि प्राणिनः । पुरं पुरिमव राज्ञः उपलब्ध्याधिष्ठानम् । कस्य पुरम् ? गुहाशयस्याऽऽत्मनः। यथा स्वकायपुरे राजा साचिवादिपरिवृत उपलभ्यते, एवं देहचात्मा बुद्धादिकरणसंयुक्त उपलभ्यते । उपल भते च बुद्धादिकरणोपसंहतान् भोगान् । अतोऽविद्यावरणात्मभृता-यां बुद्धिगुहायां शेत इति गुहाशयः। तस्य पुरम् । तस्यां बुद्धाववि-द्यादिदोषमळापनये विद्वद्भिस्यकैषणैरुपळभ्यते । इदमपरं विशेषणं गुहाशयस्याऽहन्यमानस्य, छेदनभेदनजरारोगादिभिर्हन्यमाने देहे न हन्यते । (१)'न वधेनाऽस्य हन्यते' इतिच्छान्दोग्ये । तस्य विकल्मषस्य, कः हमषं पापं तदस्य नास्तीति विकहमषः। सर्वे ह्यविद्यादोषसहितं धर्माः धर्माख्यं कर्म कल्मषं भवति, विकल्मषस्योति विशेषणेन तत् प्रतिषिध्यते तत्कार्यं जरारोगादिवुः खरूपमहन्यमानस्येति । एवं हेतुफलसम्बन्धरः हितस्याऽसंसारिण उपलब्ध्यधिष्ठानं पूः सर्वे प्राणिनः। अतो न संसाः र्यन्यो ऽस्ति । (२)'एको देवः सर्वभूतेषु 'गूढ' इति इवेताइवतरे। (३)"एष सर्वेषु भूतेषु गुढोऽस्मा न प्रकाशते" इति च काठके। (४)'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादि वाजसनयके आत्मा तत्वमसी'ति च छान्दोग्ये । पूर्वार्धेन ब्रह्मणो याथात्म्यमुक्त्वो त्तरार्धेन तद्विज्ञानवतस्तद्विज्ञानफलमाइ—यस्य सर्वे प्राणिनः पुर अहः न्यमानस्य विकल्मषस्य, तस्य सर्वप्राणिसम्बन्धाद्धेसिद्धमाकाशवत् सर्वगतत्वम्, 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य' इति च श्रुतेः। सर्वगतस्य चाऽचळत्वमर्थसिद्धमेव । तमचळं चलनिकेतं चळायां हि प्राणिगुहायां स्वयं राते तमचलं चलनिकेतम् । येऽचितिष्ठन्ति ममात्मेति साझात् प्रः तिपद्यन्ते, तेऽमृताः अमरणधर्माणो भवन्ति ॥ ४ ॥

ग्रहेति प्रकातिनाम ।

थत्तत्स्मृतं कारणमप्रमेयं ब्रह्म प्रधानं प्रकृतिप्रस्तिः।

आत्मा गुहा योनि(६)रनाद्यनन्तः क्षेत्रं तथैवामृतमक्षरं च ॥ इति पुराणे दर्धनात्। तस्यां शेते तया जहाऽऽविभागमापन्नास्त्रष्ठतीति ग्रहाशय आत्मा ।

१. छा. उ. ८ १०. ४.

२. खेता. ड. ६. ११. ३. कठो. १ ३, १२.

^{4.} Bl. f. c. 9.

४. वृ. उ. ३. ८. ११.

६. अनायनन्तं इति. ख. पुस्तके

(१) अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वहीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम्। अजो होको जुषमाणाऽनुशेने जहात्येनां मुक्तमोगामजाऽन्यः, इति च मन्त्रान्तरम् । अहन्यमानस्य न ह्यासी शरीरे हन्यमानेऽपि हन्यते (२)तथा चोक्तं भगवता-(३)'न हन्यते हन्यमाने शरीर' इति । विकल्मषस्य निर्लेपस्य । सर्व पत्र हि धर्माधर्मादिरन्तःकरणस्य धर्मः, आत्मनि त्वध्य-स्तः। एवंभृतस्यात्मनः सर्वं एव प्राणिनः ब्रह्माद्यास्तिर्यगन्ताः प्राणादि-मन्तः संघाताः पूः पुरं उपभोगस्थानम् । यथा राजा पुरमचिवसन् सिववरानीतान् भोगानुपभुद्धे, तथाऽयं देवादिशरीरमधिवसन् करणै रुपस्थापितान् भोगादुपभुङ्के । तमेवंभृतमवलं सर्वगतत्वेन निश्चलम् । चलनिकतं निकतं स्वस्थानं शरीरं तद्यस्य चलं तं येऽतुऽतिष्ठन्ति उपासते प्वंभृतोऽहमिति प्रतिपद्यन्ते, तेऽमृताः मुक्ता भवन्तीति ॥ ४॥ विवरणम् ।

कथं तद्नुष्ठानमिति ? उच्यते-

यदिदमिदिहेदिह लोके विषयमुच्यते। विध्य कविरेतद्नुतिष्ठद्गुहाशयम् ॥ ५ ॥

यदिदं प्रत्यक्षतोऽवगम्यमानं स्ट्यन्नपानादिसंभोगळक्षणम् । इदिति किञ्चिद्धै। यात्किञ्चिदिदं प्रत्यक्षम् । इहाऽस्मिन् लोंके । विषयम् । इदंशब्दसामानाधिकरण्यान्नपुसंकिङक्रप्रयोगो विषयमिति । उभयकिः क्को वा विषयशब्दः । द्वितीय इच्छब्द इहशब्दश्च । तयोः क्वचिन्नियोः गः। इच्छब्द्श्यार्थे। इहराब्दोऽमुध्मिन्नर्थे। लोकराब्दः काकाक्षिवद्रभ-यत्र सम्बध्यते। इह लोके इह च लोकेऽमुध्मिश्च यदिदं विषयमुच्यते, स्वर्गादिलोके पार्श्वस्थमध्यस्थो व्यपदिशति इह लोके इति च लोके इत तत्सर्वे विध्रय परित्यज्य । कविः कान्तदर्शी, मेधाबीत्यर्थः । फलं सा-धनं च तद्विध्य एषणात्रयाद् व्युत्थायेत्यर्थः । अनुतिष्ठेद् गुहाशयं य-थोक्तळक्षणमात्मतस्वम् ॥ ५ ॥

विषयसङ्गपरित्यागेनाऽयमुपास्य इत्याह—

यदिदं, विषयं, मेतदिति सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययद्ञान्दसः। प्वमितिशब्दे तकारस्य दकारः । इतिशब्दः प्रसिद्धौ । हशब्द आश्चर्ये । इतिशब्देनाः

१. तै. आ. (नारायणोपनिषदि) १०. १.

२. 'तथा चोक्तं भगवता-न इन्यते इन्यमाने शरीरे ।' इति नास्ति क. पुस्तके.

वृत्तेन शब्दादिषु विषयेषववान्तरप्रकारमेदः प्रतिपाद्यते । विषयापद्धतः चेतसो हि वदन्ति—'इति ह तस्या गीतम्, इति ह तस्याः सुस्रस्पर्धः, इति ह तस्याः कपं निष्ठप्तमिव कनकम्, इति ह तस्याः स्वादिष्ठोऽधरः मणिः, इति ह तस्या गन्धो ब्राणतर्पणं इति । एवं दिव्यमानुषमेदोऽपि द्रष्टव्यः । अत्राऽनन्तरमपर इतिशब्दोऽध्याद्यायः । इति ह इति हेति यो ऽयं लोके विषय उच्यते, सामान्यापेक्षमेकवचनम्, एति धृष् गुहाशयः मज्ञितिष्ठेत । कविभैधावी ॥ ५॥

विवरणम् ।

तत् क्वाऽनुष्ठातव्यमिति । उच्यते--

आत्मन्नेवाऽहमलब्ध्वैतिद्धतं मेवस्व नाऽहितम् । अथाऽन्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठानमनपेक्षया । महान्तं तेजसस्कायं सर्वत्र निहितं प्रसुम् ॥ ६ ॥

आत्मनेव आत्मन्यव । प्रत्यगारमा हि परमात्मा । सर्वे हात्रानुष्ट्रयम् । यदि देहादन्यत्राऽनुष्ठीयेत, सोऽनात्मा कल्पितः स्यात्। तस्माद् देहादिः सङ्घात आत्मन्येव विधूय बाह्यासङ्गं गुद्दाशयमात्मतस्वमनुष्टेयम् । किम-न्येष्वनतुष्ठेयमिति भगवतो मतम् ? बाढम् , प्रथममेव नान्येष्वनुष्ठेयः मात्मतत्त्वम् । कथं तर्हि १ सर्वप्रयत्नेनाऽपि स्वदेहादिसङ्काते यथोक्तमाः रमतस्वं न स्रमेत, अथाऽहमन्येष्वादित्यादिषु प्रतीच्छामि अभिवाञ्छामि । साधुष्ठानं साघोः परमात्मनः उपलब्धिस्थानं, यत्र गुहाशयं ब्रह्मः तस्वमनुष्टेयम् । अनपेक्षयाऽन्यत् पुत्रावित्तलोकादिसुखं छित्वा निःस्पृ-हतया। न ह्यात्मानुष्ठानं बाह्यार्थाकाङ्क्षा च सह सम्मवतः। कस्मात् पुनरनेकान्यन्यानि हितप्रकाराण्यनपेश्याऽत्मानुष्ठानमेव यत्नत आः स्थीयत इत्यत आहाऽऽचार्यः —यथान्यान्याहितानि हितबुध्या परिगृहीः तानि, न तथैवमात्मसेवनम् । किं तर्हि ? (ए)तद्धितमेव । तस्मात् सेवस्वति । किविशिष्टश्चाऽऽत्मा सेवितव्य इत्याह—महान्तम् अमितान्तम् अनन्त (र)त्वादबाह्यत्वाच महानात्मा, तं महान्तम्। गुणैर्वोपाधिसः इच।रिभिर्महान्तं, बृंहणमिति यद्वत् । तेजसस्कायं तेजःशरीरमित्यर्थः । चैतन्यात्मज्योतिःस्वरूपमः । तिद्धः तेजसां तेजः । (१)ध्येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः'(२) 'तस्य भासा सर्वामिदं विभावि' इति श्रुतेः । सर्वत्र सर्व-देहेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु । निहितं स्थितम् , उपलब्धिक्पेणाभिन्यकः

१. तै. त्रा. १३. ९. ७. २. मुण्ड. २. २. १०.

मिरयर्थः । न हि ब्रह्मणोऽभिव्यक्तिनिमित्तत्वव्यतिरेकेण कस्यविदाः धारत्वसम्भवः । निराधारं हि ब्रह्म, सर्वगतत्वोपपत्तः । प्रभुं प्रभवित सर्वानीश्वरान् प्रति, अचिन्त्यशक्तित्वात् । एवमाचनन्तगुणविशिष्ट-मात्मानं सेवस्वेति ॥ ६ ॥

उज्वला ।

विषयत्यागे हेतुमाह—

शिष्यं प्रत्याचार्यस्य वचनमेतत्। द्वौ चात्र हेत् विषयाणां त्यागे-पराधीनत्वमहितत्वं च । महान्तं गुणतः । तेजसस्तायं तेजसदशरीरं तेजोराशि
स्वयंश्रकाशम् । (१) आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाचे ति बृहद्रारण्यकम्।
सर्वत्र निहितं सर्वगतम् । प्रभुं स्वतन्त्रम् । एवंभूतं गुहाशयं एतावन्तं
कालं अहमात्मन् , सप्तम्येकवचनस्य छक्, आत्मनि । अस्मिन् मदीये सङ्वाते अन्यानपेक्षयैव लब्धुं योग्यमलब्बा अधाऽन्येषु इन्द्रियादिषु तं तं वि
षयं प्रतीच्छामि लङ्क्षें लट्, प्रत्येच्छम् । इदानीं तु तं लब्धाविधोऽस्मि । त्वमप्येतदेव हितं साधुष्ठानं साधुमार्गं सेवस्व नाहितं विषयानुधावनमिति ॥ ६ ॥

सर्वभूतेषु यो नित्यो विपश्चिदमृतो ध्रुवः । अनङ्गोऽशब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महाञ्च्छुाचिः । स सर्वे परमा काष्टा स वैषुवतं स वै वैभाजनं पुरम्॥॥॥ विवरणम् ।

विशिष्टमात्मानं सेवस्वेति क्रियापदमनुवर्तते । किं च सर्वभूतेषु ब्रह्मादिष्वानित्येषु यो नित्योऽविनाशी । विपश्चिन्मेघावी, सर्वक्क इत्यर्थः । अमृतोऽत एव । यो ह्यनित्योऽसर्वक्कः स मत्यों इष्टः; अयं तु तद्विपरी तत्वादमृतः । ध्रुनः अविचलः । निष्कम्पस्वभाव इत्यर्थः । अनङ्गः स्थू-लश्चरीररिहत इत्यर्थः । स्थूले हि शरीरे शिरआद्यङ्गानि सम्भवन्ति । अशरीर इति लिङ्कशरीरवर्जित इत्येतत् । अशब्दः नाऽस्य शब्दगुणः सम्भवति । शब्दिष्टि सन् अन्यथा शब्दात्मकः शब्दात्मकमेव विजानीयात् । न चतदस्ति । अतोऽशब्दः । तथा अस्पर्शः आकाशवायुभूतः द्वयगुणप्रतिषेधेन शब्दाद्यो गन्धावसानाः सर्वभूतगुणाः प्रतिषिद्धा वेदितव्याः । तत इदं सिद्धमाकाशादिष सूक्ष्मत्वम् । शब्दादिगुण-वाद्वव्याद्वायवादिषु स्थाव्यतारतम्यमुपलभ्यते । शब्दादिगुणाभावाः विरतिशयसूक्ष्मत्वं सर्वगतत्वादि चाऽप्रतिबन्धेन धर्मजातं तर्केणाऽपि

१, बह. उ. ४. ३. ६. अत्र पाठमेंदो दृश्यते.

शक्यं स्थापयितुम् । महान्, अत एव ग्राचिनिरञ्जनः । अथवा ग्राचिः पावन इत्यर्थः । ग्राचि हि वस्तु पावनं इष्टम् , यथा छोके वाय्वग्न्यादि । किञ्च य आत्मा प्रकृतः, स सर्वम् । (१)'६दं सर्वे यद्यमात्मे'ति हि वाजस्वन्यके । न ह्यात्मव्यतिरेकेण किञ्जिक्तिक्वमाणमुपपद्यते । अत एव परमा प्रकृष्टा । काष्य अवसानम् । (२)'सा काष्टा सा परा गतिरि'ति काठके । संसारगतीनां अवसानं निष्टा समाप्तिरित्यर्थः । स वैषुवतं मध्यं सर्वस्य, सर्वान्तरश्चतेः । विषुवत्सु वा(३) दिवाकीत्येषु मन्त्रेषु नित्यं प्रकाइयं भवतीति वैषुवतः । स परमातमा ।

नतु 'स सर्वे परमा काष्टा स वैषुवत'मित्युक्तम् । कस्मात् पुनस्तदात्मतत्वं विभक्तमुपलभ्यत इति । उच्यते—स परमात्मा वैभाजनं, विभाक्तिविभजनं विवेकः आत्मनो यस्मिन् देहे कियते, तत् । विभाजनमेव वैभाजनम् । आत्मनो विवेकोपलब्ध्य-धिष्ठानं हि शरीरम् । तच्चाऽनेकधा विभक्तम् । तदुपाध्यनुवर्तिः त्वाद् वैभाजनम् सर्वथा शुद्धमेव सर्वेनौपलभ्यते । किं तर्हि ? विभक्तो विपरीतश्चोपलभ्यते ॥ ७॥

उज्वला ।

पुनरप्यसौ कीदश इत्याह —

सर्वभूतेषु प्रमुख्यादिषु सङ्घातेषु यो नित्यः विनश्यत्स्विप न विनश्यति विपश्चित् मेधावी चित्स्वरूपः। अमृतः नित्यत्वादेवाऽमरणधर्मा । अतः ध्रवः एकरूपः, विकाररहितः । न प्रधानवद्धिकारिणस्सतो धर्मिरूपेणाऽस्य नित्यत्वामित्यर्थः। अनङ्गः करचरणाद्यङ्गरहितः। अशब्दोऽत्पर्श इति भूतः गुणानामुपळक्षणम्।शब्दादिगुणरहितः अशरीरः सूक्ष्मशारीरेणाऽपि वार्जि तः। महाब्च्छ्यविः महत्त्वं शौंचस्य विशेषणम् । परमार्थतोऽत्यन्तशुद्धः। स सर्वं प्रकृत्यभेदद्वारेण । स एव परमा काष्ठा, ततः परं गन्तव्याभावात् । स वैष्यतं विष्यवान्ता गवामयनस्य मध्ये भवमहः । 'एकविंशमेतद्द-रूपयन्ति विष्यवन्तं मध्ये सम्बत्सरस्ये'ति दर्शनात् । विष्यवानेव वैन्

बृह. उ. ४. ५. ৬·
 র. কাठ. ৭. ३. ११.

३. गवामयनास्यस्संवत्सरसाध्यस्सत्रविशेषः । स एकषष्ट्याधिकश् तत्रयदिवस (३६१) साध्यः। तत्राशीत्युत्तरशत (१८०) दिनानि पूर्वं पक्षः। तावन्त्येव दिनाः न्युत्तरं पक्षः। मध्यमं यदहरेकाशीत्युत्तरशततमक (१८१) पं स विषुवान्। तत्र दिवाः कीत्योख्यं साम ब्रह्मसाम भवति । तेन च साम्ना परमात्मा गीयते । अतो विषुवद्वत् मध्यस्थानस्वात् तत्प्रतिपाद्यत्वाद्वा ब्रह्म वैषुवतामिति भावः।

षुवतम् । तद्यथा सम्बत्सरस्य मध्ये भवति एवमङ्गानामेष मध्ये । (१) मध्यं खेषामङ्गानामात्मे 'ति बह्वचत्राह्मणम् । स एव च वैभा-जनं पुरं विविधैर्मार्गैर्भजनीयं विभजनम् । तदेव वैभाजनं प्रज्ञादिरन्जाः तिकादिश्च। यथा समृद्धं पुरं सर्वैरिधिभिः प्राप्यमेवमयमपीति ॥ ७॥ तं योऽनुतिष्ठेत्सर्वेत्र प्राध्वं चाऽस्य सदाऽऽचरेत्। दुर्दर्श निपुणं युक्तो यः पश्चेत्स मोदेत विष्टपे ॥ ८॥

विवरणम् ।

अतस्तदुपाध्यनुवर्तिस्वभावदर्शनमविद्याख्यं हित्वा विद्यया शाः स्रजनितद्शेनेन तं यथोक्तलक्षणमात्मानमनुतिष्ठेत् । । सर्वत्र सर्वहिमन् काले। किञ्च न केवलमनुष्ठानमात्रमस्य। प्राव्वं बन्धनम् आत्मैकत्वरसः प्रवतां स्थिरां बाह्येषणाव्यावृत्तक्यां सर्वसन्त्यासलक्षणाम् । तस्ति बन्धनं विदुषो ब्रह्माणि। एवं हि बद्धो ब्रह्माण संसाराभिमुखो नाऽऽवः र्तते । तस्माद् बन्धनं चाऽस्य सदाऽऽचरेत् । तद्नुष्ठानबन्धने सदाचरतः कि स्यादिति ? उच्यते — दुर्श्व दुःखेन ह्येषणात्यागादिना स दृश्यत इति दुर्दर्शम् । निपुण यसमादि दुर्दर्शे तस्मान्निपुणम् । अत्यन्तकौ शलेन समाहितचेतसा युक्तो यः पश्येत साक्षादुपलभेत-अहमात्मेति, स मोदेत । एवं दृष्ट्वा दृषमानन्द्र अक्षणं प्राप्तुयात् । विष्ठपं विगतसन्तापः लक्षणेऽस्मिन् ब्रह्मणीत्यर्थः॥ ८॥

तमेवंभूतमात्मानं योऽनुतिष्ठेदुपासीत यश्चाऽस्य सर्वत्र सर्वास्ववस्थासु सदा प्राध्वमानुकूल्यमाचरेत्। आनुकूल्यं प्रातिषिद्धवर्जनं नित्यनौमित्तिः ककर्मानुष्ठानं च । यश्च दुर्दशं निपुणं(२) स्क्मतः युक्तः समाहितो भूत्वा पश्येत साक्षात्कुर्यात् । सः विष्टे विगततापे स्वे महिम्नि स्थितो मोदेत सर्वदुःखवर्जितो भवति । संसारदशायां वा तिरोहितं निरातिशयं स्व-मानन्दमनुभवतीति॥ ८॥

॥ इत्यापस्तम्बस्त्रवृत्तावुज्वलायां द्वाविंशी काण्डिका ॥ २२ ॥

आत्मन् पदयन् सर्वभूतानि न मुद्योचिन्तयन्कविः। आत्मानं चैव सर्वत्र यः पर्यत्स वै ब्रह्मा नाकपृष्ठे विराजिति॥९॥१॥

१. ऐ. जा. ६. प. ८. ख. २. सूक्ष्ममेतं इति क. ख. पु.

विवरणम् ।

किश्च आत्मन् पश्यन् आत्मनि पश्यन् उपलभमानः । सर्वभूतानि सर्वाणि (भूतानि)। सर्वेषां भृतानामात्मस्वक्रपतामेव पश्यिक्तत्यर्थः । सवत्राऽऽत्मानं च परम् । न मुद्येत् मोहं न गच्छेत् । न ह्यात्मैकत्वद्रिनो मोहावतारः; (१) तत्र को मोह' इति च मन्त्रिङ्गात्। कीद्रिग्विशिष्टमाः तमदर्शनं मोहनिवर्हणमित्याह—चिन्तयन् उपसंहतकरणः कविः मेधाः वी सन् ध्यायमानः । न शब्द्रजनितदर्शनमात्रेण मोहापगमः । सर्वभूते । स्वत्रप्रविष्टमेकं संव्यवहारकाले यो हि युक्तः पश्येत् , स वै ब्रह्मा ब्राह्मणः । नाकपृष्ठे सुकरागौ(?) ब्रह्माणे । विराजित विविधं द्रियते ॥९॥

सर्वंणि भूतानि आत्मन् आत्मनि शेषत्वेन स्थितानि पश्यन् उपानिषदादिः भिर्जानन्। पश्चाचिन्तयन् युक्तिभिर्निरूपयन्, यो न मुद्येत मध्ये मोहं न गच्छेत्। किर्मिधावी। पश्चाच सर्वत्रैव शेषत्वेन स्थितमात्मनं पश्येत् साक्षाः तकुर्यात्। स नै ब्रह्मा ब्राह्मणः नाकपृष्ठे तत्सदशे स्वे महिम्नि स्थितो विराज्जित स्वयं प्रकाशते ॥ १॥

निपुणोऽणीयान् बिसोणीया यस्सर्वमातृत्य तिष्ठति । वर्षीयांश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्वमारभ्य तिष्ठति । स इन्द्रियेजेगतोऽस्य ज्ञानादन्योऽ नन्यस्य ज्ञेयात्परमेष्ठी विभाजः । तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे समूलं शाह्वातिकः स नित्यः॥ विवरणम्।

किञ्च निपुणः सर्ववित् अणीयान् अणुतरो विसोणीयाः विसतः
तन्तोरिप । को ऽसी १ यः प्रकृत आत्मा सर्वं समस्तं जगदावृत्य सं
व्याप्य तिष्ठति । किञ्च वर्षीयान् वृद्धतरः स्थूळतरश्च पृथिव्याः । सर्वाः
तमको हि सः । धुवः नित्यः सर्वं कृतस्नमारम्य संस्तम्मनं कृत्वा । तिष्ठति
वर्तते । (२) येन द्यौद्या पृथवी चढढां इति मन्त्राळिङ्गात् । स सर्वेद्दरः
सर्वञ्चः एको विश्चेय इत्यर्थः । स परमात्मा इन्द्रियैर्जन्यते यज्ञानं जः
गतोऽस्य, तस्मात् श्वानदन्यो विळक्षणः, ळोकिकञ्चानादन्य इति विशेष्मा पणाज्ञानात्मक इत्यतेत् सिद्धम् । 'सत्यं श्वानमनन्तमि'ति च श्वतेः ।
अस्य जगत इन्द्रियजन्यञ्चानादन्य इत्युक्तम् । अतश्च तद्यातिरिक्तं जः

^{9.} इ्शा. उ. ७. २. ऋ ८. ७. ३.

गदिति प्राप्तम् । अतस्तन्मा भूदित्याह्—अनन्यस्य अपृथग्भृतस्य गतः, ज्ञेयात् ज्ञातव्यात् परमार्थस्वरूपाद्वयात् परमेश्वराद् घटादेखि मृदः । स च परमेष्ठी परमे प्रकृष्टे स्वे महिम्नि हृद्।काशेऽवस्थातं शीलमस्येति परमेष्ठी । स्वयमेव विभाजः विभक्तो देवपितृमनुष्यादिः ना ज्ञातृज्ञेयज्ञानभेदेन च, यस्मात् स एव ज्ञेय आत्मा स्वतो विमजति जगदनकथा । तस्मादेवाऽऽत्मनः कायाः शारीराण्याकाशादिक्रमेण प्रभवन्ति सर्वे ब्रह्मादिलक्षणाः। अतो मुलं स जगतः। (१) अयतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति श्रुतेः । अत एव स शाश्वतिकः। यो हि पृथिव्यादिविकारः, सोऽवादिकमेण विनद्येत् , परं मुळकारणमापद्यते, सोऽशादवतिकोऽ नित्यः । अयं चाऽऽत्मा परं मूलम् । न तस्याऽव्यन्यन्मूळमस्ति, यतो जाः तो विनइयेत् , मूलमापद्यते, ततस्तद्विलक्षणत्वाच्छादवतिकः शश्वदे-करूपः । अतो नित्यः एकत्वमहत्वमूळत्वेभ्यश्च ॥ १० ॥

निपुणो मेधावी चिन्स्वरूपः । विसोर्णायाः विसतनतोरप्यणीयान् सक्ष्मः । यः सर्वमादृत्य ब्याप्य तिष्ठति । यश्च पृथिव्या अपि वर्षीयान् प्रवृद्धतरः सर्वगः तत्वादेव सर्वमारभ्य विष्टभ्य शेषित्वेनाऽधिष्ठाय तिष्ठति । ध्रवः एकरूपः । अस्य जगतो यदिन्द्रियेशीनं इन्द्रियजन्यं ज्ञानं तस्मात्। कीष्टशात् अनन्यस्य ज्ञेयात् , पञ्चम्यर्थे षष्ठी, ज्ञेयात् नीलपीताद्याकारादनन्यभूतं नीलपीताद्याकारं, तस्माद्विषञ्चानाद्न्य इत्यर्थः । श्रुयते च (२)'तस्मा-द्वा पतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय' इति ।

(३) बानस्वरूपमत्यन्तनिर्मछं परमार्थतः।

तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतिस्थतम् ॥' इति पुराणम् । स्वभाः वतः स्वच्छस्य चिद्रपस्यऽऽःमनो नीलपीताद्याकारकालुष्यं तद्रपाया बुद्धरनुरागकृतं भ्रान्तमित्यर्थः। वैषियकज्ञानादन्य इति विशेषणेन ज्ञाना त्मक इत्यपि सिद्धम्।(४) 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति च श्रुतिः । एवंभूत-स्याऽऽत्मा परमेष्ठी परमे स्वरूपे तिष्ठतीति । विभाज इत्यस्य परेण सम्बन् न्धः। विभजत्यात्मानं देवमनुष्यादिरूपेण नानाशरीरानुप्रवेशेनेति वि-भाक्। तस्माद्विभाजो निमित्तभूतात् सर्वे काया देवमनुष्यशरीराणि प्रभवन्ति उत्पद्मन्ते । स मूळं प्रपञ्चसृष्टेभांकतृतया मूळकारणम् । स नित्यः अवि नाशी। शाश्वतिक एकद्भपः अविकारः ॥ २ ॥

ર. તૈ. હ. ૨. ५. ૧. તૈ. ૩. રૂ. ૧.

३. विष्णु पु. १. १. ६. ४. ते. इ. २. १

विवरणम् ।

एवं यथोक्तमात्मानं विदितवत आध्यात्मिका योगा न्यायसिहता अप्रतिबन्धेन भविष्यन्ति । मिथ्याप्रत्ययपूर्वका हि दोषाः । दोषनिमि-त्रश्च धर्माधर्मजनितः संसारः दोषनिवृत्तावत्यन्तं विनिवतंते इत्येतम-र्थं दर्शयिष्यन्नाह--

दोषाणां तु निर्घातां योगमूल इह जीविते । निर्हृत्य भूतदाहीयान् क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥ ११ ॥ ३॥

दोषाणां तु क्रोधादींनां निर्धातः विनाद्यः। योगा अक्राधादयः, तः नमूळः तिन्निमित्तिम्येतत्। अक्रोधादिषु हि सत्सु प्रतिद्वन्द्विनो दोषा दुर्बळत्वाक्षिर्हन्यन्ते। इह जीवत इति दोषप्रभवकमीनीमत्तत्वाज्जीिषः तस्य देहधारणावसानो दोषव्यापार इत्येतद् दर्शयति। तत्प्रतिपक्षेष्व-क्रोधादिषु कथं नु नाम मुमुक्षवः प्रयत्नातिश्चयं कुर्युरिति योगदोषयोरितरेतरिवरोधित्वे सति स्थितिगतिवद् योगेभ्यो दोषाणामेव निर्धातः, न तु विपर्यय इत्येतत्। कथामिति चेत् ? उच्यते—सम्यग्दर्शनसिचव-त्वाद् बळवन्तो योगाः। मिथ्याप्रत्ययसिचवत्वात् दुर्बळत्वाक्षिहंन्यन्ते। निह्नतीत्येतद्युक्तम् । बुद्धिबळवद्भचस्तद्धीनानां ळोके निर्धातो दृष्टः। 'अक्रोधनः' (१. १. २३) 'क्रोधादिश्च—' (१. ११. २५) इति ळिङ्क्षात्। निर्हत्य अपहृत्य। भृतदाहान् दोषषु(न?) ह्यदुभूतेषु भृतानि दन्ह्यन्त इव अग्निना परितप्यन्ते। अतो भृतदाहा दोषा उच्यन्ते। तान् निर्हत्य। क्षेत्रं निर्भयं मोक्षं गच्छति।

"आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन" अभयं वै जनक प्राप्तो ऽसिं' 'न भवति विदुषां ततो भयम्' इत्यादिश्रतिस्मृतिस्यः । न दोषप्रशममात्रेणाऽब्रह्मविदः क्षेमप्राप्तिरित्याह—पण्डित इति । ब्रह्मविदि ह्यत्र पण्डितशब्दः प्रयुक्तो, न शास्त्रविदि । (१) "तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डितयं निर्विद्य" इति श्रुतेः। इहाऽऽत्मविद्याधिकारात् ।

यदि तर्हि दौषिनिर्हरणं पाण्डतोऽप्यपक्षेत, तं प्रति न हि ब्रह्मविद्या क्षेमप्राप्तिनिमित्ते, ब्रह्मविद्याः समप्राप्तिनिमित्ते, ब्रह्मविद्याः नन्तरमेव न दुःखमुपलमेत । नैष दोषः । उक्तो ह्यत्र परिहारः--सम्यग् न्नानबलावष्टम्माद् बलिनो योगा दुर्बलान् दोषान् मिथ्याप्रत्ययमवान् निर्हन्तुमलमिति । तस्माद् ब्रह्मविद्ययैव क्षेमप्राप्तिः । अन्यया दोषिनिर्हे रणकमक्ष्ययोरसम्भवात् ।

विद्यया चेद् दोषानिर्हरणकर्मक्षयाववश्यं भवतः, तत इदमयत्नकाः र्यत्वाद् दोषनिर्हरणस्य नित्यानुवादरूपमनर्थकम्, निर्हृत्येति, प्रवृत्तकर्माक्षिप्तत्वाद् दोषाणाम्। द्विविधानि ह्यनेकजन्मान्तरकृतानि कर्माणि-फलदानाय प्रवृत्तान्यप्रवृत्तानि च । यत्तु प्रवृत्तं कर्म, तेनाक्षिः प्ता दोषाः कर्त्तुः सुखदुःखादिफल्रदानाय, दोषाभावे फल्लारम्भकत्वा-नुपपत्तः। न हि रागद्वेषादिशून्ये सखदुःखं प्रवृत्तिलब्धः कदाचित् कस्यचिदिह दृश्यते । तस्मात् फलदानाय प्रवृत्तेन कर्मणाऽऽक्षिप्ता दोषाः प्रसङ्गेन प्राप्तबला यत्नतो निर्हर्तव्याः। प्रवृत्याधिक्यहेतुत्वप्रसङ्गात्। अत एवंदमुक्तम्-दोषाणां तु निर्घातो योगमूले इह जीवित इति । मध्यमोत्तमापेक्षत्वाच्च । ब्रह्मविदामपि न सर्वेषां समा वह्मप्रतिपात्तः, विवेकातिशयदशेनात कस्याचित । 'एष ब्रह्मविदां वरिष्ठ' इति च श्रतः सम्यग्दर्शनसम्पन्न' शतं च स्मृतः। मन्दमध्यमब्रह्मविद्पेक्षया त्याँगः वैराग्येन्द्रियजयाविधेरर्थवस्वम् . उत्तमब्रह्मविदां त्वर्थेप्राप्तमेतत् सर्वामि त्यनुवादमात्रम् । (१)'रस्रोऽप्यस्य परं दृष्टा निवतंते, इति वचनात्,गुणाः तीतलक्षणवचनेभ्यश्च । प्रवृत्तकर्माक्षिप्तदाषात् तज्जानेतचेष्टाभ्यश्च भः वित विदुषे।ऽपि देहान्तरोत्पात्तिरित चेद्-मुक्तेषुवत् प्रवृत्तकर्माक्षिप्त-त्वाद् विद्वहेषचेष्टानां प्रवृत्तकर्मविभागनवापक्षीणशक्तित्वात् प्रयोजनाः न्ताराभावाच्च न जन्मान्तरारम्भकत्वमुपपद्यते । यद्यप्रवृत्तं कमे, ततः स्त्यवावस्थमेव ब्रह्मविद्याद्वताशनदग्धबीजशक्तित्वान्नालं जन्मान्तरारः म्भाय, 'क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि'(२) 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि'इत्यादिश्च-तिस्मृतिभ्यः । अतः सिद्धा पण्डितस्य दोषनिर्हरणात् क्षमप्राप्तिः ॥ ११ ॥

उज्बला।

दोषाणां वश्यमाणानां क्रोधादीनां निर्घातः निर्मूलनम् । इह जीविते योगमुलः योगा वश्यमाणा अक्रोघादयः तन्मूलकः । अत्रश्च तान् भूतदा-हीयान् भूतानि दहतः क्रोधादीन्दोषान् निर्हत्य क्षेमं गच्छति आत्मत्राणद्वारेण । पण्डितो(३)लब्ध्रज्ञानः आत्मसाक्षात्कारी । क्षेमं अभयं मोक्षम्(४)अभयं वै जनक प्राप्तोऽसी'ति बृहद्रारण्यकम्ः ॥ समाप्ताः इलोकाः॥ ३ ॥

त्रथ भूतदाहीयान्दोषानुदाहरिष्यामः॥१२॥४॥ भृतानां दाहो भूतदाहः तस्मै हिताः भृतदाहीयाः तस्मै हितमिति छः।

१. श्रीम० गीता० २. ५९.

२. श्रीभगव. ४. ३७.

३. लब्बज्ञानः आत्मसाक्षात्कारी इति क. ख. पु. ४. वृ. उ. ६. २. ४.

कोषो हवीं रोषो लोभो मोहो दम्भो द्रोहो मृषोद्यमत्याद्यापरीवादावस्या काममन्यू अना-त्म्यमयोगस्तेषां योगमूलो निर्घातः॥ १३॥ ५॥

विवरणस् ।

तत्र कोषस्ताडनाक्रोशनादिहेतुरन्तःकरणिवक्षोभो गात्रस्वेदकस्पनादिलिङ्गः । हर्षस्तिष्ठेपरीतोऽभीष्टलाभजानितो बाष्परोमाञ्चनादिलिङ्गः । रोषोऽनिष्टाविषयो मानसो विक्रियाविशेषः । लोभः परद्रवेपसा,
स्वद्रव्याविनियोगस्तीर्थे । मोहः कार्याकार्याविवेकिता । दम्भ आत्मनो
धार्मिकत्वप्रकाशनम् । द्रोहः परानिष्टाचिकीर्षा । स्पोद्यमनृतवचनम् ।
अत्याशपरीवादा अत्याशोऽतिमात्रमशनम् । परीवादोऽसमक्षं परदोपामिधानम् । अस्या पर्गुणेष्वक्षमा । काममन्यू कामः स्त्राव्यातिकरामिलाषः । मन्युस्ताद्विद्यातकृतसु द्वेषः । अनात्म्यम् अनात्मवत्ता । एष
क्रोधादिरयोगः, असमाधानलक्षणो ह्येष चेतसो विक्षेपप्रकारः । तेषां
योगमूलो निर्धातः ॥ १२ ॥ १३ ॥

उज्वला ।

(१)ताडनाक्रोशादिहेतुकोऽन्तःकरणविश्लोभः स्वेद्कम्पादिछिङ्गः क्रोधः । हर्षः इष्टलाभाव्येतस उद्देको रोमाञ्चादिलिङ्गः । रोषः क्रोधस्यैव कियानिप भेदो मित्रादिषु प्रतिकुलेषु मनसो वैलोम्यमात्रकार्यकरः । लोभो द्रव्यसङ्गः, यो धमव्ययमि कणद्धि । मोहः कार्याकार्ययोरिविवेकः। स च प्रायेण क्रोधादिजन्योऽपि पृथगुपदिश्यते कदाचित्तदभावेऽपि सम्भवतीति । दम्भो धार्मिकत्व(२)प्रकाशनेन लोकवञ्चनम् । होहोऽपकारः । मृषोद्यमनृतवादः । अत्याशोऽत्यशनम् । परीवादः परदोषाभिधानम् । अस्या परगुणे(३) व्यक्षमा । कामः स्त्रीसंस्राः । मन्युः गृदो द्वेषः । अनात्म्यं अजितेन्द्रियत्वं जिह्वाचापलादि । अयोगो विश्लिप्तचित्तता । पते भृतदाहीया दोषाः । तेषां योगमूलो निर्धातः ॥ ५ ॥ के पुनस्ते योगा इति, उच्यते—

अक्रोधोऽहर्षोऽरोषोऽलोभोऽमोहोऽदम्भोऽद्रोहः स-त्यवचनमनलाशोऽपैशुनमनस्या संविभागस्त्याग आ-जैवं मार्देवं शमो दमः सर्वभृतैरिवरोधो योग आर्य-

१. आक्रोशादि इति ख. पु. २. प्रदर्शनेन इति क. पु. ३. अक्षमता इति क. पु. १⊏ आप० ध०

मान्द्रांसं तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणां समयपदानि तान्य-नुतिष्ठन् विधिना (१)सार्वगामी भवति ॥ १४ ॥ ६ ॥

विवरणस् ।

अकोधोऽहषंः इत्येवमाद्या अयोगविपरीताः । अतस्ते समाधिलक्षण-त्वाद् योगाः । संविभागः आत्मनो यात्रासाधनस्याऽधिभ्यः संविभजनम् । त्यागः दृष्टादृष्ट्रेष्ट्रभोगानां शिक्तः परित्यजम् , तत्साधनानां च । आर्जवम् ऋजुता, अदुष्टाकलनपूर्विका वाङ्मनःकायानां प्रवृतिः । मार्दवं मृदुत्वम् । शमे। ऽन्तः करणोपशमः । दमे बाह्यकरणापेशमः । इदमन्यव् योगलक्षणं संक्षेपत उच्यते – सर्वभृतिविरोधो योगः , विरोधे दि भृतानां पीडा, तदभावेऽपीडा । स पव सर्वभृतापीडालक्षणो योगः । आर्थम् आर्याणां भावः अक्षुद्रता । आर्ग्शसम् आन्शंस्यम् , अक्रीयम् । तुष्टिः लब्बव्यस्याऽलाभेऽपि चतसः प्रसन्नतयाऽवस्थानं लाम इव । सर्वभ्रताविरोलक्षणां हिसा परिवाजकस्यव सम्भवतीत्यार्यादीनां त्रयाणामन्येषां चाऽविरुद्धानां सर्वाश्रमान् प्रति प्राप्तिरितीतिशब्दसाम् धर्याद् , इतिशब्दस्य च प्रकारवचनत्वादार्यादीनीत्थेप्रकाराणि सर्वाश्रमान् प्रति गमयति सर्वाश्रमाणां समयपदानीति । समयस्थानानीत्ये तत् । अवश्यानुष्ठेयानीत्यर्थः । तान्येतानि यथोक्तान्यनुतिष्ठन् विधिना सर्वगमी सर्वगमनशीलः, ज्ञानाभिन्यक्तिक्रमण । भवति मुच्यते इत्यर्थः ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्यस्य कृतिषु त्रापस्तम्बीयधर्मशास्त्राध्यात्मपटलविवरणम् ॥ %

उज्बला।

के पुनस्ते योगाः ? तानाह-

पते चाइकोधादयोऽपि भावकपाः न क्रोधाद्यभावमात्रम्, क्रोधादिनि-धातहेतुतयोपदेशात् । के पुनस्ते ? अक्रोधः, क्रोधादिषु प्रसक्तेष्वपि मा कार्षमिति सङ्करूपः। अहर्षः, इष्टलाभालाभेषु चेतस ऐकक्ष्यम् । अरोषः मित्रादिषु प्रतिकृत्वेष्विप मनोविकाराभावः । अलोगः सन्तोः षोऽलम्बुद्धिः। अमोहोऽवधानम् । अदम्भो धर्मानुष्ठानम् । अद्रोहः परेष्व-पकारिष्वप्यनपकारः । अनसूया परगुणेष्वभिमोदनम् । सत्यवचनं बथाः

१, सर्वगामी इति विवरणानुमतः पाठः । * विवरणे कण्डिका मेदो नकृतः ।

दृष्टार्थवादित्वम् । सम्बिभागः आत्मान(१)मुपरुष्याऽण्यग्नादिदानम् ।
त्यागोऽपरिषद्दः । आर्जवं मनोवाक्कायानामेककपत्वम् । मार्दवं सूपगम्यता ।
त्यागोऽपरिषदः । आर्जवं मनोवाक्कायानामेककपत्वम् । मार्दवं सूपगम्यता ।
त्यागः मन्युपरित्यागः । दमः(२)इन्द्रियजयः । एताभ्यामेव गतत्वात् पूर्वः
त्र स्वस्मिन् क्रमे अकामः, अमन्युः, आत्मवत्वमिति नोपदिष्टम् । सर्वभृतैरविरोधः ।सर्वग्रहणं क्षुद्रैरविरोधार्थम् । योगः ऐकाण्यम् । आर्याणां भावः
आर्थे शिष्टाचारानुपाळनम् । आनृशंसं आनृशंस्यं व्यवहारवचनादौ प्रसक्तनैष्ठुर्यस्य वर्जनम् । तुष्टिरनिर्वेदः । समयो व्यवस्था । सा च प्रकरणाद्धमैन्नानाम् । पदं विषयः । एते अकोधादयः सर्वेषामाश्रमाणां सेव्याः, न
केवळं योगिनामेवेति धर्मन्नानां समय इत्यर्थः । एते हि भाव्यमानाः
कोधादीन् समूळधातं व्यक्ति । अतश्च तान्यनुतिष्ठन् विधिना सार्वगामी
भवति । तान्यकोधादीनि तुष्ट्यन्तानि । विधिना यथाशास्त्रम् ।
अनुतिष्ठन् सार्वगामी सर्वस्मै हितः सार्वः आत्मा तं गच्छति प्राप्नोति ।
'विधिन'ति वचनात्(३)'प्राणिनां तु वधो यत्र तत्र साध्यनृतं वदेत् ।'
इरयादिके विषये अनृतवचनादाविष न दोष इति ॥ ६॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायामापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्ताबुज्वलायां त्रयोविंशी कण्डिका ॥ २३ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-ज्ज्वलायां प्रथमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥८॥

१. अवरुध्य इति क. पु. २. इन्द्रियानिष्रहः इति ग, पु.

शूद्रविद्क्षत्रविप्राणां यत्रतीं कौ भवेद्रधः ।

तत्र वक्तन्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यते ॥ इति । (म. स्मृ. ८. १०४)

अनयोरेकार्थत्वसभ्युपगम्यैव विद्यानेश्वरेणाऽपि ''यत्र वर्णिनां शूद्राविद्धत्रवि-प्राणां सत्यवचनेन वधस्सम्माव्यते'' इति याज्ञवरुकीयं वचनं ब्याख्यातम् । अन्यैरिप विश्वकपापराक्रीदिभिः 'वर्णिनाम्' इत्येवं पाठः स्वीकृतः । अतोऽत्रापि 'वर्णिनां' इत्येव पाठस्साधीयानिति युक्तमुत्पश्यामः ॥

३. द्वित्रेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु 'प्राणिनां तु वधो यत्र' इत्येव पाठस्समुपलभ्यते । परन्तु इलोकार्धमिदं याज्ञवरकीयम् । तत्र "वर्णिनां हि वधो यत्र" इत्येव मुद्धितपुस्तकेषु पाठस्य-मस्ति । (या. स्मृ. २. ८३.) किच मनौ-पतस्यमानार्थकरलोक एवमुपलभ्यते—

श्रथ नवमः पटलः ॥

क्षात्रियं हत्वा गवां सहस्रं वैरयातनार्थं द्यात्॥ १॥

क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्ं ब्राह्मणेभ्यो द्यात। किमर्थम् १ वैरयातनार्थं वैरं पापं तस्य यातनं निर्हरणं तद्र्थम् "ऋषभश्चात्राऽधिकः स्वेत्र प्रायश्चित्ताः धं"(२४.४)इति वश्यिति। तेन प्रायश्चित्तरूपितं द्दानम्। प्रायश्चित्तं च पापक्षयार्थम्। तित्कमर्थं वैरयातनार्थमित्युच्यते १ केचिन्मन्यन्ते नाऽसुक्तं क्षीयते कर्म पुण्यमपुण्यं च। प्रायश्चित्तं तु नैमित्तिकं कर्मान्तरं (१)यथा गृहदाहाद्दे क्षामवत्याद्य इति । ताक्षिराकर्तुमिद्मुक्तम्। श्रौतेऽप्युक्तं—(२)दोषिनिघांतार्थानि भवन्ती'ति। अपर आह—यो येन हन्यते स हतो भ्रियमाणस्तिन्मन्वरं करोति—अपि नामाऽहमेनं जन्मान्तरेऽपि वध्यासामिति। तस्य वैरस्य यातनार्थमिद्मिति प्रायश्चिन्तार्थस्वमिति ॥१॥

शतं वैद्ये ॥ ३ ॥

वैश्ये हते गवां शतं दद्यात्॥ २॥

द्श शूद्रे ॥ ३॥

ग्रहे हते दश दद्यात्। गा इति प्रकरणाहम्यते॥ ३॥

ऋषभञ्चाऽत्राधिकः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थः॥ ४॥

सर्वेष्वेतेषु निमित्तेषु ऋषमोऽप्यधिको देयः। न केवळं गा एव । इदं प्रायश्चित्तत्रयं मानवेन समानविषयम्। यथाऽऽह—

> (३) अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः। ऋषमैकसहस्रा गा दद्याच्छुद्ध्यर्थमात्मनः॥ इयब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो वतम्। वसन् दूरतरे ब्रामाहक्षमुळानिकेतनः॥

१. 'यस्य गृहान् दहत्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् भागधेयेनैवैन॰ शम्यति नाऽस्याऽपरं गृहान् दहति'(तै.सं. २. २. २.) इति विद्विता आहितामेर्यजमानस्य गृहे दग्वे ताहशगृहदाहनिमित्तका क्षामवदिगनदेवताकेष्टिः क्षामवतीष्टिः।

२. आप० औ० ९. १. ४

३. म. स्मृ. १९. १२७-१३०

पतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः । प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्यं दद्याद्वैकशतं गवाम् ॥ पतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान्ध्कृद्वहा चरेत् । ऋषभैकादशा वाऽपि दद्याद्विपाय गास्सिताः ॥' इति ॥ ४ ॥

स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥ ५॥

एतेषां क्षत्रियादीनां बीष्ठ च हतासु एवमेव प्रायश्चित्तं यथा पुरुषेषु॥५॥ पूर्वयोवर्णयोर्वेदाध्यायं इत्वा सवनगतं वाऽभिशास्तः॥६॥

उक्तेषु यो प्वा वणी क्षत्रियवैश्यो तथायां वेदाध्यायः अधीतवेदः तं हत्वा अभिशस्तो भवति । अभिशस्त इति ब्रह्मद्वाऽभिधानम् । सवनगतं वा,तबो रेव वर्णयोः यः सवनगतः सवनशब्देन न प्रातस्सवनादीन्युच्यन्ते, नापि यागमात्रम् । किं तर्हि ? सोमयागः । तत्र यो दीक्षितः सवनगतः श्राह्मणो वा एष जायते यो दीक्षितं इति दर्शनात् । तं च हत्वाऽभिशस्तो भवति । पूर्वयोर्वर्णयोरिति किम् ? ब्राह्मणे मा भृत् । इध्यते ब्रह्मणे । वश्यति च श्राह्मणमात्रं 'वे'(२४.७.)ति । एवं तर्हि शुद्धे मा भृत् । न शुद्धो वेदाध्यायः सवनगतो वा भवति । इदं तर्हि प्रयोजनं पूर्वयोर्वर्णयोरेव यथा स्यात्त्रयोरेव यावजुळोमो(१) करणाम्बष्टौ तयोमां भृदिति । तेनाः न्ये वर्णधर्मा अनुळोमानामिए भवन्ति ॥ ६ ॥

ब्राह्मणमात्रं च ॥ ७ ॥

हत्वाऽभिशस्तो भवति । मात्रग्रहणात्राऽभिजनाविद्यासंस्काराद्यपेक्षा ॥
गभे च तस्याऽविज्ञातम् ॥ ८॥

तस्य ब्राह्मणमात्रस्य । गर्भे च स्त्रीपुत्रपुंसकभेदेनाऽविज्ञातम् । हत्वाः भिशस्तो भवति ॥ ८ ॥

आत्रेयीं च स्त्रियम् ॥ ९ ॥

(२)'ऋतुस्नातामात्रेयीमाडु'रिति वसिष्ठः । तस्येति वर्तते । आत्रेयां च ब्राह्मणिव्रयं हत्वाऽभिशस्तो भवति । ब्रह्महा भवति । सम्भवत्यस्यां ब्राह्मणगर्भे इति । अत्रिगोत्रजा आत्रेयीत्यन्ये ॥ ९ ॥

तस्य निर्वेषः ॥ १० ॥

तस्य सर्वप्रकाराभिशस्तस्य निर्वेषः प्रायश्चित्तं वश्यते ॥ १० ॥ अरण्ये कुटिं कृत्वा वाग्यतः शवशिरध्वजोऽर्धशा-णीपचमधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य ॥ ११ ॥

क्रत्वेति वचनान्न परकृता कुटी प्राह्या । वाक् यता नियता येन स वाग्यतः वाचंयमः। आहिताग्न्यादिषु दर्शनात् निष्ठान्तस्य परनिपातः। शवशिरः ध्वजो यस्य स शवशिरोध्वजः। सकारलोपश्छान्दसः। स्वव्याः पादितस्य शिरो ध्वजदण्डस्याग्रे प्रोतं कृत्वेत्यर्थः।यस्य कस्य चिच्छवस्ये त्यन्ये । शणस्य विकारः शाणी पटी तस्या अर्धमर्घशाणी तस्याः पक्ष-मर्भशाणीपक्ष आयामविस्तारयोरुभयोरप्यर्थम् । अथा नाभि उ।रिजातु च यथा भवति तथा तावन्तं प्रदेशामाच्छाद्य । सापेक्षत्वात 'ब्रामे प्रतिष्ठेते' (२४.१४.)ति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । मध्ये क्रियान्तरविधिः ॥ ११ ॥

तस्य पन्था अन्तरा वर्त्मनी ॥ १२ ॥

तस्य ग्रामं प्रविश्वतः बर्रमनी अन्तरा शकटादेर्वतमनोर्मध्ये पन्था बेदि-तव्यः। अपर आह-यत्र रथ्यादाबुभयोः पादवयोर्वरर्भनी भवतः तत्र तयोर्भष्येन स्करादिपथेन सञ्चरेदिति ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा चाऽन्यमुत्कामेत् ॥ १३ ॥

अन्यमार्थ दृष्टा पथ उत्कामेत् । तत्र कौदिल्यः(१) 'पञ्चारत्नयो रथपथ-श्चतारो हस्तिपथः हो श्रुद्रपशुमनुष्याणा'मिति । तेन मनुष्येषु ही हस्ताबुत्कामेदिति ॥ १३॥

खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतिष्ठेत ॥ १४ ॥

स्वर्परमात्रं खण्डम् । (२)लोहितकमनाप्रीतम् । एवम्भूतं शरावं भिक्षा-पात्रं गृहीत्वा प्रामे प्रतिष्ठेत । ग्रामं गच्छेत् ॥ १४ ॥

कोऽभिश्वस्ताय भिचामिति(३) सप्ताऽगारं चरेत् ॥१५॥

(४)अभिशस्तो ब्रह्महा । तस्मै महां को धार्मिको भिक्षां ददातीति उच्चे ब्रेबाणः सप्ताऽगाराणि चरेत् । सप्तत्रहणमधिकानिवृत्यर्थम् । द्वित्रे स्वेवा-गारेषु यदि पर्याप्तं लभ्यते तदा तावत्येव ॥ १५ ॥

कौटि. अर्थ. २. ४. २२.
 लोहितं मनाक्ताम्रम् इति. क. पु.

३. समागाराणि इति क. पु.

४. अभिशस्ते को घार्मिकः, इत्येव पाटः ग. पु.

सा वृत्तिः॥ १६॥

सप्तस्वगारेषु या च यावती छभ्यते मैन मृतिः अपर्याप्ताऽपि ॥१६॥ अलब्धवोपवासः॥ १७॥

यदि सप्तागारेषु न किञ्चिल्लभ्यते तदोपवास पव तस्मिन्नहिन ॥
गाश्च रक्षेत् ॥ १८॥

पवं प्रायश्चित्तं कुर्वन्नहरहर्गाश्च रक्षेत् ॥ १८॥

तासां निष्क्रमणप्रवेदाने द्वितीयो ग्रामेऽर्थः॥ १९॥

तासां गवां निष्कमणसमये प्रवेशनसमये च द्वितायो प्रामेऽर्थः प्रयोग् जनम् । भिक्षार्थं प्रथममुक्तम् । नाऽन्यथा प्रामं प्रविशेदित्युक्तं भवति ॥ द्वादश वर्षाणि(१) चरित्वा सिद्धः सङ्ग्रिस्सम्प्रयोगः ॥ २०॥

एवं द्वादश वर्षाणि व्रतमेतच्चिरिता साद्भः सम्प्रयोगः कर्वव्यः । साद्भः सह सम्प्रयुज्यते येन विधिना स कर्तव्यः । स शिष्टाचारे शास्त्रान्तरे च सिदः स उच्यते—कृतप्रायश्चित्तः स्वहस्ते यवसं गृहीत्वा गामाह्ययेत । सा यद्यागत्य श्रद्धाना मक्षयित तदा सम्यगनेन व्रतं चरितमिति जानीः यात्, अन्यथा नेति ॥ २०॥

आजिपथे वा कुर्दि कृत्वा ब्राह्मणगव्योऽपजिगीषमाणो वसेत्त्रिः प्रतिराद्धोऽपजित्य वा मुक्तः॥२१॥

सङ्घामेण जेतव्या दस्यवो यन पथा प्रामं प्रविश्य गवादिकमपद्द-त्याऽपसर्रेन्ति स आजिपथः। तस्मिन्या कृटि इत्वा वसेत्। किं चिकीः र्षन् ? ब्राह्मणगव्यः(२) 'वा छन्दसी'ति पूर्वसवर्णामावे यणादेशः। ब्राह्मणः गवीरपिजगीषमाणः दस्यूनपिजत्य प्रत्याहर्तुमिच्छन्। एवं वसन् दस्युभिहिंयमाणं गवादिकमुद्दिश्य तैर्युद्धं कुर्वन् त्रिः प्रतिराद्धः तैरपिजतः अपिजत्य वा तान् गवादिकं प्रत्याहृत्य ब्राह्मणेभ्यो दत्वा मुक्तां भवति तः समोदेनसः। द्वादशवार्षिकं प्रवृत्तस्यदम्। एवमुत्तरमिष ॥ २१॥

आइवमेधिकं वाऽवभृथमवेत्य मुच्यते ॥ २२ ॥ अथ वाऽइवमेधावभृथे स्नात्वा मुच्यते ॥ २२ ॥

१. 'त्रतमेतदिति आधिकं पुस्तके.

धर्मार्थसन्निपातेऽर्थग्राहिण एतदेव॥ २३॥

धर्मस्याऽभिहोत्रादेः, अर्थस्य च कुष्ठ्यकरणादेः (१) युगपद्यत्र सित्रपातः तत्रोमयानुग्रहासम्भवे धर्मस्रोपेन योऽर्थे गृह्णाति तस्याऽप्येतदेव प्रायिश्वितम्। अथवा धर्मे हित्वाऽर्थहेतोः कौटसाक्ष्यादि करोति तद्विषयमेतत्। अत्र गौतमः—

(२)'कौटसाक्ष्यं राजगामि पैशुनं गुरोरनृताभिशंसनं महापातकः समानी'ति । मनुरिप

(३)'अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैग्रुनम् । गुरोश्चाऽलीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया' ॥ इति ॥ २३ ॥

गुर्बं हत्वा श्रोत्रियं वा कर्मसमाप्तमेतेनैव विधिनोसमादुच्छ्वासाच्चरेत्॥ २४॥

गुरः पित्राचार्यादिः । श्रोत्रियोऽधीतवेदः । स यदि कर्मसमाप्तो भ वित सोमान्तानि कर्माणि समाप्तानि यस्य स कर्मसमाप्तः । तौ इत्वा एतेनै-वाऽनन्तरोक्तेन विधिना ओत्तमादुच्छ्वासात् । उत्तम उच्छासः प्राणवियोगः । आ तस्माच्चरेत् ॥ २४ ॥

नास्याऽस्मिह्होंके प्रसापत्तिर्विचते॥ २५॥

अश्वमेघावभृथादिषु सम्भवत्स्विप अस्याऽस्मिल्लोके अस्मिन् जीविते प्रत्यापीतः शुद्धिनीस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ २६ ॥

मृतस्य कल्मषं निर्हण्यते । (४)तेन पुत्रादिभिः संस्कारादिः कर्तव्य इति भावः। अन्ये तु पूर्वे सूत्रं तिश्चवृत्यर्थे मन्यन्ते। प्रत्याप्रात्तिः पुत्रा-दिभिः पित्रादिभावेन सम्बन्ध इति ॥ २६ ॥

इति हरदत्तविरचितायामापस्तम्बस्त्रवृत्तौ चतुर्विशी कडिण्का ॥२४॥

BE SEE SEE

१. कुड्यकरणादेः इति नास्ति क. च. पु. २. गी. ध. २०. ९.

३. म. स्मृ. ११. ५६.

४. तेन पुत्रादिभिरंसरकाराद्यीर्ध्वदेहिकाः कार्या इति भावः, इति स्त. पु.

गुरुतल्पगामी सवृषणं शिदनं परिवास्याऽञ्जलावाः धाय दिचागां दिशमनावृत्तिं व्रजेत्॥१॥

गुरुरत्र पिता, नाऽऽचार्यादिः। तल्पशब्देन शयनवाचिना भार्या ल॰ क्यते । सा च साक्षाज्जननी(१)। न तत्सपत्नी । तां गत्वा सरूषणं साण्डं शिश्नं परिवास्य क्षुरादिना छित्वाऽजलावाघाय दक्षिणां दिशं वजेत् । अनावृत्तिम् आवृत्तिन क्रियते यस्यां तां दिशमनावर्तमाना गच्छेत्। अथ ये(२) दक्षिः णस्योदधस्तीरे वसन्ति तेऽपि यावद्देशं गत्वा उद्धिमेव प्रवेश्यन्ति । मरणं हात्र विवक्षितम्। अत्र सर्वतः-

(३)पितृदारान् समारुह्य मातृवर्जे नराधमः। मगिनीं मातुराप्तां वा स्वसारं वाऽन्यमातृजाम्॥ पता गत्वा स्त्रियो मोहात्(४) तप्तकुच्छं समाचरेत् ॥ इति । नारदस्तु-

'माता मातृष्यसा इवश्रूमीतुलानी पितृष्यसा। (५)पितृब्यपत्नी शिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा॥ द्वहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता । राश्ची प्रविज्ञता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या। आसामन्यतमां गत्वा गुरुतरूपग उच्यते । शिश्नस्योत्कन्तनं तत्र नाइन्यो दण्डो विश्वीयते ॥ इति ॥ १ ॥

ज्वलितां वा सूर्मिं परिष्वज्य समाप्नुयात् ॥ २ ॥

आयसी ताम्रमयी वा अन्तस्सुषिरा स्त्रीप्रकृतिरत्र सूर्मिः। तां ज्व-छितामग्नौ तप्ताम् । परिष्वज्य समाप्तुयात् समाप्ति गच्छेत् म्रियेत ॥ २ ॥

सुरापोऽग्निस्पद्याँ सुरां विवेत् ॥ ३॥

'गौडी पैष्टी च माध्वी च विश्वेया त्रिविधा सुरा।' तस्याः पाता सुरापः । सः अग्निस्पर्शा (६)अग्निकथितां सुरा पिंवेत् । तया दग्धकायः शुद्धाति ॥ ३॥

स्तेनः प्रकीर्णकेशोंऽसे मुसलमाधाय राजानं गत्वा कर्माऽऽचक्षीत । तेनैनं इन्याद्वधे मोक्षः ॥ ४॥

१. तत्सपत्नी वा इति ग. पु. २. अथिति नास्ति ग. पु.

३. संव. स्मृ. १५८. १५९. ४. तप्तकृच्छान् षडाचरेत् . इति. छ. पु.

५. पितृव्यसिखाशिष्यस्त्री इति. क. पु. ६. अतिश्रपितां, इति. ख. ग. पु.

आप० घ० १९

स्तेनो ब्राह्मणस्वणहारी । असे स्वे स्कन्धे । मुसलमाधाय आयसं खाः दिरं वा धारयन् । राजानं गत्वा कर्मांऽऽचक्षीत-एवंकर्माऽस्मि, शाधि मामि-ति। स तेन मुसलेन एनं स्तेनं हत्यात् , यथा मृतो भवति । (१)वधेन स्ते-यात् मोक्षो भवति॥ ४॥

अनुज्ञातेऽनुज्ञातारमेनः स्पृशाति ॥ ५ ॥

यदि राजा द्यादिना तमनुजानीयात् गच्छेति, तदा तमनुजातारं रा जानमेव तदेनः स्पृशति ॥ ५ ॥ उत्तरमृजु ॥ ६ ॥

अग्निं वा प्रविशेत ॥६॥

तीक्ष्णं वा तप आयच्छेत्॥ ७॥

तीक्ष्णं तपः महापराकादि । तद्वा आयच्छेत् आवर्तयेत् ॥ ७ ॥

भक्तापचयेन वाऽऽत्मानं समाप्नुयात्॥ ८॥

भक्तमन्त्रम् । तस्याऽपचयो हासः । प्रथमे दिने यावन्तो ब्रासाः ते पकेन न्यूना द्वितीये। एवं तृतीयादिष्विप आ एकस्माझासात्। त-त्रापि यदि न समाप्तिः ततस्तत्रैव ग्रासपीरमाणापचयः कर्त्तब्यः। पवं भक्तापचयेनाऽऽत्मानं समाप्नुयात् समापयेत् ॥

क्रच्छसंबत्सरं वा चरेत्॥ ९॥

अथ वा संवत्सरमेकं नैरन्तर्येण कृच्छ्रांश्ररेत्। एषामेनस्सु गुरुषु गुरू-णि, लघुषु लघूनीति व्यवस्था ॥ ९ ॥

अधाऽप्युदाहरन्ति॥ १०॥

अस्मिन्नेव विषये पुराणस्ठोकमप्युदाहरन्तीत्यर्थः ॥ १०॥ स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारं च गत्वा ब्रह्मह-त्यामकृत्वा । चतुर्थकाला मितभोजिनः स्यु(२)रपोऽभ्य-वेयुः सवनानुकल्पम् । स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिवेषेरप पापं नुदन्ते ॥ ११ ॥

ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतुर्थकालाश्चतुर्थो भोजन-

१. वधे सति स्तेनस्य मोक्षो मुक्तिभवत्येनसो नान्यथा इति. क. च. पू.

२ अपो≸भ्युपेयुः इति, क. छ पु.

कालो येषाम् । यथा-अद्य दिवा भुङ्के श्वो नकमिति, ते तथोकाः । तथापि मितभोजिनः न मृष्टाद्यिनः । (१)अपोऽभ्यवेयुः भूमिगतास्वष्सु स्नानं कुर्युः । सवनानुकल्पं, यथा सवनानि प्रातस्सवनादीन्यनुक्लप्तानि अनुस्तान्यनुष्टितानि भवन्ति तथा(२) त्रिषवणमित्यर्थः । तिष्ठेयुरहिनि, रात्रावासीरन् । एवं स्थानासनाभ्यां विहरन्तः कालक्षेपं कुर्वन्तः । एते त्रिमि-वंषैस्तत्पापमणनुदन्ते ॥ ११ ॥

प्रथमं वर्णे परिहाप्य प्रथमं वर्णे हत्वा सङ्ग्रामं गत्वाऽवतिष्ठेत तत्रैनं हन्युः ॥ १२ ॥

प्रथमो वर्णो ब्राह्मणः । तं हत्वा सङ्कामं गत्वा सेनयोर्मध्येऽवितष्ठेत । किं सर्वे ? नेत्याह—प्रथमं वर्ण परिहाप्य ब्राह्मणवर्जामितरो वर्णः क्षत्रियादिरित्यर्थः । तत्र स्थितमेनं ते सैनिका हन्यः, त एनं हतं विदध्युः । अध्नन्त एनस्विनः स्युः, यथा राजा स्तेनम् । स मृतद्युद्धाति ॥ १२ ॥

अपि वा लोमानि त्वचं मांसमिति हावयि-त्वाऽग्निं प्रविद्योत् ॥ १३॥

अनन्तरोक्त एव विषये प्रायश्चित्तान्तरम् । इतिशब्दो लोहितादीनामण्युपलक्षणार्थः । आत्मनो लोमादीन्युत्कृत्य पुरोहितेन हाविष्ता
होम कारियत्वा पश्चात् स्वयं तिस्मन्नग्नौ प्रविशेत् , मृतः शुद्धित ।
तत्राऽग्निमुपसमाधाय जुहुयात(३) "लोमानि मृत्योर्जुहोमि, लोमिम्
मृत्युं वासये स्वाहा । त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये स्वाहा ॥
लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वासये स्वाहा । स्नावानि मृत्योर्जुहोमि स्नाविमर्मृत्युं वासये स्वाहा । मांसानि मृत्योर्जुहोमि मांसैर्मृत्युं वासये स्वाहा । अस्यीनि मृत्योर्जुहोमि अस्यिर्मृत्युं वासये स्वाहा । मन्जानं मृत्योर्जुहोमि मज्जिमर्मृत्युं वासये स्वाहा । मेदो मृत्योर्जुहोमि मक्जानं मृत्योर्जुहोमि मज्जिमर्मृत्युं वासये स्वाहा । मेदो मृत्योर्जुहोमि महस्यार्म्यार्थं वासये स्वाहा । सेदो मृत्योर्जुहोमि महस्यार्जुहोमि महस्यार्थं वासये स्वाहा । सेदो मृत्योर्जुहोमि महस्वार्थं मन्त्राः विस्थेष्ठन पठिताः ॥१३॥

वायसप्रचलाकबहिंणचक्रवाकहंसभासमण्डूकनकुलः डेरिकाइवहिंसायां शुद्रवत्मायश्चित्तम् ॥ १४ ॥

१. अपोऽभ्युपेयुः इति. क. छ, पु,

२. स्रोमयाने प्रातर्मध्यन्दिने सायमिति त्रिष्ठु कालेष्ठु प्रातस्सवनं, माध्यन्दिनं सवनं, तृतीयसवनं, इति सवनत्रयमनुस्यूततयाऽनुष्ठीयते तद्वत् कालत्रयेऽपि स्नानं कुर्युँरित्यर्थः। ३. ब. ध. २०. २६.

वायसः काकः । प्रचलकः कामरूपी क्रकलासः । वर्हिणो मयूरः । चकवा-को दिवा मिथुनचरः, रात्रो विरही । हंसो मानसवासी। मासो गृभ्रविशेषः । नकुलमण्डूकादयः प्रसिद्धाः । डेरिका गन्धम् विका । पतेषां समुद्धितानां वधे शूद्भवत्प्रायश्चित्तम् । प्रत्येकं वधे तु करण्यम् । केचित् प्रत्येकं वध पतः त्प्रायश्चित्तमित्याहुः ॥ १४ ॥

॥ इत्यापस्तम्बर्धास्त्रवृत्तौ प्रथमप्रदने पञ्चाविद्यी कण्डिका ॥ २५ ॥

घेन्वनडुहोश्चाऽकारणात्॥१॥

धेतुः पयस्विनी गौः । अनद्वान् अनोवहनयोग्ये। बलीवर्दः । तयोः कारणमन्तरेण हिंसायां शुद्भवत्प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । कारणं कोपो मांसे-च्छा वा । ताभ्यां विना, अबुद्धिपूर्वमित्यर्थः । बुद्धिपूर्वं तु(१) 'गाश्च वैश्यव' दित्यादि स्मृत्यन्तरे द्रष्टव्यम् ॥ १॥

धुर्यवाहप्रवृत्तौ चेतरेषां प्राणिनाम् ॥ २ ॥

भुरं वहतीति धुर्थे बलीवर्दः। तेन वोदुं शक्त्या धुर्यवाहाः। तावत्सु हिंसायाः प्रवृत्तौ सत्याम्। इतरेषां प्राणिनां केवलं प्राणा एव येषां नाऽस्थीनि तेषां हिंसायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तमिति। अत्र गौतमः(२)'अस्थन्वतां सहस्रं हत्वा अनस्थिमतामनुङ्कारे चे'ति॥ २॥

ग्रनाकोदयमाकुर्याऽनृतं वोक्त्वा त्रिरात्रमञ्जाः राक्षारलवणभोजनम् ॥ ३॥

येन यो न कथञ्चनाऽकोशार्महित स पित्राचार्यादिरनाकोश्यः। तमा-कुर्य अनृतं वोक्ता पातकोपातकवर्जे, त्रिरात्रं श्लीरादि मोजने वर्जयेत । श्ली-रम्रहणेन तद्विकाराणां दध्यादीनामपि(३) महणमित्याद्वः॥ ३॥

शुद्रस्य सप्तरात्रममोजनम् ॥ ४ ॥

ग्रुद्रस्वनन्तरोक्तविषये सप्तरात्रमुपवसेत्॥ ४॥

स्त्रीणां चैवम् ॥ ४ ॥

'श्रात्रियं हत्वे' (२४. १.) त्यादिषु अनृतवचनान्तेषु निमित्तेषु यानि

१. गौ. घ. २३. १८. २. गौ. घ. २३. २०. ३. वर्जनमाहुः इति. क. पु.

प्रायश्चित्तान्युकानि तानि श्रीणामध्ययमेव कर्तव्यानि । एतत् 'चत्वारो वर्णा' इति जात्याभिधानादेव(१) प्राप्तं सिश्चयमार्थमुच्यते—अत ऊर्ध्व पुरुषस्यव न स्त्रीणामिति । अपर आह—जात्याभिधानादेव सिद्धे अधिदेशार्थं वचनम् । अतिदेशेषु चाऽर्धं प्राप्यते इति स्मार्तो न्यायः । तेन स्त्रीणामर्थप्राप्त्यर्थं वचनमिति । तथा च भागवः—

अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः। प्रायश्चित्तार्थमईन्ति स्त्रियो व्याधित एव च ॥' इति ॥ ५ ॥ येष्वाभिशस्त्रपं तेषामिकाङ्गं छित्वाऽप्राणिहिंसायाम् ॥६॥

येषु हतेषु 'सवनगतं वाऽभिशस्त, (२४.९) इत्यादिना अभिशस्तत्वमुक्तं तेषाभेकाङ्गं छित्वा शूद्भवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अप्राणिहिंसायां यदि छेदनेन तस्याङ्गस्य शक्ति(२)र्न हन्यते ॥ ६ ॥

(१)अनार्यवपैद्युनप्रतिविद्धाचारेष्वभक्ष्याभोज्यापेयप्राद्याने द्युद्रायां च रेतस्मिक्वाऽयोनौ च दोषवच्च कर्मा-भिसन्धिपूर्वे कृत्वाऽनाभिसन्धिपूर्वे वाऽव्लिङ्गा-भिरप उपस्पृदोद्यारुणीभिर्वाऽन्यैर्वा पवि-जमन्त्रैर्यथा कर्माभ्यासः॥॥॥

आर्थाणां भाव अर्थम् । तद्यस्मिन्नाचारेऽस्ति तदार्थवम् । मत्वर्थीयो वप्रत्ययः । ततोऽन्यदनार्थवम् । असत्यभाषणादि । पैद्यनं परदोषकथनं राजगामि प्रतिषिद्धाचारः 'ष्ट्रीवनमेथुनयोः कर्माऽष्यु वर्जये' (३०.१९) दित्या-देरतुष्ठानम् । अभश्यं वृथाक्कसरादि । अभोज्यं केशकीटाद्युपहृतम् । अपेयम् अनिर्देशायाः गोः श्लीरादि । पतेषां प्राश्चने । शूदायां च वेश्याप्रभृतौ रेतः सिक्ता । अयोगी च जळादौ रेतः सिक्ता । दोषवच कर्म श्लौतमामिचाः रिकम् । अभिसन्धिपूर्वं बुद्धिपूर्वं कृत्वा । अनीमसन्धिपूर्वं वा परपीद्धादिकरं कर्म कृत्वा । अनिवल्लाभिः(४) 'आपो हिष्ठा मयोभुव' इति तिस्रुभि(५) हिरण्य

१. प्रायिश्वतं प्राप्तम् . तित्रयम' इति क. पु. २. न भज्यते. इति. घ. पु. ।

३. गौतमीये २६. १५. सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

४. तै. ५. ६. १०. यो विश्ववतमो रसः, तस्मा अरं गमाम वः, इत्याप्रिमे ऋचौ ।

५. तै. सं. ६. ६. १. यासां राजा वरुणः, यासां देवा दिवि, शिवेन मा चक्षुषा,

[,] इत्यब्रिमं ऋक्त्रथम् ।

वर्णारशुचयः पावका' इति चतमृभिरप उपस्पृशेत् । तूष्णीं प्रथमं स्नात्वा पश्चादेतैर्मन्त्रेमांर्जनं कुर्यात् । वार्षणीभिर्वा (१)'इमं मे वरुण, 'तस्वा यामि; 'त्वन्नां अग्ने' इत्येताभिरन्थेर्वा पवित्रैः (२) पवमानस्सुवर्जनः' इत्येतेनाः चुवाकेन (३) शुद्धवतीभिः (४) तरत्समन्दीयेन च । यथा कर्माभ्यासः कृतः (५) तावत्कृत्वोऽप उपस्पृशेत् । रहस्यप्रायश्चित्तमेतिदित्याहुः ॥॥

गर्दभेनाऽवकीणीं निर्ऋति पाकयज्ञेन यजेत ॥ ८॥

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात् सोऽनकीणीं गर्दभेन निर्ऋति यजेत पाकयज्ञेन स्थालीपाकविधानेन । अत्र मनुः—

(६) 'अविकीणां तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे। पाकयञ्जीवघानेन, यजेत निर्कातिं ।निश्चि॥' इति।

हारीतस्तु-

"स्त्रीश्ववकीणीं निर्ऋत्ये चतुष्पथे गर्दमं पशुमालमेत पाकयश्वधमें जा। भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणमण्स्ववदानैः प्रचार्याऽऽज्यं जुहोति 'कामाव कीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा। कामामिद्रुग्धे।स्म्यभिद्रुं ग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहा' इति ॥ ८ ॥

तस्य शुद्रः प्राचनीयात् ॥ ९ ॥

तस्य गर्दभस्य सर्पिष्मद्धविद्याच्छिष्टं शुद्रः प्राश्नीयात् (७)'तेन सः पिष्मता ब्राह्मण' मित्यस्याऽपवादः ॥ ९ ॥

मिध्वाधीतप्रावश्चित्तम् ॥ १० ॥

नियमातिक्रमेणाऽधीतं मिथ्याधीतम् । तद्दोषिनिर्दरणाय प्रायदिचत्तं वश्यते ॥ १॥

सम्बत्सरमाचार्यहिते वर्तमानो वाचं घच्छे-त्स्वाध्याय एवोत्मृजमानो वाचमाचार्ये आचार्यदारे वा भिक्षाचर्ये च ॥११॥

आचार्यहिते वर्तमानो वाचंयमः स्यात् । (८)स्वाध्यायादिष्वेषु वाचमुत्सृः

१ ते सं० ४. २. ११.

२. ते. ब्रा. १. ४. ८

३ ऋ. सं. ८. ९५. ६.

४. ऋ सं. ८.९५,७.

५. कृतः तथोपस्पृशेत्. इति. क. पु. ६. म. स्मृ. ११. ११८,

७ आप. गृ. ७. १५.

८. वागुत्सर्गस्खाध्याय एव इति. ख. पु.

जमानः । आचार्ये तं प्रति कार्यनिवेदने। एवमाचार्यदारे । भिक्षाचर्यं भिक्षाचरणम्। तत्र च भवति भिक्षां देहीं ति । अस्मादेव श्रायते – असमावृत्तिवषयः मेतदिति ॥ ११ ॥

एवसन्येष्वपि दोषवत्स्वपतनीयेषूत्तराणि यानि वक्ष्यामः ॥ १२ ॥

यथा मिथ्याचीतस्येदं प्रायाश्चित्तमेवमुत्तराणि यानि प्रायश्चित्तानि व-क्ष्यामः तान्यन्येष्विषि । अपिशब्दान्मिथ्याधीतेऽपि । दोषनस्वपतनीयेषु पतनी-यन्यतिरिकेषु कर्मसु येष्वाहत्य प्रायश्चित्तं नोक्तं तद्विषयाणि द्रष्टः व्यानि ॥ १२ ॥

काममन्युभ्यां वा जुहुयात्कामोऽकार्षीन्मन्युरकार्षीदिति १३

स्वाहाकारान्ताभ्यां होमः । आज्यं द्रव्यम् ॥ १३॥

जपेद्धा ॥ १४ ॥

अस्मिन् पक्षे न स्वाहाकारः। केचिनु 'कामाय स्वाहा' 'मन्यवे स्वाहे 'ति होममिच्छन्ति। जपपक्षे तु सुत्रोपदिष्टी मन्त्राविति। दोषाभ्यासान् सुरूपं जपहोमयोरावृत्तिः॥ १४॥

पर्वाण वा तिलभक्ष उपोष्य वा द्वोभूत उदक्रमुपः स्पृद्य सावित्रीं प्राणायामद्यस्सहस्रकृत्व आः वर्तयेद्प्राणायामद्यो वा ॥१५॥

पर्वणि पौर्णमास्याममावास्यायां वा। तिलानेव मझयति नान्यदो-दनादिकमिति तिलभक्षः। इवोभूते उदक्रमुपस्पृत्य स्नात्वा सावित्रीं प्राणायामशः प्राणायामेन एकस्मिन्प्राणायामे यावत्क्कत्व आवर्तयितुं शक्यं तावत्क्कत्व आवर्तयेत्। एवमा सहस्रपूर्तः प्राणायामावृत्तिः। अप्राणायामशो वा (१)जप-काले प्राणानायच्छेत्, तुर्णीं जपेद्वेति॥ १५॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने षड्विंशी कण्डिका ॥२६॥

श्रावण्यां वा पौर्णमास्यां तिलभक्ष उपोष्य वा इवो भृते (१)माहानद्मुद्कमुपस्पृद्य सावित्र्या समित्सह-स्नमाद्ध्याज्ञपेद्या ॥ १॥

गिरिप्रमवा समुद्रगामिनी नदी महानदी तत्र भवं माहानदम् । सिम्तिस्हस्रं याज्ञिकस्य दृक्षस्य। 'आद्ध्या'दिति वचनान्न होमधर्मः स्वाहाः कारः(२) 'जुहोतिचोदना स्वाहाकारप्रदान,' इत्युक्तत्वात् । जेपद्वा ॥१॥

इष्टियज्ञकतून्वा पवित्रार्थानाहरेत्॥ १॥

पवित्रार्थाः शुद्धार्थाः (३)मृगाराद्या इष्टयः । (४)यज्ञकतवः स्रोमयागाः अग्निष्टोमादयः । तान्येतानि षट् प्रायश्चित्तानि पनस्सु गुरुषु गुरुणि, छत्नुषु छत्नृति ॥ २॥

अभोड्यं सुक्त्वा नैष्पुरीष्यम् ॥ ३ ॥

अभोज्यस्य मार्जारादिमांसम्य भक्षणे निष्पुरीषभावः कर्तव्यः । यावदुदरं निष्पुरीषं भवति तावदुपवस्तव्यम् ॥ ३ ॥ तक्षियता काळेनाऽवाप्यते ? तदाह—

तत्सप्तरात्रेणाऽवाष्यते ॥ ४ ॥

तत् नैष्पुरीष्यम् । सप्तरात्रेणाऽवाष्यते सप्तरात्रमुपवस्तब्यमित्यः र्थः । सप्तरात्रमुपवसोदित्येव सिद्धे नैष्पुरीष्यवचनाद्येषां त्रिरात्रेणैव तः द्वाष्यते तेषां तावतेव शुद्धिः । तथा च गौतमः—(५)ध्यभोज्यमोजने निष्पुरीषमावः त्रिरात्रावरमभोजनं सप्तरात्रं वे'ति ॥ ४ ॥

हेमन्तशिशिरयोवोंभयोस्सन्ध्योवोंदकमुपस्प्रशेत् ॥५॥

उभयोः सन्ध्ययोः सायं प्रातश्च । उदक्रमुपस्पृशेत् भूमिगतास्वण्सु स्ना यात् । उद्भृताभिर्वा शीताभिः ॥ ५ ॥

कुच्छ्रद्वादशरात्रं वा चरेत्॥६॥

- १. महानदं इति. छ पु.
- २. (आप. प. ३.४.) ''जुहोतिचोदना स्वाहाकारश्रदान इत्युक्तत्वात् । जपेद्वा'' इति नास्ति. क. छ. पु.
- ३. अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपालः (तै.सं. ७. ५. २२.) इति विहितोष्टिर्मृगोरष्टिदर्श हविष्का ।
- ४. यशाः कतवः । इति. क. छ. पु. ५. गी. घ. २६. ४.

अपतनीयपायिकतम्] उज्ज्वलोपेते प्रथमः प्रज्ञः। १५३

द्वादशरात्रसाध्यो वतविशेषः कृष्ट्रदादशरात्रः ॥ ६ ॥ तस्य विधिमाद्व(१)—

त्र्यहमनक्ताइयदिवाशी ततस्त्र्यहम्, त्र्यहमयाचितव्रतः स्त्र्यहं नाक्षाति किञ्चनेति कुच्छूद्वादशराजस्य विधिः॥॥॥

आदितस्त्रिष्वहस्सु नकं नाऽइनीयात्। दिवेव भुञ्जीत। ततस्त्रयहमः दिवाशी रात्रावेव भुञ्जीत। न दिवा। ततस्त्रयहमयाचितमेव भुञ्जीत। याच्याप्रतिषेघः। तथा च गौतमः याच्याप्रतिषेघः। तथा च गौतमः (२) अथाऽपरं ज्यहं न कंचन याचे दिति। तत्रत्र्यहं नाश्नाति किञ्चन फला- दिकमपीति। पवं कृच्छद्वादशरात्रस्य विधिः। तत्र स्मृत्यन्तरवशाद्धविष्यमन्न, ब्रह्मचर्यं, स्त्रीशुद्रादिभिरसम्भाषणं च द्रष्टव्यम्॥ ७॥

एतमेवाऽभ्यस्येत्संवत्सरं स कृच्छ्रसंवत्सरः ॥ ८॥

एतमेव विधि संवासरं निरन्तरमभ्यस्येत । स एष क्रुच्छूसंवत्सरो वेदि-तन्यः । यः पूर्वोक्तः 'क्रुच्छूसंवत्सरं वा चरे' (२५.९.) दिति ॥ ८॥

अथाऽपरं बहून्यप्यपतनियानि कृत्वा त्रिभिरनश्चन् पा-रायणैः कृतप्रायश्चित्तो भवति ॥ ९॥

अथाऽपरं प्रायश्चित्तमुच्यते । अनञ्जतैव निरन्तरं त्रीणि पारायणानि कर्त-ब्यानि । आदित आरभ्याऽऽसमाप्तेर्वेदस्याऽध्ययनं पारायणम् । बहून्यपि । अपिशब्दार्तिक पुनरेकं द्वे वा ॥ ९ ॥

अनार्यो शयने विश्रहद्दृष्ट्रद्धिं कषायपः। अब्राह्मण इव वन्दित्वा तृणेष्वासीत पृष्ठतप्॥१०॥

अनार्यो शूद्रा तां शयने विश्रत् उपगच्छन्। दददृशद्धें वृद्ध्यर्थे द्रव्यं ददत्। वृद्धाजीव इत्यर्थः। सुराव्यतिरिक्तं मद्यं कषायः। (३) तस्य पाता कषायपः। यश्चाऽन्नाह्मण इव सर्वान् वन्दी भूत्वा स्तौति स सर्वोऽपि तृणेषूद्याहारभ्याऽऽसीतः। यावदस्याऽऽदित्यः पृष्ठं पश्चाद्भागं तपति। आदित्ये
तपति तदानुगुण्याचरणात् स्वयमेव पृष्ठतांबत्युच्यते। अभ्यासे
अभ्यासो यावता शुद्धि मन्यते॥ १०॥

१. मनौ. ११. २११. रहोको द्रष्टव्यः ।

२. गौ. ध. २६. ४.

३. 'तत पिबतीति कषायपः' इति ग. पु.

यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णे ब्राह्मणस्सेवमानः चतुर्धकाळ (१)उदकाभ्यवायी त्रिभिवेषेस्तद्प-

इन्ति पापम् ॥ ११ ॥

कृष्णो वर्णः शुद्रः । तमाञ्चाकरो भृत्वा वृत्त्यर्थे सेवमानः । शिष्टं स्पष्टं गतं च । अपर आह—श्रद्धां मैथुने सेवमान इति । अस्मिन्पक्षे ऋताव्यगमने अपत्योत्पत्ताविदं द्रष्टव्यम् । मनुः--

(२)वृषलीफेनपीतस्य निद्यासीपहतस्य च। तस्यां चैव प्रस्तस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥' इति ॥ ११ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने सप्तविंशी कण्डिका ॥ २७ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बर्धममूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविराचितायामु-ज्वलायां प्रथमप्रक्ने नवमः पटलः ॥ ९ ॥

दशमः पटलः॥

यथा कथा च परपरिग्रहमिमन्यते स्तेनो ह भवती-ति कौत्सहरीतौ तथा काण्चपुष्करसादी॥१॥

(१) यथा कथा च आपद्यनापदि वा भूयांसमरुपं वा, परपरिप्रहं परस्व-मभिमन्यते-ममेदमस्तिवति बुद्धौ कुरुते(२) सर्वथा स्तेन एव भवतीति कौत्सादयो मन्यन्ते ॥ १॥

संत्यपबादाः परपरिग्रहेष्टिवति वाष्ट्यायाणाः ॥ २ ॥

वार्ष्यायणिस्तु मन्यते केषुचित्परपरिग्रहेषु स्तेयस्य।ऽपवादास्सन्तीति॥ तानवोदाहरति—

श्चम्योषा युग्यघासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ॥ ३ ॥

शमी बीजकोशी तस्वामुष्यन्ते दह्यन्ते काळवशेन पच्यन्ते इति शम्योषाः कोशीधान्यानि मुद्गमाषचणकादीनि । युगं वहतीति युग्यः शक्टवाही बळीवर्दः, तस्य घासो भक्षस्तृणादिः युग्यधासः । एते आदीयः मानाः स्वामिनो न प्रतिषेधयन्ति स्वामिभिः प्रतिषेधं न कारयन्ति । एते स्वादीयमानेषु स्वामिनो न प्रतिषेद्युमईन्तीत्यर्थः । स्वयंग्रहणेऽपि न स्तेयदोष इति यावत् । अत्र समृत्यन्तरे विशेषः—

> 'चणकब्रीहिगोधूमयवानां मुद्रमाषयोः । अनिषिद्धैर्प्रहीतन्यो मुष्टिरेकाऽध्वनि स्थितैः॥'

मनुस्तु-

(३) दिजोऽध्वगः श्लीणवृत्तिर्द्वाविश्रू द्वे च मृलके। आददानः परक्षेत्राम्न दण्डं दातुमर्दति ॥ ३॥

अतिव्यवहारो व्युद्धो भवति ॥ ४ ॥

श्चारयोषादिष्वापे अतिव्यवहारो व्युद्धो दुष्टो भवति, अतिमात्रापहारे स्ते-यदोषो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

१. 'कथा' इति छान्दसं छपं कथमित्यर्थः । दृष्टं च "तमनुवन् कथा हास्थाः" (तै.सं. २.६.३.) "कथा मा निरमागिति" (तै.सं.३.१.९) इत्यादौ ।

२. बुद्धी कृत्वाSSदत्त इत्यर्थः, इत्याधिकं क. छ. पु. ३. म. स्पृ. ८. ३४१.

सर्वत्राऽऽनुमतिपूर्वमिति हारीतः ॥ ५ ॥

सर्वेषु द्रव्येषु सर्वास्ववस्यासु स्वाभ्यनुमतिपूर्वमेव प्रहणामिति हारीत आचार्यो मन्यते ॥ ५ ॥

न पतितमाचार्य ज्ञातिं वा दर्शनार्थो गच्छेत् ॥ ६ ॥

'न पतितैः सब्यवहारो विद्यत'(२१.५.) इत्युक्तेऽपि पुनरुच्यते-आ चार्यादिषु विशेषं वश्यामीति ॥६॥

न चाऽस्माद्गोगानुपयुञ्जीत ॥ ७ ॥

अस्मात्वितादाचार्यात् ज्ञातेर्वा पित्रादेः भोगान् भोगसाधनानि दा यप्राप्तान्यपि ने।वयुक्षीत न गृह्वीयात्॥ ७॥

यहच्छासन्निपात उपसंगृह्य तूर्व्णा व्यतिव्रजेन् ॥ ८॥

यदि पतितेराचार्यादिभियदच्छया सन्निपातः सङ्गतिः स्यात् तदाऽविः धिनोपसंगृह्य तुर्व्णा तैस्सह किञ्चिद्व्यसम्भाष्य व्यतित्रजेतः गठछेत् । न क्ष-णमपि सह तिष्ठेत्॥ <॥

माता पुत्रत्वस्य भूयांसि कर्माण्यारभते तस्यां शुश्रुषा नित्या पतितायामपि ॥ ९ ॥

पुत्रलस्य, स्वाधिकस्त्वः। यथा 'देहत्वमेवान्य'दिति । पुत्रस्य कृते भूगांसि दृष्टार्थानि गर्भधारणाशुचिनिर्दरणस्तन्यदानप्रदक्षिणन-मस्कारोपवासादीनि कर्माणि करोति तस्मात्तस्यां पतितायामपि शुश्रुषा अभ्यङ्गस्नापनादिका । नित्या नित्यमेव कर्तव्या ॥ ९ ॥

न तु धर्मसन्निवापः स्वात् ॥ २०॥

एक स्मिन् धर्मे सहाउन्वयो धर्मसिन्नवापः । स पतितया मात्रा सह न कर्तव्यः । नामसुब्रह्मण्यायां मातुर्नामग्रहणम् । वरुणप्रघासेषु (१)या-वन्वो यजमानस्याऽमारयाः सस्त्रीकास्तावन्त्येकातिरिक्तानीः'त्येवमाः दिकमुदाहरणम् । कि पुनरेवमादिषु मातुरन्वयः ग्रुश्रूषा ? ओमित्याह । अन्विता हि सा सम्मता मन्यते । निरस्ता तु विमता । वैश्वदेवार्थे च पाके सा न भोजयितव्या । मृतायास्तु तस्याः संस्कारादिकाः क्रियाः कर्तब्याः नेति विश्रतिपन्नाः ॥ १०॥

१. आप. श्री. ८. ५. ४१. करम्भपात्रीनर्माणे संख्याविधारयम् ।

अधर्माहृतान् भोगाननुज्ञाय न वयं चाऽधर्मश्चेत्यभिः व्याहृत्याऽधो नाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य त्रिषवः णसुद्कसुपस्पृशन्नक्षीराचारत्वणं सुञ्जाः नो द्वादश वर्षाणि नाऽगारं प्रविशेत् ॥ ११ ॥

ब्राह्मणस्वहरणम्,

(१)चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा सुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विषे ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥

इत्येवमादिकमुदाहरणम्। ये अधर्माहृता भोगास्ताननुश्चाय परि-त्यज्य 'न वयं चाऽधर्मश्चे'ति प्रेषं ब्रूयात्। तस्यार्थः-वयं चाऽधर्मश्च सह न वर्तामह इति। अधो नामीत्यादि (२४.११.)गतम्। नात्राऽर्धशाणीपक्षो मिक्शाचंथे वा॥ ११॥

ततस्सिद्धिः॥ १२॥

पतस्य द्वादशवार्षिकस्याऽन्ते सिद्धिः शुद्धिर्भवति ॥ १२ ॥

अथ सम्प्रयोगस्यादार्यैः ॥ १३ ॥

प्रायश्चित्तोपदेशात् सिध्युपदेशाच्च सिद्धे पुनर्वचनं 'श्चाः नात्साम्यं तु गच्छती'त्यस्याऽपवादार्थम् ॥ १३ ॥

एतदेवाऽन्येषामपि पतनीयानाम्॥ १४॥

उक्तव्यतिरिकानि यानि पतनीयानि पूर्वमुकानि तेषु यत्राऽऽहत्य प्रायश्चित्तं (२)नोक्तं तेषामप्येतदनन्तरोक्तमेव प्रायश्चित्तं वेदितब्यम् । उक्तविषये विकल्प इत्यन्ये । तत्र ज्ञानाञ्चानकृतो विकल्पः ॥ १४॥

गुरुतल्पगामी तु सुषिरां सूर्मिं प्रविद्योभयत आदीप्याऽभिद्हेदात्मानम् ॥१५॥

यस्तु गुरुतल्पगामी सोऽन्तःप्रवेशयोग्यां छिषरां सूर्मि कृत्वा प्रविशेत् प्रविश्योभयतः पाश्वयो(३)विह्निमादीपयेत्। आदीप्याऽऽत्मानमभिदहेत्। "ज्विलतां वा सूर्मि परिष्वज्य समाप्तुया (२५.२.)" दित्यत्रैव कियानिप

१. म. स्पृ. ११. १७६. २. अनुक्तं. इति, क. ख. पू.

३. वाह्रामिति नास्ति क. छ. पु.

विशेषः । अनन्तरोक्तस्य वैकल्पिकस्य निवृत्यर्थे वचनम् ॥ १५ ॥ मिथ्यैतदिति हारीतः॥ १६॥

हारीतस्त्वृषिर्मन्यते-एतद्नन्तरोक्तं मरणान्तिकप्रायश्चितं मिथ्या न कर्तव्यमिति ॥ १६॥ कृत इत्यत आह—

यो ह्यात्मानं परं वाऽभिमन्यतेऽभिशस्त एव स भवति ॥ १७॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मात् य आत्मनं परं वाडिममन्यते मारयति सोडिभ-शस्त एव भवति ब्रह्महैव भवति। (१)न च पतनियापनोदनं चिकीर्षुः रन्यत् पतनीयं कर्तुमईतीति । हेत्विमधानादिभशस्तवचनाश्चाऽन्ये षामपि मरणान्तिकानां ब्राह्मणविषये निवृत्तिः॥ १७॥ किं तर्हिं तस्य प्रायाश्चित्तमिति ? आह--

एतेनैव विधिनोत्तमादुज्छासाचरेन्नाऽस्याऽस्मिल्लोके प्रसापिनिर्विचते कल्पषं तु निर्हण्यते ॥ १८ ॥

'अधोनाभ्युपरिजान्व' (२८.११.) त्यादि यद्नन्तरोक्तमेतेनैव विधिना । शिष्टं गतम् ॥ १८॥

दारन्यतिकमी खराजिनं बहिलीम परिधाय 'दारन्यति-कमिणे भिक्षा'मिति सप्ताऽगाराणि चरेत्। सा वृत्तिः षण्मासान् ॥ १९॥

(२) यस्तु अन्तरेणव निमित्तं कौमारान् दारान् परित्यजाति स दा-रव्यातिकमी । खरस्य, गर्दभस्याऽजिनं वाहेळीम परिधाय वासित्वा दारव्याति-क्रमिणे भिक्षां दत्तेति सप्तागाराणि भिक्षां चरेत्। (३)कीमारदारपरित्यागिने भिक्षां दत्ते'ति वासिष्ठे । (४)सा बृतिः वण्मासान् । ततः सिद्धिः ॥ ९ ॥

१. न च महापातकस्य ब्रह्महत्या प्रायश्चित्तं भवितुमहतीति. क. पुस्तके.

२. धर्मप्रजादिकमन्तरेण कौमारान् दारान्' इति क. ख. प्.

३. व. घ. कौमारदारव्यतिक्रांमणे. इति. ख. पु. कौमारदारपरित्यागिने. इति, क. पु.

४. वण्मासादुर्भं शुद्धः इति. ग. पु. 'सा वृत्ति'रिस्यादि पृथक्सूत्रं च ॥

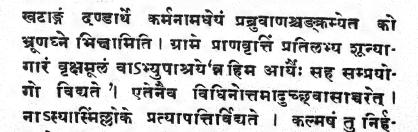
स्त्रियास्तु भर्तुन्यतिकमे कृच्छद्वादशरात्राः भ्यासस्तावन्तं कालम् ॥ २०॥

भर्तुच्यतिकम इति छान्दसो रेफलोपः । व्यतिकमः परित्यागः । या तु स्त्री भर्तारं परित्यज्ञत्यन्तरेण निमित्तं, तस्यास्तावन्तं कालं षणमासान् क्रच्छ्रहादशरात्राभ्यासः प्रायश्चित्तम् ॥ २० ॥

अथ भ्रूषाहा इवाजिनं खराजिनं वा बहिलोंम परि-धाय पुरुषशिरः प्रतीपानार्थमादाय ॥२१॥

इत्यापस्तम्बधमस्त्रवृत्तौ प्रथमप्रश्नेऽष्टाविशी कण्डिका ॥२८॥

2/68/8/80

ण्यते॥ १॥

षडक्षस्य वेदस्याऽध्येता, तदर्थवित, प्रगोगशास्त्रस्य सन्याख्यस्याः र्थवित् कर्मणामनुष्ठाताऽनुष्ठापीयता च ब्राह्मणो भूणः । तथा च बौः धायनः—(१) वेदानां किञ्चिद्धात्य ब्राह्मणः। एकां शास्त्रामधीत्य श्रोः त्रियः। अङ्गाध्यायन् नानः। कल्पाध्याय्वृषिकल्पः। स्त्रप्रवचनाष्यायी भूणः' इति। तं यो हतवान् स भूणहा। सः श्रुनः सरस्य वाऽजिनं बहिळोंमपरिधाय पुरुषस्य यस्यकस्य चिन्मृतस्य शिरः, प्रतीपानार्थम् । प्रतिधात्वधानुवादः (२) उपसर्थय धञ्चमनुष्ये बहुळोमिति बाहुळको दीर्घः। पानमेव प्रतीपानम् । पानग्रहणमुपळक्षणम् । मोजनमिप तत्रैव। सदान्नं दण्डार्थे, सद्वाया अङ्गं सद्वाङ्गमीषादि तदण्डकृत्ये आदाय । 'भ्रणहाऽस्मीत्येवं कर्मनिवः न्धनमात्मनो नामधेयं प्रबुवाणश्चकम्येत इतस्ततश्चरेत्। कापाळिकतन्त्रप्रसिद्धः स्य स्थाङ्गस्य वा ग्रहणम् । मिक्षाचरणकाळे च को भ्रूणको मिक्षां दः

१. बौधा. ए. १. ११. २. पा. सू. ६. ३ १२२.

दातीति चरेत् । चरित्वा प्रामे प्राणवृति प्राणयात्रामात्रं प्रतिलभ्य शून्यागारं वृक्षमूलं वा निवासार्थमभ्युपाश्रयेत्—'न हि म आर्थैः सह सम्प्रयोगो विवत' इत्येवं मन्यमानः । कियन्तं कालमेवं चरितव्यमित्यत आह—एतेनेवेत्यादि । गतम । 'श्रोतियं वा कर्मसमाप्त(२४.२४.)' मित्यत्र यः श्रोतियः (१) प्रभ्यधारी अर्थक्षश्च न भवति अनुष्ठापयिता च न भवति तस्य प्रहणम्॥१॥

यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्तं दोषफलम् ॥ २ ॥

श्रात्रियं इत्वे'त्येवमादिकेऽनुकान्तेऽपि विषये यः प्रमत्तो इन्ति प्रमादे-नाऽबुद्धिपूर्वे इन्ति तस्याऽपि दोषफलं प्राप्तमेव। न तु प्रमादक्कतिमिति दोषाभावः॥ २॥

सह सङ्कल्पेन भूयः ॥ ३॥

सङ्क्ष्येन सह वधे कृते भूगः प्रभूततरं भवति । तेन प्रमादकते लघुप्रा-यिश्वत्तम् , बुद्धिपूर्वे तु गुर्विति । यत्पुनः पूर्वभुक्तं 'दोषवश्व कर्माभि-सन्विपूर्वे कृत्वाऽनीमसीन्धपूर्वे वे(२६.७.)' ति तत्र तेषु प्रायश्चित्तेषु विशेषाभावादिद्मुक्तम् ॥ ३॥

एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु ॥ ४ ॥

अन्येष्वीप हननव्यतिरिक्तेषु दोषवरस कर्मेस एवमेव द्रष्टव्यम् — अबुद्धि-पूर्वे क्रतेऽव्यो दोषः, बुद्धिपूर्वे महानिति ॥ ४॥

तथा पुण्यक्रियासु ॥ ५ ॥

पुण्यिक्रयास्वय्येष एव न्यायः-अबुद्धिपूर्वेऽल्पं फलम्, बुद्धिपूर्वे महिद्दिति।
तद्यथा--ब्राह्मणस्वान्यपद्धय चोरेषु धावत्सु यहच्छया कश्चिच्छूर आगतस्तान् हन्यात्, स्वयमेव वा शूरं हृष्ट्वा चोरा अपहृतानि द्रव्याण्युत्सुच्य पलायरन् तदा शुरस्याऽल्पं पुण्यफलम् । यदा तु बुद्धिपूर्वे स्वयमेव चोरेभ्यः प्रत्याहृत्य स्वानि स्वामिभ्यो ददाति तदा महिद्दिति। एवं स्वभार्याबुद्धा परदारगमनेऽल्पम्, अन्यत्र महिद्दिति॥६॥

परी चार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाऽऽद्दीत ॥ ७ ॥

गुणदोषञ्चानं परीक्षा । तया अर्थः प्रयोजनं यस्य सः । एवंभूतोऽपि ब्राह्मण आयुधं न गृद्धीयात् किं पुनर्हिसार्थं इत्यपिशब्दार्थः ॥ ७ ॥

१. श्रुतिघारी इति, क. पु.

अस्य प्रतिप्रसवः-

यो हिंसार्थमिकान्तं हन्ति मन्युरेव मन्युं स्पृशित न तस्मिन् दोष इति पुराणे॥ ७॥

यस्तु हिंसार्थं मारणार्थमभिकान्तमाभिपतितं हान्ति न तस्मिन् दोषो विद्यतः इति पुराणे श्रुतम् । दोषाभावे हेतुः — यस्मान्मन्युरेव मन्युं स्पृशति न पुनः पुरुषः पुरुषम् । अत्र विसप्नवौधायनौ-

(१)स्वाच्यायिनं कुळे जातं यो हन्यादाततायिनम् । न तेन भ्रणहा स स्यानमन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ इति ।

मनुस्तु-

(२)शस्त्रं द्विजातिभित्राह्यं धर्मो यत्रोपरुद्धते । द्विजातीनां च वर्णानां विष्लवे कालकारिते। आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्घरे॥ स्त्रीविप्राम्यवपत्तौ च व्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥ इति ॥ गौतमः-(३) प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीते'ति ॥ वसिष्ठः--

(४)अग्निदो गरदश्चेव शस्त्रपाणिर्घनापहः। क्षेत्रदारहरश्चेव पडेते ह्याततायिनः॥ आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम्। जिघांसन्तं जिघांसीयाच तेन भ्रूणहा भवेत् ॥' इति ॥ ७ ॥ पतितैरक्रतप्रायश्चित्तैरुत्पादितानां पुत्राणामपि पातित्यमस्तीति प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षमाह-

अथाऽभिशस्ताः समवसाय चरेयुर्धाम्पीमिति सांशिखे-तरेतरयाजका इतरेतराध्यापका मिथो विवाहमानाः ॥८॥

भयशब्दोऽर्थान्तरप्रस्तावं सुचयति । अभिशस्ताः पातिताः । समवसाय चेरयुः । अवसानं गृहम् । समित्येकीभावे । प्रामाद्वहिरेकस्मिन् प्रदेशे गृहाणि करवा चरेयुः । धार्म्यं घरम्यं वस्यमाणं वृत्तामिति । संशित्य सं शितां तीक्ष्णां वृद्धि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । इतरेतरं याजयन्तः। इत रेतरमध्यापयन्तः परस्परं विवाहसम्बन्धं च कुर्वन्तथरेयुः वर्तराह्मिति॥

१. व. घ. ३, १८, बौ. १. १०. १२, २. म. स्मृ. ८. ३४८, ३४९.

३. गौ. ध ७. २५

४. व. घ. ३. १६. १७.

पुत्रान् सन्निष्पाच ब्र्युर्चिप्रजताऽस्मदेवं ह्यस्म-त्स्वार्यास्सम्प्रत्यपत्स्यतेति ॥ ९ ॥

अथ ते पुत्रान् सिंत्रणाय त्र्युः हे पुत्राः अस्मत् अस्मतः । विप्रवृजत् विविधं प्रकर्षेण च स्नेहमुत्मृज्याऽऽयंसमीपं गच्छत । एवं ह्यस्माः अस्माः स्वार्थाः शिष्टाः सम्प्रत्यपत्स्यतः । (१) 'आंशासायां भूतवच्चेति' भविष्यति लुङ् । सकारात्परो यकारोऽपपाठक्छान्दसो चा । सम्प्रतिपत्तिं करिष्यान्ति । अध्याणामप्यतद्भिप्रतं भविष्यति । यस्मादस्माभिरेच पतनीयं कर्माऽज्ञाष्ठितं न भविद्धः । न च पतितेनोत्पादितस्य पातित्यम् , अन्यन्त्वात् ॥ १ ॥

पतदेवापेपादयति —

अथाऽपि न सेन्द्रियः पतति ॥ १०॥

न हि पतितो भवन् सहोन्द्रयेण पतित, पुरुष एव पतित, नेन्द्रियं शुक्लमिति । अथापिशन्दावपि चेत्यस्याऽर्थे ॥ १० ॥ कथं न सेन्द्रियः पततीत्याह—

तदेतेन वेदितव्यमङ्गहीनो ऽपि साङ्गं जनयति ॥ ११ ॥

तदनन्तरोक्तमर्थरूपमेतेन वश्यमाणेन निद्दानेन वेदितव्यम् । चक्षुरा-यज्ञहीनोऽपि साङ्गं चक्षुरादिमन्तं जनयति, एवमधिकारविकलः साधिकारं जनियश्यति । स्त्रिया अपि कारणत्वात् तस्याश्च दोषाभावात् ॥ ११ ॥ दृषयति—

मिथ्यैतदिति हारीतः॥ १२॥

एतदनन्तरोक्तमर्थरूपं मिथ्या न युक्तमिति हारीतो मन्यते ॥ १२ ॥ कुत इत्याह—

द्धियानीस्पर्मा स्त्री भवति॥१३॥

दिधिधीयते यस्यां सा दिधधानी स्थाली। तया सधर्मी सहजी श्री भवति ॥ ततः कि.म्?

यो हि द्धिधान्यामप्रयतं पय आतञ्च्य मन्थति न तेन धर्मकृत्यं क्रियेत एवमशुचि शुक्लं यन्निर्वर्तते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते ॥ १४ ॥

यो हि पुरुषः दिधधान्यां स्थाल्याम्, अप्रयतं श्वाद्यपहतम् , पय आत्ञन्य

१. पा. सू. ३. ३. १३२.

तकाद्यातञ्चनेन संस्कृत्य मन्थित न तेन तदुत्पन्नेन घृतादिना धर्मकृत्यं याः गादिकं क्रियते। एवं पतितसम्बन्धनाऽशुचि शुक्कं स्त्रियां निषिकं शोणि-तेनाकं यन्निर्वर्तते येन रूपेण निष्पद्यते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते शिष्टानाम् । अत्र चा 'शुचि शुक्क' मित्येत 'दथापि न सेन्द्रियः पतती' त्यस्य दूषणम्। न हि वाचानिकेऽर्थे युक्तयः क्रमन्ते। तथा च समानाः यामप्युत्पत्तौ पुत्र एव पताते न दुहिता। यथाऽऽह वासिष्ठः-

(१) पातितोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः। सा हि परगामिनी

तामरिक्थामुपेयात्'। इति ॥ १४ ॥

अभीचारा(२)नुव्याहारावद्युचिकरावपतनीयौ ॥ १५ ॥

अभिचारः एवाऽभीचारः । (३)'उपसर्गस्य धजी'ति दीर्घः । अभीचारः श्येनादिः । अनुव्याहारः शापः । तौ ब्राह्मणविषयेऽपि क्रियमाणावश्चि करावेव, न तु पतनीयौ ॥ १५॥

पतनीयाविति हारीतः॥ १६॥

हारीतस्त ताविप पतनीयाविति मन्यते ॥ १६ ॥

पतनीयवृत्तिस्त्वश्चाचिकराणां द्वादश मासान् द्वाद-शाऽधंमासान् बादश बादशाहान् बादश सप्ताहान् बादश व्यहान् बादश बहान् बादशाहं सप्ताहं व्यहं द्यहमेकाहम् ॥ १७॥

अञ्चिकराणामपि कर्मणां येषामाहत्य प्रायश्चित्तं नोक्तं तेषामपि पः तनीयेषु कर्मसु या वृत्तिः प्रायश्चित्तं सैव प्रायश्चित्तिः। कियन्तं काल-म ? द्वादश मासाचेकाहान्तम् ॥ १७॥

किमविशेषेण सर्वेष्वेचाऽशुचिकरेष्वयं काळावेकल्पः ? नेत्याह--इत्वद्याचिकरानिर्वेषो यथा कर्माभ्यासः॥ १८॥

इत्येषोऽश्चिकरनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासस्तथा वेदितव्यः साजुबन्धेऽभ्यासे च भूयांसं कालम्, विपरीते विपर्यय इति ॥ १८॥ ॥ इत्यापस्तम्बसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रइने एकोनित्रशी कण्डिका ॥ २९ ॥

> इति चाऽऽपस्तम्बधभसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-ज्वलायां प्रथमप्रक्ते दशमः पटलः ॥ १० ॥

अथैकादशः पटलः ॥

'न समावृत्ता वपेरन्' (८. ७.) स्नातस्तु काल' (१०.७.) इत्यादिषु प्रसकस्य स्नानस्य कालमाह--

विद्यया स्नातीत्येके ॥ १ ॥

वेदविद्या विद्या । तया सम्पन्नः स्नानं कुर्योदित्येके मग्यन्ते । मनुर-त्याह--

(१)वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् । अविष्ठुतब्रह्मचर्यां गृहस्थाश्रममावसेत्'॥ इति ॥ १॥ तथा व्रतेनाऽष्टाचत्वारिंदात्परीमाणेन ॥ २॥

परिमाणमेव परीमाणम् । छान्दस्तो दीर्घः । अष्टाचत्वारिंशद्यहणं (२)'पादूनम्, अर्धेने' (२.१३,१४.) त्यादिपूर्वोक्तस्याप्युपलक्षणम् । अष्टाचः लारिंशदादिपरिमाणेन व्रतेन (३)वा सम्पन्नः स्नायात् असम्पन्नोऽपि विद्यया॥ २॥

विद्या व्रतेन चेत्येके ॥ ३ ॥

विद्यति तृतीयैकवचनस्याकारस्य(४) 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना लुक्। विद्यया वृतेन चोभाभ्यां सम्पन्नः स्नायादित्येके मन्यते । एवं च (५)वेदमधीत्य स्नास्य' न्नित्यत्र वेदमधीत्येत्युपलक्षणम् । अत्र याञ्च-वहक्यः—

> (६)वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्यमयमेव वा। अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्रहेत् ॥' इति ।

^{9.} म. स्प्र. ३. २.

२. पादूनम्, अर्धेन, त्रिभिर्वां इत्येतेषां पूर्वे।क्तानामुगळक्षणम् । इति. क. पु.

३. अथ ब्रह्मचर्यविधिः' इत्यारभ्य प्रपिश्चतेन सिमदाधानिभक्षाचरणगन्धादिवर्जनादि-रूपेण । अस्ति च तेषु व्रतशब्दः 'यथा व्रतेषु समर्थः स्याद्यानि वक्ष्यामः'' इति । इह तु समुदायाभिप्रायमेकवचनम् । तेन वा व्रतेन सम्पन्नस्स्नायात् । असम्पन्नोऽपि विद्यया । 'चत्वारि वेदवतानी' त्येषां तु प्रहणमत्र नाऽऽशङ्कनीयम् । यथोक्तं विश्वरूपे । इत्यधिकः पाठो ग. पु.

४. पा. सू. ७. १., २९. े ५. आप गृ. १२. १. ६. आज्ञ. स्मृ. १. ५२.

* अत्र व्रतशब्देनाऽग्नीन्धनभैक्षाचरणाद्यो ब्रह्मचारिधर्मा उच्यते । तेषु हि कालपरिमाणस्य श्रुतत्वात् पारं नीत्वेति युज्यते । दृश्यते च तेषु व्रतशब्दः । 'यथा व्रतेषु समर्थस्स्याद्यानि वक्ष्याम इति । न तु साविष्ठयादीनि वेदवतान्युच्यन्ते । तेषां तत्तत्वत्र्यदेशाध्ययनशेषतया त-दभावेऽभावाद्वेदं व्रतानि वेति विकल्पानुपपत्तेः । अतः कालविशे-षाविच्छन्नानि व्रतानि वेदमुभयं वा पारं नीत्वेत्थः * ॥ ३॥

तेषु सर्वेषु स्नातकवद्वृत्तिः॥ ४॥

विद्यास्नातको व्रतस्नातक उभयस्नातक इति त्रयः स्नातका उकाः
तेषु सर्वेषु स्नातकवत् 'तद्ईती'ति वितः । स्नातकार्हा वृत्तिः पृजा(१)यत्राऽस्मा अपाचिति' मित्यादिः कार्या । न तु व्रतस्नातके न्यूना, उभयस्नातकेऽधिकेति ॥ ४ ॥

यद्यव्येवं तथाऽपि पूजयितुः फलविशेषोऽस्तीत्याह--

समाधिविशोषाच्छुतिविशेषाच पूजायां फलविशेषः ॥५॥

कर्तव्येषु कर्मस्ववधानं समाधिः । श्रुतिः श्रुतम् ॥ ५ ॥

अथ स्नातकवतानि ॥ ६ ॥

इत उत्तरं स्नातकवतान्यधिकतानि वेदितव्यानि । यद्यपि वश्यमाणे-षु कानिचित् साधारणान्यपि भवन्ति तथाऽपि भूम्ना स्नातकव्रतान्य-धिकियन्ते ॥ ६ ॥

पूर्वेण ग्रामानिष्क्रमणप्रवेशनानि शीलयेदुत्तरेण वा ।७।

यदा ग्रामानिष्कामित ग्रामं वा प्रविद्यति तदा पूर्वेण द्वारेणोत्तरेण वा कुर्यात्, न द्वारान्तरेण । शील्येदिति वचनाद्यहच्छया द्वारान्तरेण निष्क्रमणप्रवेदानयोरपि न प्रायश्चितम् ॥ ७ ॥

सन्ध्योश्च बहिर्यामादासनै वाग्वतश्च ॥ ८॥

अहोरात्रयोः सन्धानं सन्धः। तौ च द्वौ-सायं प्रातश्च । (२)सज्यो-तिष्याज्योतिषोऽदर्शनात्' इति मौतमः । तयोस्सन्ध्ययोर्गमाद्विहरासीत ।

श्रतिच्चन्हान्तर्गतो भोगोऽधिकपाठतया परिगणितः ख. पुस्तके । ग. पुस्तके
 नाार्स्त पाठः । अन्यत्र तु यथायथमस्ति ।

१. आप. गृ. १३. २.

२. गी. २. ११, 'सज्योतिषि' इत्यादि 'गौतम' इत्यन्तं नास्ति छ. पु.

(प.१०)क.३०.

वाग्यतश्च भवेत्। मनुः पुनराह—

(१)पूर्वी सन्ध्यां जपंहितष्ठेत सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमां तु समासीत सम्यगृक्षविभावनात् ॥' इति

(२) तिष्ठेत् पूर्वामास्रीतोत्तराम्, इति गौतमः। एते ब्रह्मचारिविषये। स्नातके आसनस्य वाङ्निमनस्य चाऽत्र विधानात्।

अन्ये तु-आसनग्रहणं स्थानस्याऽप्युपलणम्, वाग्यमश्च लौकिक्या वाचो निवृत्तिः, न सावित्रीजपस्योति वर्णयन्ति ॥ म ॥ बहिताग्निविषयेऽस्याऽपवादः—

विप्रतिषेषे श्रुतिलक्षणं बलीयः ॥ ९ ॥

विरोधो निप्रतिषेधः अग्निहोत्रिणो बहिरासनमग्निहोत्रहोमश्च विरु ध्येते। तथा च श्रूयते-'समुद्रो वा एव यदहो रात्रः, तस्यैते गाथे तीर्थे यत्सन्धी तस्मात् सन्धौ होतव्यम्" इति । तत्र श्रुतिलक्षणमग्निहोत्रमेव कर्तव्यम्, न स्मार्त्ते बाहिरासनम् । तस्य कल्प्यमृळःवादितरस्य च क्ल्यमूळत्वादित । (३)जैमिनिरत्याह--(४)विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानामिति ॥६॥

सर्वान्रागान्वासिस वर्जयेत् ॥ १० ॥

कुसुम्भादयस्त्रवें रागाः वासासि वर्जनीयाः, न केनाचेद्रकं वासो बिभृयादिति॥ १०॥

कृष्णं च स्वाभाविकम् ॥ ११ ॥ यश्च स्वभावतः कृष्णं कम्बलादि तदपि न वसीत ॥ ११ ॥ अनुद्वासि वासो वसीत ॥ १२ ॥

उद्भासनशीलमुद्भासि उत्बणम् । ततोऽन्यदनूद्भासि । छान्दसो दीर्घः । एवंभूतं वासा वसीत आच्छादयेत् ॥ १२ ॥

अप्रतिकृष्टं च शक्तिविषये ॥ १३ ॥

प्रतिकृष्टं निकृष्टं जीणे मलवत् स्थूलं च । ताद्वेपरीतमप्रतिकृष्टम् । ताद्वां च वासो वसीत शकौ सत्याम् ॥ १३ ॥

१. म. स्मृ. २. १०१

२. गौ. घ. २. ११.

३. इत्यादि नास्ति. छ. पु.

४. जै सू १. ३. ३.

दिया च शिरसः प्रावरणं वर्जयेन्सूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्य ॥ १४॥

चकारः पूर्वापेक्षया समुचयार्थः । दिवा शिरसः प्रावरणं पटादिना न कुर्यात् । किमविदेषेण ? नत्याह —मूत्रपुरीषयोः कर्म क्रियां परिहाप्य वर्जयित्वा ॥ १४ ॥

शिरस्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्यात् भूम्यां किञ्चिदन्तर्धाय॥

दिवा रात्रों च मूत्रपुरीष कुर्वन् शिरः प्राष्ट्रत्य कुर्यात् । भूम्यां किश्विदन्तः घाँय तृणादिकम्, न साक्षात् भूम्यामेव । इह कामचारे प्राप्ते 'दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जये' दित्युक्तम् । तस्य पर्युदासः कृतः-'मूत्रपुरीः षयोः कर्म परिहाप्ये' ति । तत्र मृत्रपुरीषकाले स पव कामचारः स्थि-तः । अत आरभ्यते-शिरस्तु प्रावृत्येति । एवं तहींदमेवाऽस्तु । न प्वंः पर्युदासः । सोऽप्यवश्यं कर्तव्यः । अन्यथा 'शिरस्तु प्रावृत्ये'त्यस्य रात्रो चरितार्थत्वात् दिवा प्रतिषेध पव स्यात् । गौतमस्तु रात्रौ सदैव प्रावरणमाह(१) 'न प्रावृत्य शिरोऽहिन पर्यटेत् , प्रावृत्य रात्रौ, मृत्रोच्चारे चे'ति ॥ १५ ॥

छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत्॥ १६॥

'न चोपजीव्यच्छायास्वि'ति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् यस्यां पथिकाः दयो विश्राम्यन्ति सा गृह्यते । तेन छत्रच्छायादेरप्रतिषेधः मेघच्छा-याया अप्यप्रतिषेधः, अवर्जनीयत्वात् ॥ १६ ॥

स्वां तु छायामवमेहेत् ॥ १७॥

छान्दसस्तुगमावः । द्वितायाश्चतेः प्रतिशब्दाध्याहारः । अवमेहनं मृत्रकर्म । अनुपत्तिव्यत्वान्नायं पूर्वस्य प्रतिषेधस्य विषय इति प्रतिप्रसः वोऽयं न भवति । तेन स्रति सम्भवे स्वामेन छायां प्रत्यवमेढन्यम् ॥१९॥ (२) न स्रोपानन्मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ १८॥ कृष्टे ॥ १९॥ पथि ॥२०॥ अप्सु च ॥२१॥ तथा(३)ष्टेवनमेथुनयोः कर्मान

१. गौ. घ. ९. ३५, ३६, ३७.

२. एतदादि 'कर्म वर्जये'दित्यन्तंमेकसूत्रतया परिगणितं ख. पुस्तके । सूत्रद्वादश-कतया छेदः कृतः क॰ पु॰ ३ धीवन इति. ख. पु.

८ प्सु वर्जयेत् ॥२२॥ अग्निमादित्यमपो ब्राह्मणं गा देव-ताश्चाऽभिमुखो मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ २३ ॥

स्पष्टानि चत्वारि । हेवनमास्य क्षेत्मादीनामुत्सर्गः । देवताः देवताः प्रतिमाः ॥ १८-२३॥

अइमानं लोष्टमाद्रीनोषधिवनस्पतीन्ध्वीनाच्छिच मूत्रपुरीषयोः शुन्धने वर्जयेत् ॥ २४॥

फ्लपाकावसाना ओषघयः। ये पुष्पैविना फलान्ति ते वनस्पतयः। 'आर्द्रा' निति वचनात् शुष्केषु न दोषः । 'ऊर्ध्वा'निति वचनाद्वातादिः निमित्तेन भग्नेषु न दोषः । 'एतैरइमादिभिमृत्रपुरीषयोक्षोधनं न कुर्यात् ॥

अग्निमादित्यमपो ब्राह्मणं गा देवताद्वारं प्रति पादं च शासिविषयं नाऽभिष्रसारयीत ॥ २५॥

शक्तौ सत्यां अग्न्यादीन्त्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥ २५ ॥ अथाऽप्युदाहरन्ति ॥ २६ ॥

॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे प्रथमप्रदेने त्रिशी कण्डिका ॥ ३०॥

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत्तोच्चरेद्विवामुखः। उदर्मुखो मूत्रं कुर्यात्प्रत्यक्वादावनेजनमिति॥ १॥ उच्चारः पुरीषकर्म । पादावनेजनं पादप्रक्षालनम् । भोजनादिषु चतः स्रो नियम्यन्ते। मनुस्तु-

(१) आयुष्यं प्राङ्मुखो भुक्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क(२) ऋतं भुङ्के उदङ्मुखः'॥ इति। याञ्चल्वश्च-

(३)'दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थत्रह्मसूत्र उदङ्मुखः। कुर्यान्मृत्रपुरीष तु रात्री चेदक्षिणामुखः ॥' इति ॥ १॥ आराच्चाऽऽवसथान्म्त्रपुरीषे कुर्यादाक्षिणां दिशं दक्षिणापरां वा ॥ २ ॥

१, म. स्मृ. २, ५२. २. ऋतं सत्ये, तत्फलमिच्छन् । ३. या. स्मृ. १. १६.

आवसथो गृहम् । तस्य दूरतो मूत्रपुरीषे कुर्यात्, दक्षिणौ दिशम्। द्विः तीयानिर्देशादिभिनिष्कस्यति गम्यते । दक्षिणापरा नैर्कती ॥ २ ॥

अस्तमितं च बहिर्यामादारादावसथादा मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ ३॥

अस्तमित आदित्ये वीहर्मामान्मूत्रपुरीमे न कुर्यात्। तथा अन्तर्मामेऽपि गृहस्य दूरतो न कुर्यात् । रष्टार्थोऽयं प्रतिषेधश्चोरव्यात्रादिशङ्कया । निर्भय देशे नाऽस्ति दोषः ॥ ३ ॥

देवताभिधानं चाऽप्रयतः॥४॥

देवतानामग्न्यादीनामभिधानं चाऽप्रयतस्सन् वर्जयेत् । (१)अपिधानामिः त्यपि पाठ पष पवार्थः ॥ ४ ॥

परुषं चोभयोर्देवतानां राज्ञश्च ॥ ५ ॥

देवतानां राज्ञश्चेत्युमयोः । राइयपेक्षया द्विचचनम् । परुषं निन्दां वर्जयेत्॥ ५॥

ब्राह्मणस्य गोरिति पदोपस्पर्शनं वर्जयेत्॥ ६ ॥

ब्राह्मणं गां च पादेन नोपस्पृशेत् । इतिशब्दः प्रकारे । तेन विद्यावयो-वृद्धानामब्राह्मणानामीप वर्जनम् ॥॥ ६॥

हस्तेन चाऽकारणात्॥ ७॥

कारणमभ्यञ्जकण्ड्यनादि । तेन विना हस्तेनाऽप्युपस्पर्शनं वर्जयेत पूर्वोक्तानाम्॥ ७॥

गोर्दचिणानां क्रमार्घाश्च परीवादान्वर्जयेत् ॥ ८ ॥

गोरदक्षिणाया अपि दक्षिणानामगवामपि हिरण्यादीनां कुमार्थाः कन्यायाश्च दोषान् सतोऽपि न कथेयत्। अध्यात्मप्रकरणे योगाङ्गतया परीवादः प्रतिषिद्धः । अनन्तरं च वश्यति(२) 'कोधादींश्च भृतदाहीयान् वर्जयेदिति । इदं तु वचनं गवादिषु प्रायश्चित्तातिरेकार्थम् ॥ ८ ॥

स्पृहर्ती च गां नाऽऽचचीत ॥ ९॥

स्पृह्तीं सस्यधान्यादिकं भक्षयन्तीं गां स्वामिने न ब्र्यात्॥ ९॥ संसुष्टां च वत्सेनाऽनिमित्ते ॥ १० ॥

१ अपिधानमित्यपाठः । एष एवार्थः इति ख. ग.पु. २. आप. ध. ३१. २३. आप० घ० २२

या च गौर्वत्सेन संस्छते तामि न ब्रूयादानामिते-इयं ते गौर्वत्से-न पाँयत इति । 'अनिमित्ते' इति वचनात्(१) 'यस्य हविषे वत्सा अ-पाकृता धयेयु'रित्यादिके निमित्ते सति वक्तुर्नास्ति दोषः ॥ १०॥ नाऽघेनुमधेनुरिति ब्रयात्। घेनुभव्येत्येव ब्रयात् ॥ ११ ॥

या च गौरधेतुः पयस्विनी भवति तामप्यधेतुरिति न ब्र्यात् ॥११॥ किं तर्हि घेनुभन्यत्येव ब्रूयात्—भविष्यन्ती घेनुषेतुभन्या। 'घेनोर्भन्यायां (मुम् वक्तव्य) इति मुम् न भवति । च्व्यग्तत्वेनाऽव्ययत्वातः । वक्तव्यत्वे च सित शब्दानियमोऽयम्। न पुनरधेनुदर्शन एवं वक्तव्यम्॥१२॥

(२) न भद्रं भद्रमिति बूघात् ॥ १३ ॥

यत् भद्रं तत् भद्रामिति न त्र्यात् ॥ १३॥ किं तु ?

पुण्यं प्रशास्तमित्येव ब्रूयात्॥ १४॥

पुण्यं प्रशास्तीमत्यनयोरन्यतरेण शब्देन ब्रूयात् । प्रशास्तं प्रशास्तम्। छान्दसो दीर्घः ॥ १४॥

(३) वत्सतन्तीं च नोपरि गच्छेत्॥ १५॥

वत्सानां बन्धरज्जुर्वत्सतन्ता । तस्या उपरि न गच्छेत् तां न लङ्घयेत् । वन त्सग्रहणं गोजातेरुपलक्षणम् ॥ १५ ॥

प्रेङ्गावन्तरेण च नाऽतीयात् ॥॥१६॥

प्रेङ्का डोलास्तम्मा । तोरणस्तम्भावित्यन्ये । तावन्तरेण नाऽतीयात्—त-योर्मध्ये न गच्छेत् ॥ १६ ॥

नाऽसौ मे सपत्न इति ब्रूयात् यद्यसौ मे सपत्न इति ब्यात् दिषन्तं भ्रातृब्यं जनयेत् ॥ १७ ॥

असी देवदत्तों में सपत्न इति न ब्रूयात् सदिस। किं कारणम्? यद्यसौ मे सपत्न इति ब्रूयात् , द्विषन्तं. क्रियाशब्दोऽयम् , विद्विषाणं श्रातृब्धं सपत्नं जनयेत् 'व्यन् सपःने' इति भ्रातृशब्दे व्यन् प्रत्ययः। एवं ह्युक्ते स मन्यत - नाडकस्माद्यं बूते नूनमस्य माये द्वेषो वर्तत इति । ततस्र तत्प्र-तीकारार्धे यतमानस्सपत्न एव जायते इति ॥ १७॥

१. आप. श्री. ९. १. २३. र. म. स्मृ. ४. १३९. ३ म. स्मृ. ४. ३८.

नेन्द्रधनुरिति परस्यै प्रव्रयात् ॥१८॥

इन्द्रधनुराकाशे पश्यन् परस्मै तेन शब्देन न व्यात्। वक्तव्यं मणिधनुरिति ब्रूयात् । गौतमीये (१) दर्शनात् ॥ १८ ॥

न पततः सञ्जजीत ॥ १६ ॥

पततः पश्चिणः सङ्घीभूय स्थितान सबक्षीत न गणयेत्--इयन्त एत इति । अपर आह--'पुण्यक्षयेण स्वर्गात्यततः सुकृतिनः परस्मै न सञ्च-क्षीत-ज्योतींषि पतन्तीति न कथयेत्॥१९॥

उद्यन्तमस्तं यस्तं चाड्डिद्तियंदर्शने वर्जयेत ॥ २०॥ उदयसमये अस्तमयसमये वा आदित्यं न प्रश्वेत ।

(२)मजुस्त-

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नाऽस्तं यन्तं कद्वाचन । नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नमसो गतम् ॥' इति ॥ २० ॥

दिवाऽऽदित्यः सत्वानि गोपायति नक्तं चन्द्रमाः। तस्मादमावास्यायां निजायां स्वाधीय आत्मनो गुप्तिमि-च्छेत् प्रायत्यब्रह्मचर्यकाले चर्पया च ॥ २१ ॥

दिवा अहानि । आदित्यः सत्वानि गोपायति प्राणिनो रक्षति, आलोकदा-नेन । नक्तं रात्री चन्द्रमाः । तस्माद्मावास्यायां निशायां रात्री स्वाधीयः। वकाः रइछान्दसः । अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । बाढतरं भृशतरं आत्मना गुप्ति रक्षणिमच्छेत् । केन प्रकारेण ? प्रायत्यब्रह्मचर्यास्यां काले चर्यया च । अयं तावदर्थानुरूपः पाठः। अधीयमानस्तु प्रमादर्खान्दस्रो वा । प्रयतस्य भावः प्रायत्यं नित्यप्रायत्यादधिकेन प्रायत्येन स्नानादिजेन । ब्रह्मचर्येण मैथनत्यागेन । काले कृतया चर्यया देवार्चनजपादिकया च ॥२१॥

कस्मात्वनरस्यां रात्रौ चन्द्रमा न गोपायतीत्याह-

सह होतां राजि सुर्वाचन्द्रमसी वसतः ॥ २२ ॥ एतां रात्रिम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वामेतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ सह वसतः। न च सर्येण सह वसतश्चन्द्रमसः प्रकाशोऽस्ति ॥ २२ ॥

न कुसृत्या ग्रामं प्रविदेति ॥ २३ ॥

कुसृतिः कुमार्गः । तथा प्रामं न प्रविशेत् ॥ २३॥

यदि प्रविशे 'स्नमो रुद्राय वास्तोष्पतय' इत्येतामुचं जपेदन्यां वा रौद्रीम् ॥ २३ ॥

यदि गत्यन्तराभावात् प्रविशेत(१) 'नमो रुद्राये' त्यादिकामृचं जवेत् । अन्यां वा रोद्रोम्(२) 'इमां रुद्राय तवस'इद्यादिकाम् । अत्र वाजसनेयगृह्ये— (३)'वनं प्रवेक्ष्यन्न सन्त्रयते 'नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा सम्पारये' ति । पन्थानमारोक्ष्यन्न सन्त्रयते 'नमो रुद्राय पाथेषदे स्वास्ति मा सम्पारये'ति । अपः प्रवेक्ष्यन्न सुमन्त्रयते — 'नमो रुद्रायाऽण्सुषदे स्वास्ति मा सम्पारये'ति । तस्माद्यातिश्चन कर्म कुवन् स्यात् सर्वे 'नमो रुद्राये' त्येव कुर्यात् 'सर्वो ह्याय रुद्ध दिन अतेरिति । भारद्वाजगृह्येऽण्यस्मिन्वषये कियानेव भेदः ॥ २४ ॥

नाऽब्राह्मणायोचिछष्टं प्रयच्छेत्॥ २५॥

अब्रह्मणः शुद्रः । (४)'न शुद्रायोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा द्या'दिति वा सिष्ठे दर्शनात् । तस्मा उच्छिष्टं न प्रयच्छे'दित्यनाश्चितविषयम् ॥२५॥ यदि प्रयच्छेद्दन्तान् स्कुप्तवा तास्मिन्नवधाय प्रयच्छेत्॥२६॥

इदमाश्रितविषयम् । दन्ताञ्चलेन स्कुप्त्वा विलिख्य तन्मलं तिस्मन्तुः चिछ्छेऽवधाय प्रयच्छेत् । 'स्कुप्त्वे'ति स्कुम्नातेः क्त्वाप्रत्यये छान्दसं भ-कारस्य चर्त्वम् । स्कुनोतेवी पकार उपजनः ॥ २६ ॥

कोघादींश्च भूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेत्॥ २७॥

कोधादयो भूतदाहीया अध्यातमपटले(२२.५) ब्याख्याताः । तद्ववनं योगि विषयामित्ययोगिनोऽपि स्तातकस्य कोधादिनिवृत्यर्थामिदं वचनम् । इदमेव तर्द्धभयार्थमस्तु—योग्यर्थमयोग्यर्थं च । एवं सिद्धे तद्वचनं को धादिवर्जनस्य योगाङ्गत्वप्रतिपादनार्थम् । तेनं कोधाद्यनुष्ठाने योगसि- द्विनं भवति । न पुनः स्नातकवतलोपप्रायश्चितामिति ॥ २७ ॥ ॥ इत्यापस्तम्बधमसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने एकत्रिंशी कण्डिका ॥ ३१ ॥

१. ब्रा. ३. ७. ९. नमी रुद्राय वास्तीष्वतये । आयने विद्रवणे । उद्यायने यस्प-रायणे । आवर्तने निवर्तने । यो गोपायति तर्णे हुवे ॥ इति समझा ऋक् ॥

२. 'इमार्ण' रुद्राय तबसे कपार्दने क्षयद्वीराय' इतिरुद्राध्यायगता (ते ०सं०४.५.९०) ३ पार. गृ. ३. १५. ११. ४. व. ध. १८ १४.

प्रवचनयुक्तो वर्षा शरदं मैथुनं वर्जयेत् ॥ १॥
प्रवचनमध्यापनम् । तेन युक्तो वर्षां ध शरि च मैथुनं वर्जयेत ऋताविषाश॥
मिथुनीभृष च न तथा सह सर्वी रात्रिं शर्थात ॥ २॥
भिथुनीभृष मैथुनं कृत्वा तया भार्यथा सह तां रात्रिं सर्वां न शर्थात ॥ २॥

शयानश्चाऽध्यापनं वर्जयेत् ॥ ३॥

दिवा नक्तं च शयानस्याऽध्यापनप्रतिषेधः। स्वयं तु धारणार्थमधीः यानस्य न दोषः॥ ३॥

न च तस्यां शय्यायामध्यापयेयस्यां शयीत ॥ ४॥

यस्यां **राज्यायां भार्यया सह** शयीत रात्रौ तस्यां श्रज्यायामासीनोऽपि नाऽध्यावयेत् ॥ ४ ॥

अनाविःस्रगनुक्षेपणस्स्यात् ॥ ५ ॥ आविर्भूते प्रकाशिते स्नगनुरुग्ने यस्य प्वंभूतो न स्यात् । णत्वं पूर्ववत्॥

सदा निशायां दारं प्रत्यलङ्क्कर्वीत ॥ ६ ॥
'दारं प्रती'ति वचनादुपगमनार्थमलङ्करणम् । तेन भार्याया अशक्त्यादिना उपगमनायोग्यत्वे नाऽयं नियमः ॥ ६ ॥

सशिरा वमजनमप्सु वर्जधेत ॥ ७॥

वमञ्जनमवमञ्जनम् । 'वष्टि वागुरिरहलोपमवाष्योरुपसर्गयो' रि-त्यकारलोपः । तस्विशरा वर्जयेत् । सह शिरसा स्नानं न कुर्यात् । अवगा-हनविधयः सर्वे स्नातकव्यतिरिक्ते चरितार्थाः, नैमिचिकाश्च । स्नात-कस्य तु नित्यस्नानमवगाहनक्षपं न भवतीत्याचार्यस्य पक्षः॥ ७ ॥

अस्तामिते च स्नानम् ॥ ८॥

अस्तमिते आदित्ये सर्वप्रकारं स्नानं वर्जयेत् ॥ ८॥

पालाशमासनं पादुके दन्तप्रक्षालनामिति च वर्जयेत्॥९॥

पालाशमासनादि वर्जयेतः । दन्तप्रक्षालनं दन्तकाष्ठम् । इतिशब्दः प्रकारे । तेनाऽन्यदिष गृहोपकरणं पालाशं वर्जयेत् ॥ ६ ॥

स्तुति च गुरोस्समचं यथा सुस्नातानिति ॥ १०॥

'सुस्तात' मित्यादिकां च स्तुति गुरोस्सिन्निचौ वर्जयेत्॥ १०॥ आ निद्याचा जागरणम् ॥ ११॥

निशा रात्रेर्मध्यमो भागः । आ तस्मात् जागृयात् न स्वप्यात् ॥११॥ अनध्यायो निशायामन्यत्र धर्मोपदेशाच्छिष्ठध्येभयः॥१२॥

निशायामनध्यायः अध्ययनमध्यापनं च न कुर्यात् । शिष्येभ्यस्तु धर्मोः पदेशोऽनुशायते ॥ १२ ॥

मनसा वा स्वथम् ॥ १३॥

निशायामनध्यायस्य प्रतिप्रसवः-मनसा वा स्वयं चिन्तयेदिति ।१३। ऊर्ध्वमर्धरात्राद्ध्यापनम् ॥ १४ ॥

अयमपि प्रतिप्रसवः। निशायामपि षोडश्या नाडिकाया आरभ्याः ध्यापनं भवतीति॥ १४॥

नाऽपररात्रमुत्थायाऽनध्याय इति संविद्योत्॥ १५॥

रात्रेस्तृतीयो भागोऽपरात्रः। ऊर्ध्वमर्थरात्रादुत्थायाऽध्यापयन्नपरात्रे न संविशेत् न शर्यात । यद्यीप तस्मिन्नष्टम्यादिरनध्यायः प्राप्ता भवति । कि पुनः स्वाध्याये । तथा च मद्यः—

(१)'न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माऽर्धात्य पुनः स्वपेत् ।' इति ॥१५॥

(२)काममपइज्ञायीत ॥ १६ ॥

अनेन स्तम्माद्यपाश्रयणेनाऽऽसीनस्य स्वापोऽनुशायते । श्रिञ्सेवा-याम् । तत्र रेफळोपरछान्दसः । तथा शकारस्य द्विर्वचनम् ॥ १६ ॥

मनसा वाडघीघीत॥ १७॥

अयमप्यूर्ध्वमर्धरात्रादुत्थायाऽध्यापयतोऽनध्यायप्राप्तावेवोच्यते। म-नसा प्राप्तं प्रदेशमधीयीत स्वयं चिन्तयेत्। उपाश्चित्य वा स्वप्यात् ॥१७॥

श्चद्रान् श्चद्राचारितांश्च देशात्र सेवेत ॥ १८॥

श्रुद्रानरुपकान् पुरुषान्न सेवेत । श्रुद्रौर्निषादादि मिरिचिष्ठितांश्च देशात्र सेवेत ॥ १८ ॥

सभास्समाजांश्च ॥ १९॥

सभास्समाजाश्र व्याख्याताः । ताम्न संवेत ॥ १९ ॥
समाजं चेद्गच्छेत्प्रदाचिणीकृत्याऽपेयात् ॥ १० ॥
यद्यर्थात् समाजं गच्छेत् तं प्रदक्षिणीकृत्याऽपेयादपगच्छेत् ॥ २० ॥
नगरप्रवेद्यानानि च वर्जयेत् ॥ २१ ॥

बहुवचननिर्देशात बहुकृत्वो नगरं न प्रवेष्टव्यम् । यदाकदाचिद्याः दिच्छके प्रवेशे न प्रायाश्चित्तम् ॥ २१ ॥

प्रइनं च न वित्रूयात्॥ २२॥

विविच्य वचनं विवचनं निर्णयः। पृष्टमर्थं न विविच्य ब्र्यादिदः मित्थामिति । दुर्निक्रपार्थविषयमिदम् ॥ २२ ॥

अथाऽप्युदाहरान्ति ॥ २३ ॥

अपि चाऽस्मिन्नर्थे श्लोकमुदाहरन्ति ॥ २३ ॥

मूलं तूलं वृहति दुर्विचक्तुः प्रजां पशुनायतनं हिनास्ति । धर्मप्रहाद न कुमालनाय रुद्न् ह मृत्युव्युवाच प्रहनम् । इति ॥ २४ ॥

दुर्निक्षपमर्थं सहसा निर्णाय यो दुर्विविक्त अन्यथा वर्णयति स दुर्ग्विका । तस्य दुर्विवन्तुस्तदेव दुर्वचनमेव मूलं त्लं च गृहति । मूलं पितृधनम् । त्लमागामिनी सम्पत् । तदुमयमपि गृहति उत्पादयति । दन्तेष्ठियो वकारः।िकमेतावदेव ? न, प्रजां पुत्रादिकाम् । पश्न गवादिकान् । आयतनं गृहं च हिनस्ति । अतो दुर्वचनसम्भवात् प्रश्नमात्रमेव न विव्यादिति। अत्रेतिहासः-कस्यिचहर्षधमप्रहादः कुमालनश्चेति हो शिष्यावास्ताम् । तो कदाचिदरण्यान्महान्तो समिद्धारावाहृत्य श्रमा(१)दृदृष्टिपूत प्रवाचार्यगृहे प्राक्षिपताम् । तयोरेकेनाऽऽकान्त आचार्यस्य शिशुः पुत्रो मृतः । ततः शिष्यावाहृयाऽऽचार्यः पप्रच्छ-केनायं मारित हित । तावुभाविष न मयत्यूचतुः । तथा पिततस्य परित्यागमदुष्टस्य परित्रहं कर्तुमशः क्नुवन्नृषिमृत्युमाहृय पप्रच्छ—केनायं व्यापादित हित । ततो भ्रमसङ्कः हे पिततो मृत्यूहदन्नेव प्रश्नं ब्युवाच विविच्य कथितवान्। कथम् ? हे भ्रम्तहाद न कुमालनाय । षष्ठ्रवर्थे चतुर्था । कुमानलस्य नेदं पतनीयमिति ।

१, दृष्टिपथ एव इति ख. पु.

धमंत्रहाद त्वयेदं कृतमिति वक्तव्ये इतरस्य नाऽस्तीत्युक्तम् । तथा पीतरस्यास्तीत्यर्थाद्गम्यते : शीत हदन् ह व्युवाचेति । हशब्द ऐतिह्या त्वद्योतनार्थः । प्रहादशब्दे हकारात्परो रेफरछान्दसः ॥ २४ ॥

गार्दभं यानमारोहणे विषमारोहणाव-रोहणानि च वर्जयेत्॥ २५॥

गर्दभयुक्तं यानं गार्दभं शकटादि । आरोहणे वर्जयेत् नाऽऽरोहेत् । तथा विषमेषु निम्नोम्नतेष्वारोहणमवरोहणं च वर्जयेत् । उन्नतेष्वारोहणं निः म्नेष्ववरोहणम् ॥ २५॥

बाहुभ्यां च नदीतरणम् ॥ २६॥

तरणं तरः। बाहुभ्यां च नद्यास्तरणं वर्जयेत् । 'बाहुभ्यां' मिति वः चनात् प्लवादिना न दोषः॥ २६॥

नावं च सांदायिकीम् ॥ २७ ॥

भिद्यते न वेति संशयमापन्ना सांशायिकी नौः। जीणी नावं वर्जयेत्। 'नावा' मिति षष्ठयन्तपाठे नावां मध्ये सांशयिकीं नावं वर्जयेत्॥ २७॥

तृणच्छेदनलोष्टविमद्निष्ठेवनानि चाऽकारणात्॥ २८॥

तृणच्छेदनादि नाऽकारणाद्वर्जयेत् न कुर्यात् । तृणच्छेदनस्याऽग्नि ज्वलनादि कारणम् । ष्टेवनस्य कारणं प्रतिदयायादि । इतरच मृग्यम् ॥

यचाऽन्यत्परिचक्षते यच्चाऽन्यत्परिचचते ॥ २९ ॥

यबाऽन्यदेवं युक्तमाचार्याः परिचक्षते वर्जयन्ति तद्प्यक्षक्रीडादि वर्ज-येत् । द्विरुक्तिः प्रश्नपरिसमाप्तिकृता ॥ २९ ॥

॥ इत्यापस्तम्बर्घमसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने द्वात्रिशी कण्डिका ॥ ३२ ॥

इत्यापस्तम्बधंमैसूत्रवृत्तावुज्वलायामेकादशः पटलः ॥

॥ समासः प्रथमः पइनः॥

॥ औः ॥ **आ**पस्तम्बधर्मसुत्रे उज्वलोपेते

अथ द्वितीयः प्रश्नः ॥

पाणिग्रहणाद्घि गृहमेधिनोर्वतम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन् प्रश्न आद्ययोः पटलयोः प्रायेण ब्रह्मचारिणो धर्मा उक्ताः। इतरेष्वष्टसु सर्वाश्रमाणाम्। एकादशे समावृत्तस्य। इदानीं पाणिप्रहणाः दारम्य कर्तष्यानि कर्माण्युच्यन्ते। पाणिर्यस्मि(१) ब्रह्मने गृह्यते तत्याः णिप्रहणम्(२)। अधिशब्द ऊर्ष्वार्थे वर्तते। तस्मादृष्वे गृहमेहिषनोगृंद्वस्थाः अमवताः यद्वृतं नियतं कर्तब्यम्, जातावेकवचनम्, तदुच्यते। 'पाणि-प्रहणादधी'ति वचनं(३) 'भार्यादिरिनर्दायादिवें'ति शास्त्रान्तरोक्तो विकल्पो मा भूदिति। 'गृहमेधिनो'रिति द्विचचनमन्यतरमरणे मा भूदिः ति(४)। वैद्दवदेवं तु विधुरा अपि कुर्वन्ति॥ १॥

कालयोभीजनम्॥२॥

कालयोहमयोरपि भोजनं कर्तद्वम्—सायं प्रातश्च, नाऽन्तरेति परिसः; क्वयेयम्, भोजनस्य रागप्राप्तत्वात् । मानवे च स्पष्टमुक्तम्—

म्, भोजनस्य रागप्राप्तत्वात् । मानवे च स्पष्टमुकम्— (५)'सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।

नाऽन्तरा भोजनं कुर्यादिग्नहोत्रसमो विधिः॥' इति । अन्ये तु नियमं मन्यन्ते(६) शकौ सत्यां गृहमेधिनोरुभयोरिप कालयोरवद्यं भोक्तव्यं प्राणाग्निहोत्रस्याऽलोपायेति ।

आप० घ० २३

१. यस्मिन् कर्माणे. इति. क. ड. पु. २. चतुर्थीकम्मान्तो विवाहः इत्यधिकं ड.पु.

३. गी. घ. ५. ७.

४. अनेकभार्यस्य एकस्यामपि सत्यां भवत्येव । अनेकाश्रितस्याऽधिकारस्य विद्यमा-नत्वाच्छास्त्रान्तरत्वाच्च । इत्यधिकं क. पु.

५. वचनमिदं मुद्रितमनुस्मृतिकोशेषु नाऽस्ति । परं तु बहुषु निबन्धेषु परं मान-वत्वेनोपन्यस्तम् ।

६. शक्तौ सत्यां कालयोर्वर्जने च प्राणाग्निहोत्रलोपः । तस्यालोपाय कालयोरवर्यं भोजनं कर्तन्यमिति **ड. पुस्तके** पाठः ।

तथा च बौधायनः—

(१.'गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनइनंस्तु तपश्चरेत् । प्राणाग्निहोत्रळोपेन ह्यवकीणी भवेतु सः॥' इति। (२)अन्यत्र प्रायश्चित्तात्। प्रायश्चित्ते तु तदेव विधानमिति॥ २॥

अनृप्तिश्चाऽत्रस्य ॥ ३ ॥

सुद्दितार्थयोगे करणे षष्ठी भवति। (३)पूरणगुणसुद्दितार्थे'ति आः पनात्। अन्नेन तृप्तिं न गच्छेताम्। यावकृप्ति न भोक्तव्यम्॥ ३॥

पर्वसु चोभयोद्भपवासः॥ ४॥

पक्षसिन्धः पर्व । इह तु तद्युक्तमहर्गृह्यते । तेषु पर्वसूभयोर्दम्पत्योः स्पवासः कर्तब्यः । उपवासो भोजनलोपः ॥ ४ ॥ अविशेषादुभयोरिप कालयोः प्राप्तावाह—

औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् ॥ ५॥

यत्कालान्तरे एकस्मिन् काले भोजनं तद्यौ(४)पवस्तमेव उपवास एव। (५)'औपवस्तं तृपवासः' इति निघण्टुः । तद्पि दिवा, न रात्रौ; श्रौते तथा दर्शनात् (६)'न तस्य सायमश्नीया'दिति । तदिह (७)'एव मत ऊर्ध्व'मित्यादि गृह्ये यदुक्तं तत्रत्य उपवासो व्याख्यातः॥ ५॥

नृप्तिश्चाऽन्नस्य ॥ ६ ॥

पर्वसु सक्रद्भुञ्जानौ यावनृति भुञ्जीयाताम् ॥ ६ ॥ यच्चैनयोः प्रियं स्यात्तदेतास्मिन्नहानि भुञ्जीयाताम् ॥७॥

'एतस्मिन्नहनी'ति न वक्तव्यम् । प्रकृतत्वात् । यथा 'तृप्तिश्चान्नस्ये' ति पर्वसु भवति, एवमिदमपि भविष्यति । किं च 'पर्वस्वि'ति बहुव चनान्तस्य प्रकृतस्य 'एतस्मिन्नहनी'त्येकवचनान्तेन प्रत्यवमर्शो नाऽतीव समञ्जलः । तस्माद्यवहितमपि पाणिग्रहणमहः प्रत्यवसृद्यते । एतदर्थ-

१. बौ. ध. २. ७. २४. २. अयं भागो घ. पुस्तके नास्ति ।

३. पा. सू. २. २. ११.

४. 'वसु, स्तम्म' इत्यस्माद्देवाद्दिकाद्भावे के स्वार्थेऽणि च सति औपवस्तमिति रूपं, धातूनामनेकार्थस्वादमोजने वृत्तिरिति च वेदितव्यम्।

५. नामल्लि. का. २. झ. व. ३८. ६. स्रापः श्री. ३. ७. स्रापः गृ. ७. १७.

मेव च गृह्ये (१) पतदहर्विज्ञानीयाद्यदहर्मार्यामावहतं इत्युक्तम् । एतस्मिन् पाणिग्रहणेऽहिन यदेनयोर्द्रम्पत्योः वियं तत् भुजीयाताम् । न तु 'नाऽऽत्मार्थः माभिक्पमन्नं पाचये'(२.७.४) दिति निषेधस्याऽयं विषय इति । प्रतिसंवः तस्रे चैतत्कर्तव्यम् । यथा चैत्रे मासि स्वातौ कृतविवाहस्याऽपरस्मिन्नपि संवत्सरे तस्मिन्मासे स्वाताचेव कार्यम्। पवं हि तदेवाऽहरिति भवति । प्रतिमासं तु नक्षत्रागमऽपि चैत्रादिभदान्न तदेवेति प्रतिपात्तः । तस्मात् प्रतिसंवत्सरमिदं विवाहनक्षत्रे कर्तव्यम् । (२) यथा राज्ञामिभिषेकनक्षत्रः मेवं हि गृहमेधिनार्विवाहनक्षत्रमिति ॥ ७॥

अध्य ज्ञायीयाताम् ॥ ८॥

प्तास्मन्नहान स्थाण्डलशायिनौ स्याताम्॥ ८॥

मैथुनवर्जनं च॥९॥

(३)मैथुनवर्जनं चैतिस्मन्नहिन कर्तव्यम्॥ ९॥

श्वो भूते स्थालीपाकः ॥ १०॥

स्थालीपाकश्च कर्तव्योऽपरेद्युः ॥ १० ॥

तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः॥ ११॥

तस्य स्थालीपाकस्योपचारः प्रयोगप्रकारः पार्वणेन व्याख्यातः। पतदेव क्वापयति-न सामयाचारिकेषु पार्वणातिदेशः प्रवर्तत इति । केचित्तु सर्वमेवैतत्पर्वविषयं मन्यन्ते । तेषामुक्तो दोषः । 'पार्वणेन व्याख्यात' इति चाऽनुपपन्नम्। न हि स एव तेन व्याख्यातो भवति । 'श्वो भृते स्थालीपाक' इति च व्यर्थम् । (४)'उपोषिताभ्यां पर्वसु कार्य' इति प्रवमेवोक्तत्वात् । 'पतदहर्विजानीया'दिति चास्य प्रयोजनं तत्पक्षे चिन्त्यम्(५)॥ ११॥

नित्यं लोक उपदिशन्ति ॥ १२॥

लेके शिष्टाचारसिद्धमेतत्कर्म नित्यं प्रतिसंवत्सरं कर्तव्यमिति शिष्टा उपदिशन्ति ।

अपर आह - वक्ष्यमाणं कर्म शिष्टाचारसिद्धं नित्यं सार्वत्रिकं इति

a. आप. गृ. ८. ७. २. यथा इत्यादिमन्थः घ. ड. पुस्तकयोर्नास्ति ।

३. 'एतिसमन्नहानि तन कर्तव्यम्' इति छ. पु. ४. आप. गृ. ७. १७.

५. सूत्रस्वारस्यं तु पर्वविषयत्व एव पश्यामः ।

शिष्टा उपदिशन्ति ॥ १२ ॥

यत्र क चाऽग्निमुपसमाधास्यन् स्यात्तत्र प्राचीहदीः चीश्र तिस्रस्तिस्रो रेखा लिखित्वाऽद्धिरवोक्ष्याः

ऽग्निमुपसमिन्ध्यात् ॥ १३॥

होमप्रसङ्गादिदमुच्यते—यत्र क्व च गाह्यं सामयाचारिके वा कर्म-णि गृहेऽरण्ये वाऽग्निमुपसमाधास्यन् प्रतिष्ठापिष्यन् स्यात्तत्र पूर्वं प्राचीः प्रा-ग्रमास्तिस्रो रेखा विकिखेत्। तत उदीचीः उदगग्रास्तिस्नः। एवं तिस्रो लेखा लि-खिलाऽद्भिरवोक्षेत्। अवीक्ष्याऽग्नि श्रोत्रियागारादाहृत्य प्रतिष्ठाप्योपसमिन्ध्यादु-पसमिन्धीत काष्ठेरभिज्वलयेत्। तत्र(१) 'पुरस्तादुरग्वोपक्रमः, तथाप-वर्गे' हति परिभाषितम् । उपदेशक्रमाध्य प्राच्यः पूर्वे लेखा लेखनीयाः तत्रश्चादीच्यः(२)।

(३)प्राचीः पूर्वमुदक्षंस्थं दक्षिणारम्भमालिखेत् । अथोदीचीः पुरस्संस्थं पश्चिमारम्भमालिखेत् ॥ (४)अन्ये तु प्राचीरुदगारम्भं दक्षिणान्तमालिखन्ति ॥ १३ ॥ उत्सिच्येतदुदकमुत्तरेण पूर्वेण वाऽन्यदुपदध्यात् ॥१४॥

एतद्वोक्षणशेषोदकमग्नेरुत्तरतः पूर्वतो वा उत्सिञ्चेत् । उत्सिच्याऽन्य-दुदकं पात्रम्थ ुपद्ध्यात्तत्रैव ॥ १४ ॥

नित्यसुद्धानान्यद्भिररिक्तानि स्युगृहमेधिनोर्नतम् ॥१५॥

गृहे यावन्युद्धानान्युद्द्पात्राणि घटकरकादीनि तानि सदाऽद्भिरिक्तानि स्यः। पतद्गि गृहमेधिनात्रतम्। पुनः 'गृहमेधिनो'रिति वचनमस्मिन् कर्मणि स्वयं कर्तृत्वमेव यथा स्यात् प्रयोजककर्तृत्वं मा भूदिति।

अन्य आह—पुन 'गृहमेधिनो'रिति वचनात् पूर्वसुत्रं बह्मचारिवि षयेऽपि 'सावित्र्या समित्सहस्त्रमाद्ध्या' (१.२६.१.) दित्यादौ भवति । पाके तु स्त्रिया न भवति । 'उपसमाधास्य'न्निति लिङ्गस्य विविक्षितः त्वात् । आयोः प्रयता' (२.३.१.) इत्यादौ भवतीति ॥ १५ ॥

१. आप. गृ. १. ५, ६.

२. 'एकमेवेदं कर्मलेखाकरणं नाम स्थण्डिलसंस्काररूपम् । ततश्व' इत्याधिकं घ.इ.पु.

प्राचीः पूर्व दक्षिणान्तमुदगारभ्यमालिखेत् । इति ख. च. पु.

४. अन्ये तु प्राचीर्दक्षिणारम्ममालिखन्ति इति च. पु.।

अहन्यसंवेशनम् ॥ १६॥

संवेशनं मैथुनं तदहानि न कर्तव्यम् ।। १६ ॥

ऋतौ च सान्निपातो दारेणाऽनुवतम् ॥ १७ ॥

रजोदर्शनादारभ्य षोडशाऽहोरात्रा ऋतुः। तत्र च सन्निपातः संयागो दारेण सह कर्नव्यः। छान्दसमेकवचनम्। (१) नित्यं बहुवचनान्तो हि दारशब्दः । अनुवृतं शास्त्रतो नियमो वतं, तद्तुरोधेन । तत्र मनुः-

(२) ऋतः स्त्राभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः । चतुर्भिरितरैस्सार्धमहोमिस्साद्वगहितैः ॥ तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दा एकादशी च या। त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः' ॥ (३) अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम्॥ ब्रह्मचारी भवेश्वित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः । इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु-

आचार्यस्तु चतुर्थीप्रसृति गमनमाह-(५)चतुर्थिप्रभृत्याषोड-षीमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजानिश्रेयसमृतुगमनिमत्युपदिशन्ति' इति । तदिह षोडशसु रात्रिष्वादितस्तिस्रस्सवंथा वर्ज्याः । चतुर्थ्ये-कादशी त्रयोदशी चाऽऽचार्येणाऽनुज्ञाताः मनुना निषिद्धाः । इतरासु दशसु युग्मासु पुत्रा जायन्ते, स्त्रियोऽयुग्मासु । तत्र चो-'त्तरामुत्तरा' मिति वचनात् षोडइयां रात्री मघादियोगाभावं गच्छत-स्सर्वत उत्कृष्टः पुत्रो भवात । चतुर्थ्यामवम । मध्ये कल्प्यम्। एवं पञ्चदः श्यामुत्कृष्टा दुहिता । पञ्चम्यामवमा । मध्ये कल्प्यम् । षोडशस्वेव ग

मनं गर्भहेतुः। तत्रापि प्रथमम्। एव स्थितं नियमविधिरयं-योग्यत्वे स त्यृताववश्यं सन्निपतेत , असन्निपतन् पुत्रोत्पत्ति निरुम्धानः प्रत्यवेयाः

(४)एवं गच्छन स्त्रियं क्षामां मघां मुलं च वर्जयेत्। इति।

दिति । तथा च दोषस्मृतिः-(६) ऋतुस्नातां तु यो भार्यो सन्निधौ नोपगच्छति। तस्या रजसि तं मासं पितरस्तस्य शेरते ॥ इति। पुत्रगुणार्थितया पूर्वी पूर्वी वर्जयतो न दोषः। अन्ये तु परिसङ्कर्या

१. नित्यं बहुवचनान्तो हि दारशब्दः इति नास्ति क. पु.

३. स. स्मृ, ४. १२८. २. स. स्मृ. ३ ४६, ४७.

४. या स्मृ. १. ४०. ५. आ. प. गृ. ९. १. ६. बी. घ. ४. १०. २०.

मन्यन्ते—ऋतावेव सन्निपतेन्नाऽन्यत्रेति । तेषामृतावनियमादगमनेऽपि दोषाभावादोषस्मरणमनुपपन्नं स्यात् । सर्वथा विधिने भवति । राग प्राप्तत्वात्सिन्नपातस्य ॥ १७ ॥

अन्तरालेऽपि दार एव ॥ १८॥

अन्तरालं मध्यम्। ऋत्वोरन्तराले मध्येऽपि सिन्नपानः स्यात् दार एव सकामे सित । यद्यात्मने जितेन्द्रियतया न तादद्यां पारवद्यम् , त-थाऽपि भार्यायामिच्छन्त्यां तद्रक्षणार्थमवद्यं सिन्निपतेदिति । वश्यति च (१) अप्रमत्ता रक्षय तन्तुमेतं (२.१३.६.) मित्यादि । अजुवतमित्य-जुवृत्तेः प्रतिषिद्धेषु दिनेषु न भवति ॥ १८॥

ब्राह्मणवचनाच संवेशनम् ॥ १९ ॥

यदिदमनन्तरोक्तं संवेशनं तत्र ब्राह्मणवचनं प्रमाणं (२) काममावि-जनितोस्सम्भवामे ति॥ १९॥

स्त्रीवाससैव सन्निपातस्यात्॥ २०॥

एवकारो भिन्नकमः। स्ट्युपगार्थं वासः स्रीवासः। तेन सिन्नपात एव स्यात्। न तेन सुप्रक्षास्त्रिनेनाऽपि ब्रह्मयज्ञादि कर्चन्यमिति यावत्॥२०॥

यावत्सान्निपातं चैव सह शय्या॥ २१॥

यावत्सित्रिपातमेव द्मपत्योस्सह शयनम् ॥ २१ ॥

ततो नाना॥ २२॥

ततः पृथक्रायीयाताम् ॥ २२॥

उदकोपस्पर्शनम् ॥ २३ ॥

ततो द्वयोरप्युदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तब्यम् । इदमृतुकाले ॥ २३ ॥

इत्यापस्तम्बधमेसूत्रवृत्ताबुज्वलायां श्रीहरदत्तविराचितायां द्वितीयप्रदेने प्रथमा कण्डिका॥१॥

१. बौ. ध. २. २. ३६. द्रष्टव्यम् ।

२. तै. सं. २. ५. १. यावत्प्रसूति संभोगं प्राप्तुयामेत्यर्थः । अयं स्त्रीभिरिन्दात् प्रार्थितो बरः।

अपि वा लेपान्प्रक्षाल्याऽऽचम्य प्रोक्षणमङ्गानाम् ॥ १ ॥

अपि वा रेतस्रो रजसश्च ये लेपास्तानिङ्गिर्शं च प्रक्षाल्याऽऽचम्य अङ्गानां प्रोक्षणं शिरःप्रभृतीनां कर्तव्यम्(१)। रुचितो व्यवस्था। यावः ताप्रयतो मन्यते ॥ १॥

सर्वेवणीनां स्वधमीनुष्ठाने परमपरिधितं सुखम् ॥ १॥

सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णा ये स्वधमां वर्णप्रयुक्ता आश्रमः प्रयुक्ता उभयप्रयुक्ता वा तेषामवैगुण्येनाऽऽन्तादनुष्ठाने स्रति परमुत्कृष्टं अपिरिमितमक्षयं सुखं स्वर्गाख्यं भवति ॥ २॥

न केवलमेतावत्। किं तर्हि ?

ततः परिवृत्ती कर्मफलशोषेण जाति रूपं वर्ण बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानिमिति प्रतिपद्यते तचक्रवदुभयोलोंकयोः सुख एव वर्तते ॥ ३॥

ततः सुखानुभवानन्तरं परिवृत्तिरिह लाके जन्म भवति। तस्यां च कमणां यः फल्शेषोऽभुक्तें।ऽशः, तन जाति ब्राह्मणादिकां विशिष्टे वा कुले जन्म। हवं कान्तिम्।वर्णं हेमादितुल्यम्। वर्लं प्रतिपक्षानिष्रहक्षमम्। मेधां(२) प्रन्थधारणशक्तिम् प्रद्वां अर्थधारणशक्ति। हव्याणं स्वर्णादीनि। धर्मानुष्ठानम् इतिकरणाद्यच्याऽन्यदेवं युक्तं तत्सर्वं प्रतिपद्यते। सर्वत्र धर्मशेषो हेतुः। कर्माणि भुज्यमानानि सावश्याणि भुज्यन्ते। पेहिकस्य शरीरप्रहणादेरिष कर्मफल्दवात्।धर्मानुष्ठानं प्रतिपद्यत इत्युक्तम्।यदा चैवं तदा सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठानं इत्यादि प्रतिपद्यत इत्यन्तं पुनर्भवतीत्यनुक्तासद्वम्। तत् तस्माच्चकवरुमयौंलोकयोरिह चाऽमुध्मिश्च सुत्र एव वर्तते न जातु चित् दुःखे वर्तते। सुखानुबन्धेनैवाऽऽवृत्तिर्भवतीत्यर्थः॥ ३॥ शरीरोत्पित्तिसंस्कारा(३)अण्यावश्यका इति दर्शयितुं हष्टान्तमाह—

यथौषधिवनस्पतीनां बीजस्य चेत्रकर्मावशेषे फलपरिवृद्धिरेवम् ॥ ४॥

चळोपोऽत्र द्रष्टव्यः । यथा चौषधीनां ब्रीह्यादीनां वनस्पतीनां चा-

१. इदमनृतुकाले इत्यधिकं ख.च. पुस्तकयोः 'श्रचितः इत्यादिर्प्रन्थोऽपि नास्ति तत्र।

२. मेघां प्रन्थप्रहणशाक्तम् , प्रज्ञां अर्थप्रहणशक्तिम् इति क. च. पु.।

३. अप्यवस्थापेक्याः इति, च. पु.

स्नादिनां बीजस्य क्षेत्रविशेषे कर्मविशेषे संस्कारिवशेषे च क्षेत्रस्य वा कृष्या-दौ कर्मावशेषे फलपरिश्वादर्भवित । त एव बीह्यादय ऊषर उप्ता न प्र रोहिन्ति। कृष्यादिपरिकर्मिते तु क्षेत्रे उप्ताः स्तम्बक्तरयो भवन्ति । एवं पुरुषेऽपि गर्माधानादिसंस्कारसम्पन्ने द्रष्टव्यम्॥ ४॥

एतेन दोषफलपरिवृद्धिकता॥ ५॥

एतेनै वन्यायेन दुष्टकर्मफलपरिग्रहिरप्यका वेदिवन्या । (१)तत्रोहेन पठः नीयम्-सर्ववर्णानां स्वधर्मान चुष्ठाने परमपरिमितं दुःखम्। ततः परिवृक्ती कर्मफल शेषेण दुष्टां जात्यादिकामद्रन्यान्तामधर्मा चुष्ठानिमितं प्रतिपः चते । तक्षक वदु भयोद्धेः खप्त वर्तते । यथौषधिवनस्पतीनां बीजः स्य क्षेत्रकर्मविशेषामाव फलहानिरेविमिति ॥ ५॥

दोषफलपरिवृद्धाबुदाहरणमाह--

स्तेनोऽभिशस्तो ब्राह्मणो राजन्यो वैद्यो वा परस्मि ह्याकेऽपरिमिते निरये वृत्ते जायते चण्डालो ब्राह्मणः पौल्कसो राजन्यो वैद्यो वैद्याः॥ ६॥

स्तेनः सुवर्णचोरः । अभिशस्ते ब्रह्महा स्तेनोऽभिशस्तो वा ब्राह्मणादिरमुश्मिक्छाँकेऽपरिमते निरये दोषफलमनुभूय तिस्मन् वृत्ते परिश्लीणे ब्राह्मणश्चण्डालो जायते । शुद्रात् ब्राह्मण्यां जातश्चण्डालः, राजन्यः, पौक्षसः । शुद्रारक्षत्रियायां जातः पुरुकसः । स एव पौक्षसः । प्रज्ञादित्वादण् । वैश्यो, वैणो
जायते(२) वेणुना नर्तको वैणः ॥ ६ ॥

एतेनाऽन्ये दोषफळैः कर्मिभः पारेध्वंसा दोषफलासु योग्निष्ठ जायन्ते वर्णपरिध्वंसायाम् ॥ ७ ॥

वर्णपरिध्वंसा वर्णेभ्यः प्रच्यवनं तस्यां वर्णपरिष्वंसायाम् । यथा ब्राह्मः णादयश्चण्डाळाद्याः जायन्ते । एतेन प्रकारेण स्तेनाभिशस्ताभ्यां अन्येऽपि दोषफलैः कर्मभिदीषफलासु स्करादिषु, थोनिषु जायन्ते । परिध्वंसाः स्वजातिपरिभ्रष्टा इत्यर्थः । ते तथाऽवगन्तन्या इति ॥ ७ ॥

यथा चण्डालोपस्पर्शने सम्भाषायां दर्शने च दोषस्तत्र प्रायाश्चित्तम् ॥८॥

१. तत्रोक्तं व्यत्ययेन पठनीयम् । इति, घ. पु.

२. वेणुर्नतंकः स एव वैणः । इति. घ. पु.

चण्डालेपम्स्पर्शने दोबो भवति । तथा सम्भाषायां दर्शने च । उपसमः स्तमपि चण्डालप्रहणमभिक्षम्बध्यते । तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तं वश्यते ॥८॥ अवगाहनमपासुपस्पर्शने ॥९॥ सम्भाषायां ब्राह्मणस-मंभाषायां ॥ १०॥ दर्शने ज्योतिषां दर्शनम् ॥ ११॥

उपस्पर्शने सत्यनगाहनमपां प्रायश्चित्तम्। ऋजुनी उत्तरे द्वे सूत्रे । अस्मिन् कर्मप्रशंसाप्रकरणे प्रायश्चित्ताभिधानं स्वकर्मच्युतानां निन्दार्थम् । एवं-नाम निन्दितश्चण्डालः यस्य दर्शनेऽपि प्रायश्चित्तं स एव जायते स्व-कर्मच्युतो ब्राह्मण इति ॥ ९-११॥

> इत्यास्तम्बधर्मसूत्रवृत्तावुज्वलायां द्वितीयप्रश्ने द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्ज्बलायां द्वितीयशक्ष्मे प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ दितीयः पटलः ॥

आयीः प्रयता वैइवदेवेऽन्नसंस्कर्तारः स्युः ॥ १ ॥

आर्थास्त्रैवर्णिकाः । 'आर्थाधिष्ठिता वा शूद्रा' (२.३,४) इत्युत्तरत्र दर्श-नात् । प्रयताः स्नानादिना शुद्धाः । वैश्वदेवे गृहमेधिनोभाजनार्थे पाके । गृहमेधिनो यद्शनीयस्थे'(३-१२)ति दर्शनात् । अत्रसंस्कर्तर स्युः । अत्रं भक्ष्यभोज्यपेयादिकं तत् संस्कुर्युः । न स्वयं, नाऽपि स्त्रियः ॥ १ ॥

भाषां कासं खबधुमित्यभिमुखोऽत्रं वर्जयेत्॥ २।।

भाषा शब्दोबारणम्। कासः कण्ठे घुरुघुराशब्दः। क्षवधः क्षुतम्। एतत्त्रितयमन्नाभिमुको न कुर्यात्। 'संस्कर्नारः स्यु'रिति बहुवचने प्रकृते 'वर्जय'दित्येकवचनं प्रत्येकमुपदेशार्थम्॥ २॥

केशानकं वासश्चाऽऽलभ्याऽप उपस्पृशेत्॥ ३॥

केशादीनात्मीयानन्यदीयान्वा । आलभ्य स्पृष्ट्वा । अप उपस्पृशेत् । नेदं स्नानम् । किं तिर्दे ? स्पर्शमात्रम् । केशालम्भे पूर्वमप्युपस्पर्शनं विहि तम् । इदं तु तत्रोक्तं वैकल्पिकं शक्तदाद्युपस्पर्शनं मा भूदिति ॥ ३॥

आर्याधिष्ठिता वा ग्रुद्धास्संकर्तारः स्युः॥ ४॥ त्रैवणिकरिधिष्ठता वा शूद्धास्यंस्कर्तारः स्युः। प्रकरणादन्नस्येति गम्यते॥४॥

तेषां स एवाऽऽचमनकल्पः॥ ५॥

्तेषां शूद्राणामस्रसंस्कोर ऽधिकतानां स एवाऽऽचमनकत्यो वेदितव्यः, यस्याऽसं पचन्ति । यदि ब्राह्मणम्य, हृदयङ्गमाभिराद्भः । यदि क्षत्रि-यस्य, कण्ठगाभिः । यदि वैश्यस्य, तालुगाभिः । इत्द्रियोपस्पर्शनं च भवति ॥ ५ ॥

अधिकमहरहः केश्वरमञ्जूलोमनखवापनम् ॥ ६ ॥ शुद्धाः पचन्तः प्रत्यहं केशादि वापयेयुः । इदमेषामधिकमार्थेस्यः॥६॥

उदकोपस्पर्शनं च सह वाससा ॥ ७॥ सहैव वाससा स्नानं कुर्युः। आर्याणां तु परिहितं वासो निधाय कौ

पीनाच्छाद्नमात्रेणाऽपि स्नानं भवति । शुद्राणामपि पाकाद्न्यत्र । तः

था च मनुः—

(१)'न वासोभिस्सहाऽजस्रं नाऽविज्ञाते जलाशये।' इति ॥ ७ ॥ अपि बाऽष्टमीद्वेव पर्वसु वा वप्रेन्॥ ८॥

यदि वाऽष्टमीष्वेव वपरेन् केशादीन् पर्वस्वेव वा। न प्रत्यहम्। 'वपरे'क्निति अन्तर्भावितण्यर्थः । वापयेरिन्नत्यर्थः । तथा च 'लोमनखवापन'मिति पूर्वत्र णिच्त्रयुक्तः ॥ = ॥

परोचमन्नं संस्कृतमग्रावधिश्रिलाऽद्भिः प्रोक्षेत्त-देवपवित्रमित्याचक्षते ॥९॥

यदि शुद्धाः परोक्षमन्नं संस्कुर्युः आर्थैरनिधिष्ठिताः । तदा तत्परोक्षमन्नं संस्कृतं स्वयमग्नावधिश्रयेत । अधिश्रित्याऽद्भिः प्रोक्षेत् । तदेवंभूतमन्ने देवपवित्र-मित्याचक्षते । देवानामपि तत्पवित्र कि पुनर्मनुष्याणामिति ॥ ९॥

सिद्धे श्ले तिष्ठन् भृतमिति स्वामिने प्रज्ञूयात् ॥ १०॥

सिंद्ध पकेडने तिष्ठन् पाचको डिघष्ठाता वा भूतमिति प्रवृत्यात् । कस्मै ? य-स्य तद्श्रं तस्मै स्वामिने । भृतं निष्पन्नमित्यर्थः ॥ १० ॥

तत्सुभृतं विराडन्नं तन्मा चार्याति प्रतिवचनः ॥ ११ ॥

तस्सुभूतमित्यादि प्रतिवचनो मन्त्रः। तदश्चं सुभूतं सुनिष्पन्नम् । विराद् विराजः साधनम्। अन्नमशनम्। तज्ञमा क्षायि श्लीणं मा भू-वित्यर्थः॥ ११॥

गृहमेधिनो यद्वानीयं तस्य होमा बल्यंश्च स्वर्गपुष्टिसंयुक्ताः॥ १२॥

गृहमेषिनो यदशनीयं पक्रमकं वा उपस्थितं तस्यैकदेशेन होमा बलयक्ष वक्ष्यमाणाः कर्त्रब्याः । स्वर्गः पुष्टिश्र तेषां फलमिति ॥ १२ ॥

तेषां मन्त्राणासुपयोगे बादशाहमधइशय्या ब्रह्मचर्ध क्षारलवणवर्जनं च ॥ १३॥

तेषां होमानां बळीनां च ये मन्त्रास्तेषामुपयोगे । उपयोगो नियमः पूर्वकं विद्याग्रहणम्(२)। तत्र द्वादशाहमध्याया स्थापेडलशायित्वम्। ब्रह्म

^{9.} म. स्म. ४. १२९

२. तथा च बौधायनः—'तेषां प्रहणे द्वादशरात्र' मिस्यादि इत्यधिकं ख. प्रस्तके ।

चर्यं मैथुनवर्जनम् । (१)क्षारलवणवर्जनं च भवति । उपयोक्तुरेव व्रतम् , अध्ययनाङ्गत्वात् । अन्ये तु पत्न्या अपीच्छन्ति । उपयोगः प्रथमयोगः तत्र च पत्न्या अपि सहाऽधिकार इति वदन्तः ॥ १३ ॥

उत्तमस्येकरात्रमुपवासः ॥ १४ ॥

उत्तमस्य 'उत्तमेन वैद्दायस(२.४.८.) मिति वश्यमाणस्य(२) 'ये भूताः प्रचरन्ती'त्यस्य एकरात्रमुपवासः कर्तव्यः ॥ १४ ॥

बलीनां तस्य तस्य देशे संस्कारो इस्तेन परिमुख्याऽऽबो॰ श्य न्युप्य पश्चात्परिषेचनम् ॥ १५ ॥

बलीनां मध्ये तस्यतस्य बलेदेंशे संस्कारः कर्तब्यः।कः पुनरसौ ? हस्तेन परिमार्जनमवोक्षणं च। तं क्वरवा बलिं निवपति। न्युप्य पश्चात् परिषेचनं कर्तब्यम्। उपदेशकमादेव सिद्धे पश्चाद्वहणं मध्ये गन्धमाख्यादिदानाः धीमत्याद्वः। 'तस्यतस्ये'ति वचनं सत्यपि सम्भवे सक्वदेव परिमार्जनमधोक्षणं च मा भूत्। एकस्मिन्देशे समवेतानामपि पृथकपृथग्यथा स्यादिति॥१५॥

औपासने पचने वा षड्भिर(चैश्र प्रतिमन्त्रं हस्तेन जुहुयात्॥ १६॥

यत्र प्रवित स प्रनोऽग्निः। श्रीपासनवतामीपासने, धिषुरस्य प्रचन इति व्यवस्थितो विकल्पः। अन्ये तु-तुल्यविकल्पं मन्यन्ते । षक्भिराशैः (३) अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, विश्वेभ्यो देवेभ्यस्स्वाहा, ध्रुवाय भौमाय स्वाहा, ध्रवक्षितये स्वाहा, अव्युतक्षितये स्वाहेत्येतैः। एते हि मन्त्रपाठ पठिताः प्राग्विवाहमन्त्रभ्यः विशिष्टनियमसापेक्षप्रहणत्वात्ते स्सह न गृह्यन्ते । केचित् सौविष्टकृतमपि सप्तमं जुह्नति 'अग्नये स्विष्टकृते स्वाहे'ति औषधहविष्केषु तस्य सर्वत्र प्रवृत्तिरिति वदन्तः। अन्ये तु सोमाय स्वाहेति न पठितः । सौविष्टकृतं षष्ठं पठितः । इस्तप्रहणं द्वर्योदिनवृत्त्यर्थम् ॥ १६॥

१. क्षारपदार्थः आप. ध. २. १५. १४. सूत्रे द्रष्टव्यः ।

२. ये भूताः प्रचरीन्त दिवा नक्तं बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्याः । तेभ्यो बर्लि पुश्चिकामो हरामि मयि पुर्टि पुष्टिपतिर्देघातु ॥ इति मन्त्रः । (तै. आ. १०.६७.)

३, आप. संस्त्रप्रश्ने, १. १.

उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥ १७ ॥

उभयतः पुरस्तादुपरिष्ठाश्च परिषेचनं कर्तव्यम्। कथम् ? यथा पुरस्तात् उक्तं गृह्ये(१) 'अदितेऽनुमन्यस्वे'त्यादि, 'अन्वम्'स्थाः प्रासावीरिति मन्त्र-सन्नाम' इति च। सामयाचारिकेषु पार्वणनातिदेशो न प्रवर्तत इति श्वापितत्वादप्राप्तविधिरयम्। अन्ये तु परिसञ्ज्ञ्यां मन्यन्ते-परिषचन-मेव वैद्वदेवे, नाऽन्यक्तन्त्रमिति ॥ १८॥

एवं वलीनां देशे देशे समवेतानां सकृत्सकृदन्ते परिषेचनम् ॥ १८ ॥

यथा षणणामाहुनीनां परिषेचनं तन्त्रम् , विभवात । एवं बलयोऽिष ये एकस्मिन् दशे समवेता 'उत्तरैर्म्नस्म सदन'(४.२.४) इत्यादयस्तेषां
यदन्ते परिषेचनं प्राप्तं 'पश्चात्परिषेचन' मित्यनेन विहितं तत्सर्वान्ते
सकृत्कर्नद्यम्, न प्रत्येकं पृथगिति । असत्यस्मिन् सूत्रे पूर्वत्र 'तस्य तस्ये'
ति वचनाद्यथा परिमार्जनमवोक्षणं च प्रत्येकं पृथक्पृथग्मवित तथा
परिषेचनमिष स्यात् । अत्र चोषदेशादेव य एकदशस्था बलयस्तेषामेव
सकृदन्ते परिषेचनं, न याद्यव्छिकसमवेतानाम् । तेन यद्यप्यगारस्योत्त
रपूर्वदेशदशय्वादेशः, तथापि कामलिङ्गस्य पृथक्परिषेचनं भवति ॥१८॥

सति स्पसंस्टेन कार्याः॥ १९॥

सित सूपे तत्ससृष्टा बलयः कार्याः । अन्ये त्वन्यैरापे व्यञ्जनेस्संसर्ग-मिच्छन्ति । तथा च बाधायनः-(२) 'कामितरेष्वायतने'ष्विति । एष एव व्यञ्जनानां संस्कारः । ।३)सूत्रस्यापि—व्यञ्जनैस्सुष्ट्रपसंस्र्ष्टेनाऽन्नेन बलयः कार्योस्सिति सम्भव इत्सर्थः इति ॥ १९ ॥

अपरेणाऽर्गिन सप्तमाष्ट्रमाभ्यामुद्गपवर्गम् ॥ २०॥

अपरेणाऽनिमग्नेः पश्चात् । सप्तमाष्टमाभ्यां 'धर्माय स्वाहा, अधर्माय स्वाहे' त्येताभ्यां बल्लिहरणं कर्तव्यम् । उदगपवर्गम् । न प्रागपवर्गम् ॥ २०॥

उद्घानसन्निधौ नवमेन ॥ २१ ॥

उदकं यत्र घीयते तदुद्धानं(४) मणिकाख्यम् । तस्य साम्निधौ नवमेन

१. आप मृ. २. ३. . १. बो. गृ. १. ८. १.

३. सूपस्यापि । व्यञ्जनैरपूपेन च संसृष्टेन बलयः इति. क. छ. पु.

४. अस्य विधिर्गृद्धे वास्तुनिर्माणविधौ (आप. गृ. १७. ९.) दष्टव्यः ।

'अद्धाः स्वाहे'त्यनेन ॥ २१ ॥

मध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् ॥ २२ ॥

दशमैकादशाभ्यां 'ओषधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा, रश्लोदेवजनेभ्यः स्वा ह'त्येताभ्यां अगारस्य मध्ये प्रागपवर्गं कर्तब्यम् ॥ २२ ॥

उत्तरपूर्वे देवे। आरस्योत्तरैश्चतुर्भिः ॥ २३ ॥

अगारम्य य उत्तरपूर्वी देशस्तत्रोत्तरैश्रतुर्भिः 'गृह्याभ्यः स्वाहा, अवसाः नेभ्यः स्वाहा, अवसानपतिभ्यः स्वाहा, सर्वभूतेभ्यः स्वाहे रथेतैः प्रागपवर्गमित्येव ॥ २३ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने तृतीया कण्डिका ॥३॥

शय्यादेशे कामलिङ्गेन ॥ १॥ शय्यादेशे 'कामाय स्वाहे'त्यनेन ॥ १ ॥

(१)देहरयामन्तरिक्षालिङ्गन ॥ २ ॥

देहली द्वारस्याऽधस्ताद्दारु । तस्याऽधीवेदिकेत्यन्ये । अन्तर्द्धाः रस्य च प्रहणम् । तत्राऽन्तिरक्षिकेन 'अन्तिरिक्षाय स्वाहे'त्यनेन ॥ २॥

उत्तरेणाऽविधान्याम् ॥ ३॥

येनाऽिषधीयते द्वारं साऽिषधानी कवाटम् । तद्र्गेलिमित्यन्ये । तत्रोत्तः रेण मन्त्रेण 'यदेजात जगाति यचच चेष्टति नाम्नो भागो यन्नामने स्वा-हे'त्यनेन ॥ ३ ॥

उत्तरैर्ब्रह्मसद्ने॥ ४॥

अगारस्थेत्यतुवृत्तेः तत्र यो ब्रह्मसदनाख्यो देशः वास्तुविद्याप्रसिद्धो (२)मध्येऽगारस्य । तत्रोत्तरर्दशामिः 'पृथिन्ये स्वाहा, अन्तरिक्षाय स्वाहा, दिवे स्वाहा, सूर्याय स्वाहा, चन्द्रमसे स्वाहा, नक्षत्रेभ्यः स्वाहा, इन्द्राय स्वाहा, बृहस्पतये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, ब्रह्मणे स्वाहेत्येतैः प्राग पवर्गिमत्येव ।

१. देहिन्यामिति पाठः क. पुस्तके ।

२. मध्येऽगारस्येत्यतः तस्य देशस्योपयुक्तत्वात् इलाधिकः पाठः ल. पुस्तके ।

अपर आह - ब्रह्मा यत्र सीद्ति गाह्येषु कर्मषु अग्नेद्क्षिणतो ब्रह्मसदनं तत्रिति ॥ ४॥

दिखणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीत्यवाचीन-पाणिः कुर्यात् ॥ ५॥

अनन्तराणां बळीनां दक्षिणतः वितृष्ठिङ्गेन 'स्वधा पितृश्य' इत्यनेन बर्लि कुर्यात्, प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिश्व भूत्वा दक्षिणं पाणिमुत्तानं कृत्वा अङ्गुष्ठत-र्जन्यारन्तरालेन ॥ ५ ॥

रौद्र उत्तरो यथा देवताभ्यः॥६॥

पितृबलेख्तरतो रीह्रबलिः कर्तब्यः । यथा देवताभ्यः तथा, प्राचीनावीत्यः वाचीनपाणिरिति नाऽनुवर्नत इत्यर्थः । 'नमो छद्राय पशुपतये स्वाहे'ति मन्त्रः । अत्र यद्यपि पशुपतिलिङ्गमण्यस्ति, तथापि तदुद्रस्येव विशेषणः मिति रीह इति ब्यपदेशो नाऽनुपपन्नः । देवतास्मरणमपि छद्रायेत्येव कुर्वन्ति । छद्राय पशुपतय इत्यन्ये । केचिन्तु-उत्तरो मन्त्रो रौद्रः न पशुपतिदैवत्य इत्याचक्षते । तेषां देशः प्राग्वोदग्वा पिष्ट्यात् ॥ ६ ॥

तयोनीना परिषेचनं धर्ममेदात॥ ७॥

तयोरनन्तरोक्तयोर्बल्योरेकस्मिन् देशे समवेतयोरपि नाना पृथक् परिषेचनं कर्चन्यम् । कुतः १ धर्ममेदात । पित्र्यस्याऽप्रदक्षिणं परिषेचनं कर्तन्यम् । इतरस्य दैवत्वात्प्रदक्षिणमिति ॥ ७॥

नक्तमेवोत्तमेन वैहायसम्॥८॥

उत्तमेन 'ये भूताः प्रचरन्ति नकं बालिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्णाः । तेभ्यो बलि पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टि पुष्टिपतिदर्धातु स्वाहे'(१) त्यनेन वैहायसं बलि दद्यात् । तच्च नक्तमेव । 'वैहायसमि'ति वचनादाः काश एव बलिकत्क्षेप्यः, न छदिष्कते देशे । तथाच बौधायनः-(२)'अथाऽऽकाश डल्क्षिपति ये भूताः प्रचरन्ती'ति ।

अपर आह—एवकारो भिन्नकमः। नक्तमुत्तमेनैव बिलिरिति तत्र ब हयन्तराणां रात्रो निवृत्तिः। अन्ये तु-ऊहेन दिवा बिले हरन्ति 'दिवा

१. अत्र ''अग्नये स्वाहा" इत्यादिकाः 'ये भूताः प्रचरन्ति' इत्यन्ताः मन्त्राः एका-ग्रिनकाण्डाख्यतैत्तिरायमन्त्रपाठस्याऽऽदौ महानारायणोपनिषदि च पठिताः । (महाना,६७)

२. बौ. गृ. १. ८.

बिक्टिमेच्छन्त'शति । आश्वलायनके तथा दर्शनात् (१)'दिवाचारिश्य शति दिवा । नकंचारिश्य शति (बलिमाकाशे उत्थिपे)श्रक'मिति । तथा च मनुः—

(२)'दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नकंचारिभ्य एव च ।' इति ॥ ८ ॥ य एतानव्यम्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च ॥९॥

य एताननस्तरोक्तान् होमान् बळीश्च । अन्यमः समाहितमना भूत्वा यभोपदेशमुपदेशानितक्रमेण कुरते । य इति वचनात्तस्योति पूर्व गम्यते । तस्य नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च 'स्वर्गपुष्टिसयुक्ता' इति यत् पूर्वमुक्तं तस्याऽर्थवादताशङ्का मा भूदिति पुनर्वचनम् । पुष्टिस्वर्गौ नित्यावेव भ वतः, न प्रबेळरपि कर्मान्तरैर्वाधनमिति ॥ ९ ॥

अग्रं च देयम्॥ १०॥

बिल्हरणानन्तरं अपंच देवं भिक्षवे ॥ १० ॥ अतिथीनेवाऽग्रे भोजयेत् ॥ ११ ॥

अतिथीन्वश्यति । तानेवात्रे भोजयेत् न स्वयं सह भुज्ञोत पूर्वे वा । एवः मतिथिव्यतिरिक्तानन्यानिप भोजयितव्यान् पश्चादेव भोजयेत् ॥ ११ ॥

बालान्बुद्धात्रोगसम्बन्धान्स्त्रीश्चान्तर्वत्नीः॥ १२॥

ये च गृहवर्तिनो बालादयः तानप्यप्र एव भोजयेत्। अन्तर्वत्नीरित्येवः सिद्धे स्त्रीग्रहणं स्वस्नादीनामपि प्रहणार्थम् । अन्तर्वत्नीप्रहणं (३)सर्वत्र पूजार्थम् ॥ १२॥

काले स्वामिनावन्नार्थिनं न प्रत्याचचीयाताम् ॥१३॥

काले वैरवदेवान्ते अन्नार्थमुपस्थितं स्वामिनौ गृहपती न प्रत्याचक्षीयाताम् अवर्यं तस्मै किञ्चिदेयामति ॥१३॥ अभावे किं कर्तव्यम् ? तत्राह—

(४)अभावे भूमिरुदकं तृणानि कल्याणी वागित्येतानि वै सतोऽगारे न श्लीयन्ते कदाचनेति॥ १४॥

^{ी.} आस्व. गृ. १. २. २. २. स. स्मृ. ३. ९०

३ सर्वपूर्वार्थं इति घ. चः षु. ४. तृणानि भूमिरुद्वं वाक् चतुर्थां च सूनृता । एतान्यपि सतौ गेहे नोच्छियन्ते कदाचन ॥ इति मनुः ॥

भूमिरुपचेशनयोग्या । उदकं पाद्यक्षास्त्रनाद्योग्यम् । तृत्वानि शयना-सनयोग्यानि । कल्याणी वाक् स्वागतमायुष्मते, इहाऽऽस्यतामित्यादिका । एतानि भूस्यादीनि । सतोऽगोरं सतस्यत्युरुषस्य निर्धनस्याऽपि गृहे कदाचिदपि न श्रीयन्ते । वैशब्दः प्रसिद्धी । अत एच तैरुपचारः कर्तव्यः । इतिशब्दः प्रयोगादेवं धर्मज्ञा उपदिशन्तीति ॥ १४॥

एवंबृत्तावनन्तलोकौ भवतः॥ १६॥

यो गृहमिधिनो विवाहादारभ्य आन्तादेवंद्वतं भवतः तयोरनन्ता लोका भवन्ति । ज्योतिष्टामादिभ्योऽपि कतिवयदिनसाध्यभ्यो हुक्करमेतदा-न्ताद्वतम् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणायाऽन्धीयानायाऽऽसनसुदक्तमन्नामिति देयं न प्रत्युत्तिष्ठेत् ॥ १६॥

यद्यनधीयानो ब्राह्मणोऽतिथिधर्मेणाऽऽगच्छेत् तदा तस्मै आसनादिकं देयम् । प्रत्युत्थानं तु न कर्तव्यम् । अस्मादेव ब्रायते-अधीयाने प्रत्यु-तथयमिति ॥ १६॥

अभिवादनावैचोत्तिष्ठेदिभवाद्यश्चेन् ॥ १७॥

यदि पुनरसौ अनधीयाने।ऽपि 'दशवर्ष पौरसस्य' (१.१४.१२.) मित्यादिना ऽभिवाद्यो भवति तदा आभिवादनायवात्तिष्ठेत॥१७॥

राजन्यवैदयौ च ॥ १८॥

अधीयानाविप राजन्यवस्यो न प्रत्युत्तिष्ठेत् ब्राह्मणः । आसनादिकं तु देयमिति ॥ १८॥

(१) शुद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्यात् ॥ १९ ॥

यदि गृहो द्विजाति प्रत्यतिथिरागच्छति तदा तमुदकाहरणादौ कर्मणि नियुष्ट्यात् नियुष्टजीत ॥ १९ ॥ १००० । १००५ ५०० ५००

💮 🔑 🤛 अथाऽस्मै दद्यात्॥ २०॥ 💎 🚟

अथ तिस्मन् कते मोजनं दयात् ॥ २०॥ दासा वा राजकुलादाहृत्या ऽतिथिवच्छूद्रं प्जयेयुः ॥२१॥ अथवा येऽस्य गृहमेधिनो दासाः ते राजकुलादाहृत्यं तं शूदमतिथिवतपूजः

१. इदमिश्रमं च सूत्रमेकीकृतं घ. पुस्तके ।

वेयुः। अत एव इष्टिते-छुद्राणामतिथीनां पूजार्थं त्रीह्यादिकं राज्ञा प्रामे प्रामे स्थापवितव्यीमति॥ २१॥

निलमुत्तरं वासः कार्यम् ॥ २२॥

उपासने गुरूणा' (१-१५-१) मित्यादिना केबुचित्कालेषु यक्नोपवीतं विहितम्। इह तु प्रकरणात् गृहस्थस्य नित्यमुत्तरं वासी धार्यमित्युच्यते ॥

अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थे॥ २३॥

अपि वा सूत्रमेव सर्वेषामुपवीतक्रत्ये भवति, न वास प्रवेति नियमः। तथा च मनुः —

(१) कार्यास मुप्तीतं स्याद्विप्रस्योध्वंतृतं त्रितृ'दिति(२)॥ २३॥ यत्र मुज्यते तत्समूद्य निर्हृत्याऽवोक्ष्य तं देशमम-त्रेभ्यो लेपान् सङ्कृष्याऽद्भिः संमृज्योत्तरतः शुचौ देशे रहाय निनयेदेवं वास्तु शिवं भवति ॥ २४॥

यत्र स्थाने भुज्यते तत् समूद्य समूहन्या तत्रत्यमुच्छिष्टादिकं राशीः
हत्य निर्देरहन्यतः । निर्हत्य तं देशमवोक्षत् । अनोक्ष्य ततोऽमत्रेभ्यः येषु
पाकः हतः तान्य मत्राणि तेभ्योऽत्रहेपान् व्यक्षमहेपांक्य संकृष्य काष्टादिः
नाऽवक्षम्य अद्भिरसंस्रेजेत् । संसृज्य गृहस्योत्तरः शुचौ देशे रुद्धाः
वेदमस्त्रियंति निनयेत । एवं हते नास्तु शिवं समृद्धं भवतीति ॥ २४॥

ब्राह्मब आचार्यः स्मर्यते तु ॥ २५॥

तुशब्दोऽवधारणाथों भिन्नकमञ्च । ब्राह्मण एव सर्वेषामानायेः स्मर्थते धर्मशास्त्रेषु । इहाऽपि बक्ष्यति 'स्वकर्म ब्राह्मणस्ये'(२.१०.४.)त्यादि । अनुवादोऽयमापदि कल्पान्तरं वक्तुम् ॥ २५॥ तदाह—

आपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वैद्ये वाऽध्ययनम् ॥ २६ ॥

कर्तब्बिमित्यध्याद्दार्बम् । ब्राह्मणस्याऽध्यापियतुरलाम आपत् । तत्राः ऽऽपिद् ब्राह्मणेन राजन्ये वैश्ये वाऽध्ययनं कर्तब्यम् । न त्वनधीयानेन स्थातब्य-म् । 'ब्राह्मणेने'ति वचनाद्राजन्यवैद्ययोर्नाऽयमनुकव्पः ॥ २६ ॥

१. म. स्मृ. २. ४४.

२. एतदनन्तरं बौधायनस्तु—कौशं सूत्रं वा त्रिश्चित्रवाह्मेपवीतम् इति, (१.८.५)

अनुगमनं च पश्चात् ॥ २०॥

अनुगमनं च पृष्ठतः कर्तव्यं यावदध्ययनम् । पश्चाद्ग्रहणं छज्जा-दिना कियत्यपि पार्श्वे गतिमा भूदिति । सर्वशुश्चपामसङ्गे नियमः— ब्राह्मणस्याऽनुगमनमेव शुश्चषेति । तथा च गीतमः—(१) अनुगमनं शुश्चषेति ॥ २७॥

तत ऊर्ध्व ब्राह्मण एवाऽग्रे गतौ स्यात् ॥ २८ ॥

ततोऽध्ययनाद्ध्वं समाप्तेऽध्ययने ब्राह्मण एवावतो गढछेत् ॥ २८ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसुबबुत्तालुज्वलायां द्वितीयवश्ने चतुर्थी काण्डिका ॥४॥

सर्वविद्यानामप्युपानिषदामुपाकृत्याऽनध्ययनं तद्हः ॥१॥
कर्मणि षष्ठी । सर्वविद्या अङ्गविद्या अप्युपनिषद उपाकृत्याध्येतुमारभ्य
तद्हरनध्यमं तिस्मिन्नहन्यध्ययनं न कर्तव्यम् । उपानिषद्ग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थम् । ब्राह्मणा आयाता, विसिष्ठोऽप्यायात इतिवत् ॥ १॥

अवीत्य चाऽविशक्तमणं सद्यः ॥ २ ॥

अधीत्य(२) 'वेदमधीत्य स्नास्य' न्नित्यवसरे आचार्यसकाशात् सबो विप्रकाणं न कर्तव्यं नाऽपगन्तव्यम्। प्रायेण मकारात्परामिकारमधीयते । तत्राप्येष प्रवार्थः । इकारस्तु छान्दसोऽपपाठो वा(३) ॥ २ ॥

यदि त्वरेत गुरोः समीक्षायां स्वाध्यायमधीत्य कामं गच्छेदेवसुभयोः शिवं भवति ॥ ३ ॥

यदि कार्यवद्यात् गन्तुं त्वरेत तदा गुरोराचार्यस्य समीक्षायां सन्दर्शने संभ्रये स्वाध्यायं प्रश्नावरमधीत्य यधाकामं गच्छेत्। एवं क्रते उभयोः शिष्याः चार्ययोः शिवं मवतीति ॥ ३॥

समावृत्तं चेदाचार्योऽभ्यागच्छेत्तमभिमुखोऽभ्यागम्य त-स्योपसङ्ग्रस्थ न बीभत्समान उदकमुपस्पृशोत् पुरस्कृ-त्योपस्थाप्य यथोपदेशं पूजयेत्॥ ४॥

[.] ૧. ગૌ, ધ. ૭, ૨, 💛 ૨. ક્ષાવ. ગૃ. ૧૨. ૧. 🕟

३. एतदनन्तरं 'उपाकरणात् परमित्यन्ये' इति क. पुस्तकेऽविकः पाठः ।

समावृत्तं चेत् शिष्यं कृतद्रारमाचार्योऽभ्यागच्छेत् अतिथिधर्मेण । तमः भिमुबोऽभ्यागम्य । तस्योपसंगृह्य । कर्माण पष्टी । तसुपसंगृह्य । यद्यपि तस्य चण्डालादिस्पर्शः सम्भाव्यते, तथापि न बीमत्समान उदक्सुपस्पृशेत् न स्नायात्। उपसंग्रहणे वा धृलिधूसरौ पादौ स्पृष्टा न वीभासमान उद्-कमुपस्पृशेत्। ततस्तं पुरस्कृत्य गृहप्रवेशे अप्रे कृत्वा। पूजालाधनान्युः पस्थाप्य यथोपदेशं गृह्योक्तेन मार्गेण मञ्जूपकेण पूज्येत्। पूजाविधानं गृह्यो-कस्याऽयम् जुवाद् आसनादिषु विशेषं वक्तुम् ॥ ४ ॥ तमाह—

आसने ज्ञायने भक्ष्ये भोज्ये वाससि वा सन्निहिते निहीनतरवृत्तिः स्यात्॥ ५॥

सिन्निहित आचार्ये तस्मिन्नेव गृहे अपवरकादिकं प्रविष्टे आसनादिषु विद्वीनतरवतिः स्यात् । तरप्निदेशात् नीच आसने गुणतोऽपि निकृष्ट आः स्रोत। एवं शयनादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ५॥

तिष्ठन् स^{ङ्येन} पाणिनाऽनुगृह्याऽऽचार्थ(१)माचमयेत्॥६॥

तिष्ठांश्विति प्रह्व उच्यते, स्थानयोगात । न हि साक्षातिष्ठन्नाचमयितुं प्रभवति । सब्येन पाणिना करकादिकमनुगृह्याऽधस्ताद्गृहीत्वा इतरेण द्वारमवमृश्येत्यर्थासिद्धत्वाद् नुक्तम् । एवं कृत्वाऽऽवार्यमाचमयेत् स्वयमेव शिष्यः। एवं हि स(२) सम्मतो भवति । आचार्ये प्रकृते पुनराचार्यः प्रहणमातिथ्यादन्यत्राप्याचार्यमाचमयन्नवमेवाऽऽचमयेदिति ॥ ६ ॥

अन्यं वा समुदेतम् ॥ ७॥

वाशब्दः समुब्चये । अन्यमप्येवमेवाचमयेत् । स चत् समुदेतः कुः लशीलवृत्तविद्यावयोभिरुपेतो भवति ॥ ७॥

स्थानासनचंक्रमणास्मितेष्वनु चिकीर्षन् ॥ ८॥

व्यवहितमपि स्यादित्यपेश्यते । चिकीर्षया करणं छक्ष्यते । स्था-नादिष्वाचार्यस्य पश्चाद्भावी स्यात् । न पूर्वमावी । न युगपद्भावी ॥ ८॥

सानिहिते म्त्रपुरीषवातकर्मीचैभीषाहास(३)ष्ठीवनद् न्तस्कवन्निःश्रङ्खणञ्चक्षेपणतालन्निष्ठयानीति ॥ ९ ॥

१. आचामयेत इति क. पु. २. धमंयुतः इति. घ. पु. धमंतो अवति. इति, छ.पु. **३. हेबन, इति, कु. पु.**

ै वातकर्म अपानवायोहत्सर्गः । उचैर्भाषा महता स्वनेन सम्भाषणं केनाऽपि । हासी हसनम् । ष्ठीवनं श्चेरमादिनिरसनम् । दन्तस्खलनं दन्तमलाः पक्षणम् । परस्परबद्धनमित्यन्ये । निःशृङ्खणं नासिकामलनिस्सारणम् । भुक्षेपणं भूविक्षेपः। छान्दस्रो हस्वः। तालनं हस्तयोरास्फालनम् । निष्यः मङ्गुलिस्फोटनम्। इतिशब्दादन्यद्पि स्वैरासनादिकम् । वर्जयेदित्यपे-क्ष्यते । पतानि मुत्रकर्मादीन्याचार्यस्य सन्नियौ न कुर्यादिति ॥ ९ ॥

दारे प्रजायां चोपस्पर्धानभाषा विस्नम्भपूर्वीः परिवर्जयेत्॥ १०॥

उपस्पर्शनमालिङ्गनात्राणादि । भाषाः सम्भाषारचादुप्रभृतयः । एता अप्याचार्ये सन्निहिते(१) दारधजाविषये विसन्धं न कुर्यात् । ज्वरा-दिपरीक्षायां न दोषः ॥ १०॥

वाक्येन वाक्यस्य प्रतिघातमाचार्यस्य वर्जयेच्छे-यसां च॥ ११॥

ः आचार्यवाक्यस्य समीचीनस्थेतरस्य वा आत्मीयेन वाक्येनः ता**दशेन** प्रतिघातं न कुर्यात् । थ्रेयसां च अन्येषामपि प्रशस्ततराणां वाक्यं वाक्येन न प्रतिहन्यात् ॥ ११॥

सर्वभूतपरीवादाकोशांश्च ॥ १२॥

सुर्वेषां भूतानां तिरइच।मपि । परीवादान् दोषवादान् । आकोशान् अश्लीलवादांश्च वर्जयेत् । परीवादस्य पुनःपुनर्वचनमातिशयेन व-जेनार्थम् ॥ १२॥

ा हा विद्यया च विद्यानाम् ॥ १३ ॥

ि विद्यमा च विद्यानां परीवादाक्रोशान् वर्जयेत् । ऋग्वेद एव ओ त्रसुखः, अन्ये श्रवणकटुका इति परीवादाः। तैत्तिरीयकमुव्छिष्टशास्त्रा, (२) याज्ञव्यक्त्यादीनि ब्राह्मणानीदानीतनानि इत्याचाकोशः॥ १३॥

यया विद्यया न विरोचेत पुनराचार्यमुपेत्य निय-मेन साधयेत्॥ १४॥

१. 'दारे प्रजातिषयेऽपि' इति. क. छ. पु.

२. याज्ञवत्क्यादि बाह्मणा ीदाँनीतनम् इति. क. छु, पु

यया विवयाऽधीतया श्रुतया वा न विरोवेत न यशस्वी स्यात् , तामित्यर्थाः द्रम्यते । तां विद्यां पुनस्साषयेत् । यथा सम्यक् सिद्धाः भवति तथा कुः र्यात् । कथम् ? आवार्यं तमेवा(१)न्यं वा उपस्य उपसद्य । नियमेनाऽपूर्वा-धिगमे विद्यार्थस्य यो नियम उक्तः तेन शुश्रूवादिना ॥ १४ ॥ अस्मिन्विषयेऽध्यापयितुर्निबमः—

उपाकरणाचोत्सर्जनाद्ध्यापियुर्नियमे। लोमसंहरणं मांसं आदं मैथुनमिति वर्जवेत्॥ १५॥

लेमसंहरणं लोमवापनम्। इदमनाहिताग्निविषयम्। आहिताग्नेस्तु '(२)अप्यरुपशो छोमानि वापयत इति वाजसनेयकम्' इति ॥ १५॥

ऋत्वे वा जायाम् ॥ १६ ॥

ऋतुकाले वा जायामुपेयात् । स्त्रीणामृतुदिनानि षोडशः । तत्र भवः काल ऋत्वयः। (३)भवे छन्द सीति यत्प्रत्यये(४) 'ऋत्वयवास्त्वये'ति सुत्रेण यणादेशो निपातितः। ऋत्वय दति दपसिद्धः । अत्र यळोपदछान्द्सः। चातुर्मास्येषु प्रयुक्तम्-(५)'ऋवे वा जायाम् , नोपर्यास्ते' इति यथा॥१६॥

यथागमं शिष्येभयो विद्यासम्बद्दाने निवमेषु च युक्तः स्वादेवं वर्तमानः पुर्वापरान् सम्बन्धाः नात्मानं च क्षेमे युनक्ति ॥ १७ ॥

वेन प्रकारेणाऽऽगमः पाठार्थयोः तथैव शिष्येभ्यो निर्मत्सरेण विद्या सम्प्रदेशां। एवंभूते विद्यासम्प्रदाने युक्ती (६)वाहितः स्यात्। ये च गृहस्थस्य नियमोऽध्यापने Sन्यत्र च, तेष्विप युक्तः स्थात् । एवं युक्तो वर्तमानः प्वांन पितृपितामहप्रपितामहान्। अपरांश्च पुत्रपौत्रनप्तृन्। सम्बन्धान्। कमीण घल्। सम्बन्धिनः पुरुषान्। आत्मानं च क्षेमे अमये स्थाने नाक-स्य पृष्ठे । युनिक स्थापयति ॥ १७ ॥

मनसा वाचा प्राणेन चक्षुवा श्रोत्रेण त्वाविछः दनोदरारम्भणानास्रावान् परीवृञ्जानोऽसृतत्वाय कल्पते ॥ १८॥

१. अन्यं वा इति नास्ति च. पु. २. आप. श्री. ४. १. ५.

३. पा. सू. ४. ४. ११•. 💮 🔻 ४. पा. सू.६. १. १७५.

५. बाप औ, ८. ४. ६, ७. १. १. विहितः इति क. इ. पु. ।

यैः पुरुष आस्त्रास्यते बहिराइन्यते । ते आस्त्रानाः शब्दादयो विष-याः। ते विशेष्यन्ते त्विष्ठ्यनोदरारम्भणान् आरम्यन्ते(१) आखम्ब्यन्त इत्यार-स्मणाः । तत्र त्वगालस्वनाः स्रक्चन्द्नाद्यः। शिश्वालस्वनाः स्त्रयूपमाः गाइयः । उदरालम्बना (२)मध्यमोज्याइयः। उपलक्षणं त्वगादिग्रहणम्। पवंभूतानासानान् मनआदिभिः पश्चभिरिन्द्रियः परिवृज्ञानस्सर्वतो वर्ज-यन् अमृतत्वाय भोक्षाय कव्यते । तत्र वागिति रसनेन्द्रियमाइ । शति झाणम् ॥ १८॥

इत्यापस्तम्बधमस्त्रवृत्तौ द्वितीयप्रदेने पश्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्ज्बलायां हितीयप्रइने द्वितीयः पटकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पटलः ॥

जात्याचारसंशये धर्मार्थमागनमग्निमुपसमाधाय जाः तिमाचारं च पृच्छेत् ॥ १॥

अविद्यात पूर्वो यो धर्माधमध्ययनार्धमागच्छेत उपसीदेत् 'उपसन्नोऽ-स्मि भगवन् , मैत्रेण चश्चषा पदय, शिवन मनसाऽनुगृहाण, प्रसीद् माम-ध्यापयेति । तस्य जालाचारसंशये सति । अभिनमुपसमाधाय भ्यत्र कचाग्नि-मित्याद्यन्यदुपदध्या(२.२.१३,१४.)दित्यन्तं कृत्वा । तत्सिन्निधौ जाति-माचारं च पृच्छेत्—'किंगोबोऽसि सौम्य, किमाचारश्चासीति ॥१॥

साधुतां चेत्प्रतिजानीतेऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्चोताऽऽदिः त्योऽऽनुरुपाता साधुतां चेत्प्रतिजानीते साध्वस्मा अस्तु वितथ एष एनस इत्युक्त्वा शास्तुं प्रतिः

पद्यते॥ २॥

स वेत्साध्रतां प्रतिजानीते-साधुजनमाऽस्मि, अमुष्य पुत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य पत्रा, साध्वाचारश्चाम्मि, पित्रेवो(१)पानेषि, शिक्षिताचारश्चाम्मि, सम्यक्चावितिष, विधिबळेन तु बाल्य पत्र(२)स दिष्टां गतिं गतः, एतः स्मात्केवळमनधीतवेद इति, ततोऽ'ग्निरुपद्रष्टे'त्यादिकं मन्त्रमुक्ता शास्तुं शासितुमध्यापयितुं धर्मोश्चोपदेष्टुं प्रतिपवेत उपक्रमेत ॥ २ ॥

पञ्चयद्वान्ते 'अतिथीनेवाग्रे भोजये'दित्युक्तम् । तत्प्रकारं वक्तुं तस्याऽवश्यकर्तव्यतामनेनाऽऽह-

अग्निरिव ज्वलन्नतिथिरभ्यागच्छति ॥ ३॥

अतिथिर्गृहानभ्यागच्छन्नगिनरिव ज्वलनभ्यागच्छति । तस्मादस्तौ भोजना-दिभिरवश्यं तर्पथितन्यः । निराशमतु गतो गृहान् दहेदिति ॥ ३ ॥ इदानीमतिथिलक्षणं वक्तुं तदुपयोगिश्रोत्रियलक्षणमाह—

धर्मेण वेदानामेकैकां शाखामधीत्य श्रो-त्रियो भवति ॥ ४॥

विद्यार्थस्य यो नियमः स धर्मः । तेन वेदानां यां काञ्चन शाखामः

^{.ु}९, उपनाविधिः इतिः यः छ. पु.ःः ः२. सर्वे ःःगताः इति क. चःषुः ः

धीत्य श्रोतियो भवति। पुरुषस्य हि प्रतिवेदमेकैका शास्ता भवति। या पूर्वैः परिगृहीताऽध्ययनानुष्ठानाभ्यां सा प्रतिवेदं स्वशासा। तामधीत्य श्रोत्रियो भवति, न तु प्रतिवेदमैकेकामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति। लोकिविरोधात्। लोके हि यां कांचनैकां शास्त्रामधीयानः श्रोत्रिय इति प्रसिद्धः। अतिथिलक्षणमाह—

(१)स्वधर्मयुक्तं कुटुाम्बनमभ्यागच्छाति धर्मपुरस्कारो (२)नाऽन्यप्रयोजनः सोऽतिथिभेवति ॥ ५ ॥

आदिता यच्छन्दो द्रष्टन्यः। अन्ते स इति दर्शनात्। मध्ये च श्रोः त्रियलक्षणोपदेशात्। तदुपजीवनेन सुत्रं योज्यम्। यः श्रोत्रियः स्वधमें युक्तं स्वधमें निरतं कुटुन्वनं भार्यया सह वसन्तं गृहस्थम्। आश्रमाः न्तरिनरासार्थमिदमुक्तम्। न हि ते पचमाना भवन्ति। भिक्षवो हि ते। अभ्यागच्छिति उद्दिश्याऽऽगच्छिति। धर्मपुरस्कारः(३)आचार्याद्यर्थं भिक्षणं धर्मः तं पुरस्करोतीति धर्मपुरस्कारः। कर्मण्यण् । धर्मप्रयोजनः नान्यप्रयोजनः। य प्रवंभूत एवंभूतमुद्दिन्याऽऽगच्छिति नान्येच्छया सोऽति। धरिति। (४)बौधायनस्तु श्रान्ते।ऽदृष्टपूर्वः केवलमन्नार्थां नाऽन्यप्रयोजनः स्सोतिथिर्भवति। अथ वा सर्ववणानामन्यतमः काले यथोपपन्नः सर्वे-षामितिथीनां श्रेष्टोऽतिथिर्भवती"ति॥ ५॥

तस्य पूजायां शान्तिः स्वर्गश्च ॥ ६॥

तस्यातिथेः पूजायां कृतायां शान्तिरुपद्रवाणामिह भवति । प्रेत्य च स्वः गंळामः ॥ ६ ॥

तमभिमुखोऽभ्यागम्य यथावयस्समेत्य तस्याः सनमाहारयेत्॥ ७ ॥

तमितिथिमभिमुखे।ऽभ्यागच्छेत्। अभ्यागम्य यथावयः वयसोऽनुकपं प्र त्युत्थानाभिवादनादिना समेयात् सङ्गच्छेत । समेत्य च तस्यासनमाहारयेत् शिष्यादिभिः। अभावे स्वयमाहरेत्॥ ७॥

शक्तिविषये नाऽबहुपादमासनं भवतीत्येके ॥ ८॥

१. एतदादि ११ सूत्रार्धं याबदेकीकृतम् छ. पु. २. नात्रप्रयोजनः इति क. पु.

३. आचार्यस्यार्थे इति. घ. ड. पु. ४. एतदादि ११ सूत्रे निवेशितं छ. पु. आप० घ० २६

शकौ सत्यां अबहुपादमासनं न देयम् । किं तु बहुपादमेव पीठादिक मित्येके मन्यन्ते । (१)स्वमतं त्वबहुपादमपीति ॥ < ॥

तस्य पादौ पक्षालयेच्छ्द्रमिथुनावित्येके ॥ ९ ॥

द्रौ शुद्रौ तस्य पादौ प्रक्षालयेतामित्येकै मन्यन्ते । दासवत इदम्॥९॥ अत्र विशेषः—

अन्यतरोऽभिषेचने स्यात्॥ १०॥

अभिषेचनं करकादिना जलावसेकः । तमेकः कुर्यात् । इतरः प्रश् क्षालनम् ॥ १०॥

तस्योदकमाहारेयन्मुण्मयेनेत्येकं ॥ ११ ॥

मृण्मयेन पात्रेण तस्योदकमाहर्तव्यामित्येके मन्यन्ते । (२)स्बमतं तु

नोदकमाहारयेदसमावृत्तः॥ १२॥

यदा असमावत्तो ब्रह्मचारी आचार्यप्रेषितः स्वयमव वाऽतिथिरभ्याः गच्छति तदा नासावुदकमाहारयेत् नासावुदकाहरणस्य प्रयोजकः। नास्मा उदकमाहर्तव्यमिति ॥ १२ ॥

अध्ययनसांवृत्तिश्चात्राऽधिका ॥ १३ ॥

अत्र असमावृत्तेऽतिथौ अध्ययनसंवृत्तिश्चाधिका इतरस्मादितथेः। अध्ययनस्य सह निष्पादनमध्ययनसंवृत्तिः। यः प्रदेशस्तस्याऽऽगच्छिति स तेन सह कियन्तांश्चत्काळं वक्तव्य इति । प्रसिद्धे तु पाठे पूर्वपदान्त-स्य समोऽकारस्य छान्दसो दीर्घः॥ १३॥

सान्त्वयित्वा तर्पयेद्रसैर्भक्ष्यैरद्भिरवराध्येंनेति ॥१४॥

ततः पादप्रक्षालनस्य समध्ययनस्य वाऽनन्तरमतिथि प्रियवचनेन सान्त्वयत् । सान्त्वियत्वा गव्यादिभीरसैः फलादिभिश्च भक्ष्यैरन्ततोऽद्भिरिप तावचर्पयत् तृप्तिं कुर्यात् । 'अवराध्येने'ति जघन्यकल्पतां सूचयति । अप्यन्तत इत्यर्थः । इतिहाब्दादेवमादिभिरन्यैरिप ॥ १४ ॥

आवसथं दचादुपरिशस्यामुपस्तरणमुपधानं सावस्त-रणमभ्यञ्जनं चेति ॥ १५ ॥

१. स्वयं त्वबहुपामध्यतुमन्यते इति च. पु. २. स्वयं तु ङ. च. पु.

आवसयो विश्वामस्थानम् । उपरिशय्या खट्वा । उपस्तरणं त्छिका । उपधानमुपबहेणम् । अवस्तरणमुपरिषटः । तत्सहितमुपधानमुपस्तरणं च । अभ्यज्ञनं पादयोः तैलं घृतं वा । पतत्सर्वे द्यात् । भोजनात्प्रामूर्ध्वे वा अपेक्षिते काले । इतिशब्दाद्म्यद्प्यपेक्षितम् ॥ १५ ॥

अन्नसंस्कर्तारमाहूय त्रीहीन् यवान्वा तद्र्थान्निवेषेत्॥ १६॥

यः पचित तमनसंस्कर्तारमाहूय तदर्थानितिश्यर्थान् व्राहीन्यवान्वा निर्वपेत् पृथक्कृत्य दद्यात्-अमुप्ते पचेति । व्रीहियवप्रहणमुपलक्षणम् । इदं भुक्तिवस्य सर्वेष्वतिथावुपस्थिते द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

भोजनकाले त्वाह—

उद्घृतान्यब्रान्यवेचेतेदं भूया३इद३मिति ॥ १७॥

यावन्तो भोक्तारस्तावद्वा अन्नान्युद्धृत्य पृथक्यात्रेषु कृत्वा स्वयं संविभागं कृत्वा तान्यन्नान्यवेशेत-किमिदं भूवः प्रभृतमिदं वेति । वि-चारे प्छुतः। (१)'पूर्वे तु भाषाया'मित्येतदुपेक्षितं छान्दसोऽयं (२)प्र-योग इति ॥ १७॥

भृय उद्धरेत्येव ब्रूपात् ॥ १८॥

एवमवेश्याऽतिथ्यर्थं भूय उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥ १८॥

द्विषन्द्विषतो वा नाम्नमञ्जीयादोषेण वा मीमांसमा-नस्य मीमांसितस्य वा॥१९॥

यं स्वयमतिथि द्विषनभवति यो वाऽऽत्मानं द्वेषि यो वाऽऽत्मानं द्वेषेण मीमांसते आत्मिन स्तेयादिदोषं सम्भावयति ।यो वा दोषेण मीमांसितः यत्र होकिका दोषं सम्भावयन्ति, तस्याऽस्य सर्वस्याक्षं नाइनीयात्॥१९॥ तत्र हेतुः—

पाप्मानं हि स तस्य भक्षयतीति विज्ञायते ॥ २०॥

यः एवंविचस्याऽश्वमद्दनाति, स तस्य पाष्मानमेव भक्षयतीति वि-

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ ब्रितीयप्रश्ने षष्ठी काण्डिका ॥ ६ ॥

स एष प्रजापत्यः कुटुम्बिनो यज्ञो नित्यप्रततः ॥ १ ॥

सं एषोऽभिहितो मनुष्ययक्षः प्राजापत्यः प्रजापतिना दृष्टः, तह्दैवत्यो वा । कुदुम्बिनो नित्यप्रततो, यक्षः नाऽग्निष्टोमादिवत् कादाचित्कः ॥ १ ॥ तस्याऽभीन् सम्पादयति—

योऽतिथीनामग्निः स आहवनीयो यः कुटुम्बे स गार्हः पत्यो यस्मिनपच्यते सोऽन्वाहार्यपचनः ॥ २॥

योऽतिथीनां जाठरोऽिनः स आवाहनीयः, तत्र हि हूयते । यः कुटुः म्बे गृहे अग्निरीपासनः स गाईपत्यः, नित्यधार्यत्वात् । यिसन् पच्यते(१) कौकिकाग्नौ सोऽन्वाहार्यपचनः दक्षिणाग्निः, तत्र (२)ह्यन्वाहार्ये पच्यते ॥२॥ ऊर्जे पुष्टिं प्रजां पद्मनिष्टापूर्तामिति गृहाणामद्दनाति यः पूर्वोऽतिथेरद्दनाति ॥ ३॥

योऽतिथेः पूर्वमस्नाति स ग्रहाणां कुळस्य सम्बन्धि ऊर्गादिकमस्नाति सक्षयिति विनाशयित । कर्गन्नम् । इष्टमग्निहोत्रादि । पूर्व स्मार्ते कर्म(३) कूपसाः तादि । अन्थे प्रसिद्धाः ॥ ३ ॥

पय उपसेचनमन्नमाग्निष्टोमसम्मितं सर्पिषोक्थ्यसाम्मितं, मधुनाऽतिरात्रसम्मितं, मांसेन द्वादशाहसम्मित, मुद्केन प्रजावृद्धिरायुषश्च ॥ ४ ॥

पय उपसेचनं यस्य तद्त्रम(४)गिनष्टोमतुल्यम् । सर्पिषा, उपसिकामिति प्रकरणाद्गम्यते तदुक्थ्यतुल्यम् । मधुनोपासिकमन्नमातिरात्रतुल्यम् । मासेन सह द्त्तेन प्रजावृद्धिभवति । आयुष्य । उपसमस्तमपि वृद्धिरिति सम्बध्यते ॥ ४ ॥

१. आष्ट्राग्नो इति क. च. पु.

२. दर्शपूर्णमासेष्टावृत्विजां दक्षिणात्वेन यद्यमन्नं तदन्वाहायपचनम् ।

तडागादि इति ङ. पु. तडागखननादि इति घ. पु.
 अग्निहोत्रं तपस्तस्यं नेदानां चानुपालनम् ।
 आतिथ्यं बैश्वदेवं च इष्टमित्यभिषीयते ॥
 वापीकृपतडागादि देवतायतनानि च ।
 अन्नप्रदानमारामः पूर्वमित्यभिषीयते ॥

४. अभिनष्टोमोक्थ्यातिरात्राः ज्योतिष्टोमस्य संस्थाविशेषाः।

विया अवियाश्चाऽतिथियः स्वर्गे लोकं गमय-न्तीति विज्ञायते॥ ५॥

प्रियाः प्रसिद्धाः अप्रिया उदासीनाः, द्विषतो निषिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

स यत्प्रातमेध्यन्दिने सायामिति द्दाति सवनाः न्येव तानि भवन्ति ॥ ६ ॥

त्रिषु कालेषु दीयमानान्यन्नानि अस्य यज्ञस्य (१)प्रातस्सवनादीनि त्रीणि भवन्ति । तस्मात्सर्वेषु कालेषु दातव्यमिति ॥ ६॥

यद्नुतिष्ठत्युद्वस्यत्येव तत् ॥ ७॥

यत् गन्तुमुचिष्ठन्तमितिथिमन्तिष्ठति तदुदवस्यत्येव(२) उदवसानीः या साऽस्य यक्कस्येति । प्रायेणोच्छब्दं न पठन्ति । केवलमनुशब्दमेव पठन्ति । तत्राप्यर्थः स एव ॥ ७ ॥

यत्सान्त्वयति सा दक्षिणा प्रशंसा ॥ ८॥

यत् सान्त्वयति प्रशंसति सा प्रशंसा दक्षिणा ॥ ८॥

यत्संसाधयति ते (३)विष्णुक्रमाः॥ ९॥

संसाधनमनुवजनम् ॥ ९॥

यदुपावर्तते (४)सोऽवभृथः॥ १०॥

उपावर्तनं अनुवज्य प्रत्यावनेनम् ॥ १०॥

इति ब्राह्मणम्॥ ११॥

इति ब्राह्मणिमत्यस्य सर्वेण सम्बन्धः॥ ११॥

राजानं चेदतिथिरभ्यागच्छेच्छ्रेयसीमस्मै पूजामा-त्मनः कारयेत् ॥ १२ ॥

१. सवनपदार्थः १. २५. १४. (पृ. १४७) सूत्रे टिप्पण्यां विवृतः।

२. उदनसानीया नाम यज्ञसमाप्तौ कियमाणेष्टिः । उदनसाय क्रियते इत्युदनसानीया ।

३. दर्शपूर्णमासयोर्यजमानकर्तव्यतया विहिताः (आप.श्री. ४.१४.६.) पदप्रक्षेपाः ।

४. 'बारुणेनैककपालेनावसृथमवयन्ति' इति विहितस्सोमयागस्यान्ते कियमाणस्त-दक्षभूत इष्टिविशेषोऽवस्थः ।

(१)राजा अभिविक्तः क्षत्रियः। सोऽतिथयेऽभ्यागताय आत्मनोऽपि सकाशात् श्रेयसीं पूजां कारयेत् पुरोहितेन ॥ १२ ॥

आहितारिं चेदतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूपाद्-ब्रात्य क्वाऽवात्सीरिति, व्रात्योदकमिति, ब्रात्य तर्पयंस्तिवीत ॥ १३ ॥

यद्याहिताग्निमुद्दिश्यातिथिरागच्छेत्, तत एनमितिथि स्वयमेवाभिमुख उपसर्पेत्। अत्र स्वयमिति वचनादनाहिताग्निरन्येन शिष्यादिना कार्यस्तित्। अत्र स्वयमिति वचनादनाहिताग्निरन्येन शिष्यादिना कार्यस्तित् । तमम्युदेत्य त्रूयात्-त्रात्य क्वावात्सीरिति कुशलप्रदनः। व्रते साधुर्वत्यः स पव व्रत्य इति प्जनामिधानम्। क्व पूर्वस्यां राज्यामुष्वितवानसीति । 'त्रात्योदक'मित्युदकदानम्। 'त्रात्य तर्पयंसि'त्वित गोर्यसिदिमिस्तर्पणम् । अनुस्वारसकारौ छान्दसौ। कियाभेदात्प्रतिमः नत्रमितिशब्दः। पतत्सवेषु कालेषु कर्वव्यम् ॥ १३॥

पुराऽग्निहोत्रस्य होमादुपांशु जपेत्-वृत्य यथा ते मन स्तथाऽस्त्विति, ब्रात्य यथा ते वशस्तथाऽस्त्विति, वृत्य यथा ते प्रियं तथाऽस्त्विति, ब्रात्य यथा ते निकामस्तथाऽस्त्विति ॥ १४॥

स यदि होमकालेऽप्यासीत, तदा पुरा होमादपरेणारिन दभैषु साद्यित्वा 'वात्य यथा ते मन' इत्यादिमन्त्रातुगां ज्येत् ब्रूयात्। तत्र प्रतिमन्त्रामितिशब्दप्रयोगादर्थभेदाच्चतुर्णी विकल्पः । समुस्य इत्यन्ये । अत्र चाऽष्वर्युर्यजमानो वा यो(२)होता स जपेत्। तते। जुहुयात्॥ १४॥

यस्योद्धृतेष्वहुतेष्विरिम्बतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमः भ्युदेत्य ब्रूपात्-व्रात्याऽतिसृज होष्यामीत्यातेसः ष्टेन होतन्यमनातसृष्टश्चेज्जुहुयाहोषं ब्राह्मणमाह ॥ १५॥

उद्वोषिति बहुवचनं सम्यावसध्यापेश्चम्। यस्य तु त्रयोऽन्यः, तस्याः

१. राजेस्येतानभिषिकानानक्षते इस्यैतरेयबाह्मणम् । ऐ. ब्रा. ८. १४. ६.

२. अग्निहोत्रहवनकर्ता होता।

पि । अहुतेष्वित्यनेन सामानाधिकरण्यात् होमोऽपि त्रिष्विप भवति। ते नाऽऽहवनीयहोमानन्तरमातिथावागतेऽपि त्रिषु होमो न कृत इति वश्यः माणो विधिभवत्येव । कः पुनरसौ १ स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् । वृत्याः अतिस्ज, अजुजानीहि होष्यामीति । ततो जुहुधीत्यातिभृजेत् । अति स्थेन होतन्यम् । यदि पुनरनितसृष्टोऽनजुज्ञातो जुहुयात् , तस्य दोष माथवर्णिकानां ब्राह्मणवाक्यमाह । (१)तद्त्र न पठितं तत्र प्रत्येतन्यम् । अत्र पक्षे स्वयं होमो नियतः ॥ १५ ॥

एकरात्रं चेदितिथान्वासयेत्पार्थिवाँ छोकानिभजयित हि-तीययाऽऽन्तिरिक्ष्यांस्तृतीयया दिन्यांश्चतुथ्या परावतो लोकानपरिमिताभिरपरिमिताँ छोकानिभजयती-ति विज्ञायते॥ १६॥

य(२) एकां रात्रिमितिथीन् गृहे वासयित, स पृथिव्यां भवान् लोकानिभ-जयित । द्वितीयया राज्या आन्तिरिक्ष्यान् । तृतीयया दिव्यान् । चतुथ्यां परावतः सुखस्य परा मात्रा येषु लोकेषु तानिभिजयित । अपरिमिताभीरात्रिभिर-परिमितान् लोकानिति विज्ञायते ब्राह्मणं भविति ॥ १६॥

असमुदेतश्चेदतिथित्रवाण आगच्छेदासनमुद्कमत्रं श्रो॰ त्रियाय ददामीत्येव दद्यादेवमस्य समृद्धं भवति १७

विद्यादिभीरहितोऽसमुदेतः । स वेदितिथिरिति ब्रुवाण आगच्छेत्तदा तस्मै आसनादिकं श्रोतियायेव ददामीत्येवं मनसि इत्वा दयात् । एवं ददतोऽस्य तद्दानं समृद्धं भवति श्रोत्रियायेव दत्तं भवति ॥ १७ ॥

इति द्वितीयप्रदने सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसुत्रवृत्तौ हरदत्तिमश्रविरचितायासु-ज्ज्वलायां द्वितीयपदने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

ग्रथ चतुर्थः पटलः ॥

येन कृतावसथः स्यादातिथिनं तं प्रत्युत्तिष्ठेत्प्रत्यवरो-हेद्या पुरस्ताचेदिभवादितः ॥ १ ॥

येन गृहस्थेनाऽतिशिः इतावस्थःस्यात् (१)कृतावासः दत्तावा-सः स्यात् । द्वितीययान्तिरिक्ष्यानित्यादिवचनात् द्वितीयादिष्वहस्सु तं प्रति न प्रत्युचिष्ठेत् । नाऽष्यासनात् प्रत्यवरोहेत् । स चेचसिमन्नहानि पूर्वमेवाभिवादितः । अनभिवादिते तु अभिवादनार्थे प्रत्युचिष्ठेत् , प्रत्यवरोहेच्च ॥ १॥

शेषभोज्यातिथीनां स्यात् ॥ २ ॥

'अतिथीनेवाब्रे भोजये'(२.४.११.)दित्यव सिद्धे वचनमिदं प्रमादाद्यन्न दत्तमितथये, तन्न भुञ्जीतत्येवमथम् ॥ २ ॥

न रसान् गृहे भुञ्जीताऽनवशेषमातिथिभ्यः ॥३॥

आगामिभ्योऽतिथिभ्यो यथा न किञ्चित् गुहेऽवशिष्यते, तथा गन्यादयो रसा न भोज्याः । सद्यस्सम्पाद्यितुमशक्यत्वाद्रसानाम॥३॥

नाऽऽत्मार्थमभिरूपमन्नं पाचयेत् ॥ ४ ॥

आत्मानमुद्दिश्याऽभिरूपमत्रं स्वाद्धपूपादि न पाचयेत् ॥ ४ ॥

गोमधुपकाहीं वेदाध्यायः ॥ ५॥

साङ्गस्य वेदस्याऽध्येता वेदाध्यायः । सोऽतिथिमधुपर्कमहीति, गां च दक्षिणाम् ॥ ५ ॥

आचार्य ऋत्विक्स्नातको राजा वा धर्मयुक्तः ॥ ६ ॥

अवेदाध्याया अप्याचार्यादयो गोमधुपर्कार्हाः । अत एव ज्ञायते— एकदेशाध्यायिनावप्यृत्विगाचार्यौ भवत इति । धर्मयुक्त इति राज्ञो विशेष् षणम् । वाशब्दः समुख्यये ॥ ६॥

आचार्यायर्त्वेजे इवशुराय राज्ञ इति पारिसंवत्सरा-दुपतिष्ठद्भयो गौर्मधुपर्कश्च ॥ ७ ॥ पतत् (२)गृद्ये व्याख्यातम् । गौरत्र दक्षिणाऽधिका विधीयते ॥७॥

१. कृतवासः दत्तवासः इति क० पु० २. आप. गृ. १३, १९

कोऽसौ मधुपर्क इत्यत आह— दि मधुसंस्ष्टं मधुपर्कः पयो वा मधुसंस्ष्टम् ॥८॥ (१)गृह्योकस्याऽनुवादोऽयमुत्तरविवक्षया॥ =॥

अभाव उद्कम् ॥ ९ ॥

द्धिपयसोरलाभ उदकमपि देयम् । मधुसंसृष्टिमत्येके । नेत्य-न्ये, पूर्वत्र पुनर्मधुसंसृष्टग्रहणादिति ॥ ९॥ बेदाध्याय इत्यत्र विवक्षितं वेदमाह—

षड्को बेदः॥ १०॥

षड्भिरङ्गैर्युक्तोऽत्र वेदो गृह्यत इति ॥ १०॥ कानि तान्यज्ञानीत्यत आह-

क्रन्दःकल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शक्षा च्छ-न्दोविचितिरिति॥ ११॥

छन्दो वेदः । तत्कल्पयति प्रतिशाखं शाखान्तराधीतेन न्यायप्रा-तेन चाऽक्रकलापेनोपेतस्य कर्मणः प्रयोगकल्पनयोपस्कुरुत इति छन्दः-करपः करुपसुत्राणि । व्याकरण अर्थविशेषमाश्रित्य पदमन्वाचञ्चाणं पदः पदार्थप्रतिपादनेन वेदस्योपकारकं विद्यास्थानम् । सुर्यादीनि ज्योतीः ष्यिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं ज्योतिषम् । आदिवृज्जभावे यतः कार्यः। तदः प्यथ्ययनोपयोगिनमञ्जष्ठानोपयोगिनं च काळविशेषं प्रतिपादयदुपकाः रकम्। निरुक्तमपि व्याकरणस्यैव कात्स्न्यम् । शीक्षा वर्णानां स्थानप्रयह्माः दिकमध्ययनकाले कर्मणि च मन्त्राणामुखारणप्रकारं शिक्षयतीति। प्रवादरादित्वाद्वीर्घः। गायज्यादीनि छन्दांसि यया विचीयन्ते विवि-च्य ज्ञायन्ते, सा छन्दोविचितिः । एतान्यङ्गानि अङ्गसंस्तवादङ्गत्वम् ।

'मुखं ब्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते। निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे। शिक्षा घाणं तु वेदस्य इस्ती कल्पान् प्रचक्षते ॥ इति ॥ उपकारकत्वाचा ॥ ११ ॥

 ^{&#}x27;दिधि मीध्वीत संसृज्य—त्रिवृतमेके घृतं च । पांक्तमेके धानास्सक्तृंख" इति गृह्ये उक्तम्। आप० घ० २७

उक्त उपकारः, अत्र चोदयति— शब्दार्थारम्भणानां तु कर्मणां समाम्नायसमाप्तौ चेदशब्दस्तत्र सङ्ख्या विप्रतिषिद्धा॥ १२॥

शन्दार्थतया यान्यारभ्यन्ते न प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरतया, तानि शन्दार्थारम्मणनि कर्माणि वैदिकान्यग्निहोत्रादीनि । तेषां समाम्नाय उपः देशः । तस्य समाप्तौ स यावता प्रन्थजानेन समाप्तेऽनुष्ठानपर्यन्तो भ वति, तत्र वेदशन्दो वर्तते । वेदयति धर्म विदत्त्यनेनेति वा धर्मामिति । न च मन्त्रब्राह्मणमात्रेणाऽनुष्ठानपर्यन्त उपदेशो भवति । किं तु कल्प-स्त्रैरपि सह । ततश्च तेषामपि वेदस्वक्षप प्यानुप्रवेशात् पश्चैवाऽङ्गानि । तत्र षट्संख्या विप्रतिषिद्धेति ॥ १२ ॥

परिहरति— अङ्गानां तु प्रधानैरव्यपदेश इति न्यायवित्समयः॥१३॥

अङ्गान्येव करुपस्त्राणि न वेदस्वरूपाणि। पौरुषेयतया स्मरणात्। कितिपयान्येव हि तेषु ब्राह्मणवाक्यानि, भूयिष्ठानि स्ववाक्यानि। अङ्गानां च तेषां प्रधानवाचिभिद्द्यान्देः छन्दो वेदो ब्राह्मणित्यादिभिद्ध्यो न न्वाय्य इति न्यायविदो सिद्धान्तः। ताविमौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ (१)करुपः स्त्राधिकरणे स्पष्टं द्रष्ट्यो । यन्तूकं न मन्त्रब्राह्मणमात्रेण पूर्ण उपदेश इति । नेष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पद्यतीति, पुरुषापराधस्स भवति । इदं तु भवानाच्छाम्-करुपस्त्रकाराणामियं प्रयोगकरुपना कुः तस्त्येति । न्यायोपवृंहिताभ्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामिति वक्तन्यम् । नार्य्या गतिः । एवं स्रति भवानपि यततां तादशस्यामिति । ततो मन्त्रब्राह्मणाभ्यामित पूर्णमवभोतस्यत इति ॥ १३ ॥

अतिथिं निराकृत्य यत्र गते भोजने स्मरेत्ततो विरम्योपोष्य ॥ १४ ॥

अतिथिमागतं केनचित्प्रकारेण निराकृत्य मे।जने प्रवृत्तो यत्र गते यः दवस्थाप्राप्ते भोजने स्मरेत्-धिक्कया स निराकृत इति, तत्रैव भोजनाः द्विरम्य तस्मिन्नहन्युपोष्य ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे उज्वलोपेते द्वितीयप्रश्नेऽष्टमी कण्डिका ॥ ८॥

पू. मी. १०३. ९. कल्पसृत्राणां बौधायनापस्तम्बादिप्रणीतानां यत्र साक्षाद्वेदत्विनिः राकरणं कियते किन्तु वेदमूलत्वेनैव प्रामाण्यं स्थाप्यते । तत् कल्पसूत्राधिकरणम् ॥

श्वो भूते यथामानसं तर्पियत्वा संसाधयेत् ॥ १ ॥ अपरे सुस्तमन्विष्य यथामानसं यथेच्छं तर्पियत्वा संसाधयेत् गच्छन्तमः सुत्रजेत् ॥ १ ॥ आ कुत इत्यत आह—

यानवन्तमा यानात्॥ २॥
स चेद्तिथिर्यानवान् भवति, तमा तस्याऽऽरोहणाद्वुवजेत्॥
यावन्नाऽनुजानीयाद्तिरः॥ ३॥
इतरो यानरहितो यावन्नाऽवुजानीयात् गच्छेति, तं तावद्वुवजेत्॥३॥
अप्रतीभायां सीम्नो निवर्तेत ॥ ४॥

यदि तस्याऽन्यपरतयाऽनुज्ञायां प्रतीमा बुद्धिर्न जायते, ततस्सीम्नि प्राप्ताः यां ततो निवर्तेत । प्रतेदीर्घश्छान्दसः । 'संसाधये' दित्यादि सर्वातिथि-साधारणम् । न निराक्ततमात्रविषयम् ॥ ४॥

सर्वान्वैदवदेवे भागिनः कुर्वीता श्वचण्डालेभ्यः॥५॥

वैद्दवदेवान्ते भोजनार्थमुपस्थितान् सर्वानेव भागिनः कुर्वाताऽऽद्वचण्डाः लेभ्यः। अभिविधावाकारः। तेभ्योऽपि किञ्चिद्देयम्। तथा च मनुः—
(१) शुनां च पिततानां च श्वपचां पापरोगिणाम्।
वयसां च किमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि॥ इति॥ ५॥

नाऽनईद्भ्यो दचादित्येके ॥ ६॥

अनर्हद्स्यश्चण्डालादिस्यो न द्यादित्येके मन्यन्ते । तत्र दानेऽस्युद्यः । अदाने न प्रत्यवायः ॥ ६ ॥

उपेतः स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥ ७॥

उपेतः क्रतोपनयनोऽसमावृत्तः । स सीणामतुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत न भुञ्जीत । एवं सित समावृत्तस्योच्छिष्टं भुञ्जानस्य न दोषः स्यात् । एवं ति समावृत्तस्योच्छिष्टं भुञ्जानस्य न दोषः स्यात् । एवं ति समावृत्तस्योच्छिष्टं भुञ्जानस्य न दोषः स्यात् । विवाद्येतस्य यस्य कस्यचिद्यि यदुच्छिष्टं तन्त्रोजने न दोषः स्यात् । पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं मोकव्यम्-(१.४.११) इत्येतिश्वयमार्थं भविष्यति-पितुरेव भ्रातुरेवेति। यद्येवं सुत्रमेवेदमनर्थकम्।तस्मादेव

नियमाद्द्यत्राध्यसङ्गात् । इदं तर्हि प्रयोजनम्-यदा पिताऽनुपेतः पुत्रस्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा कृतोपनयनः तदा तं प्रति पितुरनुपेतस्योचिछष्टं प्रति-षिध्यते । एवं ज्येष्ठेऽपि द्रष्टव्यम् । एतद्पि नास्ति प्रयोजनम् । उक्तं हि 'धर्मविप्रतिपत्तावमोज्य (१.४.१२) मिति । 'तेषामभ्यागमनं मो- जनं विवाहमिति च वर्जये'(१.१.३३) दिति च । तथा स्त्रीणामित्येतत् किमध्य १ मातुरुचिछष्टप्रतिषेधार्थम् । कथं प्रसङ्गः १ 'भातिर पितयो- चार्यवच्छुश्रूषे'(१.१४.६)ति वचनात्, 'यदुचिछष्टं प्राइनाति हविरुचिछ ष्टभेव त'(१.४.१,२) दित्याचार्योचिछष्टस्य हविष्ट्रेन संस्तवाच्च । (१) एवमपि 'पितुरुर्वेष्ठस्ये'त्यत्र पितु प्रहणादेव सिद्धम् । तस्मात् केषु चिज्जनपदेषु भार्यवाऽनुपेतेन च सह भोजनमाचरन्ति । तथा च बौधायनः— (२)'यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः । यथैतद्तुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजन'मिति। तस्य दुराचारत्वमनेन प्रतिपाद्यते ॥

सर्वाण्युदकपुर्वाणि दानानि ॥ ८ ॥ 'सर्वाणी'ति वचनात् भिक्षाप्युदकपूर्वमेव देया ॥ ८ ॥ यथाश्चिति विहारे ॥ ९ ॥

विहारे यक्ककर्मणि यानि दानानि दक्षिणादीनि , तानि यथाश्रुत्येव । नोदकपूर्वाणि ॥ ९ ॥

ये नित्या भाक्तिकास्तेषामनुपरोधेन संविभागो विहितः॥

ये नित्या माणिकाः भक्ताहीः कर्मकरादयः तेषामुपरोधो यथा न भवाति तथा वैश्वदेवान्ते अभ्यागतेभ्यः संविभागः कर्तन्यः॥ १०॥

काममात्मानं भार्यो पुत्रं वोपहन्ध्यात्र त्वेव दासकर्मकरम् ॥ ११ ॥

दासो भूत्वा यः कर्म करोति स दासकर्मकरः तं आत्माशुपरोधेः नापि नोपकन्त्यातः। किं पुनरागतार्थे तं नोपकन्ध्यादिति(३) ॥ ११ ॥ तथा चाऽऽत्मनोऽनुपरोधं कुर्याद्यथा कर्मसु समर्थस्त्यात्॥

^{9.} नैतदिष सारम् । 'पितुज्येष्ठस्य च'इत्यत्रपितुर्महणादेव तस्या अप्रसक्तेः,इति.च.पु २. बी. घ. १. १. १८. १९.

३. 'अतस्तं केवलं कर्मकरं नोपकन्ध्यात् इत्यधिकः पाठः कः पुस्तके ।

कर्मेषु अग्निहोत्रादिषु आर्जनेषु च यथा स्वयं समयो भवति तथाऽऽः त्मानं नोपरुन्ध्यात् कुदुम्बी ॥ १२ ॥ अथाऽप्युदाहरान्त-

(१) अष्ठौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः पोडशाऽरण्यवासिनः। द्वाञ्जिञातं गृहस्थस्याऽपरिमितं ब्रह्मचारिणः॥ आहिताग्निरनङ्गांश्च ब्रह्मचारी च ते जयः। अइनन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनइनता'मिति॥

अथैतिस्मिन्नातमानं नोपरुन्ध्यादिति विषये (२) इलोका बुदाहरन्ति । मुनेः सन्न्यासिनः । मक्ष्या अष्टौ प्रासाः आस्याविकारेण । अरण्यवासी वानप्रस्थः। तस्य षोडश । द्वात्रिंशत् प्रासाः गृहस्थस्य । प्रथमार्थे द्वितीया । ब्रह्मचारिणस्तु विद्यार्थस्य नैष्ठिकस्य च प्रासनियमो नास्ति । द्वितीयेन इलोकेनाः हिताग्निविषये 'कालयोर्भोजन' (२.१.२.) मित्ययमपि नियमो नास्तीति(३) प्रतिपाद्यते । अनडुद्ग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । ब्रह्मचारिग्रहणं दढार्थम् । सिष्यन्ति स्वकार्यक्षमा भवन्ति ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बधममभ्यूत्रे नवमी कण्डिका ॥

इत्यापस्तम्बधर्मस्त्रवृत्तौ हरदत्तविरचितायामुज्ज्व्लायां द्वितीयप्रकने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

१. एतच्छ्लोकद्वयानन्तरं गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनवनन् सुतपश्चरेत् । प्राणाः विनहीत्रहोपेन अवकीणी भवेतु सः । इत्यधिकस्सूत्रभागो घ. पुस्तके ॥ २. इलोकान् इति घ. पु. ३. प्रतिपादियुतुम् इति पु. क.

अथ पञ्चमः पटलः ॥

भिच्यो निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो माता-पित्रोर्बुभूषोऽर्हतश्च नियमविलोपः ॥१॥

भिक्षणं याचनम् । तत्राऽऽचार्यादयो निमित्तम् । बुभूषां भर्तुमिच्छा । अर्हतो विद्यादिमतोऽग्निहोत्रादिनियमे योग्यस्याऽर्थस्याऽभावेन लोपः ॥ १॥

तत्र गुणान् समीक्ष्य यथाशक्ति देवम् ॥ २ ॥

तत्रैवंसूते भिश्रणे याचतः श्रुतवृत्तादिकान् गुणान् समीक्ष्य शक्त्यनुकः पमवद्यं देयम् । अदाने (१) प्रत्यवयात् । गौतमस्तु निमित्तान्तरमप्याह-(२) गुवर्थनिवेशौषधार्थवृत्तिक्षीणयक्ष्यमाणाच्ययनच्वंसयोगवैद्दवितिषु द्रव्यसंविमागो बहिवेदि । भिश्रमाणेषु कृतात्रमितरेष्वि ति । (३)वैद्दवः जितो विद्वजिद्यागस्य कर्ता सर्वस्वदक्षिणः ॥ २॥

(४)इन्द्रियत्रीत्वर्थस्य तु भिक्षणमनिमित्तम् ॥ ३ ॥

रिद्रयद्वारा आत्मनः प्रीतिशिन्द्रयप्रीतिः। तामर्थयमानो यो भिश्चते सक्चन्दनादि तन्मूट्यं वा। तद्भिश्चणं नियमेन दानस्य निमित्तं न भवति ॥ ३॥

न तदाद्रियेत ॥ ४॥

तस्मात् न तदादियेत । अदानेऽपि न प्रत्यवायः। विवाहोऽपि द्वितीयो न निमित्तं सत्यां प्रथमायां धर्मप्रजासम्पन्नायाम् । तद्रथमिदं वचनम् । अन्यत्र प्राप्त्यभावात् ॥

स्वकर्म ब्राह्मणस्याऽध्ययनमध्यापनं यज्ञो याजनं दानं प्रतिग्रहणं दायाद्यं सिलोञ्छः ॥ ५ ॥ 'सर्ववर्णानां स्वधर्मातुष्ठान (२.२.२) इत्युक्तम् । तेऽमी स्वधर्मा

१. प्रत्यवायात् इति. क. घ. पु. २. गौ. ५. २१, २२.

३. विखाजिताऽतिरात्रेण सर्वपृष्ठेन सर्वस्वदक्षिणेन यजेत' इत्यनेन विहितेन या-गेनेट्वा तत्र दत्तसर्वस्वदक्षिण इत्यर्थैः ।

४. इदमुत्तरं च सूत्रमेकिकृतं च. पु.। इन्द्रियमनिमित्तम् ॥ ४ ॥ तस्नान्न तदााद्रयेते ॥ ५ ॥ इति तच्छब्दघटितं भिन्नसूत्रतया च पठितं क ॰ पुस्तके ।

उच्यन्ते-पुत्राय दीयत इति दायः। तमाद्त इति दायादः। तस्य भावो दायाग्यम्, दायस्वीकारः। क्षेत्रादिषु पतितानि मञ्जरीभूतानि ततइ-च्यु तानि वा धान्यानि सिल्ठशब्दस्याऽर्थः। तेषामुञ्छनमंगुलीभिनेसैर्वाऽऽ-दानं सिलेञ्छः। एतान्यध्ययनादीन्यष्टौ ब्राह्मणस्य स्वक्षमे । तेष्वध्ययनय- इदानानि द्विजातिसामान्येन कर्तव्यतया नियम्यन्ते । इतराण्यर्थितया द्रव्यार्जने प्रवृत्तस्योपायान्तरनिवृत्त्यर्थान्युपदिश्यन्ते-अध्यापनादिभिन्देव द्रव्यमार्जयेश्व चौर्यादिभिरिति(१)॥ ५॥

अन्यच्चाऽपरिगृहीतम् ॥ ६॥

यश्वाऽन्यत् केनाप्यपरिगृहीतमारण्यम् छफलादि तेनापि । जीवेदिति प्रकरणात् गम्यते । एतेन निधिव्यांख्यातः ॥ ६॥

एतान्येव क्षञ्चियस्याऽध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीति परिहाप्य दण्डयुद्धाधिकानि ॥ ७ ॥

एतान्येव क्षत्रियस्याऽपि स्वकर्म। अध्यापनादीनि त्रीणि वर्जीये-त्वा। दण्डलब्धं युद्धलब्धं चाऽधिकम् ॥ ७॥

क्षत्रियवद्वैद्यस्य दण्डयुद्धवर्जं कृषिगोरश्च्य-वणिज्याऽधिकम् ॥ ८॥

गोरक्ष्यं गवां रक्षणम् । भावे ण्यत्प्रत्ययः। वणिजो भावो वणिज्या क्र-यविक्रयब्यवहारः, कुसीदं च । (१)'दूतवणिगभ्यां चे'ति यत्प्रत्ययः॥ ८॥

नाऽननृचानमृत्विजं वृणीते न पणमाणम् ॥ ९॥

साङ्गस्य वेदस्याऽध्येता प्रवक्ता चाऽन्चानः । अतादृशमृत्विजं न वृणीते नाऽप्येतावद्देयमिति परिमाषमाणम् ॥ ९ ॥

अघाज्योऽनधीयानः ॥ १० ॥

अनधीतवेदं न याजयेत् तदानीमपेक्षितं मन्त्रं यथाशक्ति वाचयन्१०॥ क्षत्रियस्य युद्धं स्वकर्मेत्युक्तम् । तत्कथं कर्तव्यमित्यत आह— युद्धे तद्योगा यथोपायमुपदिशन्ति तथा प्रातिपक्तव्यम्११

युद्धविषये तथा प्रतिपत्तव्यं यथा तथोगा उपायमुपदिशन्तं तस्मिन्युद्धः

१. एतदादिसूत्रचतुष्टयोक्ता विषया मानवेषु (१. ८७-९१) इलाकेषु द्रष्टव्याः।

२. कात्या. वा. ४३४.

कर्माण युद्धशास्त्रे वा येषामाश्चियोगः ते तद्योगाः ॥ ११ ॥ न्यस्तायुधप्रकीर्णकेशप्राञ्जलिपराङावृत्ताः नामार्था वधं परिचलते ॥ १२ ॥

न्यस्तायुधः त्यक्तायुधः । प्रकीर्णकेशः केशानिष नियन्तुमक्षमः। प्राञ्जिकः कृताञ्जालिः । पराक्षादृतः पराक्ष्मुखः । सर्वे एते भीताः । ए तेषां युद्धे वधमार्थाक्सन्तो गर्हन्ते । परिगणनादन्येषां वधे न दोषः । तथा च गौतमः-(१)'न दोषो हिंसायामाहव' इति । न्यस्तायुधः प्रकीः र्णकेशः इति विसर्जनीयं केचित्पठन्ति । सोऽपपाठः । पराङाबृत्त इति ङकारश्छान्दसः॥ १२॥

शास्त्ररिधगतानामिन्द्रियदौर्वल्याद्विप्रतिपन्नानां शाः स्ता निर्वेषमुपदिशेद्यथाकर्म यथोक्तम् ॥ १३ ॥

यथाशास्त्रं गर्माधानादिभिः संस्कारैः संस्कृताः शास्त्रेरिषगताः तेषाः मिन्द्रियदैर्विस्थात् आजतेन्द्रियतया विप्रतिपन्नानां स्वकर्मतद्रच्युतानां निषिः द्वेषु च प्रवृत्तानाम् । शास्ता शासिता आचार्यादिः । निर्वेषं प्रायश्चित्तः मुपदिशेत्। यथाकर्म कर्मानुक्तपम्। यथोक्तं धर्मशास्त्रेषु ॥ १३॥

तस्य चेच्छास्त्रमतिप्रवर्तेरन् राजनं गमयेत् ॥ १४॥

तस्य वेच्छासितुः शास्त्रं शासनं अतिप्रवर्तेरन् न तत्र तिष्ठेयुः राजानं गम-येत-पवमसी करोतीति॥ १४॥

राजा पुरोहितं धर्मार्थक्कशलम् ॥ १५॥

स राजा धर्मशास्त्रेप्वर्थशास्त्रेषु कुशलं च पुरोहितं गमयेत्-विनीय-तामसाविति ॥ १५॥

स ब्राह्मणान्नियुञ्ज्वात्॥ १६॥

स प्रोहितः बाह्मणाश्चेदतिक्रमणकारिणः प्रापिताः तात्रियुञ्ज्यात् अ-नुरूपेषु प्रायश्चित्तेषु नियुञ्जीत ॥ १६॥

अथ यदि ते तत्रापि न तिष्ठेयुः, तदा किं कर्तव्यमित्यत आह— बलविद्योषेण(२) वधदास्यवर्जे नियमैरुपद्योषयेत ॥ १७॥ ततस्ताश्चियमैरुपवासादिभिरूपद्योषयेत् । बल्लिशेषेण बलानुरूपम् ।

१. गौ. घ. १०. १९. २. अत्र विषये मानवौ ८. ३८०, ३८१. रहीको द्रष्ट्रव्यौ ।

वधदास्यवर्जं वधस्ताडनादि, वधं दास्यं च वर्जयित्वा सर्वमन्यत् बन्धः नादिकं बळाजुरूपं कारयेत् यावत्ते मन्येरन् चरेम प्रायश्चित्ति॥१८॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्र उज्वलोपेते द्वितीयप्रश्ने द्शमी कण्डिका ॥१०॥

पवं ब्राह्मणविषये उक्तम् । इतरेषामाह — इतरेषां वर्णानामा प्राणविष्रयोगात्समवेश्य तेषां कर्माणि राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ १ ॥

इतरेषां ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां वर्णानां राजा पुरोहितोक्तं दण्डं स्वयमेष प्रणयेत् तेषां कर्माणि समवेक्ष्य तद्नुक्रपमाः प्राणीवप्रयोगात् । अभिविधाः वाकारः ॥ १॥

न च सन्देहे दण्डं कुर्यात ॥ २ ॥

अपराध्यसन्देहे राजा दण्डं न कुर्यात् ॥ २ ॥ किन्तु —

> सुविचितं विचित्या दैवप्रइनेभ्यो राजा दण्डायं प्रतिपद्येत ॥ ३॥

आ दैवप्रक्तेभ्यः साक्षिप्रश्नादिभिः श्वपथान्तैः सुविचितं यथा भवति तथा विचित्य निरूप्य । राजा दण्डाय प्रतिपथेत उपक्रमेत ॥ ३ ॥ एवं कुवैतः फलमाह—

एवंवृत्तो राजोभी लोकावभिजयति ॥ ४॥

पवंभूतं वृत्तं यस्य स एवंद्रतः। अत्र मृतुः—

(१) 'अद्ग्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चेवाण्यदण्डयन्। अयशो महदाप्तोति(२) प्रत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥' इति ॥४॥ गड्छतां प्रतिगच्छतां च पथि समवाये केन कस्मै पन्था देय इत्य-त आह—

🥯 🤛 राज्ञः पन्धा ब्राह्मणेनाऽसमेत्य ॥ ६ ॥

राजा अभिषिकः । स यदि ब्राह्मणेन समेतो न भवति, तदा तस्य

१. म. स्मृ ८, १२८. २. नरकं चैन गच्छति इति मुद्रितपुस्तकेषु पाठः । आप० ध० २८

पन्या दातव्यः । क्षत्रियैरप्यनाभिषिकैः । एतद्र्थमेव चेदं वचनम् । अ-न्यत्र 'वर्णक्यायसां चे' (२.११.८) ति वश्यमाणेनैव सिद्धम् ॥ ५ ॥

समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ ६ ॥

आपदि शिष्यभूतब्राह्मणविषयमिदम् । शिष्यभूतेनाऽपि ब्राह्मणेन समेत्य तस्यैव राज्ञा पन्था देय इति ॥ ६ ॥

(१)यानस्य भाराभिनिहितस्थाऽऽतुरस्य स्त्रिया इति सर्वेदीतव्यः(२)॥ ७॥

यानं शकटादि । भाराभिनिहितो भाराक्रान्तः । आतुरो ब्याधितः । स्त्रियाः यस्याः कस्याश्चिति । एतेभ्यस्सवैरेन वर्णैः पन्था दातन्यः । इतिशब्दात् स्थविरवालक्षशादिभ्यश्च ॥ ७ ॥

वर्णज्यायसां चेतरैर्वर्णैः ॥ ८॥

वर्णेनोरकृष्टा वर्णज्यायांसः । तेषां चेतरैरपकृष्टेवेणेंब्राह्मणेश्च दातव्यः ॥८॥

अशिष्ठपतितमत्तोनमत्तानामात्मस्वस्त्य-यनार्थेन सर्वेरेच दातन्यः॥ ९॥

अशिष्टो मूर्जः । अन्य प्रसिद्धाः । प्रतेषां सर्वेरवंजातीयैक्तकृष्टैरपकः ष्टैर्वर्णैर्ब्राह्मणैश्च । आत्मस्वस्त्ययनार्थेन स्वस्त्ययनमात्मत्राणम् । तेनप्रयोजनेन न तद्यम्, न त्वदृष्टार्थमिति । अत्र कौटिल्येन देवस्य पथः प्रमाणमुकः म्—(३)'पञ्चारत्ती रथपथश्चत्वारो हस्तिपथो द्वौ क्षुद्रपशुमनुष्याणाः मिति ॥ ९ ॥

धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वे पूर्वे वर्णमाः पद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ १० ॥

धमंचर्यया स्वधमानुष्ठानेन जघन्यो वर्णः शुद्धादिः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते वै-श्यादिकं प्राप्ताति । जातिपरिवृत्तौ जन्मनः परिवर्तने । शुद्धो वैद्यो जायते ।

१. रुद्धस्य भारा इति घ. पु.

२. अन्धस्य पन्था बिधरस्य पन्थाः स्त्रियः पन्था भारवहस्य पन्थाः । राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनाऽसमेस्य समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ इति महाभारते वनपर्वाण ।

३. को. अ. २.४·२२. 'पञ्चारत्तयः' इति अर्थशास्त्रपुस्तकेषु मुद्रितेषु । परन्तु पञ्चारत्निः इत्येषाऽजुनादो प्रन्थान्तरेष्यपि ।

तत्रापि स्वधर्मनिष्ठः क्षत्रियो जायते । तत्रापि स्वधर्मपरो ब्राह्मण इति । एवं क्षत्रियवैद्ययोरपि द्रष्टन्यम् ॥ १० ॥

अधर्मचर्यया पूर्वी वर्णी जघन्यं जघन्यं वर्णमाः पद्यते जातिपरिवृत्ती ॥ ११ ॥

पूर्वण गम् । महापातकव्यतिरिक्ताधर्मानुष्ठानविषयमेतत् । महा-पातकेषु 'स्तेनोऽभिशस्त' (२.२.६) इत्यादिना नीचजातिप्राप्तेरुकः त्वात् ॥ ११॥

धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नाऽन्यां क्रवीत ॥ १२॥

श्रौतेषु गार्श्वेषु स्मार्तेषु च कर्मसु श्रद्धा शक्तिश्च धर्मसम्पत्तिः । प्रजार सम्पत्तिः पुत्रवस्यम् । एवंभूते दारे स्रति नान्याम् । 'दारे' इति प्रकृते अन्यामिति स्त्रीलिङ्गानिर्देशादत्रार्थाद्गार्थामिति गम्यते । नान्यां भार्यो कुर्वत ने।ऽद्वहेत् ॥ १२ ॥

अन्यतराभावे कार्या प्रागरन्याघेषात्॥ १३॥

धर्मप्रजयोरन्यतरस्याऽभावे कार्या उद्घाद्या । तत्रापि प्रागान्याधेयात् नोध्वेमाधानात् । एतद्र्थमेवेदं वचनम् । उमयसम्पत्तौ न कार्येत्यु- के अभ्यतरामावे कार्येत्यस्यांशस्य प्राप्तत्वात् । यदा चाऽन्यतरामावे कार्ये तदा का शङ्का उमयामावे कार्येति ॥ १३ ॥

प्रागम्याधेयादित्यत्र हेतुः-

आधाने हि सती कर्मभिस्संबध्यते येषामेतदङ्गम् ॥१४॥

हि यस्मात् आधाने सती विद्यमाना सहान्विता कर्मभिस्सम्बध्यते अधि-कियते । कैः १ येषामग्निहोत्रादीनामेत(१)दाधानमङ्गमुपकारकम् । तैः । अ त्र 'दारे सती'ति वचनात् सृते तिस्मन्प्रामूर्ध्वं वाऽऽधानात् सत्यामिष पुत्रसम्पत्तौ धर्मसम्पस्यर्थे दारप्रहणं भवत्येव । तथा च मनुः--

(२) "भार्याये पूर्वमारिण्ये द्त्वाऽग्रीनस्त्यकर्मणि । पुनर्दारिक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥" इति ।

आधानस्याऽनारभ्याधीतत्वात करवङ्गत्वाभावत्वस्य पूर्वतन्त्रे तृतीयाध्याये स्थापि
 तत्वात् अत्राङ्गपदमुपकारकपरतया विद्वणोति । सम्भवति हि स्वनिष्पाद्याहव
 नीयायमिसमपणद्वाराऽऽघानमभिहोत्रादिकत्नामुपकारकम् ॥

२. म. स्मृ. ५.१६८

याज्ञवल्कयोऽपि--

(१) आहरेद्विधिवद्दारनग्नी खेवाऽविखम्बयन्। द्वति ।

न हि वाचानिकेऽर्थे युक्तयः क्रमन्ते । तेनैतम्न चोदनीयम्-यजमानः पूर्वमन्वारम्मणीयया संस्कृतो न तस्यायं संस्कारः पुनरापाद्यितुं श्रान्यः । या च भायां आधानात्परमृद्धा सा च पूर्वमसंस्कृता, न तस्या दश्यपूर्णमासादिष्वधिकारः । स कथं तथा तैर्थप्टुमईतीति । अन्वारम्भणीयाजन्यश्च संस्कारो यदि संयोगवदुभयनिष्ठः तदा भार्यानाशे नद्यन्तिति तस्य पुनस्संस्कारोऽपि नाऽनुपपन्नः । यानि च नाऽन्वारम्भणीयामपेश्यन्ते स्मार्तानि गार्श्वाणि च तैर्धिकारस्तस्याऽप्यविकद्धः ।

नतु च प्रागम्याधानात् कर्मभिस्सम्बध्यते गाह्रींस्स्मार्तेश्च, तात्कमुच्यते आधाने हि सती कर्मभिस्सम्बध्यत इति ! सत्यम् , अस्मादेव
च हेतुनिदेशाद्वसीयते-प्रागाधानात् सत्यामिष धर्मसम्पत्तौ प्रजासम्पत्तौ च रागान्धस्य कदाचिद्दारप्रहणे नाऽतीव दोष इति। अथ यस्याहिताग्नेर्मार्यो सत्येव कर्मण्यश्चद्धधाना अशका वा भवति पुत्राश्च मृता
अनुत्पत्रा वा तस्य कथम् ! यद्येषा युक्तिः 'धर्मप्रजासम्पन्न'इति
कर्मभिस्सम्बद्ध्यत इति च, तदा कर्तव्यो विवाहः। (न च 'प्रागम्याधेया' दित्यस्य विरोधः। अन्यतराभावे कार्येत्यस्येव स शेषः। न पुनक्ष्मयाभावे कार्येत्यस्य। मारद्वाजसूत्रे तु यद्यप्यविशेषणाऽहिताग्नेदीरानुन्ना
प्रतीयते-"अथ यद्याहिताग्निः पुनद्रारिक्रयां कुर्वीत यद्यग्नीन्नोत्सुजेत्
लौकिकास्सम्पद्यर्न तस्य पुनरग्न्याधेयं कुर्वीतत्याद्रमरथ्यः, पुनराधनामित्यालेखनः, पुनरग्न्याधेयमित्योडुलोमि,रिति। तथापि तस्याप्ययः
मेव विषयः)॥ १४॥

सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत्॥ १५॥

कन्यागोत्रमेव गोत्रं सस्य तस्मै कन्या न देया । यथा-हारीताय हारीतीं, वात्स्याय वात्सीमित्यादि ॥१५॥

मातुश्च योनिसम्बन्धेभ्यः॥ १६॥

मातुर्योनिसम्बन्धाः कन्याया मातुलादयः। चकारात् पितुरव्येवम् । तेभ्यः असगोत्रेभ्योऽपि न देया कन्यका । अत्र मनुः—

(२) 'असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः।

१. या. स्मृ. १. ८९. ः ( ) एतत्कृष्डलान्तर्गतो भागो नास्ति घ. इ. पुस्तकयोः २. म. स्मृ. ३. ५.

सा प्रशस्ता द्विजातीनां (१)दारकर्मण्यमेथुनी ॥ व्यासः—

(२)'स्नात्था समुद्धहेत्कन्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् । यवीयसीं भ्रातृमतीमसगोत्रां प्रयत्नतः ॥ मातुस्सगोत्राम्प्येके नेच्छन्त्युद्धाहकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञाने नोद्वहेदविद्याङ्कितः॥ मातुस्सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः ॥ इति ।'

गौतमः-

(३) असमानप्रवरैविवाहः । ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च । मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्, इति । कात्यायनः—'प्रवर एषामविवाह इत्येतेषु प्रत्यध्यायमाहत्य वचनं येषामेव प्रवरः तेषामेवाऽविवाह' इति । कारिका च भवति—

रातीयानामविवाह एषामिति येषां सूत्रक्रद्ववीत्। तेषामेव विवाहः स्यात् नान्येषामिति घारणे'ति ॥ शङ्कः(४)—

'दारानाहरेत्सहशानसमानार्षेयानसम्बन्धानासप्रमपञ्चमात्पितृमाः तृबन्धुभ्यः, इति ।

वसिष्ठः—

(५)'गृहस्थो विनीतकोधहर्षो गुरुणाऽनुज्ञातः स्नात्वाऽसमानार्षयामः स्पृष्टमेथुनामवरवयसी स्नातृमती सहशी भार्यो विन्देत । पश्चमी मातृ-बन्धुभ्यः सप्तमी पितृबन्धुभ्यः' इति ।

हारीतः(६)—

'रिवजी कुष्ठखुद्री यश्मामयाव्यल्पायुरनाषेयम ब्रह्म समानाषेयामित्येतान्यपतितान्यपि कुलानि वर्जनीयानि भवन्ति । कुलानुक्रपाः प्रजा
भवन्तीति । बादितष्वडयश्चियत्वादनाषेयम् । अवेदत्वादब्रह्म । एककुल्तवात् समानाषेयामिति । तस्मात् सप्त पितृतः परीक्ष्य पञ्च मातृतोः
ऽनिश्चकां श्रष्ठां स्नात्मतीं भार्या विन्देत ।'

पैठीनसिः —असमानार्षेयां कन्यां वरयेत्। पञ्च मातृतः परिहरेत्सप्त पितृतः त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा'

^{9.} दारकर्मण्यमैथुनी इत्येव मेघातिथ्यादिभिः पाठोऽङ्गीकृतः । कुल्लूकभट्टस्तु 'कर्मणि मैथुने' इति ।

२. ४. ६. एतदङ्काङ्कितानि वचनानि तेषु तेषु मुद्रितपुस्तकेषु नैवोपलभ्यन्ते ।

३. गौ.घ.४.२---५. ५. व. घ. ८.१.२.

(१)'अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्रहेत्। अनन्यप्विंकां कान्तामसिपण्डां यद्यीयसीम्। अरोगिणीं भ्रातुमतीमसमानार्षगोत्रजाम् । पञ्चमात्ससमावृध्वे मातृतः पितृतस्तथा॥'

विष्णुः--

222

(२) असगोत्रामसमानप्रवरां भायों विन्देत मातृतः पञ्चमात् पितृतः स्सप्तमात्। नारदः--

> (३)आसप्तमात्पञ्चमाच बन्धुभ्यः पितृमातृतः । अविवाह्यास्सगोत्रास्स्युस्समानप्रवरास्तथा।

शातातपः--

(४) परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा। इत्वा तस्यास्समुत्सर्गमातिकच्छ्रो विशोधनम् ॥ मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्॥

मनुः-

(५)पैतृष्वसेयीं भागनीं स्वस्नीयां मातुरेव च। मातुश्च म्रातुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणं चरेत ॥ पतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान्। बातित्वेनाऽनुपेयास्ताः पताति ह्यपयन्नधः॥'

बौधायनः-

(६)'सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेत मातृबद्देनां बिसृयात्'। (७)'सगोत्रां गरवा चान्द्रायणसुपदिशेत् ॥ व्रते परिनिष्ठिते ब्राह्मणीं न त्यजेत् मातृवद्भिगनीवद्भभी न दुष्यतीति काइयप इति अयं साम्निपात अविवाहः तदाघ्यायं वर्जयेत्

१. या. स्ट. १.५२,५३.

२. मुदित्रकोकात्मकविष्णुत्मृतौ नेदं वचनमुपलभ्यते परन्तु प्रन्थान्तेरेध्वस्या विष्णुः स्मृतिःवमुक्तम् । ३. नार. स्मृ. व्यवहा. १२. इली. ७.

४. मुद्रितशातातपस्मृतौ लघुशतातपस्मृतौ बृद्धशातातपस्मृतौ वा नेदं बचनमुपलभ्यते ।

५. स. स्ष्ट. ११. १७१, १७३. 💢 ६. बी घ. २.१.३८.

महाप्रवरे समाप्तिसूत्रकाण्डे । बौ. सू. (प्रवर) १३. ५५.

तत्त्रमाणं कर्तव्यम्। मानव्यो हि प्रजा इति विश्वायते इति। गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च। जनपञ्चाद्यदेषां प्रवरा ऋषिदर्शनात्॥ एक एव ऋषियीवस्त्रवरेष्वनुवर्तते। तावस्समानगोत्रत्वमन्यद्भृग्वक्तिरोगणात्॥' इति।

सुमन्तुः--

(१)पितृपत्न्यस्सर्वा मातरस्तद्भातरो मातुलाः तत्सुता मातुलसुताः स्तस्माचा नोपयन्तस्या' इति ॥ १६ ॥

ब्राह्म विवाहे बन्धुशीललक्षणसम्पन्नश्चनारोग्याणि बुध्वा प्रजां सहत्वकर्मभ्यः प्रतिपाद्येच्छक्तिः विषयेणाऽलंकृत्य ॥ १७॥

ब्रह्मणा दृष्टो ब्राह्मः । तस्मिन् विवाहे वरस्य बन्धादीन् बुध्वा परीक्ष्य प्रजां दुहितरं सहस्वकर्मभ्यः सहकर्तव्यानि यानि कर्माणि तेभ्यः, तानि कर्तुम्, प्रतिपादयेत् द्यात् । ब्रीक्तविषयेण विभक्तिप्रतिक्रपाऽयं निपातो यः याशकीत्यस्यार्थे द्रष्टव्यः । यथाशक्त्यलंकृत्य द्यादित्येष ब्राह्मो विवाहः। प्रजासहत्वकर्मभ्यं इति पाठे प्रजार्थे सहत्वकर्मार्थे चेति ॥ १७॥

आर्षे दुहित्मते मिथुनी गावी देवी ॥ १८॥

ऋषिभिर्देष्टे विवाहे मिथुनौ गानौ स्त्रीगवी पुंगवश्च दुहितुमते देयौ। एष आर्षः ॥ १८॥

दैवे यज्ञतन्त्र ऋत्विजे प्रतिपाद्येत् ॥ १९ ॥ देवैर्दष्टे विवाहे यज्ञतन्त्रे वितते ऋत्विजे कर्म कुर्वते कन्यां दद्यात् । एष दैवो विवाहः ॥ १९ ॥

मिथः कामात्सांवर्तेते स गान्धर्वः ॥ २०॥

यत्र कन्यावरौ रहसि कामात् मिथः परस्परं रागात् सांवर्तेते मिथुनीः भवतः स गान्धर्वो विवाहः । समो दीर्घः पूर्ववत् । अत्र संयोगोत्तरकाळं विवाहसंस्कारः कर्तव्यः॥ २०॥

इत्यापस्तम्बधर्मस्त्रवृत्तौ द्वितीयप्रदने एकादशी कण्डिका ॥ ११॥

शाकिविषयेण द्रव्याणि दत्वाऽऽवहरेन् स आसुरः॥१॥

यत्र विवाहे कन्यावते यथाशाक्ते द्रव्याणि द्रवाऽऽवहेरन् कन्यां स आसुरः।(१)'वित्तेनाऽऽनतिस्त्रीमतामासुर' इति गौतमः। तेन क-न्याये गृहस्रेत्रामरणादिदानेन विवाहो नाऽऽसुरः॥१॥

दुाहितृमतः प्रोथायित्वाऽऽवहेरन् स राक्षसः ॥ २ ॥

दुहितृमतः कन्यावतः पित्रादीन् प्रोधियत्वाः प्रमध्य यत्राऽऽवहेरन् स राक्षसो विवाहः।

(२)'हत्वा मित्वा च शीषीण रुद्तीं रुद्द्भ्यो हरेत स राक्षस' इत्याश्वलायनः। अत्रापि विवाहसंस्कारः कर्तव्यः। द्वौ चाऽपरौ विवाहौ शास्त्रान्तरेष्कौ।तत्राऽऽश्वलायनः-(३)'सह धर्मे चरतिमिति प्राजापत्यः। स्रुतां प्रमचां वाऽपहरेत्स पैशाच' इति। ताविह पृथङ्नोकौ ब्राह्मराक्षः सयोरन्तभौवादिति॥ २॥

तेषां त्रय आद्याः प्रशस्ताः पूर्वः पूर्वः श्रेयान् ॥ ३ ॥

तेषां विवाहानां मध्ये आयाख्यो ब्राह्मार्षदैवा प्रशस्ताः । तत्रापि पूर्वः पूर्वी उतिदायेन प्रशस्त इति ॥ ३ ॥

यथायुक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति ॥ ४ ॥ प्रशस्ते विवाहे जाता प्रजा९पि प्रशस्ता भवति । निन्दिते निन्दिता तत्र मनः—

(४)ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्धेवातुपूर्वशः । ब्रह्मवर्धेस्निः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः ॥ रूपसत्त्वगुणापता धनवन्तो यशस्त्रिनः । पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥ उत्तरेषु च शिष्टषु नृशंसानृतवादिनः । जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मसमुद्धिताः ॥

्रप्राजापत्येन सह ब्राह्माद्याश्चत्वारो ब्राह्मणस्य । गान्धर्वराक्षसौ क्ष-त्रियस्य । आसुरं तु वैदयद्यूद्रयोः । पैद्याचो न कस्यचिद्पि ॥ ४ ॥

पाणिसमूढं ब्राह्मणस्य नाऽप्रोचितमभितिष्ठेत् ॥ ६ ॥

१. गौ. घ. ४.११.

२. आख्व. यू. १.४.३२.

३. आइव. ए. ४.२५.

अभिनिमुक्तादिपायश्चित्तम्] उज्जवलोपेते हितीयः प्रदनः । २२५

ब्राह्मणस्य पाणिना समूदमुपलिप्तं सम्मृष्टं वा भूप्रदेशमप्रोक्षितं ऽना-भितिष्ठेत् नाधितिष्ठेत् । प्रोक्ष्येवाऽधितिष्ठदिति ॥ ५ ॥

अिंग ब्राह्मणं चाऽन्तरेण नाऽतिकामेत् ॥ ६॥ अप्नेजीसणस्य च मध्ये न गच्छेत्॥ ६॥

ब्राह्मणांश्च ॥ ७॥

अन्तरेण नार्ऽतिकामोदित्येव । ब्रह्मणानां च मध्ये न गच्छेत् ॥ ७॥
अनुज्ञाप्य वाऽतिकामेन् ॥ ८॥

रपष्टम् ॥ ८॥

अग्निमपश्च न युगपद्धारयीत ॥ ९ ॥ अग्निमुद्दकञ्च न युगपद्धारथेत ॥ ९ ॥

नानाम्नीनां च सन्निपातं वर्जयेत् ॥ १० ॥ पृथगवस्थितानामग्नीनामेकत्र समावपनं वर्जयेत न कुर्यात् । अग्ना-वर्षितं न प्रक्षिपेदित्यन्ये(१) ॥ १० ॥

प्रतिमुखमाग्निमाद्रियमाणं नाऽप्रतिष्ठितं भृमौ प्रदक्षिः णीकुर्यात् ॥ ११ ॥

यदाऽस्य गच्छतः प्रतिमुखमाग्निराह्नियते तदा न तं प्रदक्षिणीकुर्यात् स चेद्भूमौ प्रतिष्ठितो न भवति । प्रतिष्ठिते त्वग्नौ दृष्टे प्रदक्षिणीकुर्या-दिति ॥ ११ ॥

पृष्ठतश्चाऽऽत्मनः पाणी न संद्रलेषयेत् ॥ १२ ॥ स्वस्य पृष्ठभागे स्वपाणिद्वयं न संस्थेषयेत्र बद्गीयात् ॥ १२ ॥ स्वपन्नभिनिम्रको नाद्यान् वाग्यतो रात्रिमासीत द्वोभृत उदकमुपस्पृद्य वाचं विसृजेत्॥ १३ ॥

> (२)'सुप्ते यस्मित्रस्तमेति सुप्ते यस्मिन्तुदति च। अंशुमानभिनिम्नुकाम्युदितौ तौ यथाक्रमम् ॥'

स्वपन्नीभीनमुको नाश्वानभुञ्जानस्तूष्णीं भूतो रात्रिं सर्वामासीत न शयीत । अथाऽपरद्युः उद्कमुपस्पृद्य प्रातः स्नात्वा वाचं विमृजेत्। अयमस्य निर्वेषः॥

[.] १, एतदनन्तरं-विनावचनम् । आवापवचने सति कुर्यातः । इत्यधिकः पाठः घ. पु.

२. अमरको. ब्र. सूर्योद्यकाले यः स्विपिति सोऽभ्युदितः । सूर्यास्तकाले यः खिपिति सोऽभिनिम्नुक्तः ।

स्वपन्नभ्युदितो नादवान्वाग्यतोऽहस्तिष्ठेत् ॥१४॥ पूर्वेण गतम् । 'उदकमुपस्पृश्य वाचं विसृत्तेदिति चात्राऽपेक्ष्यते । तत्राऽस्तिमिते स्नानप्रतिषेधात् सायमेव स्नात्वा वाचं विस्तुज्य सन्ध्याः मुपासीत ॥ १४ ॥

आतमितोः प्राणमायच्छेदित्येके ॥ १५ ॥

यावदङ्गानां ग्लानिभवति तावात्राणमायच्छेत् प्राणवायुमाकस्य धारयेत् । प्राणायामं कुर्यादित्येकं मन्यते । शक्त्यपेक्षो विकरुपः । तत्र मनः-

(१)सब्याहृतीं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामस्स उच्यते ॥ इति । प्वमावतेयद्यावद्ग्ळानिः॥ १५॥

स्वमं वा पापकं दृष्ट्वा ॥ १६ ॥ पापकस्वप्नो दुस्स्वप्नः मर्कटास्कन्दनादिः। तं च द्रष्ट्वा ॥ १६॥ अर्थे वा (२)सिसाधिषव् ॥ १७ ॥ ं अर्थः प्रयोजनम् । तञ्च दष्टमदष्टं वा साधियतुमिच्छन् ॥ १७ ॥ नियमातिकमे चाडन्यास्मन्॥ १८॥

नियमानां 'उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यादि' (१.३१.१.) त्येवमादीनामाते कमें च आतमितोः प्राणमायब्छिदिति सर्वत्र शेषः ॥ १८ ॥

दोषफलसंदाये न तत् कर्तव्यम् ॥ १९ ॥ यस्मिन् कर्मणि कृते पक्षे दोषः फलं सम्भाव्यते न तत् कुर्यात्, यथा सभये देशे एकाकिनो गमनमिति ॥ १९ ॥

एवमध्यायानध्याये॥ २०॥

संशय इत्युपसमस्तमप्यपेक्ष्यते । अध्यायोऽनध्याय इति संशयेऽप्येवं न तत् कर्तव्यमिति । 'सन्धावतुस्तानित' (१.९.२०.) इत्युदाहरणम् । पूर्वस्यैवाऽयं प्रपञ्जः ॥ २० ॥

न संशये प्रत्यचवद्ब्यात् ॥ २१ ॥ संशयितमर्थमात्मनोऽज्ञानपरिहाराय प्रत्यक्षवतः निश्चितवन्न ब्र्यात्॥

[.] १. सर्वेष्वादर्शपुस्तकेषु मनुवचनत्वेनैवोपन्यस्तमिदम् । न कुत्राऽपि तु मुद्रित मनुस्मृतिपुस्तकेषूरळभ्यते । बौधायनघर्मसूत्रे ४. १. २८. तूपलभ्यते । २. सिसाधीयचुः, इति, घ. पु.

अभिनिम्नुकादिमायश्चित्तम्] उज्जवलोपेते हितीयः प्रकृतः। २२७

अभिनिम्नुक्ताभ्युदितकुनिष्ठियावदाग्रदिधिषुदिधिषू-पतिपर्योहितपरीष्ठपरिवित्तपरिविन्नपरिवि-विदानेषु चोत्तरोत्तरस्मिन्नद्युचिकरनिर्वे-षो गरीयान् गरीयान् ॥ २२ ॥

आद्यों हो गतो । क्रनखं कृष्णनखः । इयावा द्न्ता यस्य स शावदन् विवर्णद्नतः । '(१)विभाषा श्यावारोकाभ्यामि' ति द्त्रादेशः । तस्य न लोपर्छान्दसः । ज्येष्ठायामनूढायां पूर्वं कनीयस्या वोढा अप्रदिषिषुः । पश्चादितरस्या वोढा दिष्ण्पतिः । ज्येष्ठे अकृताधाने कृताधानः कनिष्ठः पर्याधाता । ज्येष्ठः पर्यादितः । ज्येष्ठे अकृतसोमयागे कृतसोमयागः कनिष्ठः परिवशः । ज्येष्ठः पर्याद्वा । ज्येष्ठः पर्याद्वा । ज्येष्ठः पर्याद्वा । ज्येष्ठः (३)परिवित्तः।(४)ज्येष्ठस्य भार्यामुपयच्छमानः परिवितः। यस्मिन्नगृहतिभागे वा कनिष्ठा भागं गृह्वाति स ज्येष्ठः परिवितः। कृतिष्ठः परिवितः। कृतिष्ठः परिवितः। कृताद्वा यास्मन्नगृहतिभागे वा कनिष्ठा भागं गृह्वाति स ज्येष्ठः परिवितः। कृतिष्ठः परिवितः। कृतिष्ठः परिवितः। कृत्राद्वा यास्मन्नगृहतिभागे वा कनिष्ठा भागं गृह्वाति स ज्येष्ठः । एतेष्वः किन्तुः परिविविदानः । चकारः पर्याधातृप्रभृतीनां समुख्यार्थः । एतेष्वः मिनिम्नकादिषु यो य उत्तरस्तिमंस्तिस्मन्द्वाद्शमासादिर्ञाचिकरः निर्वेषो यः पूर्वमुकः तत्र तत्र गरीयान् भवति । पूर्वत्र पूर्वत्र छ्योः यान् । अभिनिम्नकाभ्युदितयोरनन्तरोक्तं प्रायश्चित्तद्वयमपि विकः रूपेन भवति ॥ २२ ॥

तच्च लिङ्गं चरित्वोद्धार्यमित्येके ॥ २३ ॥
यस्मिन् कौनक्यादिके लिङ्गेयत् प्रायश्चितमुक्तं तच्चरित्वा तत् कौनक्यादिकं लिङ्गमुद्धरेदित्येके मन्यन्ते । अन्यत्राऽहिताग्निम्य इति स्मृत्यन्तरम् ॥
इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे द्वितीयप्रक्ते द्वाद्शी कण्डिका ॥१२॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामुज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

१. पा.सू.५,४.११४. २. परिवित्त होते प्रसिद्धः इति.ख.ड.च.पुस्तकेव्वप्रपाठः ।

३, परिवित्तिः इति ख. च. पुस्तकयोः पाठः । अत्र बोधायनधर्मसूत्रव्याख्या २, १, ३, दष्टव्या ।

४. ज्येष्ठे चागृहीतभागे कनिष्ठी भाग मृह्णाति स परिविविदानः । परिविन्न इतरः। इत्येव पाठो घ. पुस्तके ।

अथ पष्टः पटलः॥

सवर्णापुर्वशास्त्रविहितायां यथतुं गच्छतः पुत्रास्तेषां कमीभिस्सम्बन्धः ॥ १ ॥

सवर्णा चाऽसावपूर्वा च शास्त्राविहिता चिति कर्मधारयः । सवर्णा सजातीया, ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीत्यादि । अपूर्वा । अनन्यपूर्वा अन्यस्मा अद्ता, न विद्यते पूर्वः पातिरस्या इति । शास्त्रीविहिता शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण संस्कृता 'सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छे (२.११.१५) दित्यादिशास्त्रानुगुणा वा । एवम्भूतायां भार्यायां यथर्तु गृह्योक्तेन ऋतुगमनकरूपेन गच्छतो ये पुत्रा जायन्ते तेषां 'स्वकर्म ब्राह्मणस्ये' (२.१०.४) त्यादिना पूर्वमुक्तैः कर्मभिस्सम्बन्धा भवति । (गच्छध इति धकारोऽपपाठः) ॥ १॥

दायेन चाऽव्यतिक्रमश्चोभयोः ॥ २ ॥

उमयोर्मातापित्रोदियेन च तेषां सम्बन्धो भवति अन्यातिकमथ । च इति चेदर्थे । अञ्चतिकमश्चेत् , यदि ते मातरं पितरं च न ज्यातिक्रमे-युः । ज्यातिक्रमे तु दायहानिरिति ।

अपर आह—'उमयोरिप दायेन तेषां व्यतिक्रमो न कर्तद्यः। अवश्यं देयो दायस्तेभ्य इति ॥ २॥

पूर्ववत्यामसंस्कृतायां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः ॥३॥

अन्येन पाणिग्रहणेन तद्वती पूर्ववती । असंस्कृता विवाहसंस्कारर हिता । वर्णान्तरं ब्राह्मणादेः क्षात्रियादिः । तेषु पूर्ववत्यादिषु मैथुने स्रति दोषो भवति । कस्य ? तयोरेव मिथुनीभवतोः ॥ ३ ॥

तत्राऽपि दोषवान् पुत्र एव॥ ४॥

तत्रेति सप्तम्यास्रल्(१) 'इतराभ्योऽपि हरयन्त' इति। ताभ्यामुमाः भ्यामीप पुत्र एवाऽतिरायेन दोववात्। तत्र पूर्ववत्यामुरपन्नौ कुण्डगोलकौ (२)भित्यौ जीवति कुण्डस्स्यान्मृते भर्तरि गोलक' इति। असंस्कृतायामुत्पन्नस्य नामान्तरं नास्ति। किं तु दुष्टत्वमेव।

^( ) कुण्डलान्तर्गती भागो नास्ति घ. इ. पुस्तकयोः ।

१. पा. सू. ५. ३. १४.

वर्णान्तरे तु जात्यन्तरम् । तत्र गौतमः—

(१) अनुलोमाः पुनरनन्तरैकान्तरद्यन्तरासु जातास्सवर्णाम्बष्टोप्र निषाददौष्यन्तपारश्चाः। प्रातिलोमास्तु स्तमागधायोगवश्चनृवैदेहकः चण्डाला' इति । एवकारो दुद्दितृनिवृत्त्वर्थः । तथा च वसिष्ठः-

(२) 'पतितेनोत्पादितः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियास्सा हि परगा-मिनी वामरिक्थामुपेयादिति । (३)'स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपी'ति मनुः ॥ ४॥

पुत्रेभ्यो दायभागं वश्यन् अन्यस्य भार्यायामन्येनोत्पादितः किमु त्पाद्यितुः ? अहोस्वित् क्षेत्रिण इति विचारे निर्णयमाह—

उत्पाद्यितुः पुत्र इति हि ब्राह्मणम् ॥ ५॥ न केवलं ब्राह्मणमेव । वैदिकगाथा अप्यत्रोदाहरन्तीत्याह — अथाप्युदाहरान्त-

इदानीमेवाइं (४)जनकः स्त्रीणामीष्यामि नो पुरा। यदा यमस्य सादने जनियतुः पुत्रमञ्जवन् । रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने । तस्माद्भार्यो रक्षान्त विभ्यन्तः पररेतसः। अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुः। जनियतुः पुत्रो भवति साम्पराये मोधं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतिमिति ॥ ६ ॥

जनियतुः पुत्रः क्षेत्रिणो वेति विवादे पराजितस्य क्षेत्रिणो वचनम् पतावन्तं कालमहं जनको मन्यमानः इदानीमेव स्नीणामीर्घ्यामि परपुरुषसंसर्ग न सह । कदा इदानीम् ? यदा यमस्य सादने पितृलोके जनयितुः पुत्रो भवति पुत्रकृत्यं परलोकगतस्य जनियतुरेव न क्षेत्रिण इत्यन्नुवन् धर्मञ्चाः । उक्त प्वार्थः किञ्चिद्धिरोषेणोच्यते-रेतोधाः बीजप्रदः पुत्रं नयति पुत्रदत्तं पिण्डाः दिकमात्मानं नयति प्रापयति । परेत्य मृत्वा । यमसादने यमलोके । तस्मा-त्कारणात् भार्यो रक्षन्ति पररेतसो विभ्यन्तः । विभ्यतः छान्दसो नुम्। अतो युयमप्यप्रमत्ता अवहिता भृत्वा एतं तन्तुं प्रजासन्तानं रक्षय । छोडधे

१. गौ. ध.४.१६-१७. २. व. ध.१३. ६. सुद्रितव.ध. कोशेषु पाठभेदी हस्यते।

३. म. स्मृ. २. २३८.

४. 'जनक' इति सम्बुध्यन्ततया पठितं बौ. ध. २. २. ३४-३६

लद्। रक्षतेत्यर्थः । किमर्थम् ? वः युष्माकम् क्षेत्रे परबीजानि पररेतांखि मा बाष्युः । व्यत्ययेनाऽयं कर्मणि कर्तृत्रत्ययः । मा वाष्स्रत उत्तानि मा भवन् । मोप्येरन् । कथामिति ? (अपर आह-परशब्दाज्जसो लुक । परे पुरुषाः वः क्षेत्रे बीजानि मा बाप्सुरिति।) यस्मात् साम्पराये परलोके जनियः तरेव पुत्रफळं भवति वेता (१)परिणेता क्षेत्री तु एतं तन्तुं मोघं निष्प्रयोजनं कुरते आत्मसारकरोति। इतिशब्दो गाथासमाप्तौ। एतरुच क्षेत्रिणोऽनुज्ञाः मन्तरेण पुत्रोत्पादनाविषयम् । यदा तु क्षेत्री वन्ध्यो रुग्णो वा प्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयेति, यदा वा सन्तानक्षये विधवां नियुक्षते यथा विचित्रवर्थिस्य क्षेत्रे सत्यवर्ती व्यासन । तदुत्पन्नः पुत्र उभयोरपि पुत्रो भवति-बीजिनः श्रेत्रिणश्च । द्यामुष्यायणश्च स भवति । तथाचा-चार्य पवाह—

- (२) 'यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वाबुपलक्षये'दिति । याञ्चवल्क्योऽप्याह---
  - (३)'अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उमयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः॥' इति । नारडोऽपि-

(४) द्यामुख्यायणको द्याद्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक्। रिक्थादर्धे समादद्याद्वीजक्षेत्रवतोस्तथा ॥' इति ॥ ६ ॥ यदि पूर्ववत्यादिषु मैथुने दोषः. कथं तर्हि(५) उचध्वभारद्वाजी व्य-त्यस्य भार्ये जग्मतुः(६) वसिष्ठश्चण्डालीमक्षमालाम् । (७)प्रजापतिश्च स्वां दृहितरम् । तत्राऽऽह—

दृष्टो धर्मव्यतिक्रमस्साहसं च पूर्वेषाम् ॥ ७ ॥

सत्यं दृष्टोऽयमाचारः पूर्वेषाम् । स तु धर्मव्यतिक्रमः, न धर्मः; गृह्य माणकारणत्वात् । न चैतावदेव, साहसं च पूर्वेषां दृष्टम् । यथा(८) जामदः ग्न्येन रामेण पितृवचनादिवचोरण मातुार्श्शरीइछन्नम् ॥ ७ ॥

⁽⁾ एतत्कुण्डान्तर्गतीमागः ख. च. पुस्तकयोरेवास्ति । तत्र 'कथमिति' इति नास्ति।

१. भार्याया लब्धा' इति ख. च. पु. ર. આવ. શ્રો, ૧. ૧. ૭.

३. या. स्मृ. २. १३०. ४. नार. स्मृ. १३. ४३. ५. महाभारते द्रष्टव्यम् ।

६. म. स्मृ. ९. २३. महाभा. व. १३२. च. द्रष्टव्यम् । अरुन्धत्या एवाक्षमालेति नामान्तरम् ।

७. ता. त्रा. ८. २. १०. दष्टब्यम् । ८. कथेयं महामा, वन ११६. अ. दष्टब्या. ।

प्रेत्र दानादिनिषेधः] ७ उड्ड करोपेते द्वितीयः प्रदनः । २३१

किमिदानीं तेषामि दोषः ? नेत्याह--

(१)तेषां तेजोविद्योषेण प्रत्यवायो न विद्यते ॥ ८॥

तादृशं हि तेषां तेजः यदेवंविधेरिंग पाष्मिमनं प्रत्यवयान्ति । (२) 'तद्यथैषीकात्लसमनौ प्रोतं प्रदूयत एवं हाऽस्य पाष्मानः प्रदूयन्ते इति (३)श्वतेः ॥ ८॥

न चैतावता ऽर्वाचीनानामिप तथा प्रसङ्ग इत्याह—

तदन्वीक्ष्य प्रयुक्षानस्सीदत्यवरः॥ ९॥

तिहिति(४) नपुंसकमन पुंसकेने रियेकरोष एकवद्भावश्च । तं व्यति क्रमं तच्च साहसमन्बीक्ष्य हृष्ट्रा स्वयमिष तथा प्रयुजानोऽवर इदानी न्तनः सीदित प्रत्यवैति । न ह्यानिः सर्वे दहती त्यस्माकमिष तथा शा किरिति ॥ ९ ॥ पुत्रप्रसङ्गेनाऽऽह्—

दानं क्रयधर्मश्चाऽपत्यस्य न विद्यते॥ १०॥

दानग्रहणेन विक्रयोऽपि गृह्यते, त्यागसामान्यात् । क्रयधर्म इति च प्रतिग्रहस्याऽपि ग्रहणम् । धर्मग्रहणात् स्वीकारसामान्याञ्च । अप्रत्यस्य दानप्रतिग्रहक्रयविक्रया न कर्तव्याः । द्वादश्यविधेषु पुत्रेषु दस्तः क्रीतियोरपि पुत्रयोर्मन्वादिभिः पठितत्वाक्षाऽयं समान्येन प्रतिषेधः । क्रितिहे १ ज्येष्ठपुत्रविषयः, एकपुत्रविषयः, स्त्रीविषयो वा । तथा च वसिष्ठः—

(५)न ज्येष्ठं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा । न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णायाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषाम् । न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रातगृह्णीयाद्वा अन्यत्राऽनुह्णानास्तर्तुः । पुत्रं प्रतिग्रह्णीध्यम् बन्धृनाहूय राक्षे निवेद्य निवेश्यानस्य मध्ये अग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्यं ज्याहृतीभिष्ठुं त्वाऽद्रुरः बान्धवं सिन्नुरुष्टे प्रतिगृह्णीयाः दिति । विश्वजिति च सर्वस्वदाने गवादिवद्यत्यं न देयमिति । विक्रयस्तु सर्वत्र निषद्धः । तत्र उपपातः

१. इदममिमं सूत्रं पद्यात्मना निवद्धं तन्त्रवार्तिके।

२. छान्दो. ५. २४. ३. 'छान्दोग्ये श्रयते' इत्याधिकं ख. च. पु

४. या. सू. १. २. ६९. ५. व. घ. १५. ३-६.

केषु यात्रवल्क्य आह—

(१)'नास्तिक्यं वत्लोपश्च सुनानां चैव विक्रयः ।' इति । बह्वृच्छास्रणेऽपि शुनश्शेपाख्याने दृश्यते-(२) स ज्येष्ठं पुत्रं निः गृह्वान उवाचे' त्यादि । पुत्रप्रकरणे अपत्यशब्दोपादानमपि ज्येष्ठपुत्रः विषयत्वस्य लिङ्गम् । न पतन्त्यनेनेत्यपत्रगमिति ।

(३)ऋणमस्मिन् सक्षयत्यमृतत्वं च गच्छति । पिता पुत्रस्य जातत्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥' इति ॥१०॥ विवाहे दुहितृमते दानं काम्यं धर्मार्थे श्रूयते तस्माद्दु-हितृमतेऽतिरथं शतं देयं तन्मिथुयाकुर्यादिति तस्यां क्रयशब्दस्संस्तुतिमात्रं धर्माद्धि सम्बन्धः ॥११॥

आर्षे विवाहे दुहितृमते दानं किचिद्धेदं श्रूयते । तस्माद्दृहितृमते रथेनाधिकं गवां शतं देयम् । तच्च दुहितृमान् मिथ्रया कुर्यात् । प्रिथ्या कुर्यात् । (४)मा देवानां मिथ्रयाऽकर्मागधेय" मिति दश्यते । मिथ्रया कुर्यादिति कोऽर्थः वरायैव पुनर्दद्यादिति । तद्दानं काम्यं कामिनिमित्तमः । 'यथा युक्तो विवा हस्तथायुक्ता प्रजा भवतीति (२.१०.४) ऋषितृ हयाः पुत्रा यथा स्युरिति ततद्य धमार्थे न प्रजार्थम्, विकयार्थम् । यस्तु तस्या विवाहिकयायां क्यशब्दः किचत् स्मृतौ दश्यते, स संस्तुतिमात्रम् :द्रव्यप्रसाद्साम्यात् । न मुख्यक्रयत्वप्रतिपादनार्थम् । कुतः ? हि यस्मात् धर्मादेव हेतोः सम्बन्धो दम्पत्योरिति । आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयावित्यत्रात्येष एव न्यायः ।

अत्र मनुः— (५)'यासां नाऽऽदद्ते शुल्कं ज्ञातयो न स विकयः। अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं च केवळम् ॥' इति ।

पतक सर्वे 'दानं क्रयधर्मश्चाऽपत्यस्य न विद्यतः' इत्यस्य व्यभिचारः निवृत्यर्थे कर्तव्यमित्युक्तम् ॥ ११ ॥

अथ दायविभागः -

एकघनेन ज्येष्ठं तोषियित्वा ॥ १२ ॥ इत्यापस्तम्बर्धमसुत्रे द्वितीयप्रश्ने त्रयोदशी कण्डिका ॥ १३ ॥

१. या. स्मृ. प्रा. २३६.

२. ऐ. ब्रा. ७. ३.१५.

३. पे. बा. पं. प. 🐇 ४. ते. सं. १. ३. ९. 🕟 ५. म स्मृ. ३. ५४.

अथ दाबविभागः—

जीवन् पुत्रेभ्यो दायं विभजेत समं क्लीबसु-न्मत्त पतितं च परिहाप्य ॥ १॥

एकेन प्रधानेन केनिचढनेन गवादिना ज्येष्ठं पुत्रं तोषयित्वा तृप्तं कृत्वाः जीवन्नेव पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् । सममात्मना परस्परं च तेषाम्। सामान्याभिधानात् क्रमागतं स्वयमाजितं च क्लीबादीन् वर्जयित्वा । क्ली बादिग्रहणं जास्यन्धादीनामण्युपलक्षणम् । यथाह् मतुः—

(१)'अनंशी क्लीबर्णतती जात्यन्धविधरी तथा। उन्मचजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः॥' इति।

अन्धादीनां पुत्रसद्भावे तेऽप्यंशहराः। एवमुन्मत्तपिततौ(२) निवृत्ते निर्मित्ते क्लीबादयस्तु न भर्तव्याः । अत्र विभागकालः स्मृत्यन्तर-वशाद्म्राह्यः। तत्र नारदः—

(३)'मातुर्निवृत्ते रजसि प्रतासु भगिनीषु च। निवृत्ते चापि मरणात्पितर्युपरतस्पृहे ॥' इति।

यदा पुत्राणां पृथक्पृथक् धर्मा नुष्ठाने शिक्षश्चे भवतः सोऽपि कालः । 'तस्माद्धम्यां पृथिक्त्रये'ति(४) दर्शनादिति । 'जीविन्ने'तिवचनं जीवः न्नेवाऽवश्यं पुत्रान् विभजेत् एष धर्म इति प्रतिपाद्नाय । अन्यथा तदः नर्थकम् । अजीवतोऽप्रसङ्गात् । स्मृत्यन्तरेषु स्वयमार्जितं पितुरिच्छया विषमविभागो दर्शितः । न स धर्म्य इत्याचार्यस्य पक्षः । भार्याया अप्योते न दर्शितः । आत्मन प्वांशस्तस्या अपीति मन्यते । वस्यति च 'जायापत्योनं विभागो विद्यते' (२. १४. १६) इति ।

केचित्तु पितुर्द्वावंशावित्यादुः । 'द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिते' ति दर्शनात् । अयमप्याचार्यस्य पक्षो न भवति । यथा पुत्राणा-मेकैक प्रवांशस्सभार्याणां तथा पितुरपीति । यद्वा पुत्राणामेवांशसाम्यं आत्मनस्त्वाधिक्येऽपि न दोषः ।

तत्र हारीतः—

'पिता ह्यात्रयणः पुत्रा इतरे प्रहाः यद्यात्रयणः स्कन्देदुपदस्येद्वा

१. 'अनहोंं' इति ड. पु. म. स्मृ. ९. २०१.

२. ब्रुस्यनिमित्ते क्लीबादयस्तु न भतैब्याः, इति ड. पु. उन्मत्तपतित्तौ निवृत्तनिः मित्तौ. इति च. पु.

३. नार. स्सृ १३. १. ४. म.स्मृ.९.१११. वचनात् इति. क.घ. पुस्तकयोः । आप० ध० ३०

इतरेभ्यो गृह्णीयादि'ति

विभागादृष्वं पित्रोजीवनाभावे पुत्रभागेभ्यो ब्राह्ममित्युक्तं भवति । इति जीवद्विभागः ॥ १ ॥

अथ मृते कुटुाम्बनि तद्धनस्य गतिमाह-

पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः ॥ २ ॥

'पुत्राभावे' इति वचनात् सःसु पुत्रेषु त एव गृह्वीयुरविशेषाःसः मम्। तत्र नारदीये विशेषः—

- (१)'यिच्छिष्ठं प्रीतिदायेभ्यो दत्वार्णे पैतृकं च यतः । भ्रातृभिस्तिद्वभक्तव्यमृणी स्यादन्यथा पिता ॥' इति ॥ कात्यायनस्तु—
- (२)'म्रात्रा पितृव्यमातृभ्यां कुटुम्बार्थमृणं कृतम् । विभागकाळे देयं तिद्रिक्थिभिस्सर्वमेव तु ॥ इति ॥ अत्र याञ्चवरुक्यः--
- (३)'पितुक्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरे' दिति । तदत्र नोकं पुत्रैरेव सह वृत्तिरस्या इति । तथा च मनुः—
- (४)'पिता रक्षिति कौमारे भर्ता रक्षिति यौवने।
  पुत्रस्तु स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्रयमहिति॥' इति।
  एवं मातुरप्यभावे तद्धनं भर्तृकुछछब्धं स्वयमार्जितं च तत्पुत्रा अध्यसाश्च दुहितरस्समं गृह्णीयुः।
- (५)स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी। अप्रता चेत्समृढा तु लमते (६)मानमात्रकम् ॥इति बृहस्पतिः। पितृकुललब्धं चाऽप्रता एव दुहितरः।
  - (७)मातुस्तु यौतकं यत्स्यात् कुमारीभाग एव सः । श्रिति मनुः । अधाऽप्रत्ता दुहितरः पुत्राश्च जननी तदा ।
  - (८)जनन्या संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः॥ भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः। इति मानवमेव।

१. ना. स्मृ. १३. ३२.

२. कात्यायनीयस्मृतौ नास्ति.

३. या. स्मृ. २.१२३.

४. म. स्मृ. ९. ३. बौ. ध. २. २. ४६.

५. मुद्रितबृहस्पितस्मृतौ नेदं वचनसुपलभ्यते । परन्तु 'जनन्यां संस्थितायां' (९. १९२.) इतिरलोकव्यानावसरे कुल्लूकभट्टेनेदं वचनं बृहस्पितवचनत्वैनेवोदाहृतम् । ६. सा न मातृकम् , इति इ. पु. ५. म. स्मृ. ९. १३१ ८. म. स्मृ. ९. १९२.

अत्र व्यासः--

- (१) असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धनात्। संस्कार्था भ्रातृभिज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि॥ इति। अत्र कमविवाहे बृहस्पतिः:--
- (२)'ब्रह्मक्षत्रियविर्द्भूद्रा विद्रोत्पन्नास्त्वनुक्रमात्। चतुःख्रिद्येकभागेन भजेयुस्ते यथाक्रमम् ॥ क्षत्रजास्त्रिद्येकभागा विड्जौ तु द्येकभागिनौ।' इति। मानवे च स्पष्टमुक्तम्--
- (३) सर्वे वा रिक्थजातं तद्द्यधा प्रविभज्य तु । धर्म्य विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥ चतुरोंऽशान् हरेद्धिपः त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः । वैदयापुत्रो हरेद्द्द्यंशमंशं शुद्रासुतो हरेत् ॥ इति । यस्य तु ब्राह्मणी वन्ध्या मृता वा तत्र क्षत्रियादिसुतास्त्रिद्वयेकमाः गाः। यस्य त्वेकस्यामेव पुत्रस्सा सर्वे हरेत् शुद्रापुत्रवर्जम् ।

यथाह देवलः--

(४) आनुलोम्येकपुत्रस्तु पितुस्सर्वस्वभाग्भवेत् । निषाद एकपुत्रस्तु विप्रत्वस्य तृतीयभाक् ॥ द्वौ सपिण्डस्सकुल्यो वा स्वधादाता तु तं हरेत्' इति ।

निषादः पारदावः। क्षेत्रविषये बृहस्पतिः—

(५)न प्रतिष्रहभूदेंया क्षात्रियादिस्तताय वै। यद्यप्यस्य पिता दद्यान्मृते विप्रास्ततो हरेत् ॥ श्रृद्यां द्विजातिभिर्जाता न भूमेर्भागमहीति । सजातावाप्नुयात्सर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥' इति ॥

याज्ञवल्क्य:--

- (६)जातो हि दास्यां शुद्रेण कामर्तोऽशहरो भवेत् । मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिनम् ॥' इति । भार्स्भविषये विष्णुः--
  - (७)मातरः पुत्रभागानुसारतो भागहारिण्य' इति । अत्र, औरसः पुत्रिकाबीजक्षेत्रजौ पुत्रिकासुतः।

१. २. ४. ५. ५. इमानि वचनानि मुद्रित तत्तद्प्रन्थेषु नोपलभ्यन्ते । ३. म स्य. ७. १५२. १५३. ६. या. स्य. २. १३३.

पुनर्भवश्च कानीनस्सहोढो गूढसम्मवः। दत्तः कीतस्स्वयंदत्तः कात्रिमश्चाऽपविद्धकः। यत्र क्रचोत्पादितश्च पुत्राख्या दश पञ्च च। अनेनैव क्रमेणेषां पूर्वाभावे परः परः। पिण्डदें। Sशहरश्चेति प्रायेण स्मृतिषु स्थिताः।

औरसो धर्मपत्नीजः । 'सवर्णापूर्वशास्त्रविहिताया'मिति पूर्वः मुक्तः । गौतमः(१)-'पितोत्सुजेत्पुत्रिकामनपत्योऽगिन प्रजापति चेष्ट्रास्म-दर्थमपत्यामीति संवाद्ये'ति ।

बृहस्पतिः-

'एक प्वौरसः पित्र्ये धने स्वामी प्रकीर्तितः। तत्त्वत्या पुत्रिका प्रोक्ता भर्तव्यास्त्वपरे स्मृताः ॥' इति । मनु:-

(२)पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते। समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठाता नास्ति हि स्त्रियाः॥ इति । याञ्चवल्कयः--

(३)अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः। उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः॥ इति । अयमेक प्वोत्पाद्यितुर्वीजजः, क्षेत्रजस्तु क्षेत्रिणः। बृहस्पति:--

'पुत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रस्स्वर्गप्राप्तिकराबुभौ। रिक्थे पिण्डाम्बुदाने च समी सम्परिकीर्तितौ ॥' इति । काश्यपः--

'सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुळाघमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला॥ उदकं स्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका। अग्नि परिगता या च पुनर्भूत्रसवा च या '॥

कात्यायनः —

क्कीबं विहाय पतितं या पुनर्रुभते पतिम् । तस्यां पौनर्भवो जातः व्यक्तमुत्पाद्कस्य सः॥ इति । मनु:--

(४)पितृवेश्यनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः।

9. गाँ. घ. २८. १८.

२. म. स्पृ. ९. १३४.

३. वा. स्प्ट. २. १२७. 🐪 ४. म. स्प्ट. ९, १७२.

तं कानीनं वदेकाम्ना वोदुः कन्यासमुद्भवः ॥' इति । नारदः--

- (१)कानीनश्च सहोदश्च गृदायां यश्च जायते । तेषां वोदा पिता श्चेयस्ते च भागहराः पितुः ।' इति ॥ वसिष्ठः--
- (२)'अप्रत्ता दुिहता यस्य पुत्रं विन्देत तुस्यतः। पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥' इति । अनुदायामेव मृतायां मातिर मातामहस्य पुत्रः। अन्यथा वोदुः। मनुः--

(३)'या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती। बोद्धस्स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते।

(४)उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायत कस्यचित्। स गृहे गृढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तस्यज्ञः॥

दत्तः पूर्वमेवोकः । पैठीनसिः--'अध दत्तक्रीतक्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिप्रहेण द्यार्षेयेण जाताः ते असंगतकुळीना द्यामुष्यायणा भवन्तीति । मनुः--

(५)भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरव्रवीत् ॥

(६)कीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थे मातापित्रोर्यमन्तिकात्। स कीतकस्तुतस्तस्य सहशोऽसहशोऽपि वा ।

(७)मातापितृविद्वीनो यस्त्यको वा स्यादकारणात्। आत्मानं स्पर्शयेद्यस्य स्वयं दत्तस्तु स स्मृतः ॥ इति ।

(८)सदशं तु प्रकुर्यातां गुणदोषविवार्जितम् । पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विश्वेयस्तु क्वात्रिमः ॥

(९)मातापितुभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्यः स उच्यते ॥ इति ।

सर्व पते समानजातीयाः,

(१०)सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः॥

इति याजवल्क्यवचनात्।

१. ना. स्मृ. १३. ४. २. व. स्मृ. १७. २५ ३. म. स्मृ. ९. १७३.

४, म. स्पृ. ९. १७०. ५. म. स्पृ. ९. १८२. ६. म. स्पृ. ९. १७४.

७. म. स्पृ. ९. १७७. ८. म. स्पृ. ९. १६९. ९. म. स्पृ. ९. १७१.

१०. या. स्मृ. २. १३३.

विष्णुः—'यत्र क्वचनोत्पादितस्तु द्वाद्यः, इति । यात्रवल्क्यः—

(१)'पिण्डरोंऽशहरश्चेषां पूर्वाभावे परः परः।' इति मनः—

(२)'श्रेयसः श्रेयसोऽभावे पापीयान् रिक्थमईति ।' इति । 'कमादेते प्रवर्तग्ते सृते पितरि तद्धने । नारदः—

(३)ज्यायसो ज्यायसोऽभावे जघन्यस्तद्वाव्नुयात्॥' इति । देवलः—

'सर्वे द्यनौरसस्येते पुत्रा दायहराः स्मृताः । औरसे पुनरूपन्ने तेषु ज्येष्ठयं न तिष्ठति । तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशमागिनः। शेषास्तमुपजीवेयुप्रोसाच्छादनसम्भृताः॥' इति । मजः—

(४)'षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रद्यात्पैतृकाद्धनात्। औरसो विमजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥' इति । बृहस्पतिः—

ंश्लेत्रजाद्यास्सुतास्त्वन्ये पञ्चषट्सप्तमागिनः' शति । हारीतः—

'विभिज्ञिष्यमाण एकविशं कानीनाय दद्याद्विशं पौनर्भवायैकोन-विशं द्यामुखायणायाऽष्टादशं क्षेत्रजाय सप्तदशं पुत्रिकापुत्रायेतरानौर-साये'ति।

वसिष्ठः-

(५) "पुत्रं प्रतिष्रहीष्य'न्निति प्रक्रम्य 'तस्मिश्चेत्प्रतिगृहीते औरस उत्पद्यते चतुर्थमागभागि'ति ।

प्रमतेषु शास्त्रेषु विद्यमानेषु यहाचार्येण पूर्वमुक्तं 'तेषां कर्माभि स्सम्बन्धो दायेनाऽन्यतिकमश्चोभयो'रिति तद्धर्मपत्नीजे पुत्रे सति क्षेश्वाहीनां समांशहरत्वप्रतिषेधपरं वेदितन्यम्।

अथाऽविभाज्यम् ।

अत्र मनुः—

(६) अनुपद्मन् पितृह्व्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् ।

१. या. स्प्त. २. १३२. २. म स्मृ. ९. १८४. ३, ना. स्प्त. १३. ४९. ४. म. स्प्त. ९. १३४. ५. व. घ. १५. ६. ९. ६. म. स्प्त. ९. २०८. स्वयमईति छब्धं तश्चाऽकामो दातुमईती'ति। कात्यायनः—

> 'नाऽविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनात् कवित्। समं यिद्याधनानां तु देयं वैद्येन तद्धनम्॥ परभक्तप्रदानेन प्राप्तियिद्यो यदाऽन्यतः। तया प्राप्तं तु विधिना विद्याप्राप्तं तदुच्यते॥' इति।

ब्यासः-

'पितामहपितृभ्यां च दत्तं मात्रा च यद्भवेत्। तस्य तन्नाऽपहर्तव्यं(१) शौर्यहार्यं तथेव च ॥' इति । यात्रवल्क्यः—

(२) "क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हतमण्युद्धरेत यः। दायादेभ्यो न तह्याद्विद्यया लब्धमेश्व च ॥ पत्यौ जीवति यस्स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत्। न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते॥' ब्यासः—

> 'साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधम्। शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः॥ तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः॥'

् इति पुत्रदायविभागः । तदभावे तु सृतस्य यः प्रत्यासन्नः सिपण्डः, स किम् ? 'दायं हरेते'ति (१४.५.) वश्यमाणेन सम्बन्धः।

(३)'लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । सप्तमः पिण्डदातैषां सापिण्ड्यं साप्तपृरुषम् ॥'

इति सिपण्डलक्षणम् । तेषु यो यः प्रत्यासन्नस्स स गृह्णीयादिति। भार्यो तु रिक्थन्नाहिणस्सिपिण्डाद्या रक्षेयुः, न तु दायम्रहणमित्याचार्यः स्य पक्षः । श्रूयते हि-(४)'तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीः' इति। मतुरपि--

(५)'अनिन्द्रिया अदायादाः स्त्रियो नित्यमिति श्रुति'रिति । अत्र सपिण्डाद्यभावे बृहस्पतिः--'अन्यत्र ब्राह्मणार्दिक तु राजा धर्मपरायणः।

१. शौर्य विद्याघनं तथा इति. घ. पु. शौर्य भार्याघनं तथा इति. ड. पु.

[्] २. या. स्सृ. २-१९९. ३. मत्स्यपु. ख. १८ इळो. २९. ४. तै.सं. ६, ५. ८.

प. म. स्मृ. ९. १८. निरिन्दिया द्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति श्रुतिः, इति मुद्रितः पुस्तकपाठः । बोधायनसूत्रे तु प्रायस्संवदति (३.२,४५,) पाठः ।

तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिस्स्मृतः ॥
अन्नार्थे तण्डुळप्रस्थमपराह्ने तु सेन्धनम् ।
वसनं त्रिपणकीतं देयमेकं त्रिमासतः ॥
एतावदेव साध्वीनां चोदितं विधवाधनम् ।
वसनस्याऽशनस्यैव तथैव रजकस्य च ॥
धनं व्यपोद्य तच्छिष्टं दायादानां प्रकल्पयेत् ।
(१)धूमावसानिकं ग्राह्यं सभायां स्नानतः पुरा ।
वसनाशनवासांसि विगणस्य चवे मृते ॥' इति ।

व्यासः--

'द्विषाहस्रः परो दायः स्त्रियै देयो घनस्य तु । यच मर्त्रा धनं दत्तं स्ना यथाकाममाष्त्रयात् ॥' इति ।

पणानां द्वे सहस्रे परिमाणमस्य द्विषाहस्नः। एष परो दायः स्त्रिया नाधिक इति। पतत् प्रभूते धने, ज्ञातयश्च न रक्षेयुरिति शङ्काः याम्। एवं (२)'एत्नी दुहितरश्चे'त्यादीनि यानि पत्त्या दायप्राप्तिपराणि तान्यवमेव द्रष्टव्यानि। गौतमस्तु पुत्राभावे पत्त्यास्सपिण्डादिमिस्सः मांशमाह-(३)'पिण्डगोत्रिष्टिमस्त्रः एत्राभावे पत्त्यास्सपिण्डादिमिस्सः मांशमाह-(३)'पिण्डगोत्रिष्टिमस्त्रः रिक्यं पिण्डसम्बन्धात्मपिण्डाः प्रत्यासः ति। अस्यार्थः-अनपत्यस्य रिक्यं पिण्डसम्बन्धात्मपिण्डाः प्रत्यासः सिक्रमण भजेरन्। तदभावे गोत्रसम्बन्धास्सगोत्राः। तदभावे ऋषिसः म्बन्धास्समानप्रवराः स्त्री च पत्नी च। (अत्र स्त्रियाः पृथ्डानेदेशात् च शब्दा सपिण्डा भजेरन् तदा स्त्री सह तैरेकमंशं गृह्णीयात्। ततश्च 'पितुक्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरे'दिति सपिण्डादिमिस्सहमहणमुक्तमिति। वयमण्येतमेव पक्षं रोचयामहे)। अत्र पितरि म्रातरि सोदर्ये च जीवति सोदर्यो म्राता गृह्णीयादित्येके मन्यन्ते। तथा च शङ्का-

'अपुत्रस्य स्वर्यातस्य द्रव्यं भ्रातृगामि, तद्मावे मातापितरौ छमे यातां, पत्नी वा ज्येष्ठे'ति ।

देवलः--

'ततो दायमपुत्रस्य विभजरेन् सहोदराः। कुच्या दुहितरो वापि ।श्रियमाणः पिताऽपि च॥ सवर्णो भ्रातरो माता भार्या चेति यथाकमम्॥' इति।

^{9.} धूमावसानिकं श्रान्यं सन्ध्यायां स्नानतत्परा । इति ङ मूमावसनिकं इति. घ. पु.

२. या. स्मृ. २. १३८. ३. गौ. ध. २८. २१, २२.

^( ) कुण्डलान्तर्गतो सागः च पुस्तकेऽधिकपाठतया परिगणितः।

याञ्चवल्कयः--

(१)संस्ष्टिनस्तु संस्ष्टी सोदयस्य तु सोदरः। दद्याबाऽपहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च॥ अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नाऽन्योदर्यधनं हरेत्। असंसुर ट्यपि चाऽऽदद्यात्सोदयों नान्यमातृजः॥' इति ।

अत्र सोदर्थ इति विशेषवचनात् 'पत्नी दुहितरश्चे'त्यत्र स्नातृत्रहणं भिन्नोदरविषयमिति । प्रत्यासन्यतिद्ययात् (२) पितैवेत्याचार्यस्य पक्षः। तदभावे सोदयः, तदभावे तत्पुत्रः, तदभावे भिन्नोदराः, तदभावे पितृब्य इत्यादि द्रष्टस्यम् । मात्रादयोऽपि स्त्रियो जीवनमात्र संभरिति॥ २॥

तदभाव आचार्य आचार्याभावेऽन्तेवासी हृत्वा तदर्थेषु धर्मकृत्येषु वोपयोजयेत्॥ ३॥

सिपण्डाभावे आचार्यो दायं हरेत्। तस्याऽप्यभावे अन्तेवासी हरेत्। हत्वा तदर्थेषु धर्मकृत्येषु तडाकखननादिषूपयोजयेत् । वादाब्दात् स्वयं वा उपयुक्षीत ॥ ३॥

दुहिता वा॥४॥

ुहिता ना दायं हरेत्। पुत्राभाव इत्येके। अनन्तरोक्ते विषय इत्यन्ये ॥४॥

सर्वाभावे राजा दायं हरेत् ॥ ६॥ सर्वप्रहणात् बन्धृनां सगोत्राणां चाऽप्यभावे ॥ ५ ॥ ज्येष्ठो दायाद इत्येके ॥ ६॥

एके मन्यन्ते ज्येष्ठ एव पुत्रो दायहरः । इतरे तु तमुपजीवेयुः। सोऽपि तान पितेव परिपालयेदिति । तथा च गौतमः(३) 'सर्वे वा पूर्वजस्येतरान् बिभृयात्पितृव'दिति ॥ ६ ॥

देशविशोषे सुवर्णे कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्टस्य ॥७॥

क्वचिद्देशे सुवर्णादि ज्येष्ठस्य भाग इत्याहुः। भूमौ जातं भौमं धान्यं कृष्णं माषादि कृष्णायसमित्यन्ये ॥ ७ ॥

रथः पितुः परिभाण्डं च गृहे ॥ ८॥

१. या. स्मृ. २. १३८, १३९. २. पितैवेति वयम् इति च. पु. ३. गौ, ध.२८.३. आप० घ० ३१

रथः पितुरंशः (१) गृहे च यत् परिमाण्डमुपकरणं पीठादि तदपि ॥ ८॥

अलङ्कारो भार्यायाः ज्ञातिधनं चेत्येके ॥ ९ ॥ भार्यायास्तु धृतोऽलङ्कारोंऽद्यः, ज्ञातिभ्यः विश्वादिभ्यश्च यञ्चन्धं धनं तस्रे-त्येवमेके मन्यते ॥ ९ ॥ *

तच्छा खेर्बि प्रतिषिदम् ॥ १० ॥

ज्येष्ठो दायद इति यदुक्तं तच्छाक्षेविंरुद्धम् ॥ १०॥ येन विरुद्धं तद्दर्शयति—

(२) "मनुः पुत्रेभ्यो दाघं व्यभज" दित्यविद्योषेण श्रूयते ॥११॥ पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशादविशेषेण श्रवणम् ॥११॥ अत्र चोद्यम्—

अथापि(३) "तस्माउज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ती" त्येकवच्छूयते॥ १२॥

अधापि नजु चेत्यर्थः । ज्यष्ठं पुत्रं घेनन निरवसाययन्ति पृथक्कुर्वन्तीत्येकवः दिप श्रूयते। यथा एक एव ज्येष्ठो दायादः तदनुक्तपमिष श्रूयते इति ॥१२॥ परिहरति—

अथापि नित्यानुवादमविधिमाहुन्यीयविदो यथा तस्मादजावयः पशुनां सहचरन्तीति । तस्मात् स्नातक-स्य मुखं रेफायतीव । तस्मात् वस्तश्च श्रोज्ञिपश्च स्त्रीकामतमाविति ॥ १३॥

१. एतदनन्तरं 'उपलक्षणमेतत् वाहनस्य' इत्यधिकं घ.पु.

^{*} एतिचिह्नानन्तरं यतोऽपि नानुवाद। ॥ ११ ॥ स्पष्टम् ॥ इत्यधिकपाठो दृश्यते छ. पुस्तके।

२. मतुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् स नाभानिदिष्ठं ब्रह्मचर्यं वसन्तं निरभजत् इति (तै. सं. ३. १.९.) तैतिरीयश्रुतौ श्रुयते । तत्र पुत्रेभ्य इत्यिविशेषेणव विभागः श्रुतः । न तु ज्येष्ठस्य विशेषोऽभिद्धित इत्यर्थः । 'नाभानेदिष्ठः' इति मनुपुत्रस्य कस्यचिचाम । अस्यैव नाभाग इति संज्ञा । अस्य कथा भागवते (९.४.) अनुसन्धेया ।

^{, 🐧} तत्रैव तैस्तिरीयश्चतौ (तै. सं. २. ५, २.)

अथापीति परिहारोपक्रमे । पद्भनां मध्ये अजाबाऽवयश्च ज्ञातिभेदेऽपि सह-चरन्ति । रेफा शोभा । इह तु तद्वत्यभेदोपचारः । ततः क्यप् । स्नातकस्य मुखं कुण्डलादिना शोभते । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । श्रोत्रियस्य स्त्रीः कामतमत्वमाचार्यकुले चिरकालं ब्रह्मचारिवासात्। यथैतानि वाक्याः नि दृष्टान्तमात्रमतुवद्गित न किञ्जिद्विद्धाति तस्मात् 'ज्येष्ठं पुत्र'मित्याः दिकमप्यविधिरिाते न्यायविद आहुः । न केवलमयमेवानुवादः, किं तर्हि 'मनुः पुत्रेभ्य' इत्ययमप्यनुवाद एव॥ १३॥

सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनः ॥ १४॥

हिशाब्दो हेती। यस्मादेवाऽनुवादौ न कस्याचिद्धिधायकौ तस्माद्ये धर्मयुक्ताः पुत्रास्तर्व एते भागिनः ॥ १४॥

यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपाद्याति ज्येष्ठीः ऽपि तमभागं कुर्वीत ॥ १५॥

यस्तु ज्येष्ठोऽप्यधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति विनियुक्के तमभागं कुर्वात जीवः द्विभागे पिता भागं न दद्यात् । ऊर्ध्व विभागे(१) पितुम्रातरः । अपिश-ब्दात् किमतान्यमिति ज्येष्ठस्य प्राधान्यं ख्याप्यते ॥ १५ ॥

जीवन् पुत्रेभ्य(२)इत्यनेन दम्पत्योस्सहभावो दर्शितः। तत्र कार-णमाह-

जायापत्योर्न विभागो विद्यते ॥ १६॥

स्पष्टम् ॥ १६॥ कस्मात् ?

पाणिग्रहणान्द्रि सहस्वं कर्मसु ॥ १७॥

कर्मार्थे द्रव्यम् । जायायाश्च न पृथक्कर्मस्वधिकारः । किं तर्हि ? सह-भावेन-'यस्त्वया धर्मश्च कर्तव्यस्सोऽनया सह'ति वचनात्। तत्र कि वृथक् द्रव्यपेति ॥ १७ ॥

(३)तथा पुण्यफलेषु ॥ १८ ॥

पुण्यफलेखु स्वर्गादिष्वपि तथा सहत्वमेव । (४)'दिवि ज्योतिरजर-मारभेता' मित्यादिभ्यो मन्त्राछिङ्गभ्यः ॥ १८॥

१. विभागेऽपि भ्रातरः इति. च. पु. २. इत्यत्र भार्याया भागो न दर्शितः। इति घ.इ.पू.

३. इदमधिमं च सूत्रमेकतया लिखितं क. पु. । ४. ते. मा. ३. ७. ५. ११.

द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ १९ ॥

द्रव्यपरिप्रहेषु च द्रव्यार्जनेष्विप तथा सहत्वमेव । तत्र पतिरा-जंयति, जाया गृहे निर्वहतीति योगक्षेमावुभयायत्ताविति द्रव्यपरिग्रहे-ऽपि सहत्वम् ॥ १९ ॥

प्तदेवोपपादयति-

न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशान्ति॥२०॥

हि यस्मात् भर्तुर्विश्रवासे स्ति नैमित्तिके 'छिन्दत्पाणि दद्यादि'त्यादिके दाने क्रते भार्याया न स्तेयमुपादिशन्ति धर्मकाः। यदि भर्तुरेव द्रव्यं स्यात् स्यादेव स्तेयम्।, नैमित्तिके दान इति वचनात् व्ययान्तरे स्तेयं भवन्येय । एतदेव द्रव्यसाधारण्येऽपि दम्पत्योर्वप्रयं-यत् पतिर्यथेष्टं विन्युक्के जाया त्वेतावदेवेति । न च पत्युस्स्वयमार्जितस्य विनियोगे जायाया अनुमत्यपेक्षा, स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रो ह्यसौ गृहे, यथा राजा राष्ट्र । अत एव भार्यायास्त्तेयशङ्का, न भर्तुः॥ २०॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने चतुर्दशी काण्डका ॥ १४ ॥

एतेन देशकुलघमी व्याख्याताः॥१॥

'ज्येष्ठो दायाद' (२. १४. १६.) इत्यादिकं शास्त्रावेप्रतिषेधादप्रमाण मित्युक्तम् । एतेन देशधर्माः कुल्धर्माश्च न्याख्याताः । शास्त्रावेप्रतिषिद्धा मातुः लक्षुतापरिणयनाद्योऽप्रमाणं विपरीताः प्रमाणमिति ।

गौतमोऽप्याह—

(१)'देशकुलघर्माश्चाऽऽम्नायैरविषद्धाः प्रमाण'मिति ॥ १ ॥ मातुश्च योनिसम्बन्धेभ्यः पितुश्चाऽऽसप्तमाद्यावता वा सम्बन्धो ज्ञायते तेषां प्रेतेषुद्कोपस्पर्शनं गर्भान् परिद्वाप्याऽऽपरिसंवत्सरान् ॥ २ ॥

मातुर्गोनिसम्बन्धां मातुलाद्यः । वितुश्रासप्तमात् पुरुषात् सम्बन्धास्सपि-ण्डाद्यः पैतृष्वस्रेयाद्यश्च तेभ्य आरभ्याऽऽसप्तमादित्यन्वयः। यावता वा-न्तरेण सम्बन्धो ज्ञायते समर्थते जनमना नाम्ना वाऽमुष्याऽयमस्मत्कृटस्थस्य

^{9.} শী. ঘ. ৭৭. **২**٠.

वंश्य एवंनामति। तथा च मनः—

(१)'सिपण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥' इति ।

य प्वंभूनाः पुरुषास्तेषां प्रेतेषु मृतेषु उदकोपस्पर्शनं मरणिनिमित्तं स्नानं कर्तव्यम् । गर्भान् बाळान् अपरिसंवत्सरानपरिपूर्णसंवत्सरान् परिष्टिष्य वर्जीयेत्वा । बाळेषु मृतेषु स्नानं न कर्तव्यमिति ॥ २ ॥

मातापितरावेव तेषु ॥ ३॥

बालेषु मृतेषु मातापितरावेबोदकस्पैशनं कुर्याताम् ॥ ३॥ इतरिश्च ॥ ४॥

ये च तान् बालान् मृतान् इरन्ति तेऽप्युदकोपस्पर्शनं कुर्युरिति । पवमाचार्यस्य पक्षः ॥ ४ ॥

भार्यायां परमगुरुसंस्थायां चाकालभोजनम् ॥ ५ ॥

भागी पत्नी । परमगुरवः आचार्यमातापितरः । संस्था मरणम् । भागी-यो संस्थितायां परमगुरूणां च संस्थायां सत्यां न केवलमुद्को पस्पर्शनं, किं तर्हि ? अपरेद्युः आ तस्मात्कालात् अमोजनं च ॥ ५ ॥ किं च—

आतुरव्यञ्जनानि कुर्वीरन् ॥६॥

आतुरलं ब्यज्यते यैस्तानि च कुर्वीरन् भार्यादिमरणे ॥ ६ ॥ कानि पुनस्तानि ?

केशान्त्रकीर्य पांसुनोप्यैकवाससो दिखणामुखास्सः कृदुपमञ्ज्योत्तीर्योपविद्यान्त्येवं त्रिः॥ ७॥

प्रकीर्य केशान् पांस्नावपन्ति । आप्य एकवाससः अतुत्तरीयाः । दक्षिणामुखाः दक्षिणां दिशं निरीक्षमाणाः सक्चदुपमज्ज्य उदकादुतीर्य तीर उपविशन्ति दक्षिणामुखा एव ॥ ७ ॥

एवं जिः॥ ८॥

एवमुक्तप्रकारेण त्रिहपमज्ज्योपविशेयुः ॥ ८॥

तत्त्रत्ययमुदकमुत्सिच्याऽप्रतीक्षा ग्राममेत्य यत्स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

ततः तस्त्रत्ययं तेषां मृतानां भायांदीनां यथा प्रत्ययो भवति—मह्यमुद्दं द्चिमिति, तथोदकमुित्सञ्चन्ति। त्रिरित्यनुवृत्तेख्विः। आचारात्पित्र्यत्वाश्च वाससा तिलिमश्रं हस्ताभ्यां। भारद्वाजाय यञ्चर्यमणे पतात्तिलोदकं ददा-मीति प्रयोगः। उत्सिच्या प्रतीक्षाः पृष्ठतोऽनिरीक्षमाणा प्राममेत्य गृहं प्रविद्य । अनेन बहिरिदं कर्मेति गम्यते। यत्तत्र मृतविषये क्षियः कर्तव्यमित्याहुः तःकुर्वन्ति अग्न्युपस्पर्शनगवालम्मनादीनि । प्रतत्त्रथमेऽहनि । द्विती यादि(१) व्वहरहरञ्जलिनेकोत्तरवृद्धिरैकादशाहरिति पितृमेघ उक्तं द्र एष्ट्यम् ॥ ९॥

इतरेषु चैतदेवैक उपदिशान्ति ॥ १० ॥

'आकालमभोजन' (२.१५,१) मित्यादि यदुक्तं तदितरेषु भार्यादि-भ्योऽन्येष्विप सिपण्डेषु सृतेषु कर्तव्यिमत्येके आचार्या उपदिशन्ति ॥१०॥॥

शुचीन्मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत् ॥ ११ ॥

एकान्तेऽपि विधिवितिषेधानुसारिणः ग्रुचयः, तान् । मन्त्रवतः (२)अधितवेदान् सर्वकृत्येषु श्रौतेषु गार्ह्येषु स्मार्तेषु च कर्मसु दैवेषु पिऽयेषु मानुषेषु च भोजयेत् । (३)अग्ते 'ततो ब्राह्मणभोजन'मिति स्मृत्यन्तरे दर्शनात्॥ ११॥

देशतः कालतः शौचतः सम्यक्प्रतिग्रहीतृत इति दानानि प्रतिपाद्यति ॥ १२॥

* एतदन्तरं—

ब्राह्मणश्चेतिहमन् कालेऽमास्यान् केशरमश्रूणि वा वापयते ॥ ११॥

अमात्याः प्रधानाः । स्पष्टमन्यत् ॥ १९ ॥ समावृत्ता न वा वपेरन् ॥ १२ ॥

पूर्वापवादोऽयम् । अमात्येष्वि गुरुकुलात् समावृत्ताः स्नातकाः न केशादि वाप-येरन् ॥ १२ ॥

> न विहारिण इत्यन्ये ॥ १३ ॥ विहारिणो बाळाः । तेऽपि न ॥ १३ ॥ इत्यधिकं. घ. पुस्तके.

१. आप. पि. सू. २. 'अधीताविस्मृतवेदान् ' इति. इ. पु. ३. 'अन्ततः' इति. च' पु.

सप्तम्यर्थे तसिल् । देशः प्रयागादिः । कालः स्वैप्रहणादिः । (१)शौः चं कुञ्छादिपरिसमाप्तिः। सम्यक् समीचीनः प्रतिप्रहीता 'तुल्यगुणेषु वयोः वृद्धस्थ्रेया'नित्यादि । एतेषु दानानि देयान्यवद्द्यं प्रतिपादयति दद्यादिति १२

यस्याऽग्नौ न क्रियते यस्य चाऽग्रं न दीयते

न तद्भोक्तव्यम् ॥ १३॥

यस्याऽश्वस्यैकदेशाः अग्नी न क्रियते न ह्रयते (२)यस्माद्वोद्धृत्याऽग्रं न दीयते न तद्भोक्तव्यमः॥ १३॥

न क्षारलवणहोमो विचते॥ १४॥

यत् भस्यमाणं पश्यतो लालोत्पद्यते तत् क्षारं गुड(३)मरीचिलिकुः चादि । (४)श्लारलवणसंस्रष्टं न होतव्यम् ॥ १४ ॥

तथाऽवरान्नसंसृष्टस्य च ॥ १५॥

अवरात्रं कुछ्त्थादि । तत्संसृष्टस्याप्यन्नस्य होमो न विद्यते ॥ १५ ॥ अथ यस्यैवंविधमेव मोज्यमुपस्थितं (५)तस्य कथं होमः ? तत्राह — अहविष्यस्य होम उदीचीनमुष्णं भस्माऽपोद्या तस्मि

ञ्जुहुवात्तद्धुतमहुतं चाग्नौ भवति ॥ १६ ॥

औपासनात् पचनाद्वा ऽग्नेरुवीचीनमुख्णं भस्माऽपोद्धा तस्मिन् भस्मिनि जुहुयात् वैद्वदेवमन्त्रैः। एषोऽहविष्यस्य होमः। तदेवं क्रियमाणं हुतं च भवति हवनार्थनिर्वृत्तेः। अहुतं चाऽग्री भवति। भस्ममात्रत्वादिति। अत्र बोधायनः—

(६)अथ यद्येतदेवाम्नं स्यादुत्तरतो भस्मिभ्रानङ्गाराम्निकह्य तेषु जुः हुया दिति ।

ँ (७)अपर आह—यान्यहविष्याणि व्यञ्जनान्यहरहर्मोज्यानि तेषा-मेष संस्कारस्सकृत्व होमोऽमन्त्रक इति ॥ १६ ॥

उत्तरे हे स्त्रे स्पष्टे—

न स्त्री जुहुयात्॥ १०॥

- १. शौचं कृच्छादि इति. ड. च. पु.
- २. 'यस्य ब्राह्मणस्यानं न दीयत' इति क.च. पुस्तकयोरिधकम् ।
- ३, 'गुडसुघालिकुचादि' इति ड. पु.
- ४. क्षारलवणं, कृत्रिमलवणिमिति कुल्द्धकः । तिलमुद्गाहते शैब्यं सस्ये गोधूमकोद्र-बौ । घान्यकं देवधान्यं च शमीधान्यं तथक्षवम् । स्विन्नधान्यं तथा पण्यमूरुं क्षारगणस्मृतः ॥ इति निर्णयसिन्धौ । ५. तस्य कथं भोजनम् ? इति घ.पु.
- ६. बौधा. य. ७. अपरे मन्यन्ते 'इति. घ. पु.

नाऽनुपेनः॥ १८॥

आन्नप्राचानाद्वभी नाऽप्रयता भवन्ति ॥ १९॥

अन्नप्राश्चनात्प्राक् गर्भा बाला नाऽप्रयता मनन्ति रजस्वलादिस्पर्शनेऽपि । गौतमस्तु अयां मार्जनादिकमिच्छति। यथाह (१) अन्यत्राऽपां मार्जनप्र-घावनावाक्षणभ्यः'॥ १९॥

आ परिसंवत्सरादित्येके ॥ २०॥

यावत् संवत्सरो न परिपूर्यते तावन्नाप्रयता गर्भा इत्यके मन्यते॥२३॥ यावता वा दिशो न प्रजानीयः ॥ २१ ॥ यावदिग्विभागञ्जानं नाऽस्ति तावश्वाऽप्रयता भवन्ति ॥ २१॥ (२)ओपनयनादित्यपरम् ॥ २२ ॥

उपयनादवीक् नाऽप्रयता गर्भा (३)इत्यपरदर्शनम् ॥ २२ ॥ अत्रोपपत्तिः-

अत्र ह्यधिकार दशास्त्रै भेवति ॥ २३ ॥

हि यस्मादत्रोपनयने स्रति विधिनिषधशास्त्रेराधकारो भवति ॥२३॥

सा निष्ठा ॥ २४ ॥

उपनयनमपि परामृशतस्तच्छब्दस्य निष्ठाशब्दसमानाधिकरण्यात् स्त्रीलिङ्गता । सा निष्ठा तदुपनयनमवसानमधिकारस्येति ॥ २४ ॥

स्मृतिश्च ॥ २५ ॥

अस्मित्रर्थं स्मृतिरपि मवाति—(४)उताऽब्रह्मचारी यथोपपादमूत्रपु रीषो भवति नाऽस्याऽचमकल्पो विद्यते इति (५)'प्रागुपनयनात्काम-चारवादभक्ष' इति गौतमः॥ २५॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे हितीयप्रश्ने पञ्चद्शी कण्डिका ॥१५॥

इति चापस्तम्बधमसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायामु-ज्ज्बलायां द्वितीयप्रश्ने षष्टः पटलः ॥ ६ ॥

१. गौ, २.६. 'अपमार्जन' इति मैसूरपुस्तकपाठः २. ओपनयनादित्येके इति घ.

३. घ. पुस्तके 'भवतीति'इतीतिकरणान्तं सूत्रं पठित्वा'इति करणो हेती' इति व्याख्यातम् । ४. 'उते'त्यादि 'विद्यत'इत्यन्तं घ, पुस्तक एवाहित । ् ५. गौःघ. २. १.

अथ सप्तमः पटलः ॥

सह देवमनुष्या अस्मिक्षीके पुरा बमूवः। अथ देवाः कर्मभिर्दिवं जग्मुरहीयन्त मनुष्याः। तेषां ये तथा कः मीण्यारभन्ते सह देवैर्न्नह्मणा चाऽमुष्मिन् लोके भव-न्ति। अथैतन्मनुः शाद्धशब्दं कर्म प्रोवाच। (१)प्रजानि-इश्रेयसाय च॥ १॥

(२)श्राद्धविधित्सया तस्य प्ररोचनार्थोऽयमर्थवादः। पुरा किल देवश्य मनुष्याश्राऽस्मिन्नेन लोके सहैन बभूनुः। अथ तं सहभावमसहमाना देवाः कर्मभिः श्रोतेस्स्मार्तेगीहीश्च यथावदनुष्ठितेदिनं जग्मः। मनुष्यास्तु तथा कर्नुमसमर्था अहायन्त हीना अभवन् इहैव लोके स्थिताः। यत एवं कर्मणां सामर्थ्यम् अत इदानीमपि तेषां मनुष्याणां मध्ये ये तथा कर्माण्यारमन्ते कुर्वन्ति यथारभन्त देवाः, ते देवैः ब्रह्मणा च सहामुष्मिन् लोके भवन्ति त्रिविष्ये मोदन्ते(३)। अथैवंहीनान्मनुष्यान् हृष्ट्वा मनुर्वेवस्वतः श्राद्धशब्दं आख्यमिति शब्द्यमानमेतत्कमं श्रोवाच। किमर्थम् १ प्रजानिःश्रेयसाय, ताद्ध्यं चनुर्थो। प्रजानां निःश्रेयसार्थम्। निश्लेयसाचेति पाठे छान्दसो यकारस्य चकारः।

अपर आह—छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः। प्रजानिश्श्रेयसं चाऽस्य कर्मणः फलमिति ॥ १ ॥

तत्र पितरो देवता ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थे ॥ २ ॥

तत्र श्राद्धकर्माणि पितरः पितृपितामहप्रपितामहाः देवताः । ब्राह्मणाः स्तु भुञ्जाना आहवनियार्थे आहवनीयकृत्ये वेदितव्याः । त्रीणि श्राद्धे कः रणानि—होमो, ब्राह्मणमोजनं, पिण्डदानं चेति । अत्र मोजनस्य(४)प्रधानत्वख्यापनार्थोऽयमर्थवादः॥ २॥

मासि मासि कार्यम् ॥ ३ ॥ तादिदं कर्म मासे मासे कर्तव्यम् । भीष्सावचनाद्यावज्ञीविकोऽभ्यासः।

१. प्रजानिश्त्रेयसाय च इति पृथक्सृत्रं च . पु. २. मासि श्राद्धाविष्टिसया इति ड. पु.

३. एवंबिधान् इति ख. पुस्तके टिप्पणीपाठः । एवं हीयमानान् इति च. पु.

४. 'प्रधानतमत्व' इति च. पु.

अपरपक्षस्याऽपराह्नः श्रेघान् ॥ ४ ॥ अपरपक्षस्य यात्र्यहानि ते स्वपराह्नः प्रशस्ततरः ॥ ४ ॥ तथाऽपरपक्षस्य जघन्यान्यहानि ॥ ५ ॥

यस्येव पक्षस्य यान्यहानि पञ्चदश(१) तेषामुत्तरमुत्तरं प्रशस्त-तरम्॥५॥

सर्वेष्वेचाऽपरपक्षस्याऽहरसु क्रियमाणे पितृन् पीणाति । कर्तुस्तु कालाभिनियमात्फलविशेषः ॥ ६ ॥

सर्वेष्वेवाहस्स पितृणां तृप्तिरिबशिष्टा । यस्तु कर्ता प्रतिपदादिके काले नियमेन श्राद्धं करोति सर्वेषु मासेषु प्रतिपद्येव द्वितीयायामेवेत्यादि तस्य कर्तुस्तरमात्कालाभिनियमात् फलविशेषो भवति ॥ ६ ॥ कोऽसावित्याह—

प्रथमेऽहिन कियमाणे स्त्रीप्रायमपत्ये जायते ॥ ७ ॥

यः प्रतिपदि नियमेन श्राद्धं करोति तस्यापत्ये प्रजासन्ताने श्री-प्रायं जायते । प्रायेण स्थ्रियो जायन्ते ॥ ७ ॥

द्वितीये स्तेनाः ॥ ८ ॥

जायन्ते चोराः पुत्राः॥ ८॥

(२)तृतीये ब्रह्मवर्चसिनः॥९॥

(३)वताध्ययनसम्पत्तिर्वह्मवर्चसम् ॥ ९॥

चतुर्थे क्षुद्रपशुमान् ॥ १०॥

क्षुद्राः पश्चेनेऽजाव्याद्यः तद्वान् कर्ता भवति । उत्तरत्राप्येकवचने(४) कर्तुर्वादो द्रष्टव्यः ॥ २०॥

पश्चमे पुमांसो बह्वपत्यो न चाऽनपत्यः प्रमीयते ॥११॥

- १. तेषां यथोत्तरं। श्रेयस्त्वम् ' इति. ड. च. पु.
- २. तृतीये क्षुद्रपशुमान् कर्ता भवति ॥ चतुर्थे ब्रह्मवर्चसिनः ।
- ३. व्रताध्ययनसम्पत्तिब्रह्मवर्चसम् । आपस्तम्बस्तु तृतीयचतुर्थयोविपरातफलमाह— तृतीये ब्रह्मवर्चसिनः । चतुर्थे क्षेद्रपशुमान् ॥ इति पाटो घ पुस्तके ।
- ४. कर्तुरं नुवादः, इति घ. पु. ।

उज्ज्वलोपैते वितीयः प्रदनः।

पुगांस एव भवन्ति,(१) बहवश्च भवन्ति, न चाऽनपत्यः प्रमीयते जीव-रस्वेव पुत्रेषु सन्निहितेषु च स्वयं म्रियते । न तेषु मृतेषु, न देशान्तरं गतेषु, नाऽपि स्वयं देशान्तरं गत इति ॥ ११ ॥

षष्ठेऽध्वदालोऽक्षदालिश्च ॥ १२ ॥

अध्वर्शीलः पान्थः । अक्ष्रीलः कितवः ॥ १२ ॥

सप्तमें कर्षे राद्धिः॥ १३॥

कर्षः कृषिः। राद्धिः सिद्धिः॥ १३॥

अष्टमे पुष्टिः ॥ १४ ॥

स्पष्टम् ॥ १४ ॥

नवम एकखुराः ॥ १५ ॥

अक्वाद्यः ॥ १५ ॥

दशमे व्यवहारे राद्धिः ॥ १६॥

व्यवहारो वाणिज्यम् , शास्त्रपरिज्ञानं वा ॥ १६ ॥

एकादशे कृष्णायसं त्रपुसीसम्॥ ५७॥

कृष्णमयः कृष्णायसम् । त्रपुसीसे लोहविशेषौ ॥ १७॥

बादशे पशुमान्॥ १८॥

द्वादस्यां बहवः परावो भवन्ति ॥ १८॥

त्रयोदशे बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीयापत्यो युवमारिणस्तु भवन्ति ॥ १९॥

त्रयोदस्यां बहुवः पुत्रा मित्राणि च भवन्ति । अपत्यानि च दर्शनी यानि भवन्ति । किं तु ते पुत्रा युवमारिणः युवान एव म्रियन्ते(२)॥ १९॥

चतुर्दश आयुषे राद्धिः॥ २०॥

संग्रामे जयः॥ २०॥

पञ्चदशे पुष्टिः ॥ २१ ॥

१. बहुबश्च भवन्ति, भन्याः रूपविद्यादिभिरशोभमाना भवन्ति, इति घ. ङ. पु. ।

२, 'अयुवमारिण' इत्यन्ये इत्यधिकं ख. ङ. पु. ।

स्पष्टम् ॥ २१ ॥

तत्र द्रव्याणि तिलमाषा ब्रीहियवा आपो मुलफ्लानि च ॥ २९ ॥

तत्र श्राद्धे तिलादीनि द्रव्याणि यथायथमवद्यमुपयोज्यानि ॥ २२ ॥
स्तेह्वति त्वेवाऽन्ने तीव्रतरा पितृणां प्रीतिद्री

घीयांसं च कालम्॥ २३॥

यद्वा तद्वा अन्नं भवतु स्नेहनति तु तस्मिन्नाज्यादिभिरुपसिके पितृ-णां तीत्रतरा प्रकृष्टतरा प्रीतिभैवति । सा च द्राषीयांसं च कालमनुवर्तते ॥

तथा धर्माहृतेन द्रव्येण तीर्थे प्रतिपन्नेन । २४ ॥ धर्मार्जितं यद्द्रव्यं पात्रे च प्रतिपादितं तेनाऽपि तथा तीव्रतरा पितृः णां प्रीतिदीवीयांसं च कालामिति ॥ २४ ॥

संवत्सरं गव्येन प्रीतिः॥ २५॥

उत्तरत्र मांसग्रहणादिहापि मांसस्य ग्रहणम् । गन्थेन मांसेन संवत्सरं पितृणां प्रीतिर्भवति ॥ २५ ॥

भुगांसमतो माहिषेण ॥ २६॥

माहिषेण मांसेन, अतः सम्वत्सरात् भूयांसं बहुतरं कालं पितॄणां प्रीतिर्भवति ॥ २६ ॥

एतेन ग्राम्यारग्यानां पशुनां मांसं मेध्यं व्याख्यातम् ॥२७॥

एतेन माहिषेण मांसेनाऽन्येषामि प्राम्याणामजादीनामारण्यानां च शशा-दीनां मांसं मेध्यं न्यास्यातम्—िपतृणां प्रीतिकरामिति । मेध्यप्रहणं प्रतिः षिद्धानां मा भूदिति ॥ २७ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसुत्रवृत्तौ द्वितीयप्रइने पोडशी कण्डिका ॥ १६ ॥

खड्गोपस्तरणे खड्गमांसेनाऽऽनन्तयं कालम् ॥ १ ॥

खड्गचर्मोपस्तरणेष्वासनेषूपविष्टेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दत्तेन खड्गमां-सेनाऽनन्तं कालं प्रीतिर्भवति । आनन्त्यमिति पाठे स्वार्थे प्यञ् ॥ १ ॥

तथा शतबलेमित्स्यस्य मांसेन ॥ २ ॥

शतबिलर्बहुशल्यको रोहिताख्यः॥२॥

वार्घाणसस्य च ॥ ३ ॥

व्याख्यातो वार्घाणसः । तस्य मांसेनाऽऽनन्त्यं कालं प्रीतिर्भवति॥ ३॥

प्रयतः प्रसन्नमनास्तृष्टो भोजयेद्वाह्मणान् ब्रह्मविदो योनिगोन्नमन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान् ॥ ४॥

प्रयतः स्नानाचमनादिना शुद्धः । प्रसन्नमनाः अव्याकुलमनाः । सृष्टः उत्सार् हवान् । (१)'सृष्टश्चेद्वाह्मणवधे हत्वाऽपी'तिदर्शनात् । (२)'वृत्तिसर्गतायः नेषु क्रमः' हत्यत्र च सर्ग उत्साहः । प्रवंभूतो ब्राह्मणान् मोजयेत् । किर्द्यन्तान् श्रानिसम्बन्धा मातुः श्रान् १ ब्रह्मविदः आत्मविदः । योन्यादिभिरसम्बन्धान् योनिसम्बन्धा मातुः लाद्यः । गोत्रसम्बन्धाः सगोत्राः । मन्त्रसम्बन्धा ऋत्विजो याज्याश्च । अन्ते-वासिसम्बन्धाश्चिश्या आचार्याश्च ॥ ४ ॥

गुणहान्यां तु परेषां समुदेतः सोदयाँ अपि भोजयितव्यः॥

यदि परे योनिगोत्रादिभिरसम्बन्धा वृत्तादिगुणहीना एव छ॰ भ्यन्ते, तदा समुदेतो विद्यावृत्तादिभिर्युक्तः सोदर्योऽपि भोजयितन्यः किमुत मातुलादय इत्यपिशन्दस्याऽर्थः॥ ५॥

एतेनाऽन्तेवासिनो व्याख्याताः॥ ६॥

एतेन सोद्येण अन्तेवासिनः बहुवचननिर्देशात् पूर्वत्र निर्दिष्टा योन्या-दिभिस्सम्बन्धास्सर्व एव न्याख्याताः—अन्येषामभावे समुदेता भोजयि-तन्या इति ।

अत्र मनुः —

(३)'एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हृज्यकव्ययोः। अनुकल्पस्तु विश्वेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः॥

१. गो ध. २२. ११. २. पा. सू. १. ३. ३८. ३. म. स्प्. ३. १४७,

(१)मातामहं मातुलं च स्वस्नीयं श्वशुरं गुरुम्। दौहित्रं(२) विट्पति बन्धुमृत्विग्याज्यौ च मोजयेत ॥'इति॥६॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ ७ ॥

सम्बन्धिनो न भोज्या इत्यस्मिन्नर्थे धर्मज्ञा वचनसुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

सम्भोजनी नाम विशाचिभक्षा नैया विनृत् गच्छति नोऽथ देवान् । इहैव सा चरति क्षीणपुण्या ज्ञालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा ॥ ८ ॥

परस्परं भुञ्जतेऽस्यामिति सम्भोजनी । अधिकरणे ल्युट् । नामेदमस्याः विशाचिभिक्षायाः । नैषा पितृन् गच्छति नाऽपि देवान् । किं तु क्षीणपुण्या परलोः कप्रयोजनराहिता सती इहैव चरति लोके यथा गौर्मतवत्सा गृहाभ्यन्तर एव चरति न बाहेर्गच्छति तद्वदेतव ॥ < ॥

तद्वधाचष्टे—

इहैव सम्भुअतीति दक्षिणा कुलात्कुलं विनइयतीति ॥९॥

सम्मुजती परस्परभोजनस्य निमित्तभूता दक्षिण श्राद्धे दानिकया गृहात् गृहं गत्वा इहैव छोके नश्यतीत्यर्थः॥ ९॥

अथ बहुषु तुरुवगुणेष्पस्थितेषु कः परित्राह्यः ?

तुल्वगुणेषु वयोवृद्धः श्रेयान्द्रव्यकृशश्चेष्सन् ॥ १० ॥

यो वयसा ऋदरस तावदुप्राह्यः । तत्रापि यो द्रव्येण कृशः ईप्सन् लि-प्समानश्च भवति स प्राह्यः(३)। अद्रव्यक्तशोरिप अवृद्धोऽपि, द्वयोस्त समवाये यथारुचीति ॥ १०॥

पूर्वेद्युर्निवेदनम् ॥ ११ ॥

श्राद्धदिनात्पूर्वेद्यरेव ब्राह्मणेभ्यो निवेदायतव्यम्-श्वः श्राद्धं भविता तत्र भवताऽऽहवनीयार्थे प्रसादः कर्तच्य इति ॥ ११ ॥

अपरेचर्द्धितीयम् ॥ १२ ॥

अपरेखः श्राद्धदिने द्वितीयं निवेदनं कर्तञ्यमद्य श्राद्धिमिति ॥ १२ ॥

^{9.} म स्मृ. ३. १४८.

२. विद्वतिजीमाता ।

३. यद्वा वयो बद्धो प्रात्वोऽद्वव्यक्रशोऽपि । द्रव्यक्रशोऽप्यत्रद्धोऽपीति । इति पाठः च. पु. ।

तृतीयमामन्त्रणम् ॥ १३ ॥

आमन्त्रणमाह्वानं भोजनकाले सिद्धमागम्यतामिति तत्तृतीयं भवति॥१३॥ त्रिःप्रायमेके श्राद्धमुपदिद्यान्ति ॥ १४॥

न केवलं निवेदनमेथ त्रिभेवति । किं तर्हि यश्च यावच्च श्राद्धे तः त्सर्वे त्रिरावर्त्यमित्येके मन्यन्ते । अत्र पक्षे होमभोजनिपण्डानामप्याः वृत्तिस्तिसम्नेवाऽपराह्वे ॥ १४ ॥

यथाप्रथममेवं द्वितीयं तृतीयं च ॥ १५॥

येन प्रकारेण प्रथमश्राद्धं तथैव द्वितीयं तृतीयं च कर्तव्यम् ॥ १५ ॥ सर्वेषु वृत्तेषु सर्वतस्समवदाय शेषस्य ग्रास

वष्ठ वृत्तेषु सवतस्समवदाय शषस्य ग्रा वरार्ध्ये प्राद्यनीयाद्यथोक्तम्॥ १६॥

सर्वेषु श्राद्धेषु त्रिष्विप इतेषु समाप्तेषु स्वतस्त्रयाणां श्राद्धानां य ओद् नशेषस्ततस्समवदाय प्रास्त्रवराध्यं प्राश्तीयात् यथोक्तं गृहो(१) 'उत्तरेण यज्जुषा शेषस्य प्रास्तवराध्यं प्राश्चीया'दिति। तत्र प्रयोगः(२)पूर्वेद्युनिवेदनम् । तद्वत् परेद्युः प्रातमोजनकाले आमन्त्रणं-सिद्धमागम्यतामिति । ततो होमादिपिण्डानिधानान्तमेकैकमपवृज्य ततः सर्वतस्समवदाय ग्रासाव-राध्यस्य(३)'प्राणे निविष्टे'ति प्राशानमिति ॥ १६ ॥

उदीच्यवृत्तिस्त्वासनगतानां हस्तेषूदपात्रानयनम् ॥१७॥

प्रागुदञ्जो विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा। विदुषां राब्दसिद्धवर्थं सा नः पातु रारावती॥'

इति वैयाकरणाः । तस्याः शरावत्या उदक्तीरवर्तिन उदीच्याः । तेषां वृत्तिराचार आसनेषूपविष्टानां ब्राह्मणानां हस्तेषूद्रपात्रादर्घः । पात्रादादायाऽर्घ्यदानामिति । (४)पितरिदं तेऽर्घ्यम् , पितामहेदं तेऽर्घ्यं, प्रपितामहेदं तेऽर्घ्यमिति मन्त्रा आश्वलायनके(५) । यद्यप्युदीः

१. आ. प. ए. २१. ९. २. पूर्वेद्युर्नवावरेभ्यो निवेदनं, इति च. षु. ।

३. 'प्राणे निविष्ठोऽमृतं जुहोमि ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय' इति मन्त्रः ।

४. 'अमुष्मे स्वधा नम इति गृह्योक्तेन प्रकारेणार्थं दद्यात्' ततस्तिलान् श्राह्मभूमो विकिरेत्, इति अधिकः पाठो घ. ङ. पुस्तकयोः।

५. आइव. गृ. ४. ८ ३.।

च्यवृत्तिरित्युक्तं, तथापि प्रकरणसामध्यीत् सर्वेषामापि भवति ॥ १७ ॥ ंडित्प्रयतामग्रौ च कियता' मित्यामन्त्रयते ॥ १८ ॥

होमकाल 'रुद्धियतामग्नौ च कियतामि'त्यनेन मन्त्रेण ब्राह्मणानामन्त्रयते। मन्त्रे(१)'अधीष्टे च'ति लोट्मत्ययः॥ १८॥

'काममुद्धियतां काममग्नौ च कियता'मित्यतिसृष्ट उद्धरेज्जुहुवाच ॥ १९॥

अथ ब्राह्मणाः काममुद्घियतां काममग्नी च क्रियतामिखितिसृजेयुः अनु-जानीयुः । तश्चातिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्च । उद्धरणं नाम ब्राह्मणार्थे पकादन्ताः दन्यस्मिन् पात्रे पृथक्करणम् । तत्सूत्रकारेण ज्ञापितमष्टकाश्चाद्धे ॥१९॥

इवभिरपपात्रैश्च श्रादस्य दर्शनं परिचक्षते ॥ २० ॥

(श्विभिरिति बहुवचनात् त्रामसुकरादीनां तादशानां प्रहणम् ।) अपः पात्राः पतितादयः, प्रतिल्ठोमादयश्च । तैः श्राद्धस्य दर्शनं परिवक्षते गर्हेन्ते श्रिष्टाः । अतो यथा ते न पश्येयुस्तथा(२)परिश्रिते कर्तब्यमिति॥२०॥

िदिवत्रदिशपिविष्ठः परतल्पगाम्यायुषीयपुत्रदृशू-द्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामित्येते श्राद्धे सुञ्जानाः

पङ्क्तिदूषणा सवन्ति ॥ २१ ॥

(३) वित्रित्तित्री श्वेतकुष्ठी । शिपिविष्टः खळितिः । विवृतरोफ इत्यन्ये । परः तल्पगामी यः परतद्यं गत्वा अकृतप्रायश्चित्तः तस्य प्रहणम् । आयुधीयपुत्रः श्वित्रियद्विमाश्चितो य आयुधिन जीवित ब्राह्मणः, तस्य पुत्रः । शूद्रेण ब्राह्मण्यामुत्पन्नश्चण्डाळः । न तस्य प्रसङ्गः । 'ब्राह्मणान् ब्रह्मविद्' इत्युक्तत्वात् । तस्मादेवं व्याख्येयम्-क्रमविवाहे यः शुद्रायां पूर्वमृत्याद्य पश्चात् ब्राह्मण्यामृत्पादयित तस्य पुत्रः शुद्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामिति । सि हि पिता शुद्रः सम्पन्नः । श्रूयते हि(४) 'तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनिरि'ति । स्मर्थते च—

(५)'यदुच्यते द्विजातीनां श्रद्राहारपरिग्रहः। न तन्मम मतं यस्मात्तत्राऽयं जायते स्वयम्॥' इति ।

१. पा. सू. ३. ३. ११६. () कुण्डलान्तर्गतो भागः घ. पुस्तक एवास्ति ।

३. खित्री, म खित्री कुष्ठी, इति घ पु.। ४. ऐ. बा. ७. ३. १३.

५. या. स्मृ. १. ५७. ।

् (१)यते दिवज्यादयः श्राद्धे मुञ्जानाः पङ्कि दूषयान्ति। अतस्ते न भोज्या इति॥ २१॥

त्रिमधुस्त्रिसुपर्णस्त्रिणाचिकेतश्चतुर्मेघः पश्चाग्निज्यें-ष्टसामिको बेदाध्याय्यनूचानपुत्रः श्रोत्रिय इत्येते श्राद्धे सुञ्जानाः पङ्किपावना भवन्ति ॥२२॥

'मधुवाता ऋतायत' इत्येष तृचः(२)त्रिमधः। तत्र हि प्रत्यृचं त्रयो मधुशब्दाः। इह तु तद्ध्यायी पुरुषित्रमधः। त्रिसुपणः (३)'चतुष्कपदां युवितः सुपेशा'इत्यादिकस्तृचो बाह्वृचः। अन्ये तु तैन्तिरीयके(४)'ब्रह्ममेतु मा'मित्यादयः त्रयोऽनुवाका इत्याहुः। तत्र हि 'य इमं त्रिसुपणमः याचितं ब्राह्मणाय दद्यादि'ति श्रूयते 'आसहस्मान् पिंक्कं पुनन्ती'ति च। प्वंतत्पुरुषे वृन्तिः। त्रिणाचिकेतः नाचिकेताऽग्निबंह्वीषु शखासु विधीयते (५)तैन्तिरीयके, कठवळ्ळीषु, शतपथे च। तं यो वेद मन्त्रब्राह्मणेन सह स त्रिनाचिकेतः(६)नाचिकेताग्निह्मश्चेतित्यन्ये। विरज्ञानुवाकाध्यायीत्यन्ये,(७) प्राणापानित्यादि। चतुर्मेधः अश्वमेधः, सर्वमेधः, पुरुषमेधः, पितृमेध, इति चत्वारो मेधाः। तदध्यायी चतुर्मेधः। चतुर्णा यज्ञानामाहर्तेत्यन्ये। पश्चानः

१. इतः पूर्व वृष्णीपितः वृष्णी शूद्रकन्या अदत्ता रजस्वला च वृष्णी तस्याः पितः निषिद्धस्यविकेता तिलकम्बलरसिवकेता । राजमृत्यः राज्ञस्यकाशात् मृति वेतनं गृह्णाति स राजमृत्यः ॥ ब्राह्मण्यामेवोत्पन्नस्सन् यस्योत्पादयिता सन्दिग्धः स तदुःपन्न एवेति । शिपिविष्ठादयः श्राद्धे मुजानाः,... इति पाठा च. पुस्तके ।

२. मधु वाता ऋतायते, मधु नक्तमुतोषि, मधुमान्नो वनस्पतिः(तै. सं. ४. २. ९.) इति तिस्रः ऋचः त्रिमधुः।

३. चतुष्कपदां युवात्तः, एकस्सुपर्णस्सससुद्रम्, सुपर्णं विप्राः, इति तिस्ः ऋचः (ऋ. सं. ८. ६. १६.)

४. ब्रह्ममेतु माम्, ब्रह्ममेघया, ब्रह्ममेघवा, तै. आ. (महानारायणोपनिषदि.) (३८,३९,४०.) इति त्रयोऽनुवाकाः त्रिसुपर्णः।

५. तैतिरीयके. ब्राह्मणे तृतीयाष्टके एकादशे प्रगठक आम्नातः। कठोपनिषदि प्रथ-मादित्रिषु वल्लीषु, शतपथे।

६. ना चिकेता मेरित्रश्चेतेत्यन्ये, इति. च. पु.

७. प्राणापानन्योनादानसमाना मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपापमा भूयासं स्वाहा. (तै. आ. (महाना.) ९५.) इत्यादिः विरजानुवाकः।

सभ्यावस्थ्याभ्यां सह ।(१)पञ्चानां काठकाञ्चीनामध्येता वा। ज्येष्ठसाम तलवकारिणां प्रसिद्धं उदु त्यं, चित्रमित्येतयोगीतम् । तद्वायतीति ज्येष्ठ-समागः । ज्येष्ठसामिक इति पाठे बीह्यादित्वात् ठन् । वेदाध्यायी स्वाध्या-यपरः। अनुवानपुत्रः त्रेविद्यपुत्रः। श्रोत्रिय इत्यपि पठन्ति । तदादरार्थ द्रष्टव्यम् । पते श्राहे भुक्षानाः पर्क्ति शोधयन्ति । वेदाध्यायीत्यस्याऽनन्तरः मितिशब्दं पठन्ति । सोऽपपाठः । पतेन पश्चाग्नीत्यविभक्तिकपाठो ब्याख्यातः ॥ २२ ॥

न च नक्तं श्राडं कुर्वीत ॥ २३॥

श्राद्धकर्मण्यारब्धे कारणाद्विलम्बं मध्ये यदादित्योऽस्तमियात् तदा श्राद्धशेषं न कुर्वात, अपरेद्युदिवैच कुर्वितिति ॥ २३ ॥

आरब्धे चाऽभोजनमासमापनात् (अन्यत्र राहुदर्शनात्)॥ २४॥

पूर्वेद्यनिवेदनप्रभृत्यापिण्डनिधानान्मध्ये कर्तुभौजनप्रतिषेधः। अ नन्तरमन्यत्र राहुदर्शनादिति पठन्ति । 'न च नक्त'मित्यस्यापवादः राहु-दर्शने नक्तमपि कुर्वितिति । उदीच्यास्त्वेतत्वायेण न पठनित । तथा च पूर्वेर्न व्याख्यातम् । प्रत्युत 'न च नक्त'मित्येतत् सोमग्रहणविषयमिति व्याख्यातमः । पष्ट्यमानं तु न च नक्तामित्यस्यानन्तरं पठितुं युक्तम् ॥२४॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रदने सप्तद्शी कविडका ॥ १७॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविराचितायामुः ज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥७॥

१. सावित्र, नाचिकेत, चातुर्होत्र, वैश्वमृजा, रणकेतुकाख्याः पञ्च चयनविशेषाः तैत्तिरीयब्राह्मणे ३ याष्टके दशमादिषु त्रिषु (काठके. १. २. ३) प्रपाठकेषु ्राः समन्त्रका साम्नाताः पञ्चाम्नयः । छान्दोग्योपनिषद्याम्नातपञ्चागिनीनिद्या-ध्यायी पञ्चानिनिति मनौ (३.१८५) मधातिथिः।

\$3 alements

अथाऽष्टमः पटलः ॥

विलयनं मधितं पिण्याकं मधु मांसं च वर्जयेत् ॥ १॥

विलयनं नवनीतमलम्। यस्य दध्नो हस्तादिना मन्थनमात्रं न जलेन मिश्रणं तन्मिथतम्। तथा च नैघण्डुकाः—

(१)'तकं ह्यदश्विनमधितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलिमे'ति । यन्त्रपीडितानां तिलानां कलकः पिण्याकम् । मधुमांसे प्रसिद्धे । मांसः मप्रतिषिद्धमपि । एतद्विलयनादिकं वर्जयेत् ॥ १॥

कृष्णधान्यं शुद्रान्नं ये चान्येऽनाद्यसम्मताः ॥ २ ॥

कृष्णधान्यं(२)माषादि । न कृष्णा वीहयः । ग्रहाचं पक्तमपकं च । ये धान्येऽनाहयत्वेनाभोज्यत्वेन सम्मताः तांश्च वर्जयेत् ॥ २ ॥

(३)अहविष्यमनृतं कोधं येन च कोधयेत्॥ ३॥

अहविष्यं कोद्रवादि । अनृतं मिथ्यावचनम् । क्रोधः कोपः येन च क्रते । नोक्तेन वा परं क्रोधयेत्, तश्च वर्जयेत् ॥ ३॥

स्मृतिमिच्छन् यशो मेधां स्वर्भे पुष्टिं द्वादशै-तानि वर्जयेत् ॥ ४ ॥

स्मृतिरिधगतस्य स्मरणम् । यशः ख्यातिः । मेषा प्रज्ञा । द्वादशैतानि विलयनादीनि वर्जयेत् स्मृत्यादिकमिच्छन् । पुनर्वर्जयेदिति गुणार्थोऽ नुवादः स्मृत्यादिकं फलं विधातुम् । द्वादशैतानीति वचनं विलयनादे-रिष परिष्रहार्थम्, अहविष्यादिकमेवानन्तरोक्तं मा प्राहीदिति ॥ ४॥

अधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाच त्रिषवणसुद्कसुपस्युद्धाः न्नतिप्रकृत्तिरच्छायोपगतस्थानासनिकस्सं-वत्सरमेतद्वतं चरेदेतद्ष्टाचत्वारिंदात्स-म्मितमित्याचक्षते ॥ ५ ॥

१. अमरको. २. का. वै. ५३.

२. कुळ्ल्थादि इति घ. च. पुस्तकयोः, कृष्णकुळ्ल्थादि. इति इ. पु.

३. 'अहविबंय'मित्यादि 'वर्जये' दित्यम्तमेकसूत्रं क. पुस्तके परम् ।

अधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्येति व्याख्यातम् (१.२४.११) त्रिषवणं त्रिषु सवनेषु प्रातमध्यन्दिने सायमिति उदक्षपुषस्पृश्चन् स्नानं कुर्वन् । अनिगा-प्यवद्यतिः, वृत्तिः शरीरयात्रा, सा अग्निपक्षेन न कार्या । अग्निप्रहणात् काळपकस्याऽऽम्रादेरदोषः । अच्छायोपगतः छायामनुपगच्छन् । स्थानास निकः स्थानासनवान् । दिवास्थानं रात्रावासनं न कदा चिच्छयनम् । एतत् 'विळयनं मिथत'मित्यारभ्याऽनन्तरमुक्तं संवत्सरं वतं चरेत् । एतः द्वतम् श्चान्तारिंशद्वर्षसाध्येन ब्रह्मचारिवतेन सम्मितं सदशं यावत्तस्य फळं तावदस्य।पीत्याचक्षते धर्मज्ञाः । न केवळं स्मृत्यादिकमेव प्रयोग्जनमिति ।

अपर आह—'विलयनं मधित'मित्यादिकं वतान्तरं स्मृत्यादिकाम-स्य। 'अघोनाभी'त्यादिकं तु सम्मितं वतमिति। एतच्च ब्रह्मचारिर णो गृहस्थस्य च भवति।

तथा च बौधायनः-

(१) अष्टाचत्वारिं शत्सिमतिमित्याचक्षते तस्य सङ्क्षेपः संवत्सरः।
तं संवत्सरमनुष्याख्यास्यामः—स यदि ब्रह्मचारी स्यान्नियमेव प्रति-पद्येत । अथ यद्यपि ब्रह्मचारी स्यात् केशाश्मश्रुलोमनखानि वापयि-त्वा तीर्थं गत्वा स्नात्वे रियादि ॥ ५॥

निस्रशाद्धम् ॥६॥

अथाऽहरहः कर्तन्यं ब्राद्धमुख्यते । तस्य नित्यश्राद्धमिति नाम ॥ ६ ॥ बहिर्ग्रामाच्छुचयः शुचौ देशे संस्कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

तन्नित्यश्राद्धं बहिर्गामात्कर्तव्यं तस्याऽन्नसंस्कारः शुचौ देशे अन्न संस्कुर्वन्ति । शुचय शति वचनमाधिक्यार्थम् । आर्थाः प्रयता शति पूर्व-मेव प्रायत्यस्य विहितत्वात् ॥ ७॥

तत्र नवानि द्रव्याणि ॥ ८॥

तत्र नित्यश्रास्ते द्रव्याणि नवान्येव प्राह्याणि ॥ ८॥ कानि पुनस्तानि ?

यैरत्रं संस्कियते येषु च सुज्यते ॥ ९ ॥ वैर्भाण्डेरतं संस्कियते येषु च कांस्यादिषु सुज्यते तानि नचानीति॥ ९ ॥

१. नेदमदोपलभ्यमानबीयायनीये धर्मसूत्र उपलभ्यते ।

तानि च भुक्तवद्भयो दद्यान्॥ १०॥

तानि भाण्डानि कांस्यादीनि च भुक्तवद्भयो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्। एवं प्रत्यहम् ॥ १०॥

समुदेतांश्च भोजवृत् ॥ ११॥ समुदेतवचनं गुणाधिक्यार्थम् ॥ ११ ॥

न चाऽतदगुणायोच्छिष्ठं प्रयच्छेत्॥ १२॥

भाण्डेषु यत् भुक्तशिष्टं तदिहोोच्छिष्टम् । तद्य्यतद्गुणाय भुक्तवतां ये गुणास्तद्रहिताय न द्यात् तहुणायैव द्यादिति(१)॥ १२॥

एवं संबहसरम्॥ १३॥

एवमेतान्नित्यशार्खं संवत्सरं कर्तव्यमहरहः ॥ १३॥

तेषामुत्तमं लोहेनाजेन कार्यम् ॥ १४ ॥

तेषां संवत्सरस्याऽह्नां उत्तममहस्समाप्तिदिनम् । लोहेन लोहितवर्णेन अजेन श्राद्धं कर्तेव्यम् । दश्यते चाप्यन्यत्राऽस्मित्रधे लोहशब्दः-(२) 'लोहस्तुपरो भवत्यव्यतुपरः कृष्णसारङ्गो लोहिनसारङ्गो वे'ति। च मकेषु च भवति (३) रियामं च मे लोहं च म' इति ॥ १४॥

मानं च कारयेत्पातिच्छन्नम् ॥ १५॥

मानं धिष्णयं वेदिका । इदयते हि मिनोतेरिसम्बर्धे प्रयोगः अग्रेणाऽऽग्नीभ्रं चतुर उपस्रावं विमितं विमिन्वन्ति पुरस्तादुन्नतं पश्चाः न्निनतिम'ति। स प्वायमुपसर्गरहितस्य प्रयोगः। तं मानं कारयेत् कर्मः करैः, प्रतिच्छन्नं च तद्भवति तिरस्कारिण्यादिना। इदमपि ग्रामाद्बहिरेव॥

तस्योत्तरार्धे ब्राह्मणान् भोजयेत्॥ १६॥

तस्य मानस्योत्तरास्मित्रर्धे बाह्मणा भोजायितव्याः॥ १६॥ उभवान्पइवति ब्राह्मणांश्च भुञ्जानानमाने च पितृनित्युपदिश्वन्ति ॥ १७॥

१. तदलामे एतानि भुक्तबद्भयो ददाति उच्छिष्टानि श्राद्धे भुक्तबद्भय एव दयात् ॥ इत्याधिकं घा पुस्तके । २. लोहेन इति घ. पु.

३ ते सं. ४. ७. ५. ''अग्नाविष्णू सजोवसा''इत्याद्या एकादशानुवाकाः चमका इ-स्युच्यन्ते 'चमे' शब्दघटित्वात् ।

तस्यैवं कृतस्य कर्मणो महिस्रा उभयान् पश्यिति, कांश्च कांश्च बाह्यणन्भुः वजानान् तस्मिन्नेव च माने पितृन् यथा ब्राह्मणान् भुञ्जानान् प्रत्यक्षेण पश्यिति तथा माने समागतान् पितृनपि प्रत्यक्षेण पश्यिति तथा माने समागतान् पितृनपि प्रत्यक्षेण पश्यितीत्युपि शिन्ति धर्महाः॥ १७॥

कृताकृतमत ऊर्ध्वम् ॥ १८॥

अत ऊर्ध्वं मासिश्राद्धं कियताम्, मा वा कारि । अकरणेऽपि न प्रत्यवाय इति ॥ १८ ॥

आद्देन तृप्तिं निवेदयन्ते पितरः॥ १९॥

हि यस्मादन्त्येऽहानि यहर्शनमुपगच्छान्ति, तच्छ्राद्धेन तृप्ति हि वेदयन्ते ज्ञापयन्ति कर्तारम् । तस्मात् तत् कृताकृतमिति ॥ १९ ॥ अथ पृष्टिकामस्य प्रयोगस्तिष्येणेत्यादिरुच्छिष्टं दद्युरित्यन्त एकः ।

तिष्येण पुष्टिकामः॥ २०॥ इत्यापस्तम्बधर्मसुत्रे द्वितीयप्रश्लेऽष्टादशी कण्डिका ॥ १८॥

गौरसर्षपाणां चूर्णानि कारियत्वा तैः पाणिपादं प्र-क्षाल्य मुखं कणौ प्राइय च यद्वातो नाडितवाति तदा-सनोडिजिनं बस्तस्य प्रथमः कल्पो वाज्यतो दक्षिणा-मुखो भुञ्जीत ॥ १॥

पुष्टिकामः पुरुषो वक्ष्यमाणं प्रयोगं कुर्यात् । तिष्येण(१) 'नक्षत्रे च छुपी"त्यधिकरणे तृतीया । तिष्ये नक्षत्रे गौराणां सर्षपाणां चूर्णानि कर्मकरैः कारयेत् । कारियत्वा तच्चूर्णैः पाणा पादौ प्रक्षाल्य मुखं कणौ च प्रक्षाः वय चूर्णशेषं प्राश्नियात् । प्रास्येदिति पाठे प्रास्येत् विकिरेत् । प्रतावत् प्रतितिष्यं विशेषकृत्यम् । परं तु प्रत्यहं कर्तव्यम् । प्राश्य च यदासनं वाः तो नातिवाति अधो नातीत्य वाति तदासनस्तादशासनः भुञ्जीतेति वः क्ष्यमाणेन सम्बन्धः । तत्र बस्ताजिनमासनं स्यादिति मुख्य कल्पः । वायतो दक्षिणां दिशमभिमुखो भुञ्जीत ॥ १॥

अनायुष्यं त्वैवंमुखस्य भोजनं मातुरित्युपदिशन्ति ॥२॥

1 **J**1833 - File Co.

१. पा. सू. २. ३.४५.

यदेवं अखस्य दक्षिणामुखस्य भोजनं तत् भोकतुर्या माता तस्या अनायुष्यमनायुष्यकरमिति धर्मज्ञा उपदिशन्ति । तस्मान्मातृमता नैत इतं कार्यमिति ॥ २॥

भौदुम्बरश्चमसः सुवर्णनामः प्रशास्तः ॥ ३॥

चमु भक्षणे । यत्र चम्यते स चमसो भोजनपात्रम् । औदुम्बरस्ता-स्रमयः सुवर्णेन मध्येऽलंकतस्स प्रशास्तः प्रशस्तो भोजने ॥ ॥ ३ ॥

नचाडन्येनाऽपि भोक्तव्यम्॥ ४॥

नवान्यनोपि कर्तुः पित्रापि तत्र पात्रे भोकत्यम् । अपिर्धात्वार्थाः नुवादीः। मोकव्य इति पुंलिङ्गपाठेऽप्येष प्वार्थः॥ ४॥

याबद्वासं सन्नयन्नस्कन्द्यन्नाऽपजिहीताऽपजिहीत वा कृत्स्नं ग्रासं ग्रसति सहाङ्गुष्टम् ॥ ५ ॥

यावदेव सकत् प्रसितं शक्यं तावदेव सत्रयन् पिण्डीकुर्वन् । अस्कन्दयन् भूमावन्नलेपानपातयन् कृतस्नं प्रासं प्रसीतित्यन्वधः । सहाङ्क्ष्यम् आस्येऽपि प्रासप्रवेशे यथाङ्कुष्ठोऽप्यनुप्रविशति तथा सर्वानेव प्रासानुं क्तेन प्रकारेण प्रसित प्रसतो मध्ये क्रियान्तर्विधः-नाऽपिजहीत भोजन पात्रं सन्येन पाणिना न विमुञ्जेत् । अपिजहीत वा विमुञ्जेद्धा । किमर्थमिदम् यावता न प्रकारान्तरं सम्भवति, सत्यं, 'प्रकमान्तु नियम्यत' इति न्यायेन य एव प्रकारः प्रथमे भोजने स प्रवाऽऽन्तादनुष्ठातन्य इत्येवर्थः मिदम् ॥ ५॥

न च मुखदान्दं कुर्यात् ॥ ६॥

🔑 भोजनद्शायामिदम्। पवमुत्तरम्॥ ६॥

👝 🔻 पाणि च नाऽवधूनुयात् ॥ ७ ॥

पाणिरत्र दक्षिणः ॥ ७ ॥

आचम्य चोध्वौ पाणी धारयेदाप्रोदकीभावात्॥ ८॥

भुक्ताऽऽचम्य पाणी ऊर्ध्वी धारयेत् यावतः प्रगतोदकौ शुक्कोदकौ भवतः ॥ ८॥

ततोऽग्निमुपस्पृशेत् ॥ ९ ॥

भुका नियमेनाग्निरुपस्त्रष्टव्यः॥ १॥

दिवाच न भुञ्जीताऽन्यन्मूलफलेभ्यः॥ १०॥

मुलानि कन्दाः । फलान्याम्रादीनि । तेभ्योऽन्यहिना न भुजीत । तद्भक्षः णे न दोषः ॥ १० ॥

स्थालीपाकानुदेइयानि च वर्जयेत्॥ ११॥

(१)तेन सर्पिष्मता बाह्मणं भोजये' दित्यादौ बाह्मणो भूत्वा न भुः जीत अनुदेख्यानि च पितृभ्यो देवताभ्यश्च सङ्कृत्विपतानि च न भुजीत ।११।

सोत्तराच्छादमश्चैव यज्ञोपवीती सुज्जीत ॥ १२॥

उत्तराच्छादनमुपरिवासः । तेन यह्नोपनीतेन यह्नोपनीतं कृत्वा भुक्नीत । नाऽस्य भोजने "अपि वा सुत्रमेवोपनीतार्थ" इत्ययं करूपो भवतीत्येके । समुचय इत्यन्ये ॥ १२॥

नैयामिकं तु आदं स्नेहवदेव दद्यात् ॥ १३ ॥ यित्रयमेन कर्तव्यं मासिं आदं, तत् स्नेहद्रव्ययुक्तमेव द्यात् । न गुष्कम् ॥ १३ ॥ तत्र विशेषः—

सर्पिर्मासामिति प्रथमः कल्पः ॥ १४॥ स्पष्टम् ॥ १४॥

अभावे तैलं शाकामिति॥ १६॥

सर्पिषोऽभावे तैलं मांसस्याऽभावे शाकम् । इतिशब्दाद्यवान्यदेवं युक्तम् ॥ १५ ॥

मघासु चाधिकं श्राद्धकल्पेन सर्पिब्रीह्मणान् भोजयेत्॥१६॥

मवास पूर्वपक्षेऽपि श्राद्धविधानेन सार्पिर्मिश्रमन्नं नाह्मणान् भोजयेत्॥१६॥

世界は同じではアファン

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ले एकोनविशी काण्डिका ॥ १९ ॥

-441249-

१. आप ए. ७. १५.

मासि श्राद्धे तिलानां द्रोणंद्रोणं येनोपायेन शक्तुयाम् तेनोपयोजयेत् ॥ १॥

येनोपायेनोपयोजायितुं शक्नुयात् अभ्यक्षे, उद्धर्तने, मक्ष्ये, मोज्ये चिति तेनोपायेन मासिश्राद्धे तिलानां द्रोणं द्रोणसुपयोजयेत्। त्रेषेकेकस्य ब्राह्म-णस्य तिलानां द्रोणं द्रोणसुपयोजायितुमशक्यत्वात् समुदितानुपयोजये त्। द्रौणंद्रोणमिति विष्सावचनं तु प्रतिमासिश्राद्धमुपयोजनार्थमिति केचित्। अन्ये तु एवंभूताः प्रवलाः प्रयत्नेनाशन्विष्य भोजायित-व्या इति॥ १॥

समुदेतांश्च भोजयेत्र चाडतद्गुणायोच्छिष्टं दशुः॥२॥

व्याख्यातमिद्म्। द्युरिति बहुवचनं तथाविधकर्तृबहुत्वापेक्षम्। चचनव्यत्ययो वा॥२॥

अथ पुष्टिकामस्यैवाऽपरः प्रयोग आ पदलसमाप्तेः—

उद्गयन आपूर्यमाणपचस्यैकरात्रमवरार्ध्यमुपोष्य ति-ष्येण पुष्टिकामः स्थालीपाकं अपयित्वा महाराज-मिष्ट्रा तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयित्वा

पुष्टवर्धेन सिद्धिं वाचवीत ॥ ३॥

पुष्टिकामः पुरुष एकरात्रावरसुपवासं हत्वा उदगयन आपूर्वमाणपक्षस्य पूर्वपक्षस्य सम्बन्धिना तिष्वेण तस्मिन्नक्षत्रे स्थालीपाकं श्रपयित्वा (१)महाराजं वैश्रवणं यजेत । आज्यभागान्ते महाराजाय स्वाहेति प्रधानिहोमः । स्विष्टकृदादिजयादयः । परिषेचनान्ते तेन सर्पिष्मता स्थालीपाकेन ब्राह्मणं भोजयेत् । उत्तरिविक्षयेदं वचनम् । भोजयित्वा सिद्धि वाचयीत पुष्टिरस्त्विति ॥ ३॥

एवमहरहरापरस्मात्तिष्यात्॥ ४॥

एवमिदं स्थालीपाकश्रपणादिसिद्धिवाचनान्तमहरहः कर्तव्यमापरस्माः तिष्यात् यावद्परस्तिष्य आगच्छति ॥ ४ ॥

द्यौ दितीये॥ ५॥

१ कुबेराय वैश्रवाणाय । महाराजाय नमः । (तै. आर. १. ३१.) इति मन्त्रे वैश्रवणस्य महाराजपदेन सामानाधिकरण्यात् ॥

द्वितीये तिष्ये प्राप्ते द्वौ भोजयेत् । अन्यत्स्यमानम् । प्रवमातृतीयात् ॥५॥ श्रीस्तृतीये ॥ ६ ॥

तृतीय तिष्ये त्रीन् मे।जयेदाचतुर्थात् ॥ ६ ॥

एवं संवत्सरमभ्युचयेन ॥ ७ ॥

एवभेतरकर्म यावरसंवरसरः पूर्यते तावत् कर्तव्यम् । ब्राह्मणभोजनं चाऽभ्युचयेन भवति । चतुर्थीप्रभृति चत्वारः, पञ्चमप्रभृति पञ्चेत्यादि॥७॥ पवे कृते फलमाह्न

महान्तं पोषं पुष्यति ॥८॥ महत्या पुष्या युक्तो भवति ॥८॥ आद्वित एवोपवासः ॥९॥

उपनासस्त्वादित एव पुष्ये भवति । न प्रतिपुष्यम् ॥ ९ ॥

आत्ततेजसां भोजनं वर्जयेत्॥ १०॥

आत्तेजांसि तक्रवाजिनादीनि । तानि नोप्रभुञ्जीत ॥ १० ॥ भस्मतुषाधिष्ठानम् ॥ ११ ॥

वर्जयेदित्येव । भस्मतुषांश्च नाऽधितिष्ठेत नाऽऽक्रामेत् ॥ ११ ॥
पदा पादस्य प्रक्षालनमधिष्ठानं च वर्जयेत् ॥ १२ ॥
पक्षेत्र पादेन पादान्तरस्य प्रक्षालनं अधिष्ठानं च वर्जयेत् न कुर्यात् ॥१२॥

प्रेङ्कोलनं च पाद्योः॥ १३॥

🌬 प्रेड्बोलनं दोलनमितस्ततश्चालनम् ॥ १३॥

जानुनि चाऽत्याघानं जङ्घाचाः॥ १४॥

एकस्मिन् जातुनि इतरस्या जङ्कायाः अत्याधानमवस्थापनं च वर्जयेत् १४

नखेश्च नखवादनः॥ १५॥

स्पष्टम् ॥ १५॥

स्फोटनानि चाडकारणात्॥ १६॥

पर्वसन्धीनां स्फोटनानि वर्जयेत् अकारणातः, कारणं श्रमवातादि। वादनस्फोटनानीति समासपाठेऽप्येष पवार्थः॥ १६॥

यचान्यत्परिचक्षते ॥ १७॥

यच्चान्यदेवं उक्तव्यतिरिक्तं तृणच्छेदनादि शिष्टाः परिचक्षते गर्हन्ते तदपि वर्जयेत्॥ १७॥

योक्ता च धर्मयुक्तेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च॥ १८॥ एकश्चराब्दोऽनर्थकः। केचिन्नैव पठन्ति। धर्माविरुद्धा ये द्रव्यपः

रिग्रहास्तेषु च योका उत्पाद्यिता स्यान्निरीहस्स्यात्॥ १८॥

प्रतिपाद्यिता च तीर्थे ॥ १९॥

तीर्थं गुणवत् पात्रं, यज्ञो वा । तत्र द्रव्यस्याऽर्जितस्य प्रतिपाद-यिता स्यात् ॥ १९॥

यन्ता चाऽतीर्थे यतो न भगं स्यात् ॥ २०॥

यन्ता नियन्ता अप्रश्ता अतीर्थे अप्रदाता च स्यात्। यतः पुरुषाद्व-दानेऽपि न भयं स्यात्। भयसम्भवे तु पिशुनादिस्यो देयम् ॥ २०॥

सङ्ग्रहीता च मनुष्यान् ॥ २१ ॥

अर्थप्रदानप्रियवचनानुसरणादिभिर्मनुष्याणां सङ्ग्रहणशीलस्स्यात्२१ भोक्ता च धर्माविप्रतिषिद्धान् भोगान्॥ १२॥ धर्माविरुद्धा ये भोगाः स्त्रक्वन्द्नस्वभायसिवनाद्यः, वेषां च भोगशीलस्स्यात्॥ २२॥

एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ २३॥

एवं महत्या पुष्ट्या युक्त उक्तप्रकारमनुतिष्ठ-नुभौ लोकावभिजयति भोगेनेमं लोकं, तीर्थे प्रतिपादनेन चाऽमुं लोकमिति ॥ २३॥ इत्यापस्तम्बधर्मसुत्रे द्वितीयप्रश्चे विशी काण्डिका॥ २०॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तिभशविराचितायामु ज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८॥

नवमः पटलः ॥

'सर्वाश्रमाणां समयपदानी' त्युक्तं पुरस्तात् । के पुनस्ते आश्रमाः ? इत्यत आह-

चत्वार आश्रमा गाहरध्य, माचार्यकुलं, मौनं, वानप्रस्थवमिति ॥ १॥

आश्राम्यन्त्येषु श्रेयोऽधिनः पुरुषा इत्याश्रमाः । एषा सामान्यसंज्ञा । गृहे तिष्ठति कुटुम्बरक्षणपर इति गृहस्थः। तस्य भावो गाईस्थ्यम्। स एक आश्रमः। आचार्यं इलं तत्र वास्रो लक्षणया सोऽप्येकः। 'मनु अवबोधन' मजत इति मुनिर्कानपरः । तस्य भावो मौनम् । सोऽपरः । वनं प्रतिष्ठत इति वनप्रस्थः। स एव वानप्रस्थः। प्रज्ञादित्वादण्। तस्य भावो वानप्र-स्थम्। इतिशब्दः परिसमाप्त्यर्थः । पतावन्त पवाऽऽश्रमा इति । चतुर्णाः मेबोपदेशेऽपि चत्वार इति वचनं "(१)एँकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्ष-विधानात् गाईस्थ्यस्ये"ति समृत्यन्तरोक्तं मा प्राहीदिति ॥ १॥

तेषु सर्वेषु यथोपदेशमन्ययो वर्तमानः क्षेमं गच्छाति॥

तेषाश्रमेषु चतुर्ष्वपि यथाशास्त्रमन्यप्रस्तमाहितमना भृत्वा वर्तते, स क्षेममभयं पदं गच्छाति । अनेनाऽऽश्रमविकल्प उक्तो वेदितब्यः निश्रेयसार्थिनाऽन्यतमस्मिन्नाश्रमे यथाशास्त्रमवाहितेन वर्तितन्यमिति । तथा च गौतमः-(२) 'तस्याऽऽश्रमविकल्पमेके बुवत' इति ॥ २ ॥

सर्वेषामुपनयनप्रभृति समान आचार्यकुले वासः॥ ३॥

उपनयनप्रसृति य आचार्यकुळे वासोऽष्टाचत्वारिंशद्वर्षाद्विामन्यत-मस्स सर्वेषामाश्रमाणां समानः ॥ ३ ॥

सर्वेषामनृत्सर्गो विद्यायाः ॥ ४ ॥

अनुरसर्गः छान्दसो दीर्घः । विद्याया अनुरसर्गोऽपि सर्वेषामाश्रमाणां समानः। तस्मादाचार्यकुळे वासस्समान इति ॥ ४ ॥

बुध्वा कर्माणि यत्कामयते तदारभेत ॥ ५ ॥ प्रसाधमं यानि कर्माणि विहितानि, तानि बुध्य गृहस्थस्यैतानि

૧. ગાે. ધ. ર. ર૬.

कर्तव्यानि । एषामन नुष्ठाने प्रत्यवायः । फलं चेदमेषाम् , एतानि शक्या न्यनुष्ठातुं, नैतानीत्याचार्यादुपश्चत्य यत्कर्म फलं वा कामयेत तद्दारमेत तमाश्रमं प्रतिपद्येतेति ॥ ५ ॥

तत्र गाईस्थ्यस्य पूर्वमेव प्रपश्चितःवाद्ध्ययनानन्तरं प्रतिपित्सितः स्याऽऽचार्यकुलस्य स्वरूपमाह—

यथा विद्यार्थस्य निषम एतेनैवान्तमनुपसीदत आचार्यकुले शरीरन्यासो ब्रह्मचारिणः ॥६॥

यथा विद्यार्थस्य उपकुर्वाणस्य ब्रह्मचारिणः 'अथ व्रह्मचर्याविधि'रिः त्यारभ्याऽग्नीन्धनादिनियम उक्तः, अतस्तेनैन नियमेनाऽऽन्तमाशरीरपाता-दन्पुष्मीदतः उपसदनमेवानृपसदनं तत्कुर्वतः आचार्यकुळे शरीरन्यासः परित्यागो भवति ब्रह्मचारिणो नैष्ठिकस्य। तत्रैवाऽऽमरणाचिष्ठेत्, नाऽऽश्रमान्तरं गच्छेत्। यदि तमेवाश्रममात्मनः क्षेमं मन्येतेति। मनुः—

(१)'आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते।
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवहात्तमाचरेत् ॥
प्षु त्वाविद्यमानेषु स्थानासनाविहारवान्।
प्रयुक्षानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः॥
प्वं चरति यो विश्रो ब्रह्मचर्यमविष्लुतः।
स गञ्छत्युत्तमं स्थानं न चेहाऽऽजायते पुनः॥'
इति ॥ ६॥

अथ परिव्राजः ॥ ७॥

अथाऽनन्तरं परित्राजो धर्म उच्यते । दृष्टादृष्टार्थान् सर्वानेवाऽऽरम्भान् परित्यज्याऽऽत्मलाभाय संन्यासाश्रमं परित्रजतीति परित्राट् सन्यासी॥७॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजाति ॥ ८॥

अत पव ब्रह्मचर्याश्रमादेव ब्रह्मचर्यनानिक्छतब्रह्मचर्यः प्रवजिति परिवज्यां कुर्याद्यदि तथैव पक्षकषायो भवति । श्रूयते च(२) 'ब्रह्मचर्यादेव प्रवश्चेत् गृहाद्वा वनाद्वे'ति, 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवजेदि'ति च । अत्र केचिदाहुः—'अत पवे'ति वचनात् गृहाश्रमं प्रविष्टस्य तत्परित्यागेनाः श्रमान्तरप्राप्तिराचार्यस्याऽनिभमतैवेति लक्ष्यते । तत्रायमभिप्रायः-दारः परिष्रहे सति 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुदुयादि'ति श्रुत्या विरुध्यते । स

कथं प्रवज्ञोदिति । तस्मात्सत्यिप वैराग्ये काम्यस्य कर्मणः परित्यागेन नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माणि कुर्वन् प्रतिषिद्धानि वर्जयन् गृहस्थ एव मुख्यत इति । तथाऽऽह याञ्चवल्क्यः—

(१)'न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञानिनिष्ठोऽतिथित्रियः।
श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते॥' इति।
अथ योऽनाहिताग्निस्तस्य विरक्तस्य मुन्याश्रमप्रवेशे को विरोधः ?
ऋणश्रुतिविरोधः--'(२)जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिमिर्ऋणवा जायते ब्र-ह्मचर्येणिषैभ्यो यञ्जन देवेभ्यः प्रजपा पितृभ्य' इति। मनुरपि--

(३) 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्। अपनाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो वजत्यधः॥' इति। मोक्षो मोक्षाश्रमः। नन्वेवं ब्रह्मचर्यादिप प्रवज्या नोपपद्यते। अभ तत्र(४) 'यदहरेव विरजेदि'ति श्रुत्या युक्तं प्रवजितुं तदा विरक्तस्य, (५)गाईस्थ्यादिप भविष्यति। स्मर्यते च--

(६) 'प्राजापत्यां निरुष्येष्टिं सर्ववेदसद्क्षिणाम्।
आत्मन्यग्नीन् समारोष्य ब्राह्मणः प्रवजेत् गृहादि 'ति ॥
तथा यो गृहस्थोवृद्धो मृतमार्यः पुनर्दारिक्षियायामसमर्थः, तस्यापि
युज्यते प्रवज्या। तस्मा 'धद्हरेव विरजे'दि(७) त्येष एव कालः प्रवज्यायाः,
सर्वमन्यद्विरक्तस्येति युक्तम्। एवकारस्तु सूत्रे श्रुत्यनुसारेण प्रयुक्तः।
यथा 'गृहाद्वा वनाद्वे'ति ब्रुवाणैव श्रुतिर्व्वह्मचर्यादेव प्रवजेदित्याहः,
तथेति ॥ ८ ॥

तस्योपदिशन्ति॥ ९॥

तस्य परिवाजः कर्तव्यसुपदिशन्ति धर्मज्ञाः॥ ९॥

अनिः स्वाध्याय एवो-त्सृजमानो वाचं ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्याऽनि-होऽनमुत्रश्चरेत् ॥ १० ॥

ब्रह्मचारिणस्समिद्धानाद्यश्चिकार्यं गृहस्थस्यौपासनाद्याग्नेहोत्रादि वानप्रस्थस्य(८) 'श्चामणकेनाग्निमाधाये'ति विहितेऽग्नी होमादि। तस्य

^{9.} या. स्मृ. ३. २०२.

२. तै. सं. ६. ३. १०.

३. म. स्प्टं. ६. ३५. ४. जाबाला. ४. ५. गृहस्थस्यापि इति च. पु. ६. म. स्प्टं. ६. ३८. ४०. प्रक एवांश' इति इ. पु. ८. गी. घ. ३. १७.

तु नैवाविधं किञ्चिदग्निकार्यमस्तीत्यनिमः । निकेतो निवासस्थानं स्वभृतं तदभावादानिकेतः । शर्म सुखं वैषायेकं तदस्य नास्तीत्यशर्मा । किञ्चिदिप शरणं न प्रतिपक्षः न वा कस्यचिच्छरणभृत इंत्यशरणः । स्वाध्यायः प्रणवार्विपवित्राणां जुपः । अत्र बौधायनः —

'वृक्षमृष्ठिको वेद सन्न्यासी वेदो वृक्षस्तस्य मुळं प्रणवः प्रणवात्मको वेदः प्रणवो ब्रह्मभृयाय करणत इति होवाच प्रजापति'रिति । तेत्रेव वाचं विस्रजेत्। अन्यत्र मौनवतः स्यात् । यावता प्राणा भ्रियनते सा प्राणवृत्तिः। तावतीं भिक्षां प्रामे प्रतिलभ्य। एतावानस्य ग्रामे प्रवेशः। अन्यदा बहिर्वासः। इहार्थाः कृष्यादयः परलोकार्थाश्च जपहोमा द्रयो यस्य न सन्ति सोऽनिहाऽनमुत्र इत्युक्तः। एवंभृतश्चरेत्। नैकस्मिन् ग्रामे ह्यहमपि वसेत्। अत्र गौतमः—(१) विद्वतीयामपर्तु रात्रिं ग्रामे वसेदि'ति (२)वर्षासु भ्रवशील'इति च॥ १०॥

तस्य मुक्तमाच्छाद्नं विहितम् ॥ ११ ॥

यत् परैर्मुक्तं परित्यक्तमयोग्यतया, तत् तस्य विहितमाच्छादनं, तद्वाः स आब्छादयेत । निर्णिज्येति गौतमः ॥ ११ ॥

सर्वतः परिमोक्षमेके ॥ १२ ॥

सर्वेरेव वासोभिः परिमोक्षमेक उपदिशान्ति । न किञ्चिद्पि वासो विभृयात् । नग्न एव चरेदिति । अपर आह्—

सर्वतो विधितो निषेधतश्चाऽस्य परिमोक्षमेके ब्रुवते । न किञ्चिदस्य इत्यं न किञ्चिदस्य वर्ज्यमिति ॥ १२ ॥

एतदेवोदाहरणैः प्रपञ्चयति--

सत्यानृते सुखदुःखं वेदानिमं लोकममुं च परि त्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् ॥ १३ ॥

सत्यं वक्तव्यमिति योऽयं नियमस्तं परित्यज्य तथा तत्र वक्तव्यमनु तं (३)'ताद्ध सत्याद्विशिष्यत" इत्यादिके विषये अनुतं वक्तव्यमिति योऽयं नियमस्तं च परित्यज्य । सुबं मृष्टभोजनादिजन्यम् । दुःखं शीतः वातादिजन्यम् । वेदान् स्वाध्यायाष्ययनम् । इमं लोकं पहलौकिकं काम्यं कमं । असं च लोकं पारलौकिकं काम्यं कमं । सर्वमेतत् परित्यज्य आत्मान-

१. गौ. घ. ३. २१.

२. गौ. ३. १३.

[्] ३. म. स्मृ. ८. १०४.

मध्यारमपदलो (१-२२. २३)क्तमन्विच्छेत् उपासीतेति । तदेवं जानबलावलः म्बनेन हतविधिनिषेधा ये स्वैरं प्रवर्तन्ते सिद्धाः तेषां मतसुपन्यः स्तम्॥ १३॥

अधैतेषामेव स्वैरचारिणां(१) किं तत्र प्रमाणम् ? तत्राह--

बुद्धे क्षेमप्रापणम् ॥ १४ ॥

आत्मिन ब्रेडें दियाते सति तदेव ज्ञानं सर्वेमशुभं प्रक्षाल्य क्षेमं प्रा-पयति । अयते हि--

(२)'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् । तस्यैवात्मा पद्वित्तं विदित्वा। न कर्मणा लिप्यते पापकेने' ति(३) 'तद्यथेषीकातृलमग्नौ प्रोतं प्रद्येत प्वं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रद्यन्ते' इति च ॥ स्मर्थते च-

'(४)यथैघांसि समिद्धोऽग्निभस्मसात्कु हतेऽज्ञंन। ब्रानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसान्कुरुते तथा॥ इति॥ १४॥ तदिवं निराकरोति -

तच्छाञ्जैर्विप्रतिषिद्धम् ॥१४॥

यानि यतेरेव कर्तव्यप्रतिपादनपराणि शास्त्राणि, तैरेव तद्विप्रतिषिद्धम् । तत्र मनुः-

(५)कुध्यन्तं न प्रतिकुध्येदाक्ष्यः कुश्रलं वदेत्। सप्तद्वारावकीणीं च न वाचमनृतां बदेत्॥ न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया । नात्रशासनवादाभ्यां भिक्षां छिप्सेत कर्हिंचित् ॥ इति अतो यतिमेव प्रकृत्य यानि विहितानि कर्माणि तानि कर्तव्या-नि । यानि च निषिद्धानि तानि च वर्जनीयानि ॥ १५ ॥

'बुद्धे क्षेमपापण' मित्येतत् प्रत्यक्षविरुद्धामित्याह-

बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणि महैव न दुःखमुपलभेत ॥ १६॥

आत्मबोधमात्रेण चेत् क्षेमं प्राप्यते, तदा इहैव शारीरे दुःखं नोपलभेत जानी। न चैतद्स्ति। न हि ज्ञानिनां मूर्घाभिषिकंमन्योऽपि क्षुधादुःखः मेव तावत् क्षणमात्रभपि सोद्धं प्रभवति ॥ १६ ॥

१. किंत्राणम् इति. च. मु. २. बृ. उ. ७. ४. २३. ते. बा ३. १२. १४ ३, छान्दो. ५. २४, ३, ४, श्रोमद्भ, ग. ४, ३७, ५, म. स्म. ६, ४८, ५०

एतेन परं व्याख्यातम् ॥ १७॥

परलोके भवमपि दुःखमेतेन व्याख्यातं-न स्वैरखारिणां निवर्तत इति । तस्मान् कर्माभः परिपक्वकषाय एव श्रवणमननिविध्यासनैः साक्षाः त्कृतात्मस्वस्पः प्रतिषिद्धेषु कटाक्षमप्यानिक्षिपन्नष्टाङ्गयोगनिरतो मुःच्यत इति । अत्र बोघायनः(१)--'एकदण्डी त्रिदण्डी वे'ति । गौतमः (२)--'मुण्डिद्शिखी वे'ति ॥ १७ ॥

अथ वानप्रस्थः ॥ १८॥

अनन्तरं वानप्रस्थाश्रम उच्यते ॥ १८॥

अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रवजाति ॥ १९ ॥

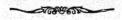
प्रवृज्ञति प्रकर्षेण व्रज्ञति अपुनःप्रवेशाय वनं प्रतिष्ठित इति । तथा च गौतमः(३)— 'ग्रामं च न प्रविश्वदि' ति। गतमन्यत् , उत्तरं च ॥१९॥

तस्योपदिशन्त्येकामिरनिकेतस्स्यादशर्माऽशरणो मु-निःसाध्याय एवोत्सृजमानो वाचम् ॥ २०॥

कः पुनरेकोऽग्निः ? न तावदौपासनः,ब्रह्मचारित्वात् । तस्माह्णौिक-केऽग्नौ यथापूर्व सायंत्रातस्समिध आदध्यादित्यर्थो विवक्षितः ।

अपर आह—'श्रामणकेनाश्चिमाधाये' ति गौतमः। अस्यार्थः—श्चाः मणकं नाम वैखानससूत्रम्। तदुक्तेन प्रकारेण एकोऽग्निराधेयः। तस्मिन् सायंप्रातरिग्नकार्यमिति। (४)तथा च बौधायनः—'वानप्रस्थो वैखानः सशास्त्रसमुदाचारो, वैखानसो वने मृलफलाशी तपस्शीलस्सवनेष्-दकमुपस्पृशन् श्रामणकेनाऽग्निमुपसमाधाये'त्यादि। अन्यद्वतम्॥२०॥

इत्यापस्तम्बधमंस्त्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने एकविंशी कण्डिका ॥ २१॥

^{*} एताचिहानन्तरं अत्र यदुदाहृतं 'ज्ञानेन सर्व दहात' इति तत्र ज्ञानदशायाः प्रागा-जिंतानि कर्माणि प्रायश्चित्तेन ज्ञानेन वा दहान्त इत्युच्यते, न पुनर्ज्ञानदशायां स्वैरचारोऽनुः ज्ञायते । यस्य हि स्वशरीरेऽपि वीभत्मा स कथं पदनादिभिरविशेषस्त्रीसङ्गमादौ प्रवतंत''इति भागः क. पुस्तक एवास्ति अधिकपाठतया परिगणितः च. पुस्तके टिप्पण्याम्

१. बौ. ध. २. २. १०. ४०. २. गी. घ. ३. २२. ३. गी. घ. ३. ३३ ४. तथा च बौधायनः इत्यादिप्रन्थो नास्ति ङ च. पुस्तकयोः । बौ.घ.२.६.१६.१७, आप० घ० २५

तस्याऽऽरण्यमा च्छाद्नं विहितम् ॥ १ ॥ अरण्ये भवमारण्यमजिनवल्कलादि ॥ १ ॥

ततो मूलैः फलैः पर्णेस्तृणैरिति वर्तयंश्चरेत् ॥ २ ॥ ततो मूलादिभिर्वर्तयन् वृत्तिः प्राणयात्रा तां कुर्वश्चरेश्वरणशीलः स्यात् ॥ २ ॥

अन्ततः प्रवृत्तानि ॥ ३ ॥

मूळादिभिः स्वयंगृहीतैः कञ्चित्काळं वर्तियत्वा अन्ततः अन्ते प्रवृत्तानि स्वयमेव पतितानि अभिनिश्रयदिति वश्यमाणेन सम्बन्धः । तान्य-भिनिश्चित्य तैर्वर्तयदिति ॥ ३॥

ततोऽपो वायुमाकाशमित्यभिनिश्रयेत्॥ ४॥

ततः कियन्तञ्चित्कालमन्मशः ततो वायुभक्षः तत आकाशमभि निश्रयेत् न किञ्चित् भक्षयेदिति । अभिनिश्रयणं सेवनम् ॥ ४॥

तेषामुत्तर उत्तरस्संयोगः फलतो विशिष्टः ॥ ५ ॥

संयुज्यते संश्रयत इति संयोगः । तेषां मूळादीनां मध्ये उत्तरमुत्तरं समाश्रयणं फलतो विशिष्टमिति द्रष्टव्यम् ॥ ५॥

अथ वानप्रस्थस्यैवाऽऽनुपूर्व्यमेक उपदिश्वन्ति ॥ ६॥

अथेति पक्षान्तरोपन्यासे । पूर्व ब्रह्मचर्यादेव वनप्रवेश उक्तः । एके त्वाचार्यास्तस्येव वानप्रस्थस्याऽऽनुपूर्व्यं कर्मोपदिशन्ति ॥ ६ ॥ कथम् ?—

विद्यां समाप्य दारं कृत्वाऽग्रीनाधाय कर्माण्यरभते सोमावराध्यानि यानि श्रूयन्ते ॥ ७॥

ब्रह्मचर्ये स्थितो विद्यां समाप्य गृहस्थश्च भूत्वाऽग्नीनाधाय कर्माणि कुर्यात । कार्नि ? सोमावराध्यांनि अवरार्धे पश्चार्धे तत्र भवोऽवराध्येः सोमः अवराध्यों येषां तानि सोमावराध्योंनि सोमान्तानि हवियंज्ञाख्यानि चातुर्मास्यादीन् हवियंज्ञान् सोमं चेत्यर्थः । यानि श्र्यन्ते श्रुतौ विश्वितानि ॥ ७ ॥

गृहान् कृत्वा सदारस्सप्रजस्सहाग्निभिर्वहिर्यामादसेत्॥८॥

अथ प्रामाद्वहिररण्ये गृहान् कृत्वा सकुटुम्बस्सहैव चाग्निभिर्प्रामाद्वहिर्वसेत् । अस्मिन्पक्षे प्रागुक्तमेकाग्निरित्येतक्षाऽस्ति ॥ ८॥

एको वा॥९॥

अथवा पुत्रेषु मार्यो निक्षित्य स्वयमेक एव वसेत्। अस्मिन् पक्षे 'प्राजापत्यां निरुप्येष्टि'मिति परिवाज उक्तेन न्यायेन श्रीतानशीनात्मनि समारोप्य श्रामणकेनाऽग्निमाधाय एकाग्निर्भवेत् ॥ ९ ॥

सिलोञ्छेन वर्तघेत्॥ १०॥

व्याख्यातः सिलोञ्छः । तेन वर्तयेत् प्राणयात्रां कुर्यात् । इदं सकुः दुम्बस्य एकाकिनश्च साधारणमः। एकाकिन एवेत्यन्ये ॥ १०॥

न चाइत ऊर्ध्व प्रतिगृह्णीयात ॥ ११॥

यदा सिलोञ्छेन वृत्तिर्जाता अत ऊर्ध न कुत्रिश्चद्वि प्रतिगृह्णीयात् ॥११॥

अभिषिक्तश्च जुहुयात्॥ १२॥

यदा जुहुयात्तदा अभिविक्तः स्नातः। अनुवादोऽयं स्नाने विशेषं विधातुम्॥ १२॥

शनैरपोऽभ्युपेयादभिव्रत्रभिमुख आदिलमुः

दक्सपस्पृशेत्॥ १३॥

शनैरवेगेन जलाशयं प्रविशेत् । प्रविश्य चाऽभिन्नत् हस्तेनोदकं ताड-यन् उदक्रमुपस्पृशेत् स्नायात् आदित्याभिमुखः ॥ १३ ॥

(१)इति सर्वत्रोदकोपस्पर्शनविधिः ॥ १४ ॥

सर्ववर्णाश्रमसाधारणमेतत् । तथाचोत्तरत्र तस्य ब्रहणम् ॥ १४ ॥

तस्य द्वन्दद्रव्याणामेक उपदिश्वान्ति पाकार्थ भोजनार्थे वासिपरशुदात्रकाजानाम्॥ १५॥

यानि पाकार्थानि ताम्रभाण्डादीनि । यानि च भोजनार्थानि कां-स्यादीनि । वासिर्देव्यादि । तेषां सर्वेषां वास्यादीनां चतुर्णा(२)मेकैकस्य द्वे द्वे द्वव्ये उत्पाद्ये इत्येक उपदिशान्ति । काजमिप वास्यादिवदुपकरः णविशेषो दारुमयः॥ १५॥

ब्रन्दानामेकैकमादायेतराणि दत्वाऽरण्यमवातिष्ठेत ॥१६॥

 ^{&#}x27;इति विधिः' इत्येव सूत्रम् च्छ. पु.
 एकैकस्यां विधायां इति च. पु.

तेषां पाकादिसाधनानां द्रव्याणामेकैकं इन्यं स्वयमादायेतराणि भार्याये दत्वा अरण्यमवतिष्ठेत उपतिष्ठेत् आश्रयेदिति ॥ १६ ॥

तस्याऽऽरण्येनैवाऽत ऊर्ध्व होमो वृत्तिः प्रतीक्षाच्छादनं च॥

तस्य वानप्रस्थस्याऽतोऽर्ण्यप्रवेशाद्रुर्ध्व आरण्येनैव नीवारादिना होमः वृतिः प्राणयात्रा प्रतीक्षा अतिथिपुजा च आच्छादनं वरुकछादिना ॥ १०॥

येषु कर्मसु पुरोडाशाश्चरवस्तेषु कार्याः ॥१८॥

थेषु दर्शपूर्णमासादिषु पुरोडाशा विहिताः गृहस्थस्य, तेष्वस्य तत्स्याने (१)चरवः कार्याः ॥ १८ ॥

सर्वे चोपांशु सह स्वाध्यायेन ॥ १९ ॥

सर्वं च कर्मकाण्डं साङ्गं प्रधानमुगां अवति पारायणब्रह्मयज्ञाध्य-यनेन सह । तद्य्युपांशु कर्तव्यमिति ॥ १९ ॥

नाऽऽर्ण्यमभ्याश्रावयेत्॥ २०॥

उपांशुक्चनादेव सिद्धं वचनमाभिमुख्यप्रतिषेधार्थम् । तेनाऽरण्यः स्था यथा नाऽऽभिमुख्येन शृणुयुः तावदुर्णादिवति ॥ २० ॥

अग्न्यर्थे शरणम् ॥ २१ ॥

शरणं गृहं तदम्यथमेव ॥ २१॥

आकादो खयम् ॥ २२ ॥

स्वगं चाऽऽकाश एव वसेत् ॥ २२॥

अनुपस्तीणे शय्यासने ॥ २३ ॥

शयनं चाऽऽसनं चाऽनुपस्तीर्णे देशे कुर्यात् न तु किञ्चिद्वपस्तीर्य ॥२३॥ नवे सस्ये प्राप्ते पुराणमनुजानीयात् ॥ २४॥

नवे धान्ये श्यामाकनीवारादौ प्राप्ते जाते पुराणं पूर्वसञ्चितं सस्यमजुः जानीयात परित्यजेत् । तत्र मनुः—

(२)'त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसञ्चितम्।

जीर्णानि चैव वासांसि पुष्पम् छफलानि च॥' इति ॥ २४॥ इत्यापस्तम्बर्धमसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने द्वाविंशी कण्डिका ॥ २२॥

⁻ COCKEDOO

९. अनवस्रावितान्तरूष्मपक्षतण्डुलप्रकृतिकश्वरः । २. म. स्मृ. ६. २५.

भूगांसं वा नियममिच्छन्नन्वहमेव पात्रेण सायंत्रातरर्थमाहरेत् ॥१॥

इदमेकाकिनो वानप्रस्थस्य । भूयांसं नियममिच्छन्न सस्यं सञ्चितुयात् । कि तर्हि ? अन्वहमेव पात्रेण येनकेनचित् सायंप्रातश्राऽर्थमशनीयमात्रमाहरेत् वानप्रस्थेभ्य एव ॥१॥

एवं कियन्तचित्कालं वर्तियत्वा—

ततो मूबैः फलैः पणैंस्तृणौरिति वर्तयंश्वरेदन्ततः प्रवृत्तानि ततोऽपो वायुमाकाज्ञामित्यभि।नि-श्रयेत् । तेषामुत्तर उत्तरसंघोगः फलतो विशिष्टः॥२॥

सर्वे गतम्॥ २॥

निरूपिता आश्रमाः। अथेदानीं पक्षप्रतिपक्षरूपेण तेषामेव प्राधाः न्यमप्राधान्यं च निरूप्यते—

अथ पुराणे इलोकाबुदाहरन्ति— अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजामीषिर ऋषयः। दक्षिणेनाऽर्थम्णः पन्थानं ते इमशानानि भेजिरे ॥ ३॥

अष्टाशीतिसहस्राणि ये गृहस्था ऋषयः प्रजामीषिरे प्रजातिमभ्यनन्दन् ते अर्थमणो यो दक्षिणेन पन्थाः दक्षिणायनमार्गः तं प्राप्य छान्दोग्योक्तेन (१)श्रमादिमार्गेण गत्वा पुनरपि सम्भूय रमशानानि मेजिरे मरणं प्रतिपेदिरे । जायस्व म्रियस्वेत्याजीवं जीवभावमापेदिर इति गृहस्थानां निन्दा ॥॥॥

अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजां नेषिर ऋषयः। उत्तरे-णाऽर्धम्णः पन्थानं तेऽसृतत्वं हि कल्पते ॥ ४॥

वे(२)त प्रजाति नाभ्यनन्दन् ते उत्तरायणमार्गेण(३) अर्चिरादिमार्गेण गत्वा अमृतत्वं विभक्तिव्यत्ययः, अमृतत्वाय कल्पते वचनव्यत्ययः कल्पन्ते समर्थास्सम्पद्यन्ते ॥ ४॥

इत्यूर्ध्वरेतसां प्रशंसा ॥ ५ ॥

१. छा. उ. ५. १०. ३-६. २. प्रजां. इति. च. पु. ३ छा. उ. ५. १०. १,२

गृहस्थादन्ये त्रयोऽपि ऊर्ध्वरेतसः। तेषामेषा प्रशंसेति॥ ५॥ पुनरपि तेषामेव प्रकारान्तरेण प्रशंसा—

अथाऽपि सङ्कलपसिद्धयो भवन्ति ॥ ६ ॥ अथाऽपि अपि च सङ्करपादेव सिद्धयो भवन्ति तेषामुर्ध्वरेतसाम् ॥६॥ तत्रोदाहरणम् —

यथा वर्षे प्रजा दानं दूरेदर्शनं मनोज-वता यचाऽन्यदेवंयुक्तम्॥ ७॥

यदि महत्यामनावृष्टों(१) सत्यां 'वर्षतु देव' इति ते कामयेरन् तदा कामवर्षा पर्जन्यो भवति। यदि वा कञ्चिदपुत्रमनुगृह्णीयुः-पुत्रोऽस्य जा-यतामिति स पुत्रवानेव भवति। यदि वा (२)चोल्ठेष्ववस्थितास्तदैव हि-मवन्तं दिदक्षेरन् तथैव तद्भवति। मनस इव जवो येषां ते मनोजवाः तेषां भावो मनोजवता। यदि कामयेरन् अमुं देशमियत्यामेव कालकलायां प्रा-पनुयामेति, ततो यावता कालेन मनस्तं देशं प्राप्तोति तावता तं देशं प्राप्तुयुरिति। यचान्यदेवंयुक्तम् रोगिणामारोग्यादि तदिपि सङ्करुपादेव तथा भवति॥ ७॥

यस्मादेवम्-

तस्माच्छुतितः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टाः नाश्रमानेतानेके ब्रुवते॥८॥

तस्माच्छुतितः 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदि'त्यादिश्चत्यनुगतत्वा-दुक्तेन प्रकारेण प्रत्यक्षफलताच एतानू ध्वेरेतसामाश्रमान् विशिष्टान् गाई-स्थ्यादुत्कृष्टानेके बुवत द्यति ॥ ८ ॥

तदिदं गाईस्थ्योत्कर्षप्रतिपादनेन निराकरोति—

त्रैवृद्यविद्धानां तु वेदाः प्रमाणिमिति निष्ठा तत्र यानि अपन्ते त्रीहियवपश्वाज्यपयःकपालपत्नीसम्बन्धाः न्युचैर्नीचैः कार्यामिति तैर्विरुद्ध आचारोऽप्रमाः णमिति मन्यन्ते ॥ ९॥ प्रविधा विद्या त्रिविद्या त्रयो वेदाः । तां ये पाठतश्चाऽर्थतश्च विद्तित ते त्रैविद्याः । तेषु पक्षक्षानास्त्रेवियहृद्धाः । तेषां (१)वेदशास्त्रविदां वेदा एव प्रमाणम् अतीन्द्रियेऽर्थ इति, निष्ठा निर्णयः । यथाह् मगवान् जै-मिनिः—(२)'चोदनालक्षणोऽर्थो धमः, इति(३) प्रत्यक्षमनिमित्तमि'ति च । ततश्च तत्र वेदे यानि कर्माणि श्च्यन्ते, किलक्षणानि ? व्रीहियवादिमिन्सम्बद्धानि "उच्चेः ऋचा क्रियते, उपांशु यज्ञुषे'त्येवंप्रकाराणि तैर्विरुद्ध आचारः प्रमाणं न भवतीति मन्यन्ते । एतदुक्तं भवति—सर्वेषु वेदेषु सर्वासु च शालासु अग्निहोत्रादीनि(४) विश्वस्रज्ञामयनपर्यन्तानि कर्माण्येव तात्पर्यतया विधीयन्ते । अतो गार्हस्थ्यमेव श्रेष्ठम् । अर्ध्वरेतसां त्वाश्रमास्तद्धिरुद्धा नैवाऽऽश्रयणीयाः यदि वेदाः प्रमाणमिति । तथा च गौतमः—'ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थ्यस्ये'ति । एवं गार्हस्थ्यं प्रशस्यते ॥ ९ ॥

श्मशानानि भाजिर इति निन्दां परिहरति-

यत्तु रमशानमुच्यते नानाकमणामेषोऽन्ते पुरु-षसंस्कारो विधीयते॥ १०॥

यतु गृहस्थानां सम्यानं श्रूयते स एष नानाकर्मणामग्निहोत्रादीना-मन्ते पितृमेधाख्यः पुरुषसंस्कारो विधीयते । न तु पिशाचा भृत्वा रमशानमेव सेवन्त इति ॥ १० ॥

कुत इत्याह—

ततः परमनन्त्यं फलं स्वर्णेद्याब्दं श्रूयते ॥१२॥

ततः परं श्वानकर्मणोऽनन्तरम्, अनन्त्यमपरिमितं स्वर्गशब्दवा-च्यं फळं श्रूयते —'स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गे लोकमेती'ति । अनन्त्यं स्वर्ग्यमिति(४) यकारश्छान्दसः उपजनः अपपाठो वा ॥१२॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितायप्रश्ने त्रयोविंशी कण्डिका ॥२३॥

१. वेदशास्त्रार्थविदां इति छ. पु. २. जै. सू १. १. २. ३. जै सू. १. १. ४.

४. सहस्रवत्सरसाध्यं सत्रं विश्वसृजामयनम् । क्षत्र संवत्सरशब्दो दिनपर इति मीमांसकाः । पू. मी. ६. ७. १३.

५. यकारोपजनच्छान्दसः इति भवितुं युक्तम् ।

पुनरिप गाईस्थ्यमेव प्रकारान्तरेण स्तौति— अथाप्यस्य प्रजातिमसृतमाम्राय आह--प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मत्योऽसृतमिति ॥ १ ॥

अथाऽपि अपि च अस्य गृहस्थस्य प्रजापति प्रजासन्तानम् अमृतम् अमः रमणम् आन्नायो वेद आह हे मर्त्य मरणधर्मन् ! प्रजां जायमानामनु त्व प्रजायसे त्वमेव प्रजारूपेण जायसे । तदेव ते मरणधर्मिणः अमृतममरणमिति । न त्वं भ्रियसे, यतस्त्वं प्रजारूपेण तिष्ठसीति ॥ १ ॥ उपपन्नं चैतदित्याह—

अथाऽपि स एवाऽयं विरूढः पृथक्त्रत्यक्षेणोपलः भ्यते दृश्यते चाऽपि सारूप्यं देहत्वमेः वाऽन्यत् ॥ २ ॥

अपि च स एवाऽयं पृथाग्विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । स एव द्विधाभृत इव लक्ष्यते । दश्यते हि सारूप्यं द्वयोः । देहमात्रं तु भिन्नम् । देहत्वमिति स्वार्थिकस्त्वः ॥ २ ॥

यदि पुत्रक्षेणाऽवस्थानं, किमेतावतेत्याह--

ते शिष्टेषु कर्मसु वर्तमानाः पूर्वेषां साम्परायेण कीर्ति स्वर्गे च वर्धयन्ति ॥ ३॥

ते पुत्राश्चिष्ठेषु चोदितेषु कर्मसु वर्तमाना अवस्थिताः पूर्वेषां पितृपिता-महादीनां साम्परायेण परलोकेन सम्बद्धानां कीर्ति स्वर्गं च बर्धयन्ति—अ स्याऽयं पुत्र पवं कर्मा, अस्याऽयं पौत्र हति । स्वर्ग च वर्धयन्ति । कीर्ति-मतां हि स्वर्गवासश्च्र्यते ॥ ३ ॥

एवमवरोऽवरः परेषाम् ॥ ४॥

एवमनेन प्रकारेण अवरोऽवरः परेषां कीर्ति स्वर्गे च वर्धयित ॥ ४॥

आभूतसम्प्रवात्ते स्वर्गजितः ॥ ५॥

भूतसम्प्रवो महाप्रलयः। आ तस्मात्ते पुत्रिणस्त्वर्गजितो भवन्ति ते च ५

पुनस्सर्गे बीजार्था भवन्तीति भाविष्यत्पुराणे ॥६॥

प्रलयानन्तरं सर्गः, तत्र संसारस्य बीजार्थाः प्रजायत्थो भवन्तीति मविष्यत्पुराणे अ्यते ॥ ६॥

अथाऽपि प्रजापतेर्वचनम् ॥ ७॥

अपि च प्रजापतेरपि वाक्यमस्मिक्षर्थे भवति । गाईस्थ्यमेव वरि-ब्रमिति॥७॥

त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्धे प्रजाति श्रद्धां तपो यज्ञ-मनुप्रदानम् । य एतानि कुर्वते तैरित्सह स्मो रजो भूत्वा ध्वंसतेऽन्यत्प्रद्यां-सबिति॥८॥

त्रयीं विद्यां त्रयाणां वेदानामध्ययनम् । ब्रह्मचर्यमष्टाचत्वारिंशदादिकम् । प्रजाति प्रजोत्पादनम् । श्रद्धामास्तिक्यम् । तप उपवासादि । यद्गमग्निहो त्रादिकं सोमयागान्तम् । अनुप्रदानं अन्तर्वेदि बहिर्वेदि च दानम् । य एतानि कर्माणि कुर्वते, तैरित् तैरेव सह वयं स्मः त एवाऽस्माकं सहायाः। अन्यतु अर्ध्वरेतसामाश्रमादिकं प्रशंसन् पुरुषो रजः पांसुर्भूता धंसते नदयति । इतिशब्दो वचनसमाप्त्यर्थः । यथैवं तर्हि शिष्टेषु वर्तमानाः पुत्राः पूर्वेषां कीर्ति स्वर्गे च वर्धयन्ति, तथा प्रातिषिद्धेषु वर्तमाना अकीर्ति नरकं च वर्धयेयुः॥ ८॥ तत्राऽइ--

तत्र ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति यथा पणी वनस्पतेन परान् हिंसन्ति ॥ ९॥

तत्र प्रजासन्ताने ये पापस्य कर्तारः, त एव धंसन्ते न परान् पित्रादीन् हिंसन्ति । यथा यदेव पर्णे वनस्पतेः कीटादिभिर्दूषितं तदेव पतित, न वनस्पति शाखान्तरं वा पातयति तद्वत् ॥ ९ ॥

पतदेवोपपादयति-

नाऽस्याऽस्मिँ होके कर्मिभस्सम्बन्धो विद्यते तथा परास्मिन् कर्मफलैः॥ १०॥

अस्येति सामान्यापेक्षमेकवचनम्। अस्य पित्रादेः पूर्वपुरुषस्य आस्मन् लोके पुत्रकृतैः कर्मभिः सम्बन्धो न विद्यते । इष्टान्तोऽयम् । यथा पुत्रकृतेषु कर्मस पित्रादेः कर्तृत्वं नाऽस्ति, तथा परस्मिन्नपि लोके कर्मफलैरपि सम्बन्धो नाऽस्तीत्यर्थः॥ १०॥

तदेतेन वेदितव्यम् ॥ ११ ॥

यदुक्तं ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति न परान् हिंसन्तीति तद्र्धकः पमतेन वश्यमाणेन हेतुना वेदितव्यम्॥ ११॥

प्रजापतेर्ऋषाणामिति सर्गोऽयम् ॥ १२॥

प्रजापते हिंदण्यगर्भस्य ऋषीणां च मरीच्यादीनामधं सर्गे देवादि। स्तर्थ-गन्तः । ते चा द्रध्यस्ता एव स्वे स्वे पदे वर्तन्ते । यदि च पुत्राः पापकृतः स्वयं ध्वंसमानसः परानिष ध्वंसयेयुः; तदैतन्नोपपद्यते — पुण्यकृतः सुखे-नाद्यापि वर्तन्ते इति ॥ १२॥

अत्रोदाहरणभाह—

तत्र ये पुण्यकृतस्तेषां प्रकृतयःपरा ज्वलन्त्य जपलभ्यन्ते ॥ १३ ॥

तत्र स्वर्गे ये पुण्यकृतो चिसिष्ठाद्यस्तेषां प्रकृतयद्द्यारीराणि परा उत्कृष्टाः ज्वलन्यः दीष्यमाना उपलभ्यन्ते, दिचि यथा सप्तिषमण्डलम् । श्रूयते च(१) 'सुकृतां वा प्तानि ज्योतीषि, यन्नक्षत्राणी'ति । इदमपि प्रमाणं न पुत्राणां ध्वंसे पूर्वेषां प्रध्वंस इति ॥ १३॥

स्यातु कर्मावयवेन तपसा वा कश्चित्सवारीरोऽन्तः वन्तं लोकं जयित सङ्कल्पासिन्धिश्च स्यान तु तज्ज्यैष्ट्यमाश्रमाणाम् ॥ १४॥

कर्मावयवेन पूर्वार्जितानां कर्मणामेकदेशेन भुक्तशेषेण तपसा वा तिन्नेण किंबिट्टू क्वेरेतास्सहशरीरेणाऽन्तवन्तं लोकं जयतीति यत्तत् स्यात् समभावेदपि । यश्च सङ्कल्पादेव सिद्धिस्स्यादिति, तदापि स्यात् न तु तदाश्रमाणां ज्यैष्ठयकारणामिति । तदेव 'मेकाश्रम्यं त्वाचायां' इत्ययमेव पक्षः स्थापितः । अन्ये मन्यन्ते-सर्वे आश्रमा दृषिता भृषिताश्च । ततस्तेषु सर्वेषु यथोपेदेशमन्यश्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छतीत्येतदेव स्थितिति ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मस्त्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने चतुर्विशी कण्डिका॥ १७॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविराचितायां उज्ज्वलायां द्वितीयप्रक्ते नवमः पटलः ॥९॥

अथ दशमः पटलः ॥

व्याख्यातास्सर्ववर्णानां साधारणवैद्योषिका धर्मा राज्ञस्तु विद्योषाद्वक्ष्यामः॥१॥

वक्तवश्यमाणसङ्गीर्तनं श्रोतृबुद्धिसमाधानार्थम् । अहिंसासत्यास्ते याद्यः सर्ववर्णानां साधारणधर्माः । अध्ययनाद्यस्त्रयाणाम् । अध्यापनाद्यस्त्रयाणाम् । अध्यापनाद्यस्त्रयाणाम् । अध्यापनाद्यस्त्रयाणाम् । अध्यापनाद्यस्त्रयाणाम् । अध्यापनाद्यस्य । ब्राह्मणस्य । गुश्रूषा श्रुद्धस्य । राजाऽत्राभिषिको विविक्षितः । तस्यैव हि वश्यमाणं धर्मजातं सम्भवति । तस्य विशेषाद्विशेषतो यद्वक्तव्यं तद्वश्यमः । विशेषानिति द्वितीयान्तपाठस्तु युक्तः ॥ १ ॥

दिचणाद्वारं वेइम पुरं च मापयेत्॥ २॥

वेश्म गृहं पुरं नगरं तदुभयमपि दक्षिणाह्यारं मापयेत् कारयेत् स्थपत्यादिभिः। दक्षिणपार्श्वे द्वारं यस्य तत्तथोक्तम्॥ २॥

अन्तरस्यां पुरि वेइम ॥ ३॥

सर्वेषामेव प्राकाराणां मध्ये या प्रतस्यामन्तरस्थां पुरि वेश्म मापये-दात्मनः ॥ ३ ॥

तस्य पुरस्तादावसथस्तदामन्त्रणमित्याचक्षते ॥ ४॥

तस्य वेशमनः पुरस्तादावसथः कार्ययतन्यः । एत्य वसन्त्यास्मिनिः त्यावसथः आस्थानमण्डपः । तस्यामन्त्रणमिति संक्षा(१) ॥ ४ ॥

दक्षिणेन पुरं सभा दक्षिणोदग्रहारा यथोभयं सन्दर्येत बहिरन्तरं चेति ॥ ५॥

दक्षिणेनत्येनबन्तम् । पुरामिति(२)'पनपा द्वितीये'ति द्वितीयान्तम् । पुरस्य दक्षिणतः अद्रे सभा कारयितन्या । दक्षिणोदग्द्वारा दक्षिणस्यामुः चरस्यां च दिशि द्वारं यस्यास्सा तथोका । किमर्थमुभयत्र द्वारामिति चेत् । यद्वाहिर्वृत्तं यच्चाऽभ्यन्तरं तदुभयमि यथा सन्दर्यतेत्येवमर्थः मिति । सेषा द्यतसभा । तस्यां द्यतार्थिनः प्रविशन्तीति तदायस्थानं राज्ञः ॥ ५॥

१. तत्र ह्यातिथय आमन्त्र्यन्ते इत्यधिकः पाठः च. पु. १. पा. सू. १. ३. ३१.

सर्वेष्वेबाऽजस्रा अग्नयस्युः ॥ ६ ॥

वेश्मन्यावसथे सभायामित्येतेषु सर्वेष्वेव स्थानेषु लौकिका अग्न-योऽजलाः स्युः । आविच्छेदेन धार्याः ॥ ६ ॥

अग्निपूजा च नित्या यथा गृहमेधे ॥ ७ ॥

तेषु चाग्निषु नित्यमग्निपूजा कार्या । यथा ग्रहमेषे औपासने सायंत्रात-होम इत्यर्थः । मन्त्राविप तावेब, द्रव्यमपि तदेव ॥ ७ ॥

आवस्थे श्रोत्रियावराध्यानितिथीन् वास्रवेत्॥ ८॥

आवसथाख्ये स्थाने अतिथीत् वासयेत्। ते विशेष्यन्ते श्रीत्रियावराध्यां-निति। अवरपर्यायोऽवराध्येशब्दः। यदि सर्वान्वासयितुं न शक्तोति श्रोत्रियानपि तावद्वासयेदिति॥ ८॥

तेषां यथागुणमावसथाः दाय्याऽन्नपानं च विदेवम् ॥ ९॥

तेषामातिथीनां यथागुणं विद्यावृत्तानुगुणमावसथादि विदेयं विद्योषेण देयम्। आवसथा अपवरकाद्यः। शय्या खट्वाद्यः। अन्नमोद्नादि। पानं(१) तकादि॥ ९॥

गुरूनमात्यांश्च नातिजीवेत्॥ १०॥

गुरवः पित्रादयः। अमात्या मन्त्रिणः। तान्नाऽतिजीवेत् भक्ष्यभोज्याच्छा-दनादिषु तान्नाऽतिदायीत ॥ १० ॥

न चास्य विषये क्षुषा रोगेण हिमातपाभ्यां वाडवः सीदेदभावाद्बुद्धिपूर्वे वा कश्चित्॥११॥

अस्य राज्ञो विषये राष्ट्रे क्षया आहाराभावेन बुभुक्षया रोगेण व्याधिना हिमेन नीहारेण वर्षादीनामण्युपलक्षणमेतत्। आतपः आदित्यरिमतापः। एतैः प्रकारेरभावात् बुद्धिपूर्वे वा न कश्चिद्बाह्यणोऽण्यवसीदेत् अवसन्नो न स्यात्। राज्ञो ह्ययमपराधो यदाहाराद्यभावेन कश्चिद्वसन्नः स्यात्। बुद्धिपूर्वे वेत्यत्रोदाहरणम् —यदा कश्चित् करमुणं वा दाण्यो भवतिः तदा नाऽसौ हिमातपयोष्ठपनिवेशयितव्यः भोजनाद्वा निरोद्धव्यः। तथा कुर्वाणं राजा दण्डयेदिति॥११॥

१. तकसूपादि इति च. पु. तकादिसूपादि इति क. पु.

सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्धत्याऽबोक्ष्याऽक्षान्निवपेशुग्मान् वैभीनकान् यथार्थान् ॥ १२॥

पूर्वीकायाः सभाया मध्ये अधिदेवनं यस्योपरि कितवा अक्षेदींब्यान्त तत्स्थानमधिदेवनम्। तत् पूर्वे काष्ठादिना उद्धान्त उद्धत्याऽवोक्षति । अवोन क्ष्य तत्राऽक्षान युग्मसङ्ख्याकान्वैभीतकान् विभीतकवृक्षस्य विकारभूतान् यथार्थान् यावद्भिर्धूतं निर्वर्तते, तावतो निवपति । कः ? यस्तत्र राज्ञा नियुक्तः सभिको नाम ॥ १२॥

आर्थाः शुचयस्सत्यशीला दीवितारस्युः॥ १३॥

आर्याः द्विजातयः । (१)ग्रुचयोऽर्थशुद्धाः । सत्यशीलास्सत्यवादिनः । एवंभूता एव पुरुषास्तत्र दीवितारः देवितारः स्युः। त एव तत्र दीब्ये-युरित्यर्थः । तेच तत्र देवित्वा यथाभाषितं पणं सभिकाय दत्वा गच्छेयः। स च राहे तमायमहरहः प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा दद्यात्। स एवं च स्थानान्तरे द्वियतो दण्डयेत्, सभास्थाने च कलहकारान्। तत्र याज्ञवल्कयः-

(२) पछहे शतिकवृद्धेस्त सभिकः पञ्चकं शतम । गृह्णीयाद्धूर्तकितवादितराइशकं शतम्॥ स सम्यक्पाछितो द्दादा हो भागं यथा इतम्। जितमुद्राह्येज्जैत्रं द्द्यास्तत्यं वचः क्षमी ॥' हति ॥ १३ ॥

आयुषग्रहणं वृत्तगीतवादित्राणीति राजाधीने-भ्योऽन्यन्न न विद्येरन्॥ १४॥

आयुषप्रहणादीनि राजाधीनेभ्यो राजाश्रया ये पुरुषास्तेभ्योऽन्यत्र न विवेरन् न भवेयः । उत्सवादि वन्यत्रापि भवतीत्याचारः ॥ १४ ॥

क्षेमकुद्राजा यस्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा तस्करभयं न विद्यते ॥ १५॥

यस्य राज्ञो विषये प्रामेऽरण्ये च चोरभयं नास्ति स एव राजा क्षेम-कृत् क्षेमङ्करः। न त्वन्यः शतं तुभ्यं शतं तुभ्यामिति ददानोऽपि ॥ १५ ॥ इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ले पञ्चविशी कण्डिका ॥ २५॥

भृत्यानामनुपरोधेन क्षेत्रं वित्तं च द्द्हाह्मणेभ्यो यथाईमनन्ताँछोकानाभेजयात ॥ १॥

भृत्यानामनुपरोधेन भृत्यवर्गस्य यथोपरोघो न भवति तथा बाह्मणेभ्यो यथाई विद्यावृत्ताद्यनुरूपं क्षेत्रं वित्तं च द्यात्। एवं दददनन्ताँ ल्लोकानाभेजयति॥१॥

ब्राह्मणस्वान्यपजिगीषमाणो राजा यो हन्यते तमाहुराः त्मयूपो यज्ञोऽनन्तद्क्षिण इति॥ २॥

ब्राह्मणस्वानि चोरादिभिरपहृतानि अपिजगीषमाणः ब्राह्मणेभ्यो दानायाः पजित्य प्रहीतु मिच्छन् यो राजा युद्धे चोरैईन्यते तमात्मयूपो ८नन्तदक्षिणो यज्ञ इत्याहुर्घर्मज्ञाः। सङ्कामो यज्ञः। तस्य आत्मा यूपस्थानीयः। आत्मेति शरीरमाह । अन्तरात्मा तु पशुस्थानीयः । प्रत्यानिनीषितं तु द्रव्यं दक्षिणा। सूत्रे तु 'तं यज्ञ इत्याहु'रिति गौणो वादः॥ २॥

एतेनाऽन्ये ग्रूरा व्याख्याताः प्रयोजने युध्य-मानास्तनुत्यजः ॥ ३॥

प्रयोजनं चोरादिभिरपहृतानां ब्राह्मणस्वानां प्रत्यानयनादि, तद्धी युध्यमाना ये ग्रूरास्तनुत्यजो भवन्ति तेऽप्येतेन राज्ञा ब्याख्याता आत्मयूपा यज्ञा अनन्तद्क्षिणा इति ॥ ३ ॥

ग्रामेषु नगरेषु चाऽऽयीञ्छुचीन् सत्यशीलान् प्रजागुप्तये निद्ध्यात् ॥ ४ ॥

आर्याञ्छुचीत् सत्यशीळानिति व्याख्यातम् । एवंभृतान् पुरुषान् प्रामेषु नगरेषु च प्रजानां रक्षणार्थं निद्घ्यात नियुक्षति ॥ ४ ॥

तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः॥ ५॥

तेषां नियुक्तानां ये पुरुषा नियोज्याः तेऽपि तथागुणा आर्यादिगुणा एव €्यः ॥ ५॥

सर्वतो योजनं नगरं तस्करेभ्यो रक्ष्यम् ॥ ६॥

सर्वतः सर्वासु दिक्षु योजनमात्रं नगरं तस्करेभ्यो रक्षणीयम् । रक्ष्यिनः त्यपपाठः ॥ ६ ॥

कोश्रो ग्रामेभ्यः॥ १०॥

प्रामेभ्यस्तु सर्वासु दिश्च कोशो रहवः। प्रामेभ्यः इति(१) यतश्चाऽध्व-कालपरिमाणं तत्र पञ्चमी वक्तव्ये'ति पञ्चमी॥ ७॥

तत्र यन्मुष्यते तैस्तत्प्रतिदाप्यम् ॥ ८॥

तत्र योजनमात्रे क्रोशमात्रे वा यन्मुष्यते चोर्यते ते नियुक्ताः स्वामिः अयस्तरप्रतिदृश्च राज्ञा तैस्तत् प्रतिदाप्यम् राजा तैः प्रतिदापयेदिति प्रायेण इन्त्योष्ठयं वकारं पठन्ति ॥ ८॥

धार्म्य शुल्कमवहारयेत्॥ ९॥

तत्र गौतमः-

(२)'विश्वतिभागश्युरकः पण्ये' शते। यद्यणिगिभविकीयते हिङ्ग्वादि, तस्य विश्वतितमं भागं राजा गृह्धीयात् । तस्य शुल्क इति संझा। एव धार्म्यः धर्म्यश्युरुकः। तमधिकतैरेवाऽनहारयेत् प्राह्येदिति। मुलादिषु विशेषस्तैनेवोकः—(३)'मुलफलपुष्पैषिभभुमांसतृणेन्धनानां षाष्टि-क्य'मिति॥९॥

अकरः श्रोत्रियः ॥ १०॥

श्रोत्रियः करं न दाप्यः । अन्ये दाप्याः ॥ १०॥

सर्ववर्णानां च स्त्रियः॥ ११॥

अकराः । वर्णप्रहणातः प्रतिलोमादिस्त्रियो दाप्याः ॥ ११ ॥

कुमाराश्च प्राक् व्यञ्जनेभ्यः ॥ १२ ॥

व्यञ्जनानि इमश्च्वादीनि । यावत्तानि नोत्पद्यन्ते तावदकराः ॥ १२ ॥

ये च विद्यार्था वसन्ति ॥ १३॥

विद्यामुद्दिश्य ये गुरुषु वसन्ति ते जातन्यञ्जना अप्यसमाप्तवेदा अकराः ॥ १३ ॥

तपस्चिनश्च ये धर्मपराः ॥ १४॥

तपस्विनः कुच्छ्चान्द्रायणादिप्रवृत्ताः। धर्मपराः, अफलाकाङ्किणः नित्यनैमित्तिकधर्मनिरताः। धर्मपरा इति किम्? ये अभिचारकामा मन्त्र-सिद्धये तपस्तप्यन्ते ते अकरा मा भूवन्निति ॥ १४॥

१. पा. सू. (वा) १. ४. ३१, २. गो. घ. १०, २६, ३. गो. घ. १०, २७.

श्रद्रश्च पादावनेका॥ १५॥

यस्त्रैवर्णिकानां वादावनेका स शूद्रोऽप्यकरः॥ १५॥

अन्धम्कबधिररोगाविष्टाश्च ॥ १६॥

पतेऽप्यकराः यावदान्ध्वादि ॥ १६॥

ये व्यर्था द्रव्यपरिग्रहैः ॥ १७ ॥

ये च परित्राजकादयः द्रव्यपरिप्रहैर्व्यर्था निष्प्रयोजनाः शास्त्रतो येषां द्रव्यपरिप्रहः प्रतिषिद्धः तेऽप्यकराः । तथा च विषष्ठः—

(१)"अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननाथः प्रवजितो बालवृद्धतद्यणप्र-शान्ता" इति ॥१७॥

अबुद्धिपूर्वमलङ्कृतो युवा परदारमनुपविद्यान् कुमारीं वा वाचा बाध्यः ॥ १८॥

यत्र परदारा आसते कुमारी वा पतिवरा, तत्र युवा अलङ्कतः अ बुद्धिपूर्वमज्ञानादनुप्रविशन् वाचा बाध्यः-अन्नेयमांस्ते,माऽत्र प्रविशति ॥१८॥

बुद्धिपूर्वे तु दुष्टभावो दण्डयः॥ १९॥

यस्तु जानन्नेव दुष्टभावः प्रलोभनाधीं प्रविद्यति स दण्ड्यो द्रव्यातुः रूपमपराधानुरूपं च । दुष्टभावग्रहणमाचार्यादिप्रोषितस्य प्रवेशे दण्डो मा मृदिति ॥१९॥

सन्निपाते वृत्ते शिइनच्छेदनं सवृषणस्य ॥ २०॥

सन्निपातो मैथुनं, तस्मिन् वृत्ते शिश्नच्छेदनं दण्डः । सब्दूषणस्येत्युपसर्जः नस्यापि शिश्नस्य विशेषणम् । सब्दूषणस्य शिश्नस्य च्छेदनमिति ॥२०॥

कुमार्यो तु स्वान्यादाय नाइयः ॥ २१ ॥

कुमार्यो त सन्निपाते वृत्ते सर्वस्वहरणं कृत्वा देशान्निर्वास्यः, न शिश्नच्छेदः॥२१॥

अथ भृत्ये राज्ञा ॥ २२ ॥

अथ सिक्रपातात्प्रभृति ते परदारकुमार्थौ राक्षा मृत्ये ब्रासाच्छा-दनप्रदानेन भर्तद्ये॥ २२॥

१. व. घ. १९. २३.

रक्ष्ये चाऽत ऊर्ध्व मैथुनात् ॥ २३ ॥

अतः प्रथमात् सन्निपातात् कर्षं मैथुनाच्च रक्ष्ये यथा पुनः मैथुनं नाचरतस्तथा कार्ये ॥ २३ ॥

निर्वेषाभ्युपाये तु स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ २४ ॥

यदि ते एवं निरुद्धे निर्वेषणमभ्युपेतः अभ्युपगच्छतः तदा निर्वेषा-भ्युपाये तु स्वामिहस्ते अवसृजेत् दद्यात् । परदारं भन्ने दवशुराय वा, कुमारी पित्रे भ्रात्रे वा । अनभ्युपगमे तु प्रायश्चित्तस्य यावज्जीवं निरोधः॥ २१॥

इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे द्वितीयप्रश्ने पद्विशी कण्डिका ॥ २६ ॥

बरिते यथापुरं धर्माद्धि सम्बन्धः ॥ १ ॥

चरिते तु निर्वेषे यथापुरं यथापूर्वे धर्मात , तृतीयार्थे पञ्चमी । धर्मेण सम्बन्धा मबति । हिराब्दो हेती । यस्मादेवं तस्मात् अवश्यं प्रायश्चित्तं कारयितव्ये। ततो यज्ञविवाहादौ न कश्चिहोष इति ॥ १॥ परदारप्रसङ्गातुच्यते -

सगोत्रस्थानीयां न परेभ्यस्समाचचीत ॥ २॥

योऽनपत्यः आत्मनदशक्त्यभावं निश्चित्य क्षेत्रजं पुत्रमिच्छन् भार्योः (१)परत्र नियुङ्के, मृते वा तस्मिन् तत्पित्रादयस्सन्तानकाङ्क्षिणः, तद्धि-षयमेततः। कुळान्तरप्राविष्टा सगोत्रस्थानीय। सा हि पूर्व पितृगोत्रा सर्ता(२) भर्तुगात्रधर्मैरधिक्रियेत । अतः भर्तुपक्ष्याणां सगोत्रस्थानीः या भवति । भर्ता तु साक्षात्सगोत्रः । तां सगोत्रस्थानीयां न परेभ्यो-ऽसगोत्रेभ्यश्समानक्षीत—इयमनपत्या, अस्यामपत्यमुत्पाद्यतामिति सगोत्रायैव तु समाचक्षीत, तत्रापि देवराय, तद्भाव(३) सपिण्डेभ्यः॥

कः पुनस्सगोत्रस्य विशेषः ? तमाइ--

कुलाय हि स्त्री प्रदीयत इत्युपदिशन्ति ॥ ३॥

हि यस्मात् स्नी कन्या प्रदीयमाना कुलायैव प्रदीयत इत्युपदिशन्ति धर्म-

१. परस्मै. इति. क. पु.

२. भर्तृगोत्रधर्मेऽधिकियते ।

३. सिपण्डाय. इति. च.पु.

शाः। तस्मात् सगोत्रायैव समावक्षीतेति(१) ॥ ३ ॥ तिममं नियोगं दुषयति--

तदिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नम् ॥ ४ ॥

यद्ययं पूर्वे कृतवन्तः, तथाऽपि तद्द्यत्वे विप्रतिपत्रं विप्रतिषिद्धम् । कुतः ? इन्द्रियदौर्वल्यात् । दुर्वलोन्द्रिया ह्यदात्वे मनुष्याः । ततश्च शास्त्रव्याः जेनापि भर्त्व्यतिक्रमेऽतिप्रसङ्गरस्यादिति॥ ४॥ सगोत्रविषयेऽपि यो विशेषहसोऽपि नास्तीत्याह--

अविशिष्टं हि परत्वं पाणेः॥ ५॥

येन पाणिना पूर्वमिग्नसाक्षिकं पाणिर्गृहीतः कन्यायाः, तस्मात् पाः णेरन्यो भवति सगोत्रस्याऽपि पाणिः । यस्मादेवं पाणेः परत्वमविशिष्टं सर मानम् ? तस्माद्विशेष इति । अविशिष्टमित्यपपाठः ॥ ५ ॥ पाणिरन्यो भवतु, को दोषः ?

तद्यतिकमे खलु पुनरभयोर्नरकः ॥ ६॥

तस्य पाणेर्व्यतिक्रमे उमयोर्द्रम्पत्योः नरको भवति । खलुपुनरिति प्र-सिद्धिद्योतकौ निपातौ। अतः पत्याऽपि न स पाणिस्त्याज्यः यः पूर्वे गृहीतः। भार्ययाऽपि न स पाणिस्त्याज्यो येन पूर्वमात्मानः पा णिगृहीतः ॥ ६ ॥

नियमारम्भणो हि वर्षीयानभ्युद्य एवमा-रम्भणाद्पत्यात्।। ७।।

आरभ्यतऽनेनेत्यारम्भणः योऽयं दम्पत्योः परस्परीनयमः, स आ-रम्भणो यस्य स नियमारम्भणः । एवंभूतो योऽभ्युदयस्स एवं वर्षीयान् । वृद्धतरः। कस्मात् वर्षीयान् ? पवमुक्तप्रकारेण नियोगलक्षणेन यदपत्यः मारभ्यते तस्मादेवमारम्भणादपत्याद्वपरियानिति । अपत्यादिति पाठः। आपत्यादिति प्रायेण पठान्ति॥ ७॥

नाइय आर्थे बद्दाद्वायाम् ॥ ८॥

आर्यस्रैवर्णिकः, श्रदायां परभायीयां प्रसक्तो राज्ञा राष्ट्रानार्यः निर्वास्यः॥ ८॥

^{9. &}quot;कुलाय कन्या क्वाचिद्रेशेषु दीयते । गोत्रजे न केनचिद्प्यनुभयते । उक्तं च बृहस्पतिना-अभर्तृका अतिभाशी प्रहणे चातिदृषितम् । कुले कन्या प्रदाने च दशन्व-न्येषु दृश्यते इति" इत्यधिकः पाठः घ. पु.

परस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्] उउउवलोपेते हितीयः प्रदनः । २९१

वध्यक्त्रुद्ध आर्यायाम् ॥ ९॥

ग्रदस्त त्रैवर्णिकस्त्रियां प्रसक्तो वधाः। एतच्च योऽन्तःपुरादिष्वधिः कतो रक्षकस्त्रम् स्वयं गच्छति, तस्य भवति। अन्यस्य तु पूर्वोक्तं शिश्रच्छेदनमेव। तथा च शुद्राधिकारे गौतमः(१)—'आर्थस्प्रयभिगमने लिङ्गोद्धारः स्वहरणं च। गोप्ता चेद्वघोऽधिक' इति। याञ्चवल्कयेन प्रातिलोध्येन गमनमात्रे वध उक्तः—

"(२)सजाताबुत्तमो दण्डः आनुलोम्ये तु मध्यमः । प्रातिलोम्ये वधः(३) पुंसां स्त्रीणां नासादिकन्तनम् ॥'इति । सोऽनुबन्धाभ्यासाद्यपेक्षा द्रष्टव्यः । तथा 'नाद्य आर्थद्रशुद्रायामि' त्याचार्यवचनमप्यभ्यासापेक्षम्, ब्राह्मणादेः क्रमविवाहे या शुद्रा, तद्विषः यं वा द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

दारं चाऽस्य कर्शयेत् ॥ १०॥

अस्य शृद्धस्य या दारभूता तेन भुक्ता त्रैवर्णिकस्त्री तां च कशंयेत व्रतनियमोपवासैः । या प्रजाता न भवति तद्विषयमेतत् । (४) व्राह्मणक्षत्रियविद्यां स्त्रियः शृद्धेण सङ्गताः । अप्रजाता विशुष्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥ १ इति स्मरणात् ॥ १० ॥

सवर्षायामन्यपूर्वायां सकृत्सन्निपाते पादः पततीत्युपदिशानित ॥ ११ ॥

अन्यः पूर्वः पतिः यस्यास्ता अन्यपूर्वा परभायां, तस्यां सवर्णायां सक्र-द्रमने पादः पतिति । पतितस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तम् । तस्य तुर्योऽ शस्त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं ब्रह्मचर्यमस्य प्रायश्चित्तम् । पतः श्रोत्रियभा-र्यायामृतुकाले कामतः प्रथम(५)दूषकस्य । तत्र गौतमः(६)—'द्वे पर-दारे । त्रीणि श्रोत्रियस्ये'ति ॥ ११ ॥

एवमभ्यासे पादः पादः ॥ १२ ॥ एवमभ्यासे प्रत्यभ्यासं पादः पादः पतित ॥ १२ ॥

१. गी. ध. १२. २. ३. २. या. स्मृ. २. २८६.

३. पंसी नायीः कर्णादिकर्तनम् इति विज्ञानेश्वराहतः पाठः ।

४. रहोकोऽयं मानवे एकादशाध्याये १७८ रहोकानन्तरं प्रक्षिप्ततया पठितः।

५. बूबकस्य ब्राह्मणस्य. इति घ. च. पु. ६. गी. घ. २२. २९, ३०.

चतुर्थे सर्वम् ॥ १३ ॥

अतः-चतुर्वे सन्निपाते सर्वमेव पतित । ततश्च पूर्णद्वादशवार्षिकं कर्तव्य-म् । तृतीये नव वर्षाणि । द्वितीये षड्वर्षाणि । पतश्च प्रातियोगं स्त्रीभेदेन प्रथमदपकस्य । एकस्यामेव त्वभ्यासे करूपम् । तत्र-

(१) यत् पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्वतम्,

इति स्मरणात् स्त्रिया अपि प्रतियोगं पादः पादः पति । तदसरो-घेन कल्प्यम्॥ १३॥

जिह्वाच्छेदनं शुद्रस्याऽऽर्थे घार्मिकमाकोशतः ॥ १४॥

शुद्रो द्विजातीनामन्यतमं धार्मिके(२)स्वकर्मस्थं यद्याक्रोशति निन्दति गईते, तदा तस्य जिह्वा छेत्तव्येति । मनुस्तु सामान्येनाइ-

(३)'येनाङ्गेनावरो वर्णा ब्राह्मणस्याऽपराष्ट्रयात् । तदङ्गं तस्य छेत्रव्यं तन्मनोरनुशासनम् इति ॥

गौतमस्तु--(४)'शुद्रो द्विजातीनातिसन्धायाऽभिहत्य च वाग्दण्डपारु ध्याभ्यामञ्ज मोच्या येनोपहन्या'दिति ॥ १८ ॥

वाचि पथि शय्यायामासन इति समीभवतो दण्डताडनम् ॥ १५॥

यस्तु शुद्रो वागादिष्वार्थस्समीभवति, न तु न्यम्भूतः, तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यम् । स दण्डेन ताडियतव्यः । अयमस्य दण्डः ॥ १५ ॥ पुरुषवधे स्तेये सुम्यादान इति स्वान्यादाय वध्यः ॥१६॥

भूम्यादानं परक्षेत्रस्य बळात्स्वीकारः, पुरुषववादिषु निमित्तेषु ग्रद्रस्सर्वस्वहरणं कृत्वा पश्चाद्वयः मारायितव्यः ॥ १६॥

चक्षुनिरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ॥ १७ ॥

ब्राह्मणस्य त्वेतेषु निमित्तेषु चक्षुवो निरोधः कर्तन्यः। पट्टबन्धादिना चक्षुषी निरोद्धव्ये, यथा यावज्जीवं न पश्यति । न तुत्पाट यितव्ये (५)'न शारीरो ब्राह्मणदण्डः। अक्षतो ब्राह्मणो वजे'दिति स्मरणात्। 'चक्षनिरोध' इति रेफलोपइछान्दसः ॥ १७ ॥

नियमातिकामिणमन्यं वा रहासि बन्धयेत्॥ १८॥

१. म. स्य. ११. १७७. २. स्वधर्मस्यं इति च. पु ३. म. स्य. ८. १७९. ४. मो. १२. १. ५. मे. घ. १३. ४६.

यो वर्णाश्रमप्रयुक्तान्नियमानतिकामित तं नियमातिकमिणमन्यं वा प्रति-षिद्धानां कर्तारं रहसि बन्धयेत् निगळितं निकन्ध्यात् ॥ १८॥

आसमापत्तेः॥ १९॥

यावदसौ नियमान् प्रतिपत्स्ये प्रतिषिद्धेभ्यो निवर्तिस्य इति ब्र्यात्॥ १९॥

असमापत्ती नाइयः ॥ २० ॥ यद्यसौ दीर्घकालं निरुद्धोऽपि न समापद्येत, ततो नासः निर्वास्यः२० आचार्य ऋत्विवस्नातको राजेति त्राणं स्युर्ण्यन्न बच्चात् ॥ २१ ॥

यदि दण्डे प्रवृत्तं राजानमाचार्यो ब्र्यात्-अहमेनमतः परं वार्याः ध्यामि मुज्यतामयमिति । अतोऽङ्गदण्डे प्राप्तेऽर्धदण्डम् , अर्घदण्डे प्राप्ते ताडनम् , ताडने प्राप्ते धिग्दण्डमिति कृत्वा तद्वशे विस्त्रेत् । एवमुः त्विजि । ऋत्विगाचार्यौ राज्ञस्स्वभूतौ न दण्ड्यस्य । ज्ञातको विद्यावताः भ्याम् । राजा अनन्तरादिः । सर्व एते राज्ञस्सम्मान्याः । अतस्ते दण्ड्यस्य त्राणं स्युः । उत्तेन प्रकारेण रक्षका भवेयुः । नान्यः कश्चित् । तेऽप्यन्यत्र वध्यात् यस्य वधानुगुणोऽपराधः न तस्याऽप्रचार्यादयोऽपि त्राणम् ; हन्तव्य एव स इति ॥ २१ ॥

इंत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयप्रदने सप्तविशी कण्डिका ॥ २७ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रावराचितायासु-ज्ज्वछायां द्वितीयप्रश्ने दशमः पटलः ॥ १० ॥

अथैकादशः पटलः॥

क्षेत्रं परिगृह्योत्थानाभावात्फलाभावे वस्स-मृद्धस्स भावि तदपहार्घः ॥ १ ॥

वैश्यो वैश्यवृत्तिर्वा परस्य क्षेत्रं कृष्यर्थे परिग्रह्म यदि उत्थानं कृषिः विषयं यहां न कुर्यात्, तद्भावाच फलं न स्यात्, तत एतस्मिन्निमित्ते सं कर्षकस्सम्बद्धात्तास्मन् भोगे यद्भावि फलं तद्पहार्यः अपहार्यितव्यः । राज्ञा क्षेत्रस्वामिने दाप्यः ॥ १॥

अविश्वनः कीनाशस्य कर्मन्यासे दण्डताडनम् ॥२॥

ं कीनाशः कर्षकः । तस्याऽवाशिनः अस्वतन्त्रस्य निर्धनस्य कर्मन्यासे स चेत् कृषिकर्म न्यसेत् विचिक्कन्द्यात् तस्य दण्डेन ताडनं कर्त्ऽयं स दण्डेन ताडियत्वयः। अर्थाभावाम्नाऽर्थदण्डः।

अपर आह--अवशी अवद्यः अविषयः यः क्षेत्रं परिगृह्याऽविश्वानः कीनाशस्य कृषिकर्म न्यसेत् न स्वयं कुर्यात्, तदा स परिग्राहको दण्डेन ताडियतव्य इति। यदि वा अविश्वन इति बहुवीदिः। यस्य कीनाशस्य वशी स्वतन्त्रः क्षेत्रवाद्यास्ति, स यदि पूर्वकृष्टस्य क्षेत्रस्य कृषिकर्म न्यसेत् न कुर्यात्, तस्य दण्डताडनं दण्ड इति राजपुरुष-स्थोपदेशः॥ २॥

तथा पशुपस्य ॥ ३॥

पञ्चे गोपालः तस्याऽपि कर्मन्यासे पालनस्याऽकरणे दण्डेन ताडनं दण्डः ॥ ३ ॥

अवरोधनं चाऽस्य पशुनाम् ॥ ४॥

ये चाऽस्य परावो रक्षणाय समर्पितास्तेषां चाऽवेराधनमपहरणं कर्त-ध्यमन्यस्य गोपस्य समर्पणीया इति ॥ ४ ॥

हित्वा वजमादिनः कर्रायेत्पश्चम् ॥ ५ ॥

ये पश्चों वजे गोष्ठे निरुद्धास्तं वर्ज हिला आदिनस्सस्यादेभेक्षिः तारो भवन्ति; तान् कर्ययेत् बन्धनादिना कृशान् कुर्यात् । कः ? यत् भ-क्षितं तद्वान् , राजपुरुषो बा ॥ ५ ॥

बाऽलिपातचेत् ॥ ६ ॥

नाऽति।निरोधं कुर्यात् न ताडयेद्वेति॥६॥ अवरूध्य(१) पशुन्मारणे नाशने वा स्वामिभ्योऽवसुजेत् ॥७॥

यदि पशुपः पशुनवरुष्य पालियतुं गृहीत्वा सभयस्थाने विस्तृत्योः पेक्षया मारयेत् नाशयेद्वा । नाशनं चारादिभिरपहरणम् । स स्वामिभ्यः पशुनवस्रजेत् प्रत्यपेयेत् पश्वभावे मृज्यम् ॥ ७॥

प्रमादाद्रण्ये पश्चनुत्सृष्टान् हृष्ट्वा ग्राममानीय स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ ८॥

यदि स्वामिनः प्रमादादरण्ये पद्युनुत्सुजेयुः विना पाळकेन ततस्तान् दृष्ट्वा प्राममानीय स्वामिभ्यः अर्पयेत् । कः ? यस्तत्र रक्षकत्वेन राज्ञा नियुक्तः ॥ ८ ॥

पुनः प्रमादे सकृदवरूष्य ॥ ९॥ पुनः प्रमादादुत्सृष्टेषु सकृदवरूष्य स्वामिभ्योऽवस्त्रेत्॥ ९॥ तत ऊर्ध्वे न सुर्क्षेत्॥ १०॥

ततो ब्रितीयात् प्रयोगाद्ध्वं 'त्राममानीये'त्यादि यदुक्तं तत्र सूक्षेत् ना-द्रियेत तस्मिन् विषये उपेक्षेत ॥ १०॥

परपरिग्रहमविद्यानाददान एघोदके मूळे पुष्पे फले गन्धे ग्रासे शाक हाति वाचा बाध्यः ॥ ११ ॥

पधाश्चोदकं च एथोदकम् । प्रासो गवाद्यधो यवसादिः । सर्वत्र विषयसप्तमी । यः परपरित्रहोऽयामित्यविद्वानज्ञानन् पंधादिकमाद् ते गृह्वाति, स तस्मिन्विषये तत्र नियुक्तेन राजपुरुषेण निष्ठुरया वाचा वाध्यः निवार्यः ॥ ११ ॥

विदुषो वाससः(२) परिमोषणम् ॥ १२ ॥ यस्तु विद्वानेवाऽऽद्ते तस्य वाससोऽपहारः कर्तव्यः ॥ १२ ॥ अद्ण्ड्यः कामकृते तथाः पाणसंश्वाये भोजनमाददानः। १३॥ तथाशब्दस्य भोजनमित्यनेन सम्बन्धः । प्राणसंशयदशायामेधोः

१. 'पशून्मारयेत्राशयेद्रा' इति छ, पु. २. परिमोक्षणम् , इति, क, पु.

दकादेरादाने कामकतेऽप्यदण्ड्यः । तथा भीजनमप्याददानः प्राणसंशये न दण्ड्य इति ॥ १३ ॥

प्राप्तनिमित्ते दण्डाकर्मणि राजान्मेनस्स्पृशांति ॥ १४ ॥

प्राप्तं दण्डनिमित्तं यस्य तस्मिन् पुरुषे दण्डाकर्मणि दण्डस्याऽकि-यायां यदि दययाऽथेळोभेन वा प्राप्तदण्डं न कुर्यात् तदा तदेनी राजान-मेव स्प्रशित ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मस्त्रवृत्तौ द्वितीयप्रक्ते ऽष्टाविंशी कण्डिका ॥ २८ ॥

ननु(१) शास्त्रफलं प्रयोक्तरि, तत्कथमन्यकृतमेनोऽन्यं स्पृशतीति, बहुविधत्वात् कर्तृभेदस्येत्याह्-

प्रयोजयिता मन्ता कर्तेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनः॥१॥

धर्ममधर्मे वा प्रकुर्वाणं यः प्रयुंके-इदिमत्थं कुर्विति, स प्रयोज्यिता । स चाऽनेकप्रकारः-आज्ञापकोऽभ्यर्थयिता अनुप्राहक इति । भृत्यादे- निकृष्टस्य प्रवर्तनाऽभ्यर्थना । अनुप्रहो विविधः—उपदेशस्तरसधर्माचरणं चेति । तत्र य इत्यमर्थमुपदिशति त्वं शत्रुमित्थं व्यापाद्य, धर्मार्जनेऽयं तेऽभ्युपाय इति स उपदेश । यः पुनः केनचिक्तिश्रां पिता पर्वायमानं वा निक्णिद्ध निकृद्ध हन्यते स निरोद्धाऽनुप्राहकः । मन्ता अनुमन्ता यस्याऽनुमितमन्तरेणाऽर्थो न निवर्तते स राजादिको धर्माधर्मयोरनुमन्ता । कर्ता साक्षात्क्रियाया निर्वर्तकः । पते त्रयोऽपि स्वर्गफलेषु नरकपलेषु च कर्मसु धर्मेष्वधर्मेषु च मागिनः फलस्यांशमानाः अंशमाजः । सर्वेषां च यथाकथंचित् कर्तृत्वम् ॥ १॥

यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः ॥ २॥

तेषु प्रयोजकादिषु यो भूष आरमते यस्य व्यापारोऽर्धनिवृत्तावधि-कमुपयुज्यते तस्मिन् फलविशेषो भवति ॥ २ ॥ यद्यप्येवम्—

कुटुम्बिनौ धनस्येशाते ॥ ३॥

इटुम्बनी दम्पती । तौ धनस्य परिष्रहे विनियोगे च ईशाते । यदा-

१. पूर्वमीमोसासूत्रस्या (जै. सू. ३. ७. १८.) तुवादोऽयम् ।

प्येवं, तथापि भर्तुरचुश्रया विना स्त्री न विनियोक्तुं प्रभवति । भर्तां तु प्रभवति । तदेतेन वेदितव्यं 'न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेय मुपदिशन्ती'ति (२.१४.२०) ॥ ३॥

तयोरनुमतेऽन्येऽपि तिबतेषु वर्तरम् ॥ ४ ॥

तयोदंम्पत्योरनुमतेऽनुमतौ सत्यामन्येऽपि पुत्रादयः तयोरैहिके वामुः धिमकेषु च हितेषु वर्तेरन् द्रव्यविनियोगेनाऽपि ॥ ४ ॥

विवादे विद्याभिजनसम्पन्ना वृद्धा मेधाविनो धर्मेष्वविनिपातिनः॥ ५॥

अधिप्रत्यर्थिनोर्विप्रतिषिद्धो वादो विवादः । तत्र विद्यादिगुणसंयुक्ता निर्णेतारस्स्युरिति वाक्यदेशिषः । विद्या अध्ययनसम्पत्, अध्ययनसम्विक्तं द्यास्त्रज्ञानं वा । अभिजनः कुळशुद्धिः । वृद्धाः परिणतवयसः । मेधाविनः ऊहापोहकुश्चालाः । धमेषु वर्णाश्रमप्रयुक्तेषु अविनिपातिनः, विनिपातः प्रमादः तद्रहिताः ॥ ५ ॥

सन्देहे लिङ्गतो दैवेनेति विचिख ॥ ६ ॥

ते च निर्णयन्तस्सन्देहस्थलेषु लिङ्गतोऽनुमानेन दैवेन तप्तमापादिना इतिशब्दः प्रकारे । यश्चान्यदेवंयुक्तं वचनव्याघातादि तेन च विचित्रस्यार्थस्थितिमन्विष्य निर्णेतारस्स्युरित्यध्याहृतेन वाष्यपरिसमाप्तिः ॥६॥ अथ साक्ष्यविधिः—

पुण्याहे प्रातरग्नाविदेऽपामन्ते राजवत्युभयतस्समा-रूयाच्य सर्वानुमते मुरूयस्सत्यं प्रदनं ब्रूयात् ॥७॥

पुण्याहो देवनक्षत्रम् , प्रातमेष्याह्वादिषु अमाविदे अग्निमध्वा तत्समीपे अपामन्ते उदक्रमुपनिधाय तत्समीपे राजवित राजाधिष्ठिते सदिस । राजप्रहणं प्राङ्विवाकादेरुपळक्षणम् । उभयतः उभयोर्धिप्रत्यर्थिनोस्समाख्याः
प्य किमहं युवयोः प्रमाणभृतः साक्षीत्यात्मानं ख्यापयित्वा । यदि वा
उभयतः उभयोरपि पक्षयोस्सत्यवचने च असत्यवचने च साक्षिणो
यद्भावि फळं तत्,

सत्यं ब्रूह्यनृतं त्यक्त्वा सत्येन स्वर्गमेष्यसि । (१)अनृतेन महाघोरं नरकं प्रतिपत्स्यसे ॥

१, उक्त्वाऽनृतं. इति. च. पु. आप० घ० ३८

इत्यादिना प्रकारेण समाख्याप्य प्राड्विवाकादिभिः पृष्ट इति शे षः । सर्वातुमते अर्थिप्रत्यर्थिनोस्सभ्यानां चाऽनुमतौ सत्यां सभ्यो मुख्यः साक्षिगुणैरुपेतो दोषेश्च वर्जितस्साक्षी प्रश्नं पृष्टमर्थ सत्यं यः याऽऽत्मना ज्ञातं तथा ज्यात ॥ ७ ॥

अनृते राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ ८॥

साक्षिणाऽनृतमुक्तीमति प्रतिपन्ने राजा(१) दण्डं प्रणरेत्।

अत्र मनुः—

'(२)यस्य दृश्येत सप्ताहा(३)दुक्तसाक्ष्यस्य साक्षिणः। रोगोऽग्निक्षातिमरणं (४)दाप्यो दण्डं च तत्समम् ॥' इति ॥ ८॥ न केवलमसत्यवचने राजदण्डः, किं तर्हि ?

नरकश्चाऽत्राधिकः साम्पराये॥ ९॥

साम्परायः परलोकः, तत्र नरकश्च भवति, न तु, (५)'राजभिर्धृतद्ण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः। निर्मेळारस्वर्गमायान्ति सन्तरस्कृतिनो यथा॥ इत्यस्यायं विषय इति ॥ ९॥

सत्ये स्वर्गस्सर्वभूतप्रशंसा च ॥ १० ॥

सत्य उक्ते स्वर्गो भवति । सर्वाणि च भूतान्येन प्रशसन्ति अपि देवाः ॥१०॥

सा निष्ठा या विद्या स्त्रीषु शुद्रेषु च ॥ ११॥

ब्रीषु श्रेहेषु च या विद्या सा निष्ठा समाप्तिस्तस्यामप्यधिगतायां विद्या-कर्म परितिष्ठतीति ॥ ११ ॥

आधर्वणस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति ॥ १९ ॥

अधर्वणा प्रोक्तमधीयते ये ते आधर्वणिकाः । वसन्तादिभ्यष्ठक् । तेषां समाम्नायः । "आथर्वणिकस्येकलोपश्च" आथर्वणः । तस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः-या विद्या खीषु शुद्रेषु चेति ॥ १२ ॥

क्रच्छा धर्मसमाप्तिस्समाम्नानेन लक्षणकर्मगा तु समाप्यते ॥ १३ ॥

१. तं दण्डयेत् इति क. पु. २. म. स्म. ८. १०८, ३. उक्तवाक्यस्य इति. च. पु. ४, ऋणं दाप्यो दमंच सः इति. च. पु. मुद्रितपुस्तकेषु च। ५. म. स्मृ. ८. ३१८,

समाम्नानं प्रतिपद्पाठः । तेन धर्मप्रमाप्तिः कृष्ण् न शक्या कर्तुम् । किं तु लक्षणकर्मणा समाप्यते येन सामान्येन भिन्नानामप्यधिगमो भवति तल्लक्षणं, तस्य कर्मणा करणेन समाप्यते । कर्मणास्विति द्वितः कारपाठोऽयमार्षः । आदिति वा निपातस्य प्रश्लेषः। स च सद्य इत्यस्यार्थे द्रष्टन्यः॥ १३॥

तञ्ज लक्षणम् ॥ १४॥

सर्वजनपद्ष्वेकान्तसमाहितमार्थाणां वृत्तं सम्बर् ग्विनीतानां वृद्धानामात्मवतामलोळपानामदा-म्भिकानां वृत्तसाहद्यं भजेत एवसुभौ लोकावभिजयाति ॥ १५॥

पूर्वेण गतम् ॥ १५ ॥

स्त्रीभ्यस्तर्ववर्णेभ्यश्च धर्मशोषान्प्रतीयाः दित्येक इत्येके ॥ १६ ॥

उक्तव्यतिरिक्ता ये धर्मास्ते धमंशेषास्तान् स्त्रादीनामिष सकाशात् प्रतीयादित्येके मन्यन्ते । ते च प्रतिजनपदं प्रतिकुळं च भिन्नास्तथैव प्रति-पत्तव्याः । तत्र द्राविडाः कन्यामेषस्थे सवितर्यादित्यपूजामाचरन्ति भूमौ मण्डळमाळिख्य, इत्यादीन्युदाहरणानि । द्विशक्तिरध्यायपरिस-माष्त्रयथी ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बधर्मसुत्रवृत्तौ द्वितीयप्रश्ने एकोनतिशी कण्डिका ॥ २९ ॥

इति चाऽऽपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ श्रीहरदत्तमिश्रविराचितायामुज्जवलायां द्वितीयप्रक्ने एकादशः पटलः ॥ ११ ॥

समाप्तो द्वितीयः प्रश्नः ॥

समाप्तमिद्मुज्वलोज्वलितमापस्तम्बधमस्त्रम् ॥

अशुद्धसंशोधनम् ॥

त्रशुद्धम्	गुद्धम्	वृ	पंद
सस्मवे	सम्भवे	Ę	१६
यजुष्यवि	यजुष्पवि	१०	१४
मुळोदसंकज्ञो	मुखोदकसंज्ञो	99	,,
इहाष्यजिन	इहाप्यजिन	20	१३
आप ग०	आप० गृ	१७	२६
इ ष्टापृतसुंकृत	इष्टापुर्तेखकुत	२०	२६
च्छुतिविप्रति	च्छुतिविप्रति	28	3
मेघोहरण	मेघाहरण	२५	१४
द ष्टार्थमहष्टाहष्टार्थं	दृष्ट्रार्थमह ृष्टार्थ	3:	१५
कर्माण्यारमने	कर्माण्यारभते	રંહ	२१
आचाचार्यकुळे	आचार्यकुळे	२८	१३
प्रथमप्रक्त	प्रथमप्रक्रने		20
विरचितया	विरचिताया	, , , , , , , , , , , , , , , , , , ,	१९
पुरुषात	पुरुषात्	२९	११
तपस्ट्यज	तपस्व्यूजु	३२	१६
आत्मानिन्दा	आत्मनिन्दा	४३	१३
यीतेति (२९) विश्वष	यतीति (२८) विशेष	88	23
उ पालप्तानि	उप लिसानि	४५	6
उ पलिसकेश	उपलिसकेश	,,	
अनिभाषित्तो	अनभिभाषितो	80	१२
निर्गमनामर्गा	निर्गमनमार्ग	42	ેર
ग्द्रापतित	शुद्रपतित		१६
द्त्रद्रष्टव्यः	अत्र दृष्टव्यः	163	50
द्विताया	द्वितीया	48	१६
चो रादीनां	चोरादीनां	44	8
कार्तिक	कार्तिको		58
ावधिरयं	विधिरयं	,, 48	28
चाऽऽमातृकस्य	चाऽमातृकस्य	Ę٥	68
मुखेखणा	नुखेवणा	६२ 👚	१०
11 24 11	॥ १९ ॥	६ ३	१२
मीहीरे	नीहारे	દ્દર	28
सर्वाता	सर्वासां		१०
पु च्छवन्नन्ताम्	पुच्छवञ्चक्षत्रम्	[39	48
		나는 게 들어보면 사용 없이 들어나는 사람	

भग्रदम्	श्रसम्	पृ०	ų́е
कर्ममिर्वृद्धानां	कर्मभिर्वृद्धानां	હરૂ	99
वसच्या	वक्तव्या	७६	१४
पुस्तकाति	पुनस्तानि	ଏଥ	99
त्तिवर्ष पूर्वः	त्तिवर्षपृतैः	७९	2 9
सर्वानद्या	सर्वानद्यो	68	8
इचम्य	डचम्य	,,	२३
नमवत्येव	नसवत्येव	,	30
स्तिकादेक्या	स्तिकोदक्या	69	२०
अ न्थेषु	अन्येषु	60	,,
लेपानु च्छिष्ठानच्युच्छि	खेपानुच्छिष्टा नप्युच्छि	66	28
स्पर्शनमान्न	स्पर्शनमात्रं	,,	24
मुषिकलांगं बा	मृषिकलांगं वा	68	4
वचनाहित्वा	वचनाहिवा	"	23
कु त्सियवा	कुत्सयित्वा	99	38
पाकनोम्छी	पाकेनाम्ळी	90	٩
सलाबृक्या	सलावृक्या	99	20
तत,न्तैव	तत्तत्रैव		३०
वृन्दचाराः	वृन्दचराः	१००	,
लक्ष्मणबर्ज	लक्ष्मणवर्जम्		, v
धरादिस्त्रव्यक्षनया	धरादिस्त्रीव्यञ्जनया	" १०३	\$8
भोक्तब्यं	भौकव्यं	१०४	•
दक्षणीयेष्टिः	दीक्षणीयेष्टिः	१०५	919
ताएते	त एते	१०७	- 3 - - 3 - 3
अभाज्याचो:	अभोज्याच्चाः		२ ६
क्ष्वधर्मेण	स्वधर्मोण च	906	39
वंशमन्वन्तराणि	वंशो मन्वन्तराणि	११०	•
स्तद्छाभे	तद्बाभे	668	
महा	श्र ा		??
कार्यमीवद्या	कार्यमविद्या	११७ १२२	"
अ ग्रा बच्यस्यन्ते	अ भावध्यस्यन्ते		3
सपस्य	मपास्य	१२४	२६
सर्वे एव	सर्व एव	१२५	38
स्वकयि	ea and u	१२६	₹ Ø
येऽनुऽतिष्ठन्तीति	्येऽनुतिष्ठन्तीति । -	१२७	8
	1-31/00/1/1/4	१२८	80

अग्रुद्धसंशोधनम् ।

श्राद्धम्	शुद्धम्	Ã٥	पं०
मेतदिति 💮	पुतदिति	8,9	२ ७
विसोर्णायां 🐰	बिसोर्णायां		२२
घटादे रिव	घटादेरिव	१३४	ર
प्रथिब्था	पृथिव्या	99	१५
निहन्तुम्	निर्हन्तुम्	239	
करणापेशमः	करणोपश्चमः	१३७	6
अ विरो खक्ष णा	अविरोधलक्षणा	,	१३
ऐकाप्य म्	ऐकाग्रयम्	१३९	٩
स्वाक्ष्यनृतम्	साक्ष्यनृतम्	33	
निघातार्थादिः	निर्घातार्थानि	- े १४०	• •
प्रदेशामाच्छाच	प्रदेशमाच्छाच	685	१०
श्रवृत्तस्य	प्रवृत्तस्य	6.83	28
शाक्त्या	शक्याः	886	१३
तत्त्रयहम्	ततस्त्रयह्म्	१९३	
স্থান্ত ্ৰ,	32-28 ⁻		8
इसेतौ	हारोती	१५५	•
सन्यवहारो ,	संव्यवहारो	१५६	9
~~इच्छास~~	उच्छ्वास	१५८	१३
खटाङ्गं	खट्वाङ्गम्	१९९	٩
S'29			ेर३
ञ्जणहा	भ्रूणहा		33
चक्रम्येत	चंक्रम्येत		२४
स्वटांगस्य	रवट्वाङ्गस्य	. 79	3.4
विप्रजत	विप्रवजत		
ह्रहान्	द्वयहान्		80
व्रपेरन् (७-७)	वपेरन् (१०-७)	\$ €8	2
काल (१०-७)	काल (७-७)		
मन्यते ७७	मन्यन्ते		१६
इ च्यते	डच्यन्ते	१६६	and the second second
नित्षेति	नोत्वति		
श्रहिताप्ति 🍃	माहिताग्नि 💮		6
पयस्विनी भवति	पयस्विनी न भवति		- G
इत्यग्तत्वेन 👍	घ्व्यन्तत्वेन		, u
प्रशस्तं ५८%	प्रशस्तं 🕌 🖂 🚊	See 20	
			3 4

APPENDEN	-	-9	mpones à
新 列文	*17	11511	नम्।
. 2			

त्रशुद्धम्	ग्रुद्धम्	पु०	पं०
अस्तंयस्तं	अस्तं यन्तम्	१७१	6
बर्जयेत्पात्रभ्य	वर्जयेत्पात्रस्थ	१८०	- 910
स्त्र्युपगार्थ	स्त्र्युपभोगार्थं	१८२	58
शवाणि	शेषाणि	१८३	१८
गर्माघानादि	गर्भाधानादि	१८४	,8
चण्डाळोपम्स्पर्श	चण्डाळोपस्पर्श	१८५	१
एकसङम्	पक्रमपक्रम्	१८७	₹ १
प्रथमयोगः	प्रथमप्रयोगः	१८८	3
स्वाहत्येताभ्यां	स्वाहेत्येताभ्याम्	860	ે
अवोक्षत्	अवोक्षेत	868	4.8
मुद्दिच्या	मुद्दिश्या	208	
मित्येकै	मिल्येके	232	" 8
माथवर्णिकानां	माथर्वणिकानां	२०७	
ब्रवाण:	ब्रुवाण:		१६
मधुपका	मधुपका	206	90
भातरि	मातरि	२१२	8
नर्ध्वंसयोग	नाध्वसंयोग	388	•
राजन	राजानं	₹ १६	१६
शास्त्रोप्यर्थ	शास्त्रेष्वर्थ <u>े</u>	•	30
दारनधीश्र	द्वारानर्साश्च	২২ ০	3
कावहरेन् :	आवहेरन		8
यस्मिच्चदति -	यस्मिन्नदेति च		33
स्वपन्नीभीनम्नुको	स्वपन्नभिनिम्नुक्तो		.ર.૬
अंपरद्युः (	अपरे हु:		२इ
गृह्वायात्	गृह्णीयात्	२३१	2.2
प्रातगृह्णीयात	प्रतिगृह्णीयात्		२ ३
धमार्थं	धर्मार्थ	२३२ 🐃	१६
वेद्यगि	वेश्मनि	₹3€ ***	34
प्रवर्तरये ु	प्रवर्तन्ते	२३८	•
पुवमतेषु	एवमेतेषु	,,	रॅ६
प्राप्तायचा ु	प्राप्तविद्यो 📜	3.3 8	•
सन्यते ुः	मन्यन्ते	ર ઇર	- 8
ज्यष्टं	न्येष्टं	₹ 8₹	र ३
समानाधि	सामानाधि	३ ४७	१६
 Comparison of the Conference of the			

अग्रुद्धसंशोधनम् ।

ब्रशुद्धम्	गुद्धम्	पृ०	पं०
शास	পাত্ত	२४९	પ્ર
वा घ्राणसस्य	वाधाणसस्य	293	ફ
सम्भुभवीति	सम्भुञ्जती	298	३३
अपरे चः	अपरेद्युः	59	38
ब्रासावरार्ध्यस्य	ग्रास्वरा घ्यंस्य	२ ५ ६	१६
अ धीष्टेच	अधीष्टेचे	२ ५६	8
विवन्नविवन्नी •	दिवत्रदि श्वत्री		१८
११६	₹६६		રંડ
60	(\$		₹ १
शबास	बाखा स	२ ५ ७	??
•द्रथ	द्रव्य		30
च्योनादान •	च्यानोदान		२९
अनिरंग	अनरिन	२६०	ર
केशाश्मश्रु	केशक्सश्रु		१६
कारयेत्पति	कारयेत्प्रति	२६१	,,
ब्राह्मणन्सु	ब्राह्मणान् स्	2 ६ २	१
मुख्य	मुख्यः		રષ્ટ
वर्षांद्रि।म	वर्षादीनाम	२६४	२०
समिद्धोरिन भस्म	समिद्धोरिनर्भस्म	२७२	११
त्येतदनाऽस्ति	त्यतन्नास्ति	२७६	ેર
इन्द ३—िकाः	द्रन्द्वं	•	२१
त्रैवृद्धविद्धानां ->0-	न्ने विद्यवृद्धानां	२७८	२३
स्त्रेविद्य	स्त्रैविद्य	२७९	२
प्रजापति	प्रजाति	२८०	8
अ मरमणं	अस्तममरणं 		S
त्व षट्विशी	त्वं 		٩
	षड्विंशी Ө	२८९	8
नियुद्धः	नियुद्को	,,	90
दुवकोन्द्रया	दुवंके निद्रया	२९०	Ģ
भारभ्यत	आ रभ्यते	,	20
द्वा	देशे	.	29
च्छदन	~~च्~~ छेद् न	३९१	ષ્ટ
धार्मिके	घामिक ं	२९२	8
	भा चार्यादयोपि		
चावेराधन	चावरोधन		
भाचार्यांदयादि चावेराधन	आचार्याद् योपि	- 383 - 383	१ १६ २१

उज्वलायामुद्धतानां प्रन्थान्तरवाक्यानां प्रतीकसूची ॥

ग्रङ्गिराः—			श्रापस्तम्बधर्मस्	त्रम्—	
이 경기를 가고싶다. 그런 하다. 15일 : 15일	go	पं०		पृ०	Ú0
ब्रह्मश्रविशां भुक्त्वा	92	२२	अङ्गानि न प्रक्षालयीत		
ब्रह्मचारी शुना दष्टः	35	94	अतिथीनेवाग्रे	94	
अमरकोशः-	-		अथो यतिकञ्च	२०८	1
औपवस्तन्त्पवासः	906	98		39	
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च	990	२	अद्ण्ड्यान्द्ण्डयन्	२१७	
छप्ते यस्मित्रस्तमेति	२२५	23	अदिवास्वापी	3 €	
श्रापस्तम्बगृह्यस्			अधासनशायी	90	39
अजिनमुत्तरमुत्तरया		98	अनृतं वोक्त्वा	४१	93
अदितेऽनुमन्यस् व	968		अन्यत्रोपसंग्रहणात	७६	\$
डत्तरेण यजुषा	244		अपि दुष्कृतकारिणः	\$	२४
उपोषिताभ्यां पर्वछ	909		अपि वा सूत्रमेव	३७	4
पतदहर्विजानीयात	,,,	9		८३	92
ए वमन्यस्मिन्नपि		94	आकालमभोजनम्	२४६	919
गर्भाष्टमेषु बाह्मणं		94	आ चार्यकुळे	36	
चतुर्थिप्रभृत्याषोडर्बी	969		आचार्याधीनस्स्यात्		"
तेन सर्पिष्मता	940			993	
	२६४		आचार्यप्राचार्य	38	4.
,, दुधि मध्विति संसुज्य	749		आचार्याय वा		
द्राय माञ्चात सङ्ज्य द्रशम्यामुत्थितायां		38	आयांधिष्ठिताः		98
नवस्वस्तरे संविश	7.C		आर्याः प्रयताः		3
	960		आसी: त्रमता: आसीनस्त्रिराचामेत्	960	6.1910
पुरस्तादुद्ग्वा ————————————————————————————————————				८९	3
प्राचीः पूर्वम्		97	आहिताग्निरनङ्वान्	93	
यत्राऽस्मा अपचिति	१६५		डत्तमेन वैद्वायसं 	966	
वसन्ते बाह्यणं			उत्तरेर्वहासदनं	969	and the same of
वेदमधीत्य स्नास्यन्	8.6		उत्सन्नदकायः	89	
•	168		उदङ्मुखो	२२६	90
.	984	98	उपासने गुरूणां	958	8
३९ आप० घ०					

	ग्रन्थान्तरीय	าสเลขาล่า	
19. 19. 20. 19. 20. 19. 19. 19. 19. 19. 19. 19. 19. 19. 19.	Mande		
	पृ० पं०		पृ० पं
इ पेतस्याऽऽचार्यकु ले	× 94	पूजा वर्णज्यायसां	७९-
ऋषमश्राऽत्राऽधिकः	१४० ४	पुः प्राणिनः	925 9
कालयोर्भोजनं	२१३ १२	प्रक्षाख्यीत	94 9
काषायञ्चेके	96 €	प्राङ्मुखोऽन्नानि	2
क्रोधादींश्च	१६९ २३	प्रेतसंक्लसञ्च	६१
क्षत्रियं हत्वा	986 24	प्रोषितो भैक्षात	२२
गृहमेधिनो	966 4	बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणम्	9.23
गामे प्रतिष्ठेत	१४२ १०	ब्रह्मणि मिथः	998
जायापुत्योः न विभागः	२३३ २१	ब्राह्मणमात्रञ्च इत्वा	990 9
ज़्येष्ठो दायादः	. 288 96	,	989 9
त-परिवृत्ती	१२० १५	ब्राह्मणस्य गोरिति	२
तस्य विधिः	৩३ ५	मनसा चाऽनध्याये	38 9
तावत्कार्छ	६५ ९	मातरि पितरि	292
े तेषामभ्यागमनं	२१२ ४	मासं प्रदोषे	६५ २
तेषामुत्सन्नाः	३ २१	यत्र कचाप्ति	988
તેવુ સર્વેવુ		यथायुक्तो विवाहः	२३२.9
u8 448	१२० २३	यदुच्छिष्टं प्राश्नाति	292
ुः वैष्यां पौर्णमास्यां	929 90	यस्य कुछे च्रियेत	905
त्रिवर्ष पूर्वः त्रिवर्ष पूर्वः	६५ १५	वर्णज्यायसां च	. २१८
दशवर्षः पौरसख्य	٠٩ ٥٥	विद्यया स्नाति	93
दोषवच कर्म	993 98	विध्य कविः	920 3
धर्मविप्रतिपत्ती भर्मविप्रतिपत्ती	१६० १२	विलयनं मथितं	२६०
न पतित्रैस्स	२१२ ४	इमशानवच्छूद	8.9
न समावृत्ता वपेरन्	१५६ ५		99 9
न हि भर्तुविप्रवासे	१६४ २ २०००		960
	२९७ २	ष्टीवनमैथुनयोः	988 9
नात्मार्थमभिरूपं	१७९ २	सगोत्राय दुहितरं	२२८
नाष्ट्र श्वाघमानः	. १५ १६		१२० २
	- २९१ - ९	सन्ध्योश्च बहिः	9.9
निर्हत्य भूतदाहान्	121 13	सन्धावनुस्तनिते	२२६ २
पादूनम्	988.99	सङावृक्येकस्क	९७ १
पितुज्येष्टस्य च भातुः 🗄	299.24	सळावृक्यामेकसक	,, ۶

	पृ० पं०		Zo	q'o
सर्वतोपतं	१०९ १३	सह धर्मञ्जरतं	228	90
सर्ववर्णानां स्वधर्मे	906 9	इत्वा भित्वा च शोर्षाण		6
,, १२० १४		ईशावास्योपनि		
	२१४ २२	तत्र को मोहः	933	४
सावित्र्या समित्	१८० २३	उशनाः—	and the second	
स्तेनोऽभिशस्तः	२१९ ६	उपाकर्मणि चोत्सर्गे	4 ६	y
स्तेनः प्रकीर्ण	999 8	पर्वणीतिहास	44	98
स्नातस्तु काले	१६४ २	ऋक्संहिता-		
स्वकर्म ब्राह्मणस्य	१९४ २०	अवर्त्या ग्रुन अन्त्राणि		92
	२२८ ९	इन्द्रश्च मृडयाति		
अ।पस्तम्बपरिभ	ावा—	चतुष्कपदा	२५७	v
अर्थान्तरत्वात्	७० १२	यदन्ति यच दूरके	90	92
जुहोतिचोदना	१५२ ३	येन द्यौरुपा पृथिवी च	933	२६
स त्रयाणां वर्णानां	४ २१	पेतरेयब्राह्म ण्म		
आपस्तम्बमन्त्रप			२५६	२३
अप्तये स्वाहा	966 99	कठोपनिषत्		
्र ग्रापस्त म्बश्रोतस्	त्रम्—	एष सर्वेषु भृतेषु		96
अपि वोपांशु	२१ ४	मृ त्युमुखात्त्रमुच्यते	933	\$
अप्यलपशो लोमानि	986 6	सा काष्टा सा परा गतिः		
ऋत्वे वा जायां	,, 98	कात्यायनस्मृति	A second second	
एवमत ऊर्ध्वम्	906 94		236	२७
दोषनिर्घातार्थानि	980 9		२३९	
न तस्य सायं	906 94	परभक्तप्रदानेन	.,	8
नाऽनुवषट्करोति	२१ ४	प्रवर एषामविवाहः	229	90
यदि द्विपिता स्यात्	२३० १२	भ्रात्रा पितृव्यमातृभ्यां		
यस्य हविषे वत्साः	900 2	रातीयानामविवाहः	229	
यावन्तो यजमानस्य	१५६ २२	कात्यायनवार्तिक		
ा श्राश्वलायनगृ ह्यस्		दूतवणिग्भ्याञ्च		
दिवाचारिभ्य इति दिवा		ो घेनो भँ व्यायां	900	
पितरिदं तेऽद्यम्	२५५ २२	काश्यपः—		
	४५ ७	उदकं स्पर्शिता या च	₹3€	३५
समादिष्टे त्वध्यापयीत		सप्त पौनर्भवाः कन्याः		
			. , , , ,	

	पुट घंट		પૃત્ પંત
कोटिल्यः-		तद्वार्या पुत्रेषु चैवं	88 88
पञ्चारत्नो रथपथः	१४२ १७	तद्विदाञ्च स्मृतिशीले	३ 9 ९
	२१८ १७	तस्याश्रमविकल्प	₹€ 9€
गोपथब्राह्मस्म		तिष्ठेत्पूर्वामासीत	966 8
अ थाद्भिषदकाषमानो	१५ २६	तिस्रोऽष्टकाः	46 8
अथैंतद्बह्यचारिकः	४० २४	देशकुलधर्माश्च	२४४ २०
तस्मा एतत्प्रोवाच	१२ २४	द्विजातिकर्मभ्यः	9 98
तस्माद्बह्यचारी	२५ २५		४ २४
ते देवा अञ्चवन्	२० ,,	डे परदारे	२९१ २३
नान्यत्र संस्कृतः	६ ३	न तिष्ठबुद्धृतोदकेन	68 8
नोपरिकायी	96 28	न दोषों हिंसायां	२ 9६ ७
पञ्च ह वा एते ब्रह्मचारिष		न द्वितीयामपर्तुम्	209 99
स यदहरहरा चार्य कुले	२७ २४	न प्रावृत्य शिरः	१६७ १४
गौतमधर्मसूत्रम		न शारीरोबाह्य	२९२ २ ५
संघापरं ज्यहं	943 9	नाञ्जलिना जलं पिबेत्	68 6
अनुगमनञ्जूश्रूषा	१९५ ३	पतितचण्डाल	८५ २०
अनुकोमाः पुनः	२२९ २	विण्डगोत्रि ष	२४० १६
अन्यत्राऽपां	२४८ ४	पितोत्छ्जत्यु त्रिकां	73¢ w
अभोज्यभोजने	१५२ १७	प्रतिलोमास्तु	Y 4
अशुचिकरनिर्देष:	9 98	प्रागुपनयनात्कामचार	4 3
असन्निधौ तद्वार्या	२१ २२		२४८ २०
असमानप्रवरिर्विवाह:	२२१ ९	भार्यादिरम्निः	900 90
अस्थन्वतां सहस्रं	986 94	मन्त्रबाह्मणमुचारयतः	89 99
आचार्यदश्रेष्ठो गुरूणां	७ २४	मद्यं नित्यं ब्राह्मणस्य	९८ ३
आर्यस्ट्रयभिगमने	289 8	मुण्डिशको	3 € €
ऐकाश्रम्यन्त्वाचार्याः	२६८ ११	मूलपल	२८७ १३
कार्तिकी फालगुनी	44 98	वर्जयेन्मधुमांस	
कौटसाक्ष्यं	988 E	वर्णा आश्रमाश्च	
गाश्च वैद्यवत	986 90	वर्षां ध्रुवशोलः	
गुर्वर्थनिवेशन	२१४ ९	वित्तेनानति	२७१ १२
प्रामञ्ज न प्रविशेत्	943 39	विनिमयस्तु रसानां	२२४ ३
तद्छामे क्षत्रियवृत्तिः	112 90	विश्वतिभागदञ्जलकः	994 v 260 g

	g _o	q'o			पं०
वेदो धर्ममूलम्		98	तैचिरीयसंहित	I—	40
शुद्रो द्विजातीन्	3 93		अरनये हो मुचे		२७
श्रामणकेनामि		२७	अरिनः पशुरासीत्	903	
सज्योतिष्याज्योतिषः		38	अन्ते गृहपते	ų	
सर्वथा तु वृत्तिरशक्ती		23	आपो अस्मान्	90	
सर्वे वा पूर्वजस्य	२४१	100	आपो हि ष्टा मयोसुवः		२४
सृष्टश्चेद्बाह्य		99	इन्द्रो यतीन्	49	
छान्दोग्योप निष			इसं मे वरुण	940	93
अन्यापाप अर्विरादिमार्गेण		२३	इमाँ रुद्राय तबसे	902	
तद्यथेषीकात्र्लं		77	काममाविजनितोः	962	99
	739		जायमानो वै	200	
,, तद्यथेषीका	747		तत्वा यामि ब्रह्मणा	940	3
तस्य तावदेव चिरं	922		तस्मात्स्त्रयो निरिन्द्रियाः	२३९	२५
तत्वमसि	924		त्वच्चो अग्ने वरुणस्य	940	₹
धूमादिमागैंग	200		धानाः करम्भः	९७	93
न वधेनास्य हन्यते	920		मधुवाता ऋतायते	२५७	Ę
मटचीहतेषु कुरुषु	903		मा देवानां मिथुयाकः	२३२	93
श्वेतकेतुर्हारुणे :		92	यो वै श्रद्धामनारम्य	993	3
स आत्मा तत्वमसि	920		इयामंच मेलोहञ्चमे	२६१	11.11
		,,,	डक़तां वा प्तानि केंग्रस्टिक	२८२	10 to 10 to 10 to
जाबालोपनिष	responding to		हंसश्चिषत्	99	A Comment
	२६९	२५	हिरण्यवर्णाः	१४९	२४
यद्हरेव विरजेत	२७०	93	तैचिरीयारएयका		
तैत्तिरीयब्राह्मण्य	ų —		अजामेकांछो हित	936	9
तस्मात्प्रदरादुदकन्नाचामेव		33	आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्	929	
दिविज्योतिरजरमारभेताम्			'। तत्स्रष्ट्वा	934	
न कर्मणा लिप्यते	202		तस्माहा एतस्मात	924	
नमो रुद्राय वास्तोष्पतये			तस्यैवं विदुषो	938	
पवमानस्छवर्जनः	940		तानि वा एनान्यवराणि	977	
यत्करम्बेर्जुहोति	९७		त्यागेनैके असृतत्वां	,,,	
	940	3	दक्षिणं बाहुमुद्धरते		२३
वसन्ता ब्राह्मणः		े २०	दर्भाणां महदुपस्तीर्थ	६७	
마리면 기계에 깨끗하는 모으라고 하다				60	

ग्रन्थान्तरीयवाक्यानां

	দূত	पं०		पूर पूर
प्राणापानव्यानोदान	२५७	98	उ पसर्गस्य	१५९ २०
ब्रह्ममेतु मां	,,,	6		१६३ १०
य इसं त्रिखपर्ण	,,,	٩	ऋत्व्यवास्त्व्यवा	986 98
यतो वा इमानि	१३४	હ	एनपाद्वितीया	२८३ २०
ये भूताः प्रचरन्ति	966	ч	एण्या ढन्	90 96
सत्यं ज्ञानमनन्तं	१३४	२५	कालाध्वनोः	९ ५
ब्रह्मविदाप्नोति	923	Ę	कृत्यचः	५६ २५
द्ताः—			कृत्यानां कर्तरि	38 8
सन्ध्याहीनो	٩	93	कृत्यलयुटो बहुकं	98 6
देवलः—			गृधिवञ्च्योः	११३ ४
आनुकोम्येकपुत्रस्तु	२३५	9 ६	गोत्रचरणाहुन्	९ २
ततो दायमपुत्रस्य	280	२७	ग्लानिस्थश्च	१९ २०
तेषां सवर्णा ये पुत्राः	२३८	92	ड्यापोस्संज्ञा	900 93
यावत्स शुद्धि मन्येत	66	96	णेविभाषा	40 9
सर्वे द्यनौरसस्य	२३८	90	तयोर्यावचि	३३ १०
नारदः—			द्दन्द्वाच्चृद्षहा	४५ ११
भाससमात्पञ्चमाच	222	90	नक्षत्रे च लुपि	२६२ १८
कानीनश्च सहोदश्च	२३७	3	नपुंसकमनपुंसकेन	२३१ ८
ज्यायसोज्यायसो मावे	२३८	u	निपातैर्यद्यदिहन्त	ور عو
द्र्यासुष्यायणको	२३०	90	पुरणगुण	906 ६
माता मातृष्वसा	984	93	पुर्वन्तु भाषायां	२०३ १४
मातुर्निवृत्ते रजसि	२३३	93	प्रत्यभिवादेऽशुद्धे	33 9
यच्छिष्टं प्रीतिदायेभ्यः	२३४	y	प्रथमायाश्च द्विवचने	993 90
निरुक्तम्—			भवे छन्दसि	१९८ १२
अप्यक्षरसाम्यात्	v	٤	यतश्राध्वकाल	२८७ १
पाणिनः—			राजाहस्सिखभ्यष्टच्	३४ १४
अण् कर्मणि चेति	२५	98	वाक्यस्य टे:	३३ १
अधीष्टे च	२५६	8	वा छन्दसि	१४३ २०
अह्रोदन्तात्	३४	94	विभाषा स्यावा	२२७ ६
अक्रोक्स पुतेस्य:	,,	98.	वोपसर्जनस्य	२९ ९
आशंसायां भूतवच	953		वृत्तिसर्गतायनेषु	२५३ ११
इतराभ्योपि दश्यंते	२२८	२३	व्यवहृपणोः	998 98

	पृ० पं०		पु०	पं०
छपां छल्रक्	988 98	पुत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः		
पारस्करगृह्यसुः		ब्रह्मक्षत्रियविट्छूदाः	२३५	
	१७२ ५	शूच्रां द्विजातिभिजांतः	,,	
पैठीनसिः—		खोधनं तद्पत्यानां	२३४	
अथ दत्तकीतकृत्रिम		बोधायनः —		
असमानार्षेयां		अङ्गाध्यायी	949	96
मुत्रोचारे कृते शीचं		अथ यद्येतत्	२४७	1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1
बह्वचत्राह्मण्	j —	अथाकाश उत्क्षिपति	989	
	908 0	अप्रमत्ता रक्षथ	962	
ऋणमस्मिन्सन्नयति	२३२ ६	ऋतुस्नातां तु	969	2 €
मध्यं होषामङ्गानां		एक एव ऋषिः	223	8
स ज्येष्ठं पुत्रम्		एकदण्डी	२७३	
इलेट्सणा चर्मण्यं	११५ २	एकां शाखामधीत्थ	949	
ं यृहदारगयकम्-		कल्पाध्यायी	"	98
सभयं वे जनक		काममितरेषु	969	
	१३५ २१	केशकीटनखरोम	93	
	१३६ २६	कौशं सूत्रं वा	998	26
आत्मज्योतिस्सम्राट् -	१३० ९	गृहस्थो ब्रह्मचारी वा	100	
इदं सर्वे यदयं	१३१ ३	गोत्राणान्तु सहस्राणि	२२३	3
तदेतत्प्रेयः पुत्रात्	१२४ १३	तेषां महणे द्वादशराश्रं	960	. 36
तस्माद्बाह्मणः पाण्डित्यं	१३५ २८	ब्राह्मणः श्रुत्रियो वो	8	₹
नाऽन्यदतोऽस्ति द्रष्टा	१२७ १७	यानि दक्षिणनः	292	99
श्रोतव्यो मन्तव्यः	१२६ २०	वानप्रस्थो वैशानसः	२७३	16
वृहस्पतिः—		बृक्षम् छको वेद	209	4
अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थं	२४० २	वेदानां किञ्चिदधीत्य	948	90
अन्यत्र ब्राह्मणात्	२३९ २९	श्रान्तो दृष्टपुर्नः	२०१	94
पुतावदेव साध्वीनां	२४० ४	सगोत्राञ्चेदु	233	२३
एक एवौरसः पित्र्ये	२३६ १०	सूत्रप्रवचनाघ्यायी	949	96
क्षेत्रजाद्यास्त्रताः	२३८ १८	स्वाध्यायिन कुछे	969	v
그렇게 그리고 아무를 하게 되는 것으로 되었다.	२४० ६	. भगवद्गीता-		
ध्रुमावसानिकं ः	۰,, ۰	ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि	936	2.0
न प्रतिप्रह्म्द्रैया	२३५ २०	रसोऽप्यस्य परं हप्ट्वा	93	98

	पु०	पं०		पृ	पंड
श्लीयन्ते चाऽस्य कर्माणि	,,	२०	उत्पद्यते गृहे यस्य	२३७	93
यथैघांसि समिद्धोऽग्निः	२७२	99	उद्धृते दक्षिणे पाणौ	८३	93
सहपादः—			उपाकर्मणि चोत्सर्गे	५६	٩
श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः		२७	उभयत्र दशाहानि	99	93
भागवः—			र्डध्वं नाभेः करी मुक्तवा	69	3
अशीतिर्थस्य वर्षाणि	988	ξ	ऋणानि त्रीण्यप्राकृत्य	200	. 9
भारद्वाजसूत्रम्			ऋतुस्स्वाभाविकस्स्त्रीणां	969	V
	२२०	99	एतदेव चरेदब्दं	989	1
	170	12	एतदेव तं क्रत्स्नं	989	3
मनुः—			एतास्तिस्नस्तु भार्यार्थे	222	98
अकामतस्तु राजन्यं	980	२०	एवञ्चरति यो विप्रः	255	9 5
अजा गावो महिष्यश्च	63	98	एष वै प्रथमः कल्पः	२५३	२५
अत्राऽस्य माता सावित्री	ঙ	90	एषु त्वविद्यमानेषु	268	
अनिर्देशाया गोः क्षीरं	96	93	कर्णश्रवेऽनिले रास्री		24
अनिन्द्रिया अदायादाः	२३९	20	कार्पासमुपवीतं स्यात्		93
अनुमन्ता विशसिता	909	3		988	
अनुपध्ननिपतृद्रव्यं	२३८	39	काममुत्पाद्य कृष्यान्तु	994	
अनृतष्ट्रचसमुत्कषे	988	6	क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थे	२३७	
अनंशी क्लीबपतिती	२३३	6	क्रुध्यन्तन्न प्रतिक्रुध्येत	२७२	
अपदशस्त्रं विषं मांसं	994		गुरुवद्गुरुपत्नीषु	88	1
अमा वास्याचतुर्दश्योः	५५	હ	गौडी पैष्टी च माध्वी च		२५
अमावास्यामष्टर्मी च	969	99		990	
अवकीणीं तु काणेन	940	9		984	
असपिण्डा च या मातुः	२२०	२९	चण्डाळान्त्यस्त्रियो गत्वा	940	T. 75
भावार्ये तु खलु	२६९	93	जनन्यां संस्थितायान्तु	२३४	
आत्मनश्च परित्राणे	989		जीवितात्ययमापन्नः	996	
आपश्युद्धा भूमिगताः	63	96	तद्धि सत्याद्विशिष्यते	२७१	
आयुष्मान्भव सौम्येति	33	Part Control	तासामाद्याश्चतस्तुः	969	
कायुष्यं प्राष्मुखो भुंक्ते	966		तृणानि भूमिरुद्कं	988	
आरण्यांश्च पशुन् सर्वान्	994		त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः		28
साहैव स नखाग्रेम्यः	Ę 10.	10个海路(4)。	त्र्यब्दं चोद्वा नियतः	980	
इसरेषु च शिष्टेषु	२२४:		त्यजेदाश्चयुजे मासि	२७६	
		1011	· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	Y 7	1"

	पृ० पं०		पृ० पं०
दिवाचरेभ्यो भुतेभ्यः	997 8	यथा खनन्खनित्रेण	७८ १७
द्विजोऽध्वगः श्लीणवृत्तिः	१५५ २०	यस्य दृश्येत सप्ताहात्	२९८ ५
धर्मार्थी यत्र न स्यातां	४९ २६	या गर्भिणी संस्क्रियते	३३७ १०
99	७५ १२	यावदेकाऽनुदिष्टस्य	80 8
न चोत्पातनिमित्ताभ्यां	२७२ १९	यासां नाऽऽददते शुलकं	२३२ २२
न निशान्ते परिश्रान्तः	१७४ १६	येनाऽङ्गेनावरो	282 99
न मांसभक्षणे दोषः	909 6	रसा रसेर्निमातव्याः	११६ ५
न वासोभिस्सहाऽजसं	960 2	राजभिर्धतदण्डास्तु	२९८ १३
नाप्तिं मुखेनोपधमेत्	८७ १६	रूपसत्वगुणो	२२४ २२
नेश्वेतोद्यन्तमादित्यं	909 99	लग्जनं गृञ्जनं चैव	९९ ६
नैत्यके नाऽस्त्यनध्यायः	७० ७	वित्तं बन्धुर्वयः	७३ २७
नोदाहरेत्तस्य नाम	४७ २२	वृषळीफेनपीतस्य	948 6
पतितं पतितेत्युक्तवा	999 2	वेदानधीत्य वेदौ वा	958 ,,
पत्यौ जीवति कुण्डः	२२८ २५	वेदोऽखिलो धर्ममुलं	3 90
पिता रक्षति कौमारे	२३४ १७	व्यत्यस्तपाणिना	38 99
पितृवेश्मनि या कन्या	२३६ ३२	शय्यासने चाऽध्युषिते	४६ २१
पुत्रिकायां कृतायां	,, 9३	शस्त्रं द्विजातिभियां हां	१६१ १०
पुर्वो सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्	१६६ २	ग्रुनां च पतिवानाञ्च	२५१ १६
पैतृष्वसेयीं भगिनीं	२२२ १७	शुद्रोऽपि दशर्मी गतः	૭ ૩ ,,
प्रतिवातेऽनुवाते च	३६ २४	श्रद्धाभृतं वदान्यस्य	906 94
प्राजापत्थान्निरुष्येष्टि	२७० १४	श्रेयसक्श्रेयसोऽभावे	२३८ ५
बळवानिन्द्रियप्रामः	98 0	षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्ये	१३ ११
ब्राह्मणक्षत्रियविशां	२९१ १५	षष्टं तु क्षेत्रजस्यांशं	२३८ १५
ब्राह्मादिषु विवाहेषु	२२४ १९	सहशं तु प्रकुर्यातां	२३७ २३
भार्यायै पूर्वमारिज्यै	२१९ २४	सविण्डता तु पुरुषे	२४५ २
ञ्चातूणामेकजातानां	२३७ १७	सन्याहृतीं सप्रणवां	२२६ ९
मातापितृभ्यामुत्सृष्टं	ه, ۱۹	सर्वान् रसानपोहेत	994 6
मातामहं मातुलब	२५४ १	सर्वोञ्च तान्तवं रक्तं	,, 90
मातापितृविहीनो यः	२३७ २१	सर्वे वा रिक्थजातं तत्	२३५ ९
मातुस्तु यौतकं	२३४ २४	संबत्सरेण पति	११७ ६
मां स भक्षयिता	9.09 4	सायं प्रातर्द्विजातीनां	190 98
यत्षुंसः परदारेषु	२९२ ५	स्नातक्षत्रतलोपे च	३ ६३

? •	प्रन्था	न्तरीय	वाक्यानां		
	g.	एं ०		पृ०	पं०
स्रोरत्नं दुष्कुलादपि	९	२५	चत्वारो वेदधर्मज्ञाः	993	२१
	२२९	ξ	जातो हि दास्यां शूद्रेण	२३५	94
मत्स्यपुराणम्	~~-~~		दिवा सन्ध्यास कर्णस्थ	950	22
लेपभाजश्चतुर्थाद्याः		२१	नास्तिक्यं व्रतलोपश्च	२३२	२
महाभारतम्—		पञ्चद्रयां चतुर्दश्यां	५५	99	
अन्धस्य पन्था बिधरस्य पन्थाः २१८ २५			पत्यौ जीवति यस्स्त्रीभिः	२३९	93
मोमांसासुत्रम् (जै।	मिनिः]	)	पत्नी दुहितरश्चेति	२४०	98
चोदनालक्षणोऽथी धर्मः	२७९	٧	विण्डदोंशहरः	२३८	3
प्रत्यक्षमनिमित्तम्	,,	४	पितुरूध्वां विभजतां	२३४	98
शास्त्रफङं प्रयोक्तरि	२९६	9	प्राणिनां (वर्णिनां)	939	93
विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्	955	98	वेदं व्रतानि वा पारं	958	99
मुगडकोपनिषत	₹—		ग्रुचि गोतृप्तिकृत्तोयं	८३	99
	928	२९	सजातावुत्तमो दण्डः	२९१	৩
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति	922	96	स सम्यक्पाछितो	२८५	90
भिद्यते हृदयग्रन्थिः	"	9	सजातीयेव्वयं	२३७	२७
,	923	95	संसृष्टिनस्तु	२४१	ě
यमः—			वसिष्ठः—		
इलेप्सातकस्य शलमल्या	६६	२	अकरदश्रोत्रिय:	266	9
याइयवत्क्यः-			अग्निदो गरदश्चैव	9 6 9	
अन्योदर्यस्य संस्रष्टी	२४१	8	अप्रता दुहिता यस्य	२३७	
अपुत्रेण परक्षेत्रे	२३०	98	आततायिनमायान्तं	9 8 9	
	२३६	9 ६	ऋतुस्नातामात्रेयीं	989	
अरोगिणीं भ्रातृमर्ती	२२२	४	कामन्तु केशकीटान्	९३२	
अविप्लुतब्रह्मचर्थः	"	4	कौमारदारत्यागिने	946	
आहरेद्विधिव दारान्	२२०	,,	गृहस्थो विनीतक्रोधः	229	
इज्याचारदमा	923	२९	पतितेनोत्पादितः	२२९	
एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां	969	98	दिग्दाहपर्गत		a 3
ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु	२८५	9 €	न ज्येष्ठं पुत्रं	२३१	
न्यायाजितधनः	२७०	8	न शुद्रायोच्छिष्टं	9 ७ २	
यदुच्यते द्विजातीनां	२५६	२५	पतितोत्पन्न:	२२९	4
क्रमाद्भ्यागनं	२३९	99	पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्	२३८	
गन्धलेपक्षयकरं		96	बाह्मणस्तु शुना दष्टः	८६	
		Section 1985 In		÷ =	7 4

	ão	पं०
यथा मातरमाश्रित्य	৩৩	90
रसा रसैस्समतः	996	ş
लोमानि मृत्योर्जुहोति	980	96
वाजसनेयि बाह	ाण−-	
ब्रह्मयज्ञो ह वा (१) विष्णुः	ξw	90
असगोत्रां	२२२	ঙ
अङ्गानि वेदाश्चत्वारः	६४	94
ज्ञानस्वरूपं	२३४	39
मातरः पुत्रभागानुसारतः	२३५	26
यत्र क्वचनोत्पादितस्तु	२३८	9
व्यासः		
असंस्कृतास्तु	२३२	ч
द्विषाहस्नः परो दायः	२४०	90
पितामहपितृभ्याञ्च	२३९	6
मातुस्सगोत्रामप्येके	229	ч
साधारणं समाश्रित्य	२३९	98
स्नात्वा समुद्धहेत्कन्यां	२२१	3
शंखलिखितौ अपुत्रस्य स्वर्गातस्य		२५

	वि०	पं०
दारानाहरेत	२२१	96
नोन्मत्तम्कान्	ч	90
शातातपः—		
परिणीय सगोत्रां	222	93
मातुरूस्य छतां	33	94
श्वेताश्वतरोपनिष	ात्	
एको देवस्सर्वभृतेषु	920	98
संवर्तः		
पितृदारान् समारूद्य	984	\$
सामवेदः		
कया नश्चित्र आभुवत्	90	94
सुमन्तुः		
पितृयत्न्यस्सर्वाः	२२३	৩
हारीतः		
पिता ह्याग्रयणः पुत्रा इतरे	२३३	२७
विभजिष्यमाणः	२३८	२०
श्वित्री कुष्ठयुदरी	२२१	
விவேக்கியி	940	92

इति ॥

_____

(१) अत्रोज्वलाकारेण विष्णूक्तत्वेन यानि वचनान्युदाहृतानि तेष्वेकमपि वचनं पुण्यपत्तनमुम्बईमुद्रितस्मृतिसमुचयान्तर्गतिविष्णुस्मृतौ रलोकात्मिकायां नोपलभ्यते, किन्तु या कलिकातनगरे पृथक् विष्णुस्मृतिमुद्रिता गद्यपद्यात्मिका तत्र सर्वाणि वचनान्युपलभ्यन्ते । इयमेव च गौतमवसिष्ठपराशरस्मृतीमुंकत्वाऽन्यासां सर्वासां तदीयानां स्मृतीनां दशा । अतो नेमास्स्मृतयः तत्तन्निवन्धनकारैरुद्धताः । याश्रोद्धृता नैतास्ता इति स्यष्टमवगम्यते ।

श्रीमदापस्तम्बधर्मसूत्रगतानां पदानां सूची ॥

अंसे १, २५, ४ ***अकर: २, २६, १०** अकर्ता १, ३, १५ अकारणात १, ७, १०; १, १५, ६; 9, 24, 9; 9, 39, 0; 9, 32, २८; २, २०, १६ अकाषीत् १, २६, १३ अकुर्वि १, १३, २० ***अकृतप्रातराशः १, ११, १९** अकृत्वा १, २५, ११ अक्तः १, ८, २ ***अक्रीतपण्यै: १, २०,** १६ अक्रीतराजकः १, १८, २३ ***अक्रोधः १, २३, ६ *अकोधनः १, ३,** २३ अक्षशीलः २, १६, १२ अक्षार १, २६, ३; १, २८, ११ अक्षान् २, २५, १२ कक्षीर १, २६, ३; १, २८, ११ अखाद्य १, १७, १७ अगन्ता १, ३, १२ ***अगन्धसे**वी १, २, २५ अगारं १, २८, ११

अगारस्य २, ३, २२; २३; अगाराणि १, २८, १९ अगारे २, ४, १४ अगुरवे १, १४, १४ अगुरुतल्पे १, २१, १० अगृह्यमानकारनः १, १२, ८ अम्रयः २, २५, ६ अर्विन *1, ४, १६; १८; *१, १५, १८; ३१, २५, ६; १३;३२३; ३२५; २, १, १३; २, ३, २०; २, ६, १; #R, 9R, E; #S; 99; R, 98, 8 अग्निः १, १९, १३; २, ६, २; #३; ٦, ७, २. अग्निना १, १५, १७ अग्निपूजा १, ४, १७, * २, २५, ७ अधिभिः २, २२, ८ अभिषु २, ७, १५ अग्निष्टोम २, ७, ४ अग्निस्पर्शाम् १, २५, ३ ***अग्निहोत्रम् १, १४, १** अभिहोत्रस्य २, ७, १४ अम्रीन् १, १८, ३२; २, २२, ७ अझीषोमीयसंस्थायाम् १, १८, २४

* एतिचिह्नाङ्कितानि पदानि सूत्रारम्भकाणि । तद्यत्रैकंपदमे एकत्रैन स्त्रारम्भकं, तत्र तत्प दिस्यादानेन चिह्नं कृतम् । यदि बहुत्र, तदा तत्स्त्रसंख्यासमीपे चिह्नं कृतम् । अत्र संख्यात्रयं वर्तते । प्रथमसंख्या प्रश्नानबोधिका । द्वितीयसंख्या कण्डिकाविषयिणी । तृतीय संख्या स्त्रानमिशिनी । यत्तु पदमेकस्यामेन कण्डिकायौ नारद्वयं नारत्रयं नाऽऽनतेते तत्र स्त्रसंख्येन दत्तेति वेदितन्यम् ।

अग्नेः १, १६, १४ अग्नौ १, ३, ४२; १, १५, १२; २, ३, ९; २, १५, १३; १६; २, १७, 96; 98; 7, 78, 6 अग्न्याधेयम् १, १, ६ अग्न्याघेयात् २, ११, १३ अरन्युत्पाते १, ११, २६ अगन्युद्कशेषेण १, ४, २० अग्रम् *२, ४, १०; २, १५, १३ अग्रदिधिषु २, १२, २२ अग्रे २, ४, ११; २८; **अप्रकॉस्तुः १, ३, २२** अङ्गम् १, १६, २७; २,३,३; २, ११,१४ अङ्गहीनः १, २९, ११ *** अङ्गानि १, २, २८** अवलम् १, २२, ४ अछम्बद्काराय १, १२, ३ अच्छायोपगत २, १८, ५ **#** अजनवादशीलः १, ३, १३ अजस्राः २, २५, ६ अजावयः २, १४, १३ अजिनं 🛠 १, ३, १०; २, १९, १ अजिनानि १, २, ४०; १, ३, ९ अजेन २, १८, १४ अञ्चली १, २५, १ अणिकः १, १९, १ अणीयान् १, २३, २ अतः १, १, १; *१, ५, 90; 9, 99, 38 *9, 29, 98; 2, 98, マモ: マ, 9८, 9८;米マ,マ9,८;※95;

क्षतद्गुणाय २, १८, १२; २, २०, २ अतिक्रमे १, १, ३५; १, २, ९ #अतिकान्ते १, १, २८ अतिकामति १, १३, ४ अतिकामेव २, १२, ६; ८; अतिजीवेत् २, २५, १० अतिथयः १, १४, १; २, ७, ५ अतिथिः २, ६, ३; ५; २, ७, १२; १३; १५; १७; २, ८, १ *****अतिथिम् २, ८, १४ अतिथिभ्यः २, ८, ३ अतिथिवत् २, ४, २१ ***अतिथीन् २, ४, ११; २, ७, १६; २,** ₹4, € अतिथीनाम् १, १५, १; २, ७, २; 2, 6, 2 अतिथे: २, ७, ३ अतिपातयेत २, २८, ६ अतिप्रवर्तेरन् २, १०, १४ अतिरथं २, १३, ११ अतिरात्र २, ७, ४, अतिवाति २, १९, १ #अतिव्यवहारः १, २८, ४। सतिस्ज २, ७, १५, अतिस्जेत १, ८, ३१ अतिसृष्टे २, १७, १९ सतिस्ष्ठेन २, ७, १५ अतीयात् १, ३१, १६ अतीर्थे २, २०, २० **#अवृक्षिः** २, १, ३ अत्यन्तं १, १८, ७; १५; १, २१, ३_.

२, २२, ११; १७; २, २६, २३.

अत्याधानम् २, २०, १४ अत्याश १, २३, ५ *अथ १, १, १; १, २, ७; १८; १, २१, ७; २, १४, १३; २, २३, ६; २, २४, १; २; ७ अध्या १. ५. ८ ***अदण्डय: २, २८, १३** अदस्भः १, २३, ६ अदर्शनम् १, ८, ३०, अदास्भिकानाम् १, २०, ८; २, २९, १५ अदिवाशी १, २७, ७ अअदिवास्वापी १, २, २४ अदुष्ठकर्मणां १, १, ६, अज्ञिः १, १६, २; २, १, १३; १५; २, ३, ९; २, ४, २४; २, ६, १४ अद्रोहः १, २३, ६ अधः १, ४, १४; *२, १, ८, सधर्मः १, २०, ६; ७; १, २८, ११ अधर्मचर्यया २, ११, ११ ***अधर्माणां १, २१, ११** #अधमहितान् १, २८, ११ अधमेंण २, १४, १५ अधक्ताच्या, २, ३, १३ अधस्तात् १, ५, २१ #अधासनशायी १, २, २१ अधि २, १, १ अधिकं # २, ३, ६; २, १९, १६ अधिकः १, २४, ४; २, २९, ९ अधिका २, ६, १३ अधिकारः २, १५, २३ अधिगतानां २, १०, १३

अधिजिगांसमानः १, १०, १३ अधिजिगांसमानस्य १, १०, १७ अधिदेवनम् २, २५, १२ अधिश्रित्य २, ३, ९ अधिष्ठानम् २, २०, १२ अधिहरूत्यम् १, ८, २२ अधीते १, १२, २ 7. 4, 8 अधीयानः १, १०, १३ ***अधीयानेषु १, १०, १८,** अधीयीत १, ९, १; ५; ८; १३; २७; १, १०, १३; १५; १८; १, ११, ६; १२; १९; ३१; १, १२, ३; १, ३२, १७. अधोहि १, १०, १५ अधेनुः १, ३१, ११ अधेनुम् ,, ,, ,, अधोनामि १, २४, ११; १, २८, 99; *7, 96, 4 ***अधानिवीतः १, ६, १९** अध्ययनम् १, ९, ४; २, ४, २६; #7, E, 93; 7, 90, 4 अध्ययनविघ्नेन १, ८, २६ अध्ययनसंबृत्तिः १, ५, ९ अध्ययनात् १, ५, २३ अध्ययनार्थेन १, १४, २ अध्ययनसांवृत्तिः २, ६, १३, अध्यवसिते १, ९, ७ #अध्यात्मिकान् १, २२, १ क्षच्यापनम् १, २, ८; १, ३२, ३;

98: 2. 90. 6: 6 अध्यापयति १, ७, २८ अध्यापयन्तम् १, १३, १३ क्षध्यापयितुः २, ५, १५ अध्यापयेत् * १, १०, १४; १६; १, ११, 92; 9, 32, 8 अध्याच्यः १, १, ३१; १, २, ४ अध्याय 🗱 १, १२, ७; २, १२, २० अध्यायम् १, ९, १ अध्याये १. ५, २३ अध्येष्यमाणः १. ९. १३; १, १३, ६ अध्वनि १, ८, १२ अध्वशीलः २, १६, १२ #अध्वापन्नः १, ६, ११ अनक्ताशी १, २७, ७ ***अनिधः** २, २१, १० अनिमक्तृत्तिः २, १८, ५ अनमी १, ११, ३० अनङ्गः १, २२, ७ सनइहोः १, १७, ३० अनड्वान् २,९, १३ अनतिद्रे १, ६, २१ अनतिसृष्टेन २, ७, १५ अनत्याशः १, २३, ६ अनधीयानः २, १०, ९ क्षनधीयानाय २, ४, १६ अनध्ययनम् २, ५, १ अनध्यायं १, १२, ७ अनध्यायः १, ९, ७; ११; १६; २२; 9, 90, 20; 26; 9, 99, 8; 23; *9, ३२, १२: १५ अनध्याये १, ५, २५; १, ११, २०

अननियोगपूर्वम् १, १९, १२ #अननुक्तम् १, ११, ३१ अनन्चानस् २, १०, ९ अनन्तदक्षिणः २, २६, २ अनन्तर १, ५, २३; १, ८, ३१ अनन्तान् २, २६, १ अनन्तेवासी १, ८, २७; १, १८, २ अनन्त्यम् २, २३, १२ अनन्यस्य १, २३, २ अनपच्छादयमानः १, ८, २५ अनपत्यः २, १६, ११ **अअनपाश्चितः** १, ६, १७ अनिपिहितः १, १०, ८ अनपेक्षया १, २२, ६ अनिभाषितः १, ८, १४ अनभिमुखस् १, ६, २० सनिमसन्धिपूर्वम् १, २६, ७ अनसुत्रः २, २१, १० अनर्थकम् १, १२, ७ अनर्हे झयः २, ९, ६ अनर्हक्तिः १, १७, २ अनवशेषम् २, ८, ३ अनश्नताम् २, ९, १३ अनदनन् १, २७, ९ अनष्टे १, १४, २५ अनस्या १, २३, ६ ***अनस्यः १, ३, २४: १, २०, ५ *अनाकोश्यम् १, २६, ३** अनागमात् १, ७, २६ अनाचार्यः १, ८, २८ अनाचार्यसंबन्धात् १, ६, ३४ अनातम्यम् १, २३, ५

अनात्ययः १, १, २७ सनार्थं १, १७, १७; १, १९, १४ सनापत्स १. ८. २६ ***अनाप्रीते १. १७, ९ *अनामयम् १, १४, २४** अनायुष्यम् १, ५, ३; #२, १३, २ ***अनार्येव १, २६, ७** #अनार्याम् १, २७, १० ***अनाविस्स्रगनुरुपणः १, ३२, ५** अनावृत्तिम् १, २५, १ धानाव्यसम्मताः २, १८, २ अनाइवान् २, १२, १३; १४ ***अनासन्नः १, ६, २**१ अनाहृत: १, ८, १७ अनासनयोगविहिते १, ६, २६ अनिकेतः २, २१, १०; २०; अनिमित्तम् २, १०, ३ अनिमित्ते १, ३१, १० स्रनिर्दशायाः १, १७, २४, अनिर्देशे १, १६, १८ अनिवृत्ती १, ४, २६ अनिहः २, २१, १० अनोप्सितः १, १९, १० अनु २, २४, १ अनुकथयेत् १, ७, २२ अनुकाङ्कन् १, ८, २५ अनुख्याता २, ६, २ अनुयच्छेत् १, ६, ८ ***अनुगमनम् २, ४,** २७ अनुगृह्य २, ५, ६ अनुचिकीर्षन् २, ५, ८

अनुजानीयात २, ९, ३; २, २२, २४ अनुज्ञातः १, ६, २ अनुज्ञातारम् १, २५, ५ अअनुज्ञाते १ २५, ५ अनुज्ञाच्य १, १०, १३; #२, १२, ८ अनुज्ञाय १, २८, ११ अनुतिष्ठति २, ७, ७ अनुतिष्ठन् १, २३, ६ अनुतिष्ठन्ति १, २२, ४ अनुतिष्टेत १, २२, १; ५; ८ अनुत्थितायाम् १, १६, १९ अनुदेश्यम् १, २, २२ अनुधावेत १,६,९ अनुपरोधम् २, ९, १२ अनुपरोधेन २, ९, १०; २, २६, १ अनुपस्तीर्णासनशायी १, ३, ४ अनुपस्तीणें २, २२, २३ **#अनुपस्थकृतः १, ६, १४** अनुपेतः २, १५, १८ अनुपेतस्य २, ९, ७ अनुपेताः १, २, १ अनुपेतौ १, १, ३२ अनुप्रदानम् २, २४, ८ अनुप्रविशन् २, २६, १८ अनुबद्धः १, ७, १४ ***अनुभाविनाम् १, १०, ६** अनुमतिपूर्व १, २८, ५ अनुमते २, २९, ४ अनुमानेन १, ३, २७ अनुमीयन्ते १, १२, १० अनुलेपणानि १, ११, ११

^{*} एतिब्रहार्थः सुच्यादौ दिप्पण्यां द्रष्ट्वः ।

अनुकेषणः १, ३२, ५ अनुवर्त्तमानः १, १२, १२ अनुवाकाध्ययनम् १, ११, १६ अनुवाक्यम् १, ११, ६ ***अनुवाति १, ६, १५** अनुव्याहारी १, २९, १५ अनुवतं २, १, १७ अनुस्तनिते १, ९, २० अनुस्मरेत् १, ७, २३ अनुस्मर्यते १, २, ५ अनुचानपुत्रः २, १७, २२ अन्च्यते १, १, १० अनृत्तिष्ठेत् १, ६, ३१ अनूत्थाय * १, ६, ७; ३५; १, १७, ३ अनुत्पद्यन्ते १, २०, ३। ४; अनूत्पद्येते १, २०, ३ अनुत्सर्गः २, २१, ४ अनुपसीदतः २, २१, ६ ***अन्द्रा**सि १, ३०, १२ अनृतं १, २६, ३; २, १८, ३ ***अनृते २, २९, ८ * मन्**त्रदर्शी १, ३, ११ अनृतसंकरे १, १९, १५ अनेनाः १, १९, १५ **अनैपुणं १, ८, २७** अनैश्चारिकान् १, २२, १ अन्ततः ३ २, २२, ३; २, २३, २ अन्तरम् २, २५, ५ ***अन्तरस्याम् २, २५, ३** अन्तरा १, २४, १२ अन्तरास्ये १, १६, ११

#अन्तराले २, १, १८ अन्तरिक्षर्लिंगेन २, ४, २ अन्तरेण १, ३१, १६; २, १२, ६ अन्तर्भाय १, ३०, १५ #अन्तर्घिने १, ३, ४१ अन्तर्वत्नीः २, ४, १२ अन्तवन्तम् २, २४, १४ ***अन्तदशवम् १, ९, १४ *अन्तदश**वे १, १६, २० #अन्तश्राण्डालम् १, ९, १५ अन्ति १, २, २ अन्ते २, ३, १८; २,२३, १०; २,२९,७ अन्तेवासिनः २, १७, ६ अन्तेवासिनम् १, ६, ३३ अन्तेवासी १, ८, २७; २, १४, ३ अन्ध २, २६, १६ सनं १, १०, २८; १, १६, २१; १, 90, 8; 98; 9, 98, 98; 9, २०, १२; २, ३, २; ९; ११; २, 8, 94; 2, 4, 95; 2, 0, 8; 90; 2, 6, 8; 2, 96, 8. अन्नपानम् २, २५, ९ अन्नप्राधानात् २, १५, १९ अन्नलेपान् १, १५, २३ अन्नसंस्कर्तारः २, ३, १ **#अन्नसंस्कर्तारम्** २, ६, १६ अन्नस्य १, २०, १५; २, १, ३; ६; ***मन्ना**दे १, १९, १५ अन्नाचम् १, ३, २६ अज्ञानि १, ३१, १; २ ६, १७ अज्ञार्थिनं २, ४, १३

^{*} एति बिहार्थः सुच्यादो टिप्पण्यां द्रष्टव्यः।

४१ आप० घ०

अन्ने १, १६,२३; २, ३,१०;२,१६, २३ अन्नाचकामम् १, १, २४ #अल्लेन १, २०, १५ अन्यं १,२४. १३; #२, ५, ७; २,२७,१८ सन्यः १, १०, १८; १, २३, २ सन्यत् १, ८, १४; १, ११, ३४; १, 98, 9; #9, 96, 28; 9, 90, 20; 9, ३२, २९; २, 9, 9४; #२, १०, ६; २, १९, १०; २, २०, १७; २, २३, ७; २, २४, २; ८; ***अन्यतरः २, ६, १०** #अन्यतराभावे २, ११, १३ अन्यज्ञ १, २, १९; १, ३, २५; १,६, 90; 9, 0, 25; #20; 9, 90, 0; 9, ३२, १२; २, २५, १४; २, २७, २9, अन्यपूर्वायाम् २, २७, ११ अन्यस्मिन् २, १२, १८ अन्यस्<mark>यां १, ९,</mark> १२ अन्यां १, १३, ७; १, ३१, २३; २, 99, 38 अन्यान् १,७,१३; १,१५,१३;१,२१,९ अन्यानि १, ४, ३; १, ५, १०; १, 29, 99 सन्ये १, ४, ७; १,१७,३९;२, २, ७; २, १८, २; २, २६, ३; २, २९,४ अन्येन २, १९, ४ सन्येभ्यः १, ३, ३४ अन्येषां १, ५, १३; १, २८, १४ अन्येषु १, २१, ६; १, २६, १२; १, 39,8

सन्यैः १, १७, ५; १, २६, ७ अन्वक्स्थानिनः १, ६, २९ अन्वक्स्थानीये १, ६, ३४ अन्ववस्येत १, १८, ७; १५; १, २१, ३ अन्वहं २, २३, १ ***अन्वारह्य १, १४, १५** अन्वारोहेत् १, ८, १२ अन्वाहार्यपचनः २, ७, २ अन्विच्छेत् २, २१, १३ अन्वीक्ष्य २, १३, ९ अपः १, १५, ७; १, १६, ८; १४; 9, २५, ११; १, २६, ७; २, ३, ३; २, १२, ९; २, २२, ४; २, २३, २ क्षपच्छिन्द्यात् १, १६, १७ अविजगीषमाणः १, २४, २१; २,२६,२ अपजित्य १, २४, २१ अपजिहीत २, १९, ५ अपण्यानि १, २०, ११ अपतनीयानि १, २७, ९ अपतनीयेषु १, २६, १२ अपतनीयौ १, २९, १५ क्षपत्यस्य २, १३, १० क्षपत्यात् २, २७, ७ अपत्ये २, १६, ७ अपपर्यावर्तेत १, ७, २ अपपात्रागमनम् १, २१, १७ अपपात्रेण १, १६, ३० अपपात्रेभ्यः १, ३, २५ अपपात्रैः १, २१, ६; २, १७, २० अपरम् १, २७, ९; २, १५, २२ अपरपक्षस्य २, १६, ४; ५; ६;

एतिच्छार्थः स्च्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

सपरयोगम् १, १७, २० अपररात्रम् १, ५, १२; १, ३२, १५ अपररात्रे १, ९, २३ ***अपराधेषु १, ८, २९** अपराह्यः २, १६, ४ अपरिगृहीतम् २, १०, ६, अपरिमितम् २, २, २; २, ९, १३ अपरिमितान् २, ७, १६ अपरिमिताभिः २, ७, १६ अपरिमिते २, २, ६ अपरिसंवत्सराम् २, १५, २ अपरिसंवत्सरायाम् १, १०, ११ अपरेण २, ३, २० क्षअपरेद्युः २, १७, १२ क्षपत्ती १, ११, २३; २७; ३१; अपवर्ग २, ३, २० अपवादाः १, २८, २ अवस्वाने १, ११, २६ अपहन्ति १, २७, ११ अपहार्य: २, २८, १ अपाम् २, २, ९; २, २९, ७ अपावृत्ते १, ११, १४ अपास्यति १, १८, ३२ अपि * १, २, ३,२, २३,६, २, २४, ७ अपिगृह्य १, ७, ७ क्षितृकस्य १, ११, २ अविधानम् १, १०, ८ अपिधान्याम् २, ४, ३ अपूपस्य १, १६, १७ अपूर्व २, १३, १

अपेयात् १, ७, २; १, ३२, २१ अपैशुनम् १, २३, ६ अपोद्य २, १५, १६ अप्रतिकृष्टम् १, ३०, १३ **#**अप्रतिवातम् १, ६, २३ अप्रतिलोमयन् १, २, २० ***अप्रतिष्टब्धः १, ६, १६** अप्रतिष्टितम् २, १२, ११ अप्रतीक्षाः २, १५, ९ ***अप्रतीभायाम् २, ९, ४** अप्रमत्ताः २, १३, ६ अप्रमाणस् २, २३, ९ अप्रयतः १, १४, १७; १, १५, ८; १८: 9, 39,8 अप्रयतस् १, १६, १४; २१; १, २९, १४ अप्रयतान् १, १५, १३ **अप्रयताय १, १४, १**७ **#अप्रयतेन १, १४, १७** अप्रवेदिताम् १, १९, १३ अप्राणायामशः १, २६, १५ अप्राणिहिंसायाम् १, २६, ६ अप्रायत्ये १, ११, २१ अप्रायश्चित्तम् १, १८, ११ **अप्रियाः** २, ७, ५ अब्रोक्षितम् १, १५, १२; २, १२, ५ सन्द १,२,३०;#१, ३, ३९; १,११,१४; 9, 94, 2; 90; 9, 30,29; 9,32,0 अबहुपादम् २, ६, ८ #अबुद्धिपूर्वम् २, २६, १८ अब्रह्म १, ५, ७ अब्राह्मणः १, २७, १० क्षपेयम् १, १७, १७; २१; १, २६, ७

^{*} एति हार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

अब्राह्मणाय १, ३१, २४ अववन् २, १३, ६ सब्लिङ्गाभिः १, २६, ७ अभस्यः १, १७, ३८; १, २६, ७ अभागम् २, १४, १५ अभावात् २, २५, ११ ***अभावे २,४,१४,२,८,९;२,१९,१५** अभिकान्तम् १, २९, ७ अभिद्नन् २, २२, १३ अभिजन १, १, १२; २, २९, ५ अभिजयति १,२०,९; २,७,१६;२,११, ४; २,२०,२३; २,२६,१; २,२९,१५ अभितिष्ठेत २,१२,५ ***अभित्रासः १,८,३०** अभिद्रधे १,१७,१० अभिदहेत् १, २८,१५ अभिनिम्नुक्त # २,१२,१३; २२; अभिनिःश्रयेत २,२२ ४;२,२३,२ ***अभिनिस्स्तानाम् १, ९,१६** अभिवीड्यतः १,५,२२ अभिप्रसारणम् १,६,४ अभिप्रसारयोत १,६,३; १,३०,२५ #अभिभाषितः १,६,६ अभिभाषेत १,८,१४ अभिमन्यते १,२८,१;१७; अभिमुखः#१,६,२०; १,३०,२३; २,३, २; २,५, ४; २, ६,७; २,२२,१३ अभिरूपम् २,८,४ अभिवदेत् १,१४,१० अभिवादनम् १,५,१२;१९; १,१४,१२; 94;

अभिवाद्नप्रत्यभिवादने १,५,१७ 🚜 अभिवादनाय २, ४, १७ अभिवादयीत १,५,१२; १६; १,१४, 94; 98; अभिवाद्यः २,४,१७ अभिवाद्यम् १, १४, १३; १७; अभिविपश्यति १,५,८ अभिव्याहरेत् १,१२,५ अभिन्याहृत्य १,२८,११ अभिशस्तः १,२४,६; १,२८,१७; १,२९, ८; २,२,६ अभिशस्तात् १,३,२५ अभिशस्ताय १,२४, १५ अभिशंसति १,१९,१५ #अभिषिक्तः २,२२,१२ अभिषेचने २,६,१० अभिसंधिपूर्वम् १,२६,७ अभिहतं १,८,७ ***अभीचार १,२९,१५** अभोजनम् १,२६,४; २,१७,२४ अभोज्य १,२६,७ अभोज्यम् १,४,१२; १,१६, १६; २१; २२; १,१७,२८; १,१८,१०;१६;*१, २७, ३ सभ्यक्तः १,८,२ अभ्यप्रायाम् १,११, २१ सम्यक्षनम् २,६,१५ अभ्यधिसृक्य १, ५,२१ अभ्यधिमन्यते १,१९,१३ सभ्यवायीत् १,२७,११ अभ्यवेयुः १,२५,१९

अभ्यस्येत १,२७,८ अभ्यागच्छेत २,५,४;२,७,१२;१३;१५; अस्यागमनम् १,१,३३; १,२,६ अभ्यागस्य २,५,४; २,६,७ अभ्याश्रावयेत् २,२२,२० अभ्यासे २,२७,१२ अभ्युचयेन २,२०,७ अभ्युद्यः २,२७,७ अभ्युद्ये १,२०,२ अम्युदाहरन्ति १, २५, १० अभ्युदित २,१२,२२ अभ्युदितः २,१२,१४ अम्युदेत्य २,७,१३;१५; सम्युद्यतम् १,१९,११ अम्युपाश्रयेत् १, २९, १ अभ्युपेयात् २, २२, १३ अभ्येतः १, ८, ७ #अञ्चम् १, ११, २७ अमत्रम् १, ३, ३६ अमन्रेण १, ३, २५ अमन्रेम्यः २, ४, २४ अमातृकस्य १, ११, १ अमात्यान् २, २५, १० अमावास्यायाम् १, ३१, २१ अमावास्याछ १, ९, २८ असुं २, २१, १३ अमुब्मिन् २, १६, १ अमृतः १, २२, ७ अमृतम् २, २४, १ अमृताः १, २२, ४ असृतत्वम् २, २३, ४

अमृतत्वाय २, ५, १८ अमेध्यं १, १६, १४; २४; अमेध्यसेवी १, १६, २६ अमेध्यैः *१, १६, २५; १, १७, ५ अमोहः १, २३, ६ अयं १, २०, ६; २, २४, २; १२; अयाचितव्रतः १, २७, ७ *** अयाज्यः २, १०, १०** अयोगः १, २३, ५ अयोगी १, २६, ७ अयोमिश्रा १, २, ३५ अरण्यस् २, २२, १; १६; २०; अरण्यवासिनः २, ९, १३ अरण्यात् १, ४, १४ सरण्ये १,९,१७; १,११,३०; *१,१४, २८; *१, २४, ११; २, २५,१५; २, ₹6, 6 अरण्येन २, २२, १७ अरिक्तानि २, १, १५ अरोषः १, २३, ६ अर्थः १, २४, १९ अर्थम् १,८,१६; १,२०, १; 🛊 २,१२ 90; 2, 23, 9 अर्थग्राहिणः १, २४, २३ अर्थस्य २, १०, ३ अर्थाः १, २०, ३ #अर्धपञ्चमान् १, ९, ३ अर्धमासान् १, २९, १७ अर्धरात्रात् १, ९, २४ अर्थशाणीपक्षम् १, २४, ११ ***अधन १, २, १४**

^{*} एतिबहार्थः स्च्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

अर्थमणः २, २३, ३; ४; अर्हतः २, १०, १ सहित १, १४, १२ अर्हन्तम् १, १३, १४ *** अलंकार: २, १४, ९** अलंकुर्वीत १, ३२, ६ अलंकृतः २, २६, १८ अलंकृत्य २, ११, १७ अलब्ध्वा १, २२, ६; ३६१, २४, १७ अलोभः १, २३, ६ अलोलुपानाम् १, २०, ८; २, २९, १५ अवकीणी १, २६, ८ अवगादः १, ११, १४ ***अवगाहनम् २, २, ९** अवगाहेत १, १५, १६ अवद्यातम् १, १७, ५ अवतिष्ठेत १, २५, १२; २, २२, १६ सवधाय १, १७, १६; १, ३१, २६ अवध्नुयात २, १९, ७ अवसृथः २, ७, १० अवस्थम् १, २४, २२ अवसृष्टम् १, १६, २५ अवमेहेत १, ३०, १७ अवरः २, १३, ९; २, २४, ४ अवरवयसः १, १४, १० अवरवयसम् १,१४,२३ अवरान्नसंसृष्टस्य २,१५,१५ अवराध्येम् १,२,१६; २,२०,३ अवराध्येन २,६,१४ अवरुष्य #२,२८,७;९; #अवरोधनम् २,२८,४ अवरोधे १,९,२५

अवरोहणानि १,३२,२५ अवर्णसंयोगेन १,२,३८ अवलेखनानि १,८,५ ***अवशिनः २,२८,२** अवसीदेत २,२५,११ अवस्रजेत २,२६, २४; २, २८, ७; ८; अवस्फूर्जिति १,१२,३ सवस्फर्जेत् १,१२,५ अवहारयेत् २,२६,९ अवहितपाणिः १,६,१०;१,१४,१% अवाङ्यः १,२,३८ अवाचीनपाणिः २,४,५ अवात्सीः २,७,१३ अवासानि १,४,२९ अवाप्यते १,२७,४ अविकथयन् १,६,१३ अविक्रतेः १,२१,२ ***अविचिकित्सा १,१३,१**१ अविज्ञातम् १,२४,८ अविद्वान् १,१,११; २,२८,११ अविधि २,१४,१३ अविधिना १,११,१७,*१,१८,३१ अविनिपातिनः २,२९,५ अविप्रक्रमणम् २,५,२ अविप्रतिपन्ने १,१,१३ अविप्रतिषिद्धम् १,१२,६ अविमनाः १,६,१३ अविरोधः १, २३, ६ #अविशिष्टम् २, २७, ५ अविशेषेण २, १४, ११ ***अविद्यतः १,२०, १४** #अविहितम् १, ११, १६

^{*} एताचिडार्थः सुच्यादी टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

*अविहिता १, २०, १० अवृत्ती १, १८, ६ अवेक्षेत १, १२, ७; २, ६, १७ अवेत्य १, २४, २२ अवोक्ष्य २, १, १३; २, ३, १५; २, ४, २४; २, २५, १२ अन्यग्रः २, ४, ९; २, २१, २ अव्यतिक्रमः २, १३, २ अञ्यपदेशः २, ८, १३ ***अशक्तौ १, ३, ३८** अशब्दः १, २२, ७ अशरणः २, २१, १०; २०; अशरीरः १,२२, ७ अशर्मा २, २१, १०; २०; ***अशिष्टः २, ११, ९** अञ्चि १, २९, १४ अञ्चिकरनिर्वेषः १,२९,१८;२,१२,२२ अञ्चिकराणाम् १, २९, १७ अञ्चिकराणि १, २१, १२; १९; अञ्चिकरी १, २९, १५ अञ्जविलिसानि १, २, २९ #अशृद्धाणाम् १, १, ६ अवनन्तः २, ९, १३ अवनन्ति १, १९, १३ अक्नाति १, २७, ७ अवनीयात् १, १७, १४; २, ६, १९ ***अश्राद्धेन १, १०, ३०** अश्रु १,१६,१४ अरव १, २५, १४ अष्टमाभ्यां २, ३, २०

अष्टमे १, १, २२; २,१६,१४ अष्टाक्यः १, १०, २ अष्टाचत्वारिंशत् * १, २, १२; १, ३०, २ ***अष्टाशीतिसहस्राणि २, २३, ३; ४**; # अष्टी २, ९, १३ असमयेन १, १३, १० असंयोगसंयोगः १,२१, ८ असंवृत्ती १, १४, ४ असंवेशनं २, १, १६ असंस्कृतायां २, १३, ३ असंस्पृशन् १, १५, १३ असन्दर्शे १, २, २९ ***असमापत्ती २, २७, २०** असमावृत्तः २, ६, १२ ***असम्**देतः २, ७, १७ असमेत्य २, ११, ५ असंभाष्य १, १४, २७ असिना १, १६, १६ असुया १, २३, ५ असौ १, ५, १२; १,३१, १७ सस्कन्दयन् २, १९, ५ अस्तंयन्तं १, ३१, २० अस्तमिते १,४,१५; *१,३१,३; १,३२,८ अस्ति १, २, १७; १,६, ४; १,१२,११ अस्तु २, ६, २; १,७, १४ सस्पर्धः १, २२, ७ अस्मत् १, २९, ९ अस्मत्छ १, २९, ९ सस्मात् १, २८, ७ अस्मिन् १, १४, ३ अस्मै, १, ४, ५; २, ४, २०; २, ६, २; २, ७, १२

अष्टमीषु २, ३, ८

अस्य १,४,२९ अस्त्यागः १, २३, ६ अहं १, ४, २४; १, ५, १२; १, १३, २०; १, २२, ६; २, १३, ६ अहः १,९,२२; १, १०,२८; १, ११,११; १, १२, ५; २, १२, १४ अह्नि २, १, ७; १६; २,१६, ७ अह्न्यभानस्य १, २२, ४ अह्न्यभानस्य १, २२, ४

अहपे: १, २३, ६ #अहवियांजी १, १८, २९ #अहविष्यम् २, १८, ३ *अहविष्यस्य २, १५, १६ अहस्य २, १६, ६ अहानि २, १६, ५

अहितम् १, २२, ६ अहिरण्ये १, ११, ३० अहीयन्त २, १६, १

अहुतम् २, १५, १६ अहुतेषु २, ७, १५

अहोरात्रान् १, १०, १०

#अहोरात्रौ १, ९, २८

आगतं २, ६, १

आकालम् १,११,२५; २६; २, १५, ५ आकाशम् २, २२, ४, २२, २३, २ *आकाशे २, २२, २ आक्रुच्य १, २६, ३ आक्रोशतः २, २७, १४ आगच्छेत २, ७. १७

भागतेषु १, ९, १८ आगमं १, १७, १३; २, ५, १७ आङ्किरसेन १, २, २ आचक्षते १, २०, ६; २,३, ९; २,२५,४ आवक्षीत १, २५, ४; १,३१, ९ आचमनकल्पः २, ३, ५ आचमनम् १, १६, १२ आचमने १, १५, १ आचमयेत् १, १५, ३; २, ५, ६ आचम्य १, १५, २; १, १५, १७; २३; २, २, १; #२, १९, ८ आचरिते १, ८, ११ आचरेत १, २२, ८ आचामेत १, ४, २०; २१; * १, ६, ३६; १, १५, ४; ११; १, १ ६, १; २; ९; १०; १३;१,१७,३ आचारः १, २१, ११; २, २३, ९ आचारम् २, ६, १ आचारात् १, ४, ८ आचार्यः १, १,१४; १,३,४३; १,५,२०; १,८, ६; १९; * २८; २, ४,२५;२,५, 8; #2, 6, 4; 2, 90,8; 2, 88,

आचार्यम् १, ४, २३; १,६,१३; १,८, १९; १,२८,६; २,५, ६; १४; आचार्यञ्ज्ञस् १,८,२२; २,२१,१ आचार्यञ्ज्ञत्य १,३,३३ आचार्यञ्ज्ञते १,२,११; १,१३,१९; २,२१,३; ६; आचार्यदारम् १४,१ आचार्यदारम् १४,१

३; *२, २७, २१

^{*} एति बिहार्थः सूच्यादौ दिष्पण्यां द्रष्ट्व्यः ।

आचार्यपुत्रे १, ७, ३० आचार्यवत् १, ७, २७; ३०;१,१४, ५ आचार्यस्य १, ४, २५; १, ६, ३४; २, 4. 99 आचार्यहिते १, २६, ११ आचार्याः १, ७, १२ आचार्यात् १, ५, ७ #आचार्याधीनः १,२,१९ आचार्याभावे २, १४, ३ आचार्याय १, ३, ३१; * २, ८, ७ आचार्यार्थस्य १, ७, २१ आचार्ये १,७, २०; १,१०, ४; * १०; १, 24, 99 आचार्येण १, ५, १८ आचिनोति १, १, १४ क्षाच्छादनम् २, २१, ११; २, २२, १; 90: आच्छाद्य १,२४, ११; १, २८, ११; २, 96, 4 आच्छिय १, ७,४; १, ३०, २४ ***आजिपथे १, २४, २**१ आजीवन्ति १, १८, १९ आज्यपम् १, ४, २४ आज्य २, २३, ९ आतब्च्य १, २९, १४ आतपाभ्यां २, २५, ११ ***आतमितोः २, १२, १५** #भात्ततेजसाम् २, २०, १० #मातुरव्यक्षनानि २, १५, ६ आतुरस्य २, ११, ७

अक्षात्मन् १, २२, ६; १, २३, १ सात्मनः १,६, ३३; १,३१, २१; २,७, 92; 2, 4, 92; 2, 92, 92 आत्मप्रयोजनः १, ३, ३५ #आत्मप्रशंसाम् १, ७, २४ आत्मयूपः २, २६, २ आत्मलाभात् १, २२, २ आत्मलाभीयान् १, २२, ३ आत्मवताम् १, २०, ८; २ २९, १५ आत्मसंयुक्तम् १,१०, २५ आत्मसंयोगेन १, ८, ६ आत्माधीनम् १, १५, २२ आत्मानम् १, २३, १; १, २५, ८; १, २८,94; १७; २,4, १७; २,९, ११; 3, 29, 93 आत्मार्थम् २, ८, ४ आत्मार्थेषु १, ८, २६ # आत्रेयीम् १, २४, ९ # आथर्वणस्य २, २९, १२ आद्दानः २, २८, ११; १३; <mark>बाददीत १, २९,</mark> ६ आद्ध्यात् १, १५, १२; १,२७, १ आदाय १, ८, २२; १, २८, २१; २, २२, १६; २, २६, २१; २, २७, १६ **#आदितः २, २०, ९** आदित्यं १, ३०, २३; १, ३१, २०, २, २२, १३ आदित्यः १, ३१, २१; २, ६, २ आदित्ये १, ५, १८ आदिनः २, २८, ५ आदीप्य १, २८, १५

आत्म २, ११, ९

^{*} एतिब्रहार्थः सुच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः।

आद्याः २, १२, ३ आद्यैः २, ३, १६ आदियेत २, १०, ४ # आधाने २, ११, १४ आधाय १, २५, १; ४; २, २२, ७ आधास्यन् २, १, १३ आधिम् १, १८, २० आनडुहम् १, १७, ३१ # आनडुहेन १, ९, ५, आनीय २, २८,८ आनुपूर्व्यम् २, २२, ६ आनुमानिकात् १, ४, ८ आजुवाक्यम् १, ११, ६ आनृशंसम् १, २३, ६ आन्तं १, १, १३, २,२१, **६** <mark>सापणीयम् १, १७, १४</mark> # बापदि १, ८, १६; १,२०, ११; २, ४, 38 आपद्यते २, ११, १० आपद्यमानः १, ८, २७ आपूर्यमाणपक्षस्य २, २०, ३ आभिशस्त्यम् १, २१, ८; १, २६, ६ सामं १, १८, १; 🛊 ३; आमन्त्रणम् २, १७, १३; २, २५, ४ आमन्त्रयते २, १७, १८ सामन्त्रय १, ६, ३७ **आममांसं १, १७, १५** आममांसेन १, ११, ४ आम्नातम् १, ११, ३३ आम्नायः २, २४, १ आम्रे १, २०, ३

आयच्छेत् १, २५, ७; २, १२, १५ आयतनम् १, ३२, २४ आयुः १, ५, १५ # आयुध्यहणम् २, २५, १४ सायुधम् १, २०, १२; १, २९, ६ आयुधीयपुत्रः २, १७, २१ आयुषे २, १६,२० आयुषः २, ७,४ आयुष्कामम् १, १, २२ आरण्यम् २, २२,१;२०; आरण्यानां २, १६, २७ आरण्येन २, २२, १७ ***आरब्धे २, १७, २४** आरभते १, २८, ९; २,२२,७; २,२९,२ आरभन्ते २, १६, १ आरभेत १, ४, २६; २, २१, ५ आरम्य १, २३, २ आरम्भणात् २, २७, ७ आरम्भणान् २, ५, १८ आरात * १, ३१, २; ३; आरूढ: १, ११, १४ #आरोग्यम् १,१४,२६ आरोग्याणि २,११,१७ आरोहणे १, ३२,२५ आर्जवम् १, २३, ६ #आई १, १६, १५ आर्द्रान् १,३०,२४ आर्थः २, २७, ८ आर्यम् १, २३, ६; २, २७, १४ *** आर्यसमय: १,१२,** ८ आर्यसमयेन १, १२, ६

आर्यद्याणाम् १, २१, १३ आर्याः १, २०, ७; १,२९, ९ 🛊 २, ३, 9; 2, 90, 92, # 2, 24, 93 क्षार्याणाम् १, २०,८; १,२१, १७; २, 29, 94 आर्यान् २, २६, ४ *** आयोधिष्ठिताः २, ३, ४** #सार्याय १,३,४० आर्यायाम् २, २७, ९ आर्यैः १, २८, १३; १, २९, १ # आर्षे २, ११, १९ आलम्य २, ३, ३ आलम्भे १, १६, १४ आखितमुखः १, ८, २ आवम् १, २०, ६ आवर्जितेन १, ४, २१ आवर्त्तयेत १, २६, १५ आवसथ: २, ८, १; २, २५, ४ # आवसथम् २, ६, १५ आवसथाः २, २५, ९ आवसथात १, ३१, २; ३; #आवसथे २, २५, ८ आवहेरन् २, १२, १; २; #आविकम् १, ३, ७ आविशेत् १, ८, ११ *** आवीस्त्रम् १, २, ३६** आवृत्य १, २३, २ आक्यान्नः १, १९, २ आश्रमाः २, २१, १ आश्रमाणाम् २, २४, १४ आश्रमान् २, ३३, ८

#आश्वमेधिकम् १, २४, २२ आषाढ १, ११, १६ आसन २, ५, ८ आसनं १, ३०, ८; १, ३२, ९; २, ४, 95; 2, 5, 0; 6; 2, 0, 90 आसनगतानाम् २, १७, १७ आसनात् १, ६, ३२ आसनास्याम् १, २५, ११ #आसने २, ५, ५; २, २७, १५ आसीत १, ६, २६; १,८,८; १,२७, 90; 2, 92, 93 आसीरेत १,६, १०; ११; १,१५, १८ आसीनः १, ६, ६,१, १२, २; *१,१६,२ ***आसीने १, ६, २७** आहरः २, १२, १ आसेवते १, १८, ११ आस्यात १, १६, १२ आस्तावान् २, ५, १८ आह १, ५, ८; २, ७,१५; २,२४, १ आहरणम् १, ७, २१ आहरन् १, ३, २५ आहरेत् १,४, १३; १,७, २०; १,२७, २: २, २३, १ आहवनीयः २, ७, २ आह्वनीयार्थे # १, ३, ४४; २, १६, २ आहारयेत २, ६, ७; ११; १२; #आहिताप्ति २, ७, १३ बाहिताग्निः २, ९, १३ क्षाहः १, ४, २८; २,१४, १३; २,१५, 5; 2, 24, 2 आहृतः १, ८, ७

^{*} एतिबहार्थः स्ट्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टब्यः।

*आहूताच्यायी १, ५, २६ आहूय २, ६, १६ आहतं १, १६, ३२ आहताम् १, १९, १३ आहत्य १, ४, १४; २, ४, २१ आहित्य १, ४, १४; २, ४, २१

हच्छतां १, १, ३४; १, २, ६ हच्छन् १, ३, ९; १, ९, १३; १, १३, १९; २, १८, ४; २, २३, १ हच्छामि १, २२, ६ इच्छेत् १, ३१, २१ इत्त १, २२, ५; २, २४, ८ इतरः १, ८, २० इतराणि २, २२, १६ इतरत्त्याजकाः १, २९, ८ इतरेत्राध्यापकाः १, २९, ८ इतरेत्राध्यापकाः १, २६, २; #२,

११, १ #हतरेषु २, १५, १० हतरे: २, ११, ८

हित १, १, १०; ११; ३३; १, २, २; ३७; ३८; १, ३, २६; १, ४, ६; २४; २८; १, ९, ८; १; १२; २२; १, ६, ४; ३३; १, ७, ९; ७; ११; २१; २४; १, ८, ९; ७; १९; २३; ३१; १, १, ३; १०; २२; २४; १, १०, २; ४; ७; ८; १२; १२; १, ११, ३; २४; २९; १, १२, १; २; ३; ९; १४; १, १३, १; १; १०; ११; १८; १८; १९; १, १४, २१; १, १९, १९; १, १६, ४; ६; १३; १,१७, २३; २८; ३१; १, १८, २; १३;

२६; १, १९, ४; १२; १३; १५; १, २०, ६; १, २१, ८; १०; १८; १, २३, ६; १, २४, १9; १, २9, १३; १, २८, २; १६; १९; १, २९, १; ७; ८; ९; १६; *१८; १, ३०. १; ३; १, ३१, ६; १२; १३; १४; १७; १८; २४; १, ३२, ९; १०; १५; २४; २. २, ३; २, ३, २; ९; १०; ११; २, ४, १४; १६; २, ५, ९; १५; २, ६, २; ८; ९; ११; १४; १५; १७; १८;२, ७, ३; १३; १४; १५; १६; १७; २, ८, ११; १३; २, e, E; e3; 2, eo, o; 2, ee, o; 2. १२, १९; २३; २, १३, ५; ६; ११; २, १४. ६; ९; ११; १२; १३; २, १५, १२; २0; २२; २, १७, ९; १८; १९; २१; २२; २, १८, ५; १७; २, १९, २; २, २१, १; २, २२, २; ४; *१४; २, २३, २; *५; ९; २, २४, १; ८; १२; २, २५, ४; ५; १४; २, २६, २; २, २७, ३; १५; १६; २१; २, २८, ११; २, २९, १; ६; १२; १६; इदं १, २२, ५; २, ६, १७ #इदानीं २, १३, ६ इस्रे २, २९, ७ इन्द्रघनुः १, ११, २७; १, ३१, १८ इन्द्रियकामम् १, १, २५ इन्द्रियदौर्बल्यात् २,१०,१३; २,२७,४ #इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य २, १०,३ इन्द्रियाणि १, १६, ७ इन्द्रियै: १, २३, २ इन्धनं १, १५, १२ इसं १,२०,१; २, २१,१३ इव १, ६, १३ #इषुमात्रात् १, १५, १९ इष्टम् १, ३, २६

इष्टापूर्त्तम् २, ७, ३

इष्टि १, २७, २ इष्ट्वा २, २०, ३ इह १, २३, ३

3

ईप्सतः १, १९, ९ ईप्सन् १, ५, १५; २, १७, १० ईप्सेन्द १, १, १२; १, १९, ३ ईप्योमि २, १३, ६ ईशाते २, २९, ३ ईपिरे २, २३, ३; ४;

उ

ड १, ३, २६ उक्तम् १, ११, ३४; २, १७, १६ उक्तः १, ८, १२ उक्ता २, २, ५ उक्त्वा १, १०,१५; १,२६,३; २,६,२ उक्थ्यसंमितम् २, ७, ४ डयतः १, ७, २०; २१; १, १८, १ उचरेत १, ३१, १ उच्चैः २. २३, ९ उच्चेर्माषा २, ५, ९ **#उचेल्तराम् १, ८, ८** उच्छिष्टः १, १६, ११ उच्छिष्टम् १, ३, २७; ३७; १,४, १; २: ५: ११:१,६, ३५; १,१७,३; 9, 39, 24; 2, 5, 0; 2, 96, 92; 2, 20, 2

उच्छिष्टकेपान् १, १५, २३ #उच्छिष्टाश्चनवर्जम् १, ७, ३० उच्छिष्टाश्चनात् १, ७, २७

उच्छवासात् १, २४, २४; १, २८,१८; 9. 25. 9 उच्यते १,२२,५; २,२३,१० उत्कामेत १. २४. १३ उत्तरम् १. ३, १०; २, ४, २२ उत्तरः २.४, ६: २, २२, ५: २, २३, २ उत्तरतः २, ४. २४ डत्तरपूर्वे २, ३, २३ उत्तराणि १. २६, १२ उत्तरार्ड २, १८, १६ उत्तरेण १, ३०, ७; २, १, १४; #२, ¥, ₹; ₹, ₹₹, ¥ उत्तरैः २, ३, २३; #२, ४, ४ उत्तरोत्तरस्मिन् २, १२, २२ उत्तिष्टेत 🗱 १, ७, १; २, ४, १७ डत्तीर्य 🗱 १, १५, ११; २, १५, ७ उत्थानाभावात् २, २८, १ उत्थाय १. ५, १२; १, ३२, १५ हत्पद्मायाम् १. ७, १४ **#डत्पादयितः** २, १३, ५ #उत्सन्नश्लावः १, २, २७ उत्सन्नाः १, १२, १० डत्सर्जनात् २, ५, १५ डत्सादनात १, ८, ५; १, ११, ११ डित्सच्य# २, १, १४; २, १५, ९ उत्स्वान् १, ११, १९ उत्स्तामानः १, २६, ११; २, २१, 90; 30; बत्सुज्य १, १०, १८ उत्सृष्टान् २, २८, ८ डदकम्१,२६,१५; १, २७,१;५; १,२८,

^{*} एति बहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्ट्रव्यः ।

99; 2,9,98; 2,8,98; 96; 2,4, 8; 7,6,99;97; 7,0,93;90; 7,6, S; 2,92,93; 2,94,5; 2,96,4; 2, 22, 93 उदकपूर्वाणि २, ९, ८ उदकस्पर्शनं १, १०, ५ उदकान्तम् १, ११, १९ उदकाभ्यवायी १, २७, ११ उद्कुम्भम् १, ४, १३ उदके १, १७, १६ उदकेन १, ४, २१: २, ७, ४ उदकोपस्पर्धानम् १, १, ३०; ३७; १, 7, 4; 9,6,30; 9,90,4; #7,9, २३; २, १५, २ उदकोस्पर्शनविधिः २, २२, १४ #उदगयने २, २०, ३ उदाहारा २, २५, ५ उदङ्मुखः १, ३१, १ #उद्धाने २, ३, २१ उदधानानि २, १, १५ उद्पात्रं २, १७, १७ उद्पात्रात् १, १३, १ उदपात्रानयनं २, १७, १७ उदरारम्भणान् २, ५, १ ९ उदवस्यति २, ७, ७ उदाचारेषु १, ३, १५, ३, ८, ३ उदामन्त्रण १, ८, १५ बदाहरन्ति १, १९, १३; १५; १, २५, १०; १, ३०, २६; १, ३२, १३; २, ९, १३; २, १३, ६; २, १७, v; २, २३, ३

उदाहरिष्यामः १, २२, ३; १, २३, ४ #उदिते १, ५, १८ उदीची: २, १, १३ उदीचीनं २, १५, १६ *** उदीच्यवृत्तिः २, १७, १७** उद्वेक्य २, १९, १७ उद्धत्य २, २५, १२ उद्धर २. ६, १८ उद्धरेत् २, १७, १९ उद्धांधें २, १२, २३ **#** अद्घतानि २, ६, १७ उद्धतेषु २, ७, १५ #उद्घियताम् २, १७, १८; १९; #उद्यताम् १, १९, १३ #उद्यन्तम् १, ३१, २० उद्यम्य १, १५, ७ उन्मत्तः १, १९, १ उन्मत्तानाम् २, ११, ९ उपगच्छेत् १, ८, २३ उपचारः २, १, ११ उपजिन्नेत् १, ७, ४; ८; उपतिष्ठद्भयः २, ७, ८; उपद्ध्यात् १, १५, २१; २, १, १४ उपदिशन्ति १, २, ३८; ४१; १, ५, 4; 9, 92, 0; 2, 9, 92; 2, 90, 99; 2, 98, 20; 2, 94, 90; 2, 90, 98; 2, 96, 90; 2, 98, २; २, २१,९; २०; २, २२, £; 94; ₹, ₹७, ₹; 99; ₹, ₹९, 93 उपदिशेत् २, १०, १३

उपदेशनम् १, २, ७ उपद्रष्टा २, ६, २ उपधमेत् १, १५, २० उपधानम् २, ६, १५ उपनयते १, १, ११ उपनयनस्* १, १, ९, २९; ३६; १, P. 4: 6: उपनयनप्रभृति २, २१, ३ उपनयनात् २, १५, २ २ उपनयीत १, १, १ ९ डपनिधाय १, ३, ३१ उपनिषदाभ् २, ५, १ उपमज्य २, १५, ७ उपयुक्के १, ५, ७ उपयुक्षीत १, २८, ७ उपयोगे २, ३, १३ उपयोजयेत् १, ७, १८; १, १५, १५; 9, 94, 96; 2, 98, 3; 2, 20, 9 उपरि १, ३१, १५ उपरिजानु १, २४, ११; १, २८, ११; 2, 96, 4 उपरिशय्याम् २, ६, १५ उपरुन्ध्यात १, ८, २६; २, ९, ११ उपलमेत २, २१, १६ जपलभ्यन्ते १, १६ १२, २, २४, १३ उपलिसकेशक्सश्चः १, ८, २ उपलिसे १, ९, ५ उपवासः १, ८, ३०; १, २४, १७; २, 9, 8; 2, 3, 98; 2,20, 8 उपविशन्ति २, १५, ७ उपवीतार्थे २, ४, २३

उपवेष्टिती १, ८, २ #डपन्युषम् १, ९, २२ उपशोषयेत् २, १०, १७ उपश्रोता २, ६, २ उपसंहणस् १, ५, १८; १, १०, १७; 8, 98, 6 उपसंग्रहणात १, ७, २७ उपसंग्राह्याः १, ७, १३; १, १४, ६ उपसंपाद्यौ १, ५, २२ उपसंग्रह्णीयत् १, ५, २१; १, ६, २९; १, ७, १३; १, १३, १३; ७, १४, ११ उपसंगृह्य १,८,१९; १, २८; ८; २,५,४ **#डपसंत्राद्यः १, ५, २०** उपसंजिघक्षेत १, ८, १९ उपसमाधाय २, ६, १, उपासमाधास्यन् २, १, १३ उपसमिन्ध्यात् २, १, १३ उपसीदेत् १, ६, १२ उपसेचनम् २, ७, ४ उपस्तरणम् २, ६, १५ उपस्थाप्य २, ५, ४ उपस्पर्शन, २, ५, १० उपस्पर्शनस् १, ३१, ६ उपस्प्रशति १, १६, ११ उपस्पृशन् १, २८, ११; २, १८, ५ उपस्पृशेत १, ७, १०; १, १५, ७; १, १६, ५; ८; ९; १४; १, २६, ७; १, २७, ५; २, ३, ३; २, ५, ४; २, १९, ९; २, २२, १३ उपस्पृश्य १, १६, १०; १४; १, २६, 94; 9, 20, 8; 7, 97, 93

उपहतः १, १५, १६ उपहतस् १, १६, २१; २ ८; डपहरति १, ४, ३ डपहतस् १, १६, २२; ३१; #डपाकरणं १, ११, ७ #उपाकरणादि २, ५, १६ उपाक्कवींत १, ११, ६ उपाकृत्य १, ९, १; २, ५, १ उपात्तः १, १२, ५ डपानही १, ८, २ ***उपानहीं** १. ७. ५ उपायं २, १०, ११ उपायनम् १, १, ६ उपायेन २, २०, १ उपाछभेत १, ८, २९ उपावर्त्तते २, ७, १० उपांशु २, ७, १४; २, २२, १९ #डपासने १, १५, १ डपासीत १, ६, १३ उपेतं १, १९, ८ **#**डपेतः २, ९, ७ उपेत्य २, ५, १४ उपोच्य १,२६, १५; १,२७, १; २, ८, 98; 2, 20, 3 उभयम् १, ३, ९; २, २५, ५ उभयतः १, १०, १७; 🛊 १, २८ १५; #7, 3, 90; 7, 78, 0 डमयवृद्धिम् १, ३, ९ '#डमयान् २, १८, १७ उभयोः १, २७, ५, #उसाभ्यास् १, ५, २२

डमी १, ५, २२ उरस्समं १, ५, १६ उल्क १, १०, १९ उलकायां १, ११, २६ उष्ट १, १७, २९ #डष्ट्रक्षीर १, १७, २३ उटलस् २, १५, १६ **#**ऊर्जम् २, ७, ३ ऊर्घ्वम् १, २, १०, # १, ९, २४ ***उ**र्घ्व रेतसाम् २, २३, ५, कर्ध्वान् १, ३०, २४ कड्वों २, १९, ८ ऋचम् १, १२, ५; १, ३१, २४ ऋजः १, ५, ११, ऋतुं १, १, २८ ऋतुः १, १, ३५ #ऋतौ २, १, १७ क्रत्विक् १, १४, १०; २, ८, २, २७, २१ ऋत्विजे २, ८, ७; २, ११, १९ ऋत्विजम् २, १०, ९ #ऋत्वे २. ५. १६ ऋद्धिम् १, १३, ९ #ऋषभः १, २४, ४ ऋषयः १, ५,४; २, २३, ३; ४; ऋषीणाम् २, २४, १२ पुक १. १९, ७ एकस् १, १२, ५ एकः २, २२, ९

^{*} एतिविहार्थः सूच्यादौ दिप्पण्यां द्रष्टव्यः।

श्रीमद्रापस्तम्बधर्मसूत्रगतानां

#एकखर १, १७, २९ एकखुराः २, १६, १५ #एकधनेन २. १३, १२ एकपाणि १.४.२१ एकरात्रम् २, ३, १४; #२, ७, 2, 20, 3 एकरात्रेण १, २७, ११ एकवत् २, १४, १२ एकवस्रः १, ६, १९ एकवाससः २, १५, ७ एकख्क १, १०, १९ एकस्के १, ११, २९ एकास् १, १०, ११; १, १२, ५ एकाझिः २, २१, २० एकाङ्गम् १, २६, ६ पुकाद्शाभ्याम् २, ३, २२ #एकादचे १. १. २५; २, १६, १७ **#प्काध्यायी १, ६, २४** प्कान्तसमाहितम् १, २०, ८; २, 29, 94 प्काहम् १, २९, १७ एके १, २, ३७; १, ५, २२; १, ६, ४; ३३; 2, 6, 25; 2, 6, 28; 2, 20, 6; 20; १२; १, ११, ३; २२; २४; १, १३, १४; १, १४, २१३१, १५, १९३१, १६, ४३६३ १३; १, १८, १३; १, २१, १०; १८; १, ३०, १३३३ २, ६, ८३ ९३ ११३२, ९, ६३२, १२, १५; २३; २, १४, ६; ९; २, १५, १०३ २०३ २, १७, १४३२,२१,१२३२, २२, ६३ १९३ २, २३, ८३२, २९, १६ एकेकम् २, २२, १६ प्कैकास् २. ६, ४

एतं १, १०, १८; 🗱१, २७, ८; २, 93. € प्तत् १, ७, ३१ एतदादयः १, १३, ८ पुतदादि १, १३, ६ पतदादीनि १, १३, ९ प्तस्मात् १. ५. २ प्तिस्मिन् १, ९, २२ ; २, १, ७ प्तां १, ३१, २२; २४; एतान् २, ४, ९; २, २३, ८ एतानि, १, ८, ३; #१, १८, २; #१ २9, 96; २, ४, 9४; #२, 90, 0; 7, 9c, 8; 7, 78, 6 पुताभिः १, २, २ एते १. ७, १३ #पतेन १. ४, ७ एतेषाम् १, ११, २५, १, २०, १४: 9, 28, 4 प्तेषु १. ७, ३१; १, ११, २७; २. 20, 90 पुत्य २, १५, ९ एधान् १, ४, १४ एधोदके १, १५, २२; २, २८, ११ एनः १, २५, ५; २, २८, १४ एनं १, ६, ३ पुनयोः २, १, ७ प्नसः २, ६, २ एव १, १, १३ पुवम्मुखस्य २, १९, २ एवंविधः १, ३, २६ क्षपुर्ववृत्तः २, ११, ४

^{*} एतिब्रहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

#एवंवृत्ती २, ४, १५ एवंबतः १, ३, २६ एवः १, १, ११ एवा २, १७, ८ एषां २, ९, १३ पे

ऐणेयम् १, ३, ३ पेलकस् १, १७, २२ आो

अओंकारः १, १३, ६ ओव्य २, १५, ७ #ओषधि १, ७, ४; १, ११, ५; १, 90, 99, 9, 30, 28; 2, 2, 8 ओषधीः १, १६, १५ ओष्ठी १, १६, ३; १०;

ग्रो

बौदुम्बर: १, २, ३८;# २, १९, ३ **#** औपवस्तम् २, १, ५ औपाकरणे १, १०, २ #औपासने २, ३, १६

#क: 9, 9**९**, २ **#** 9, २४, 9 ५; 9, २९, 9 कच्छप १, १७, ३७ कण्ट १, ८, १३ कण्वः १, १९, ३ कथयेत १, ८, ६ कथा १, २८, १ कदानन १, १, १५; २, ४, १४ कपाछ २, २३, ९ #कम्बल: १, ३, ८

#करा १, १७, २६ करम्ब १, १७, १९ करवाणि १, ६, ३७ करोति १, २७, ११ कर्णों २, १९, १ #कर्तपत्यम् १, ५, ३ कर्तव्यम् २, १२, १९ कर्ता २, २९, १ कर्तुः २, १६, ६ कर्म १, १८, ११; १, २५, ४; १, २६, ७; १, ३०, १४; १६; २२; 9, 39, 3; 7, 94, 9 कर्मणाम् २, ८, १२ कर्मणि २, ४, १९ कर्मनामधेयम् १, २९, १ कर्मन्यासे २, २८, २ कर्मफलकोषेण १, ५, ५; २, २, ३ कर्मफलैः २, २४, १० कर्मभिः १, ४, २३; २, २, ७; २, 99, 98; 2, 93, 9; 2, 96, 9; २, २४, १० कर्मयुक्तः १, ६, ११ कर्मयोगे १, १२, ९ कर्मसमाप्तम् १, २४, २४ कर्मछ १,२९, ४; २, ९, १२; २,१४, 90; 2, 22, 96; 2, 28, 3; 2, 28, 9 कर्माणि १,१, ६; १, ४, २६; २९; १, 4, 5; 90; 9, 26, 5; 2, 99, 9; 3, 98, 9; 2, 29, 4; 2, २२. ७

^{*} एतिश्वहार्थः सूच्यादी दिष्यण्यो द्रष्टव्यः ।

कर्माभ्यासः १, २६, ७;१, २९, १८ कर्मावयवेन २, २४, १४ कर्शयेत् २, २७, १०; २, २८, ५ कर्षे २, १६, १३ कल्यः २, १९, १; १४; कलपते २, ५, १८: २, २३. ४ कल्मषम् *१, २४, २६; १, २८, १८;१, 28. 9 कल्याणी २, ४, १४ कविः १, २२, ५; १, २३, १ कश्चित् १, १९, ५; २, २४, १४; २, 24.99 कषायपः १, २७, १० काजानां २, २२, १५ काञ्चकी १, ८, २ काण्डम् १, ११, ६ ***काण्डसमापने १. ११, २ #काण्डोपाकरणे १, ११, १** काण्व १, १९, ७; १, २८, १ काम १, २३, ५; १, २६, १३ कामः १, २६, १३ कामम् #१,३२,१६;२,५,३; #२,९, 99; #2, 90, 98 कामऋते २, २८, १३ कामयते २, २१, ५ कामलिङ्गेन २, ४, १ कामात् २, ११, २० काम्यम् २, १३, ११ काम्यानि १, १, २०

कारणात १, १८, १० कारियत्वा २, १९, १ कारवेत १, ८, ३; २, ७, १२; २, १८ 94 कार्यम् २, ४, २२; २,१६,३; २, १८, 98; 2, 23, 5 कार्या १, १३, २; २, ११, १३ कार्याः २, ३, १९; २, २२, १८ कालम् १, १०, ५; १, ११, १२; १, 98, 9; 9, 26, 20; 2, 96, 23; 2. 90,9 कालतः २, १५, १२ #कालयोः २, १, २ कालात् १, १३, २० कालान्तरे २, १, ५ कालाभिनियमात् २, १६, ६ काले १,८, ७; १,९, २२; #२, ४, १३ क्षकाषायम् १, २, ४१ काष्टा १, २२, ७ काष्टात १, १३, १ कासम् २, ३, २ किञ्चित् १, ३०, १५ किण्वे १, २०, १२ *कीटः १, १६, २६ कीनाशस्य २, २८, २ कीर्त्तयेत् १. ६, ३० कोर्तिम् २, २४, ३ कीलालौषधीनाम् १, १७, २५ कुक्कुट १, २१, १५ #जुक्कुटः १, १७, ३२ कुटिम् १, २४, ११; २१;

कायाः १, २३, २

एतिचिद्वार्थः सच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्ठव्यः।

कुटुम्बिनः २, ७, १ कुटुम्बिनम् २, ६, ५ #कुट्रस्विनी २, २९, ३ कुटुम्बे २, ७, २ क्रणिको १, १९, ७ क्तः १, १९, ११ कृत्सी १, १९, ७ #क्रत्सियत्वा १, १७, ४ क्रनिख २, १२, २२ *****कुमाराः २, २६, १२ उमारीम् २, २६, १८ #कुमायांम् २, २६, २१ कुमार्थाः १, ३१, ८ कुमालनाय १, ३२, २४ कुरुते १, ७, १२ कुर्यात् १, ३, ३७; १, ८, ३; १,३०, १५ कुर्वते २, २४, ८ कर्वन्ति २, १५, ९ कुर्वीत १, ४, २०; १, ११, ६; १, १३, 90; 2, 99, 92 कुर्वीरन् २, १५, ६ कुलम् २, १७, ९ कुळरायाः १, १९, १४ कुलधर्माः २, १५, १ कुळात २, १७, ९ #कुछाय २, २७, ३ कुछे १, १६, १८ #कुशलम् १, १४, २३ कुसत्या १, ३१ २३ कुइक १, २०, ५ कुच्छूम् १, १३, १०

#कृच्छ्द्वादशरात्रम् १, २७, ६ क्रच्छ्रद्वादशरात्रस्य १, २७, ७ कृच्छ्द्वादशरात्राभ्यासः १, २८, २० *****क्रच्छसंवत्सरस् १, २५, ९ क्रच्छ्रसंवत्सरः १, २७, ८ कुच्छा २, २९, १३ कृतप्रायश्चितः १, २७, ९ #कृतभूमी १, १७, ८ **#कृताकृतम् २, १८, १८ #कृताब्रम् १, १७, १७ ***कृताब्रस्य १, १८, ४ कृतावसथः २, ८, १ कृत्वा १, ३, ४२ क्टत्सम् २, १९, ५ कृषि २, १०, ८ **★更空 9, ₹0, 9**९ क्रिटणम् १, ३, ३; क्र४; १, २७, ११; *1, 30, 99; 2, 98, 6 **#ज्ञडणधान्यम् २, १८, २** कृष्णाः २, १४, ७ कृत्णास् १, ९, २२ कृष्णायसम् २, १६, १७ केचित् १, ५, ५ केश १, ८, २; २, ३, ६ केशः १, १६, २३ **#केशान् २, ३, ३; २, १५, ७** केशानां १, १६, १४ कोत्स १, २८, १ कोत्सः १, १९, ४ ***क्यांकु १, १७, २८** , ऋतून् १, २७, २

^{*} एति**वदार्थः स्**च्यादौ टिप्पण्यो द्व**ष्ट्रका** । १०००

ऋयधर्मः २, १३, १० क्रयशब्दः २, १३, ११ ***कन्यादः १, १७, ३४** कच्यादसास् १, २१, १५ क्रियते २, १५, १३ क्रियताम् २, १७, १८; १९; क्रियमाणम् १, २०, ७ क्रियमाणे २, १६, ६; ७; **ऋत्रबकोब १, १७, ३६** क्रोधः १, २३, ५ क्रोधम् २, १८, ३ कोधयेत २, १८, ३ #कोधादीन् १, ३१, २७ *कोशः २, २६, ७ #क्षीबः १, १८, २७ क्षीबम् २, १४, १ क २, १, १३; २, ७, १३ क्षत्रवृद्धिम् १, ३, ९ क्षत्रिय १, १, ४; १, १८, ९ क्षत्रियम् १, १४, २४; *१, २४, १ क्षत्रियः १, १४, २२ क्षत्रियवत् २, १०, ८ क्षत्रियस्य १, १, २७; २, १०, ७ क्षवधुम् २, ३, २ क्षवधौ १, १६, १४ क्षायी २, ३, ११ क्षार, २, २३; १,४, ६; २, ३, १३; 2, 94, 98 क्षीणपुण्या २, १७, ८ क्षीयन्ते २, ४, १४

श्चद्रपञ्चमान् २, १६, १० श्चद्राचरितान् १, ३२, १८ #श्चदान् १, ३२, १८ श्चिमा २, २५, ११ क्षेत्रम् २, २६, १; #२, २८, १ क्षेत्रकर्मविशेषे २, २, ४ क्षेत्रे २, १३, ६ क्षेत्रेण १. ९, ७ #क्षेमकृत २, २५, १५ क्षेमम् १, २३, ३; २, २१, २ क्षेमप्रापणम् २, २१, १४; १६; क्षेमे २. ५. १७ क्षीम १, २, ४० खङ्ग १, १७, ३७ #खट्वाङ्गम् १, २९, १ खट्वायाम् १, ६, ४; *१, १५, २१ खङगमांसेन २, १७, १ #खड्गोपस्तरणे २, १७, १ **#खण्डेन १, २४, १४** खराजिनम् १, २८, १५; २१; बल्ल १, १३, ४; २, २७, ६ खषवर्जम् १, १७, ३७ गच्छतः २, १३, १ गच्छति १, २३, ३ #गच्छन्तम् १, ६, ८ गच्छेत् १, ४, १५; १, ८, १७; २२; 9, २८, ६; १, ३१, १३; १, ३२, २० गतिः १, १३, १२;१५;१७; गते २, ८, १४ गतौ २, ४, २८

क्षीरविकार १, १७, १९

^{*} एति**बद्धार्थः स्**च्यादौ हिप्पण्यो द्रष्टव्यः।

गत्वा १, ११, १९; १, १६, १४; १, २१, ९; १, २५, ४; ११; १२; गन्धः १, २०. ३ गन्धवाः १. २०, ६ गन्धान् १, २०, १२ गन्धानां १, २०, १५ गन्वे २, २८, ११ गन्धेः १, २०, १५ गमयन्ति २, ७, ५ गमयेत १. ७. १६; २, १०, १४ गरीयान् २, १२, २२ गर्दम १, १०, १९ #गर्दभेन १, २६, ८ #गर्भम् १, २४, ८ गर्भद्वादशेषु १, १, १९ गर्भशातनम् १, २१, ८ गर्भाः २, १५, १९ गर्भान् २, १५, २ गर्भाष्ट्रमेषु १, १, १९ गर्भैकादशेषु १, १, १९ गर्हन्ते १. २०. ७ गवय १, १७, २९ गवास् #१, ९, २५; १, १६, १४; १, 94, 28; 9, 20, 92; 9, 28, 9 गव्यः १, २४, २१ गन्यतिः १, १८, १ गव्येन २, १६, २५ गां १, ३१, ९ गाः #१, २४, १८; १, ३०, २३; २५; गान्धर्वः २, ११, २० #गार्दभम् १, ३२, २५

गाईपत्यः २, ७, २ गाईस्थ्यम् २, २१, १ गावः २, १४. ७ गावौ २, ११, १८ गीत १, १०, १९; २, २५, १४ **#गुणहान्याम् २, १७, ५** गुणान् २, १०, २ गुप्तवा १, ४, २४ गुरवः १, १४, ६ गुरवे १, ३, २५ गृरुम् १, ६, १; ३३; १, ७, १७; १, ८, १४; १७; # १, २४, २४ गुरुः १, ६, ३१ गुरुकर्मस १, ५, २४ #गुरुतल्पगामी १, २५, १; १, २८, १५ गुरुदारम् १, २५, ११ #गुरुप्रसादनीयानि १, ५, ९ गुरुषु १, १०, २ #गुरुसिखम् १, २१, ९ #गुरुसंनिधौ १, १०, १५ #गुरुसमवाये १. ७, १४ #गुरून् २, २५, १० गुरूणास् १, १५, १ गुरो: १,२,२०; २९; *१, ३, १५;३३; 9, 4, 92; 9, 6, 2; 92; 9, 6, 94; 28; 9, 22, 90; 2, 4, 3 गुरो १, ७, १२; १, ८, २७ #गुर्वीसिखम् १, २१, ९ गुहाबायस् १, २२, ५ गुहाशयस्य १, २२, ४ #गृहमेधिनः २, ३, १२

गृहमेधिनोः २, १, १; १५; गृहमेधे १, ४, २९; २, २५, ७ गृहमेघोपदेशनम् १, २, ७ गुहस्थस्य २, ९, १३ गृहाणाम् २, ७, ३ #गृहाणि १, ८, २३ #गृहान् २, २२, ८ गृहे २, ८, ३; २, १४, ८ गृह्णीरन् १, १८, ३ गोः १, ३१, ६; ८; गोत्र २, १७, ४ #गोत्रेण १, ६, ३० गोधा १, १७, ३७ गोापायति १, ३१, २१ गापयेत १, ४, २३ #गामधुपर्कार्हः २, ८, ५ गोरक्ष्य २, १०, ८ गौः २, ८, ७; २, १७, ८ गौरवम् १, ६, ३४ ***गौरसर्वपाणाम् २, १९, १** यसति २, १९, ५ ग्रहणे १, ११, २६ ग्रामस्कर १, १७, २९ यामम् १, ९, १८; १, ३१, २३; २, 94, 9; 2, 26, 6 ग्रामात् १, ३०, ७; ८; १, ३१, ३; 2, 96, 0; 2, 22, 6 **#ग्रामारण्ययोः १, ११, ९** मामे १, १५, २२; १, २४, १४; १९; 9.28, 9; 2, 29, 90; 2, 24, 94 **#ग्रामेण १, ९, ७**

ग्रामेभ्यः २, २६, ७ #ग्रामेषु २, २६, ४ ग्राम्याणास् १, २१, १५ ग्राम्यारण्यानाम् २, १६, २७ ग्रासम् २, १९, ५ ग्रासवराध्यंस् २, १७, १६ ग्रासाः २, ९, १३ ग्रासे २, २८, ११ माहयेत् १, ८, २५ ग्रीष्मे १, १, १९ घोषवान् १, ११, ८ च १, १, ३, इत्यादि चक्रवत् २, २, ३ चक्रवाक १, १७, ३५: १, २५, १४ #चक्षुर्निरोधः २, २७, १७ चक्क्षवा १, ५, ८; २, ५, १८ चक्षुषी १, १६, ७ चङक्रमणं २, ५, ८ चङ्क्रम्येत १, २९, १ चण्डालः २, २, ६ चण्डालोपस्पर्शने २, २, ८ चतुरः १, ९, ३ चतुर्थकालाः १, २५, ११ चतुर्थकाले १, २७, ११ **#चतुर्थे** २, १६, १०; २, २७, १३ चतुथ्या २, ७, १६ ***चतुर्दशे २, १६, २०** चतुर्भिः २, ३, २३ चतुर्भेधः २, १७, २२ चतुर्विशात् १, १, २७

^{*} एतिबद्धार्थः सूच्यादौ ।टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

#वत्वारः १, १, ४; २, २१, १ चन्द्रमसोः १, ११, २६; २७; चन्द्रमली १, ३१, २२ चन्द्रमाः १, ३१, २१ चमसः २, १९, ३ चरतः १, २०, ६ चरति २, १७, ८ चरन्तम् १, ३, २६ चरवः २, २२, १८ **#चरितनिर्वेषस्य १**, १८, १२ चरितब्रह्मचर्यम् १, ८, ३१ #चरिते २, २७, १ चरित्वा १, २४, २०; २, १२, २३ चरेत १, १, २८; १, २, ६; २६; १,२०, 9; 9, 28, 94; 28; 9, 20, 6; २, २१, १०; २, २२, २; २, २३, २ चरेयुः १, २९, ८ चर्म १, २०, १२ चर्यमाणम् १, २०, ३ चर्यया १, ३१, २१ चलम् १, १९, ६ चलनिकेतम् १, २२, ४ #चातुर्मासीषु १, १०, १ चारणम् १, १४, १२ #चारी १, १८, ३० **#चिकित्सकस्य १, १९, १४** चीकीर्षन १, ६, २८ चिन्तयन् १, २३, १ चुर्णानि २, १९, १ चेटः १, १७. ३८ चेत् १, ३, ४

#चेष्टति १, ६, २८ चोद्येत् १, १४, २ छत्रम् १, ७, ५ * छन्दःकल्पः २, ८, ११ छन्द्सः १, ११, ३१ छन्दोविचितिः २, ८, ११ #छर्दियत्वा १, १०, २२ छाया १, २०, ३ छायां १, ३०, १७ #छायायाम् १, ३०, १६ छित्वा १, २६, ६ छिन्नम् १, १६, १६ जगतः १, २३, २ जग्मः २, १६, १ जघन्यं २, ११, ११ जघन्यः २, ११, १० जघन्यसंवेशी १, ४, २८ जवन्यानि २, १६, ५ जङ्घायाः २, २०, १४ #जटिलः १, २, ३१ जनकः २, १३, ६ जनयतः १, १, १८ जनयति १, १, १६; १, २९, ११ जनथितुः २, १३, ६ जनयेत् १, ३१, १७ जन्म १, १, १७ जन्मतः १, १, ५ जवेत *१, २६, १४; १, २७, १; १, ३१, २४; २, ७, १४

जव्यकर्मणि १, १५, १ जयति २, २४, १४ जागरणम् १, ३२, ११ जातिस् २, २, ३ #जातिपरिवृत्ती २, ११, १०; ११; जात्याचारसंशये २, ६, १ #जानुनि २, २०, १४ जायते २, २, ६; २, १६, ७ जायन्ते १, ५, ४ जायां २, ५, १६ *****जायापस्योः २, १४, १६ **%जिह्वाच्छेदनम् २, २७, १४** #जीवन् २, १४, १ जीविते १, २३, ३ जहुयात् १, २६, १३; २, ३, १६; २, ७, १५; २, १५, १६; १७; २, १७, 99; 9, 22, 92 जहोमि २, १२,५ ज्ञातिधनम् २, १४, ९ ज्ञातिम् १, २८, ६ ज्ञातिषु १, १०, ३ ज्ञानात् १, २३, २ ज्ञावयेत् १, ८, १६ ज्ञायते २, १५, २ ***ज्ञायमाने १,९,८** ज्ञेयात १, २३, २ ***ज्या १, २, ३४** ज्येष्टः #२,१ ४, ६; १५; ज्येष्ठम् २, १३, १२; २, १४, १२ ज्येष्टसासिकः २, १७, २२ ज्येष्टस्य १, ४, ११; २, १४, ७

ज्यैष्ट्यम् २, २४, १४ ज्योतिषम् २, ८, ११ ज्योतिषाम् २, २, ११ जवलन् २, ६, ३ ज्वलन्त्यः २, २४, १३ *****ज्विलताम् १, २५, २ ड हेरिका १, २५, १४ तं १, १, १६, इत्यादि तच्छक्तिविषये १, ६, २८ तण्डुल १, १७, १९ तण्डुलै: १, ११, ४ #तत् १, १, १७, इत्यादि **#ततः १, १, ३० इत्यादि** #तत्प्रत्ययम् २, १५, ९ तम्र १, ३, ४३, इत्यादि **#तथा १, २, २३ इत्यादि** तथागुणाः २, २६, ५ ***तदतिक्रमे १, ५, २** तद्धीना १, ७, १४ तदन्तेवासिनम् १, ६, ३३ #तद्भावे २, १४, ३ तदर्थान् २, ६, १ तदर्थेषु २, १४, ३ तदहः १, ८, १८; 🕸 १, ९, १८; १, १९, **६; २, 4, 9** तदा १, ७, १३ तदासनः २, १९, १ #तत्द्रव्याणाम् १, ८, ६

तिद्धितेषु २, २९, ४

^{*} एतिचिहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टन्यः ।

1.4

तद्योगाः २, १०, ११ #तद्वयतिक्रमे २, २७, ६ तनुत्यजः २, २६, ३ तन्तुम् २, १३, ६ *****तपः १,१ २, १; २; ५; १, २५, ७; २, २४, ८ तपक्काब्दः १, ५, १ तपसा २, २४, १४ ***तपस्विन: २, २६, १४** तपस्वी १, ५, ११ ***तसाभिः १, १५, ६** तप्यते १, १२, १ **#तमसः १. १, ११** तया १, ९, १३; १, ३२, २ तयोः १, १४, २२ तर्पेषन् २, ७, १३ तर्पयित्वा २, ९, १ तपंयेत २, ६, १४ तस्करभयम् २, ३५, १५ तस्करेभ्यः २; २६, ६ तस्मात् १, ३, २६ इत्यादि **#तिस्मन् १, १, १२ इत्यादि** #तस्मै १, १, १५ तस्य १, २, ९ इत्यादि तस्याः १, ९, १३ 'ai 1, 90, 0 ताः १, ४, ३ तान् १, १५, २३ तानि १, २३, ६ तामली १, २, ३७

ताळन २, ५, ९ तावत्कालं १, ११, २७ तावन्तं १, १०, ५ क्षतासां १, २४, १९ #तिलतण्डुलान् १, २०, १३ तिलमक्षः १, २६, १५, १, २७, १ तिलमाषाः २, १६, २२ तिलानाम् २, २०, १ तिष्ठति * १, ६, २६; १, २३, २ तिष्ठन् १, ५, १२; १, १२, २; #१, 94, 1; 7, 3, 90; #7, 4, 4 तिष्ठन्तम् १, ६, ७ तिष्ठेत् २, १२, १४ तिष्यात् २, २०, ४ तिष्येण 🗱 २, १८, २०; २, २०, ३ तिस्तः २, १, १३ #तीक्ष्णम् १, २५, ७ तीर्थे २, १६, २४;, २, २०, १९ तीवतरा २, १६, २३ तु १, २, २९ इत्यादि #तुल्यगुणेषु २, १७, १० तुषाधिष्ठानम् २, २०, ११ तुष्टिः १, २३, ६ त्लम् १, ३२, २४ त्रां १, ७, १; #१, १४, ११; १, ₹6, 6 तृणकाष्टेषु १, १५, १४ *****तृणकाष्टैः १, २१, २ **#**मणच्छेदन १, ३२, २८ मृणसंवाहः १, ११, ८ तणानि २, ४, १४

श्रीमदापस्तम्बधमेसूत्रगतानां

तृणेषु १, २७, १० तुणै: २, २२, २; २, २३, २ तृतीयं #२, १७, १३; १५; तृतीयया २. ७, १६ तृतीये #२, १६, ९; २, २०, ६ तृक्षिम् २, १८, १९ **#**तसिः २, १, ६ ते १, १, ३२ इत्यादि तेजस्कामम् १, १, २३ तेजसस्कायम् १, २२, ६ तेजोविशेषेण २, १३, ८ **#तेन १, ३, ३२ * तेषां १, १, ५** क्षतेषु १, १०, ५ क्षतैः १, ३, ३४ #तेल १, १७, १६ तेलम् २, १९, १५ ***तै**च्याम् १, ९, २ तोक्म १, २०, १२ तोषयित्वा २, १३, १२ तौ १, १४, २२ त्यागः १, २३, ६ त्रपु २, १६, १७ त्रयः २, ९, १३; २, १२, ३ *त्रयाणां १, १८, **९** #त्रयीम् २, २४, ८ *****त्रयोदशे २, १६, १९ त्राणस् २, १७, २१ त्रिः १, १६, २; #३; १, २४, २१; 2, 94, 6 #त्रिःप्रायम् २, १७, १४

त्रिणाचिकेतः २, १७, २२ त्रिभिः #१, २, १५; १, २५, ११; 9, 20, 8; 99; * त्रिमधुः २, १७, २२ न्निवर्षपूर्वः १, १४, १२ त्रिवृत १, २, ३३ त्रिः आवणम् १, १३, १० त्रिषवणम् १, २८, ११; २, १८, ५ त्रिखपर्णः २, १७, २२ त्रीन् १, १०, १०; # २, २०, ६ त्रैविद्यकम् १, १, २८ #त्रैविद्यवद्धानाम् २, २३, ९ इयहम् १, ११, २३; *१, २७,७; १, 29, 94 त्रवहाः १, १०, २ जयहान् १, २९, १७ हवक २, ५, १८ त्वचम् १, २५, १३ त्वरेत २, ५, ३ दक्षिणस् #१, ५, १६; २१; १, ६, २४ **#दक्षिणतः २, ४, ५** दक्षिणा २, ७, ८; २, १७, ९ दक्षिणाम् १, २५, १; १, ३१, २ दक्षिणाः १, ४, ३ दक्षिणाद्वारम् २, २५, २ दक्षिणानाम् १, ३१, ८ दक्षिणापराम् १, ३१, २ दक्षिणासुखः १, ३१, १; २, १९, १ दक्षिणामुखाः २, १५, ७ दक्षिणाबृत्तानाम् १, २, ३३ **#दक्षिणेन १, ५, २१; १, १६, ७; २,**

एतिबिद्धार्थः स्ट्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

1 64

२३, ३; #२, २५, ५ दक्षिणोदग्द्वारा २, २५, ५ दण्डम् २, ११, १; २, २९, ८ दण्डः १. २. ३८ दण्डतांडनम् २, २७, १५; २, २८, २ दण्डयुद्धवर्जम् २, १०, ८ दण्डयुद्धाधिकानि २, १०, ७ दण्डाः १, ८, ३० दण्डाकर्मणि २, २८, १४ दण्डाय २, ११, ३ दण्डार्थे १, २९, १ दण्ड्यः २, २६, १९ टसम् १, ३, २६ #द्त्वा १, ७, २२; १, १८, ६; १५; ददत् १, २७, १०; २, २६, १ ददाति २, ७, ६ ददामि २, ७, १७ #द्द्धिः १, १६, १७ द्यात् १, ४, ५; २, ७, १७ द्युः १, १७, ४ #द्घि २, ८, ८ #दिधानी १, २९, १३ द्धिधान्याम् १, २९, १४ दन्तप्रक्षालन १, ८, ५ दन्तप्रक्षालनम् १, ३२, ९ दन्तप्रक्षालनानि १, ८, २२ दन्तस्बलन २, ५, ९ दन्तान् १, ३१, २६ दमः १, २३, ६ दम्भः १, २३, ५ दर्वति १. १३, ४

दर्शनम् २, २, १९; २, १७, २० दर्शनार्थः १,८,१७;२२;१,२८,६ दर्शनीयापत्यः २, १६, १९ दर्शने १, ३१, २०; २, २, ८; *११; दश १, १९, १३ ; *१, २४, ३ दशम २, ३, २२ #दशमे १, १, २४ #दशवर्षम् १, १४, १२ #द्शवर्षः १, १४, २२ # दहे 9, 9, 23 दातव्यः २, ११, ७; ९; दात्र २, २२, १५ दानम् १, १२, १५; २, १०, ५; *2, 93, 90; 99; दानानि २, ९, ८; २, १५, १२ दाने २, १४, २० दानेन १. १९, ६ #दान्तः १, ३, १९ दायम् २, १४, १; ५; ११; दायादः २, १४, ६ दायाद्यम् २, १०, ५ #दायेन २, १३, २ दारम् १, ३२, ६; २, २२, ७; #२, 34.90 दारव्यतिक्रमिणे १, २८, १९ #दारव्यतिक्रमी १, २८, १९ दारुमयम् १. १७. १२ दारे २, १, १८; #२, ५, 90; 2, 99, 93 दारेण २, १, १७, दासकर्मकरम् २, ९, ११

एतचिद्वार्थः पुरुवादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

#दासाः २, ४, २१ #दास्या १, १६, ३२ दिधिष्पिति २, १२, २२ दिवम् २, १६, १ *** दिवा १, ११, १५,१,३०, १४,१,३१**, २9, २, 98, 90 दिव्यान् २, ७, १६ दिशम् १, २५, १; १,३१, २ दिशः २, १५, २१ #दोक्षितः १, १८, २३ दीक्षितस्य १, १८, २५ दीयते २, १५, १३ दीवितारः २, २५, १३ दुःखम् २, २१, १६ दुःखे २, २१, १३ दुर्दर्शम् १, २२, ८ दुर्विवक्तुः १, ३२, २४ दष्कृतकारिणः १, १९, १३ दृष्टभावः २, २६, १९ दुष्प्रक्रम्भः १, २०, ५ द्हितरम् २, ११, १५ **#दृहिता २, १४, ४ *इहितृमतः २, १२, २** दुहितृमते २, ११, १८; २, १३, ११ दूरके १, २, २ द्रेदर्शनम् २, २३, ७ #हढचतिः १, ३, २१ हसः १, १३, ४ हक्यते #9, ४, ९; २, २४, १ हष्टम् १, १६, ३०

दृष्टश्रुताम्यास् १, ३, २७ #ह्रष्वा १, २४, १३; २, १२, १६; २, ₹6, 6 देयं २, ४, १०; १६; २, १०, २; 2, 13, 11 देयौ २, ११, १८ देवगन्धर्वाः १, २०, ६ देवताः १, ३०, २३; २, १६, २ देवतानाम् १, ३१, ५ #देवताभिधानम् १, ३१, ४ देवताभ्यः २, ४, ६ देवतार्थे १, ३, ४३ देवताद्वारम् १, ३०, २५ देवपवित्रम् २, ३, ९ देवमनुष्याः २, १६, १ #देवम् १, ६, १३ **#**देवाः २, १६, १ देवान् २, १७, ८ देवानाम् १, ११, ३ *****देवेभ्यः १, १३, १ देवैः २, १६, १ देशम् १, १५, १७ देशकुलधमाः २, १५, १ देशतः २, १५, १२ #देशविशेषे २, १४, ७ #देशात् १, ६, ३२ देशान् १, ३२, १८ देशे १, ९, ८; १,११, १९;२,३, १५; २३; २, ४, २४; २, १८, ७ देहत्वस् २, २४, २ #ेहल्याम् २, ४, २

非世紀: マ, 9३, は

^{*} एतिवडार्थः सुच्यादौ टिप्पण्यो द्रष्टव्यः।

दैवप्रक्रनेभ्यः २, ११, ३ #दैवे २, ११, १९ दैवेन २, २९, ६ दोषम् १, १४, ३; #१, २१, २०; २, U. 94 दोषः १, २९, ७; २, २, ८; २, १३, दोषफल २, २, ५; #२,१२, १९ दोषफळम् १, २९, २ दोषफळाछ २, २, ७ दोषफछैः २, २, ७ दोषवत १, २६, ७ दोषवत्छ १, २६, १२ दोषवन्ति १, २१, १९ दोषवान् २, १३, ४ #दोषाणाम् १, २३, ३ दोषान् १, २३, ४; १, ३१, २७ दोषेण २, ६, १९ द्रव्यक्तशः २, १७, १० ***द्रव्यपरिग्रहेषु २, १४, १९** द्रव्यपरिग्रहैं: २, २६, १७ द्रव्याणाम् २, २२, १५ द्रव्याणि १, ४, ३; २, २, ३; २, १२, 9; 2, 98, 94; 2, 96, 22; 2, 96,6 द्रव्येण २, १६, २४ द्राघीयांसम् २, १६, २३ द्रशेत् १, १, १५ द्रोणंद्रोणस् २, २०, १ द्रोहः १, २३, ५

#द्वन्दानास् २,२१,१६ द्वात्रिंशतस् २, ९, १३ ह्रादश १,२, ६; १, २४, २०; १,२८, 99; 9, 28, 90; 2, 90, 8 #द्वादशावराष्ट्रयम् १, २, १६ ह्रादशाहम् १, २९, १७; २, ३, १३ द्वादशाहसम्मितम् २, ७, ४ द्वादशाहाः १, १०, ४ द्वादबाहान् १, २९, १७ #ह्राद्शे १, १, २६; २, १६, १८ द्वास्यास् १, ११, २५ *****द्धिः १,१६, ४;* ६; ९; द्वितीयं २, ९७, १२; १५; द्वितीयः १, २४, १९ द्वितीयया २, ७, १६ द्वितीये #२, १६, ८; २, २०, ५ द्विवस्तः १, ६, १८ द्विषतः २, ६, १९ द्विषन् २, ६, १९ द्विषन्तम् १, ३१, १७ #ET 9, 13, 99; 2, 20, 4 द्रयहम् १, २९, १७ द्वयहान् १, २९, १७

E

धनस्य २, २९, ३ धनेन २, १४, १२ धर्मः १, २•, ६; ७; धर्मम् १, १३, ४; १, २०,३ धर्मकृत्यं १, २९, १४

इन्ह २, २२, १५

धर्मकृत्येषु *१, ७, १८; २, १४, ३ धर्मगोपायम् १, ४, २४ ***धर्मचर्यया २, ११, १० *धर्मज्ञसमयः १, १, २** धर्मतः १, ७, १९ धर्मपराः २, २६, १४ धर्मपुरस्कारः २, ६, ५ *****धर्मप्रजासम्पन्ने २, ११, **१**२ धर्मप्रहादः १, ३२,२४ धर्मभेदात २, ४, ७, धर्मयुक्तः २, ८, ६ धर्मयुक्ताः २, १४, १४ धर्मयक्तेषु २, २०, १८ धमंरुचिः १, ५, ११ अधर्मविप्रतिपत्तौ १, ४, १२ धर्मव्यतिक्रमः २, १३, ७ धर्मशेषान २, २९, १६ धर्मसंनिवापः १, २८, १० धर्मसमाप्तिः २, २९, १३ धर्महानिः १, २०, ४ धर्माः २, २५, १ धर्मात २, १३, ११; २, २७, १ धर्मातिक्रमे १, १३, ४ धर्माधर्मी १, २०, ६ धर्मान् १, १, १४; १, २०, १ धर्मानुष्ठानम् २, २, ३ धर्मार्थकुशलम् २, १०, १५ धर्मार्थम् २, ६, १; २, १३, ११ धर्मार्थयुक्तैः १, ४, २३ #यर्मार्थसि**ब्र**पाते १, २४, २३ धर्माविप्रतिषिद्धान् २, २०, २२

धर्माहृतेन २, १६, २४ क्षधर्मेण २, ६, ४ धर्मेभ्यः १, १, १३; १, ८, ३१ धर्मेषु १, २१, २०; २, २९, ५ धर्मोपदेशात् १, ३२, १२ धर्मापनतस्थ १, १८, १४ धान्यम् १, २०, १२ धान्यस्य १, २०, १३ धारयति २, १२, ९ धारयेत् १, ३, १०; २, १९, ८ धार्मिकस् २, २७, १४ धाराः १, ११, ८ धार्म्यः १, १५, २२ धार्म्यम् १, ७, २१; १, २९, ८; #२, 26, 5 # धावन्तम् १, ६, ९ #धुर्यवाहप्रवृत्तौ १, २६. २ घेनुभव्या १, ३१, ११ **#**घेनोः १, १७, २४ #घेन्वनहुद्धोः १, १७, ३०; १, २६, १ घ्यायति १, ५, ८ ध्रवः १, २२, ७; १, २३, २ घवंसते २, २४, ८ **ध्वं**सन्ति २, २४, ९ न, १, १, १५ नकुछ १, २५, १४ नक्तं १, ११, १४; #३०; १, १६,३२; 1, 31, 21; #2, 4, 6; 2, 90, 23 नख २, ३, ६, नखवादनः २, २०, १५

#नखै: २, २०, १५ नगरम् २, २६, ६ ******नगरप्रवेशनानि १, ३२, २१ नगरेषु २, २६, ४ ***नग्नः १. १५. ९** नप्राम् १, ७, ३ नदीतरणम् १, ३२, २६ नमः १, ३१, २४ भयति २, १३, ६ नरक २, २९, १ नरकः १, १३, ४; २, २७,६; # २,२९, ९ नरकाय १, १२, १२ *** नवमे १, १, २३; * २, १६, १५** नवमेन २, ३, २१ नवानि २, १८, ८ *****नवे २, २२, २४ नष्टवत्सा २, १७, ८ नाकपृष्टे १, २३, १ नादाः १, १०, १९ नाना २, १, २२; २, ४, ७ नानाकर्मणास् २, २३, १० **#नानाग्नीनां २, १२, १०** नाम २, १७,८ नामधेयग्रहण १, ८, १५ नाम्नः १, ५, १७ **#नाम्ना १, ६, ३३** नावम् १, ३२, २७ नावि १, १७, ६ नाशने २, २८, ७ नाइयः २, २६, २१; #२,२७,८; २०; नासिके १, १६, ७

नास्तिक १, २०, ५ निकष १, ८, १३ निकामः २, ७, १४ निखनेत् १, ३, ३८ निखातेषु १, १५, १४ निगन्तव्यम् १, १३, ११ #निगमेषु १, ९, ४ नित्यः १, २२, ७; २,२३,२; २,४, ९ नित्यप्रततः १, ४, ४; २, ७, १ # नित्यप्रश्नस्य १, ११, १७ *नित्यम् १, १३, १४; *****२, १, १२; #94: #2, 8, 22 *****नित्यश्राद्धम् २, १८, ६ #नित्या १, १४, ९;१, २८,९; २,२५,७ नित्याः २, ९, १० नित्यानुवादम् २, १४, १३ निद्ध्यात् १, ४, १४ निनयेत् २, ४, २४ *निपुणः १, २३, २ निपुणस् १, २२, ८ निमित्तस् २, १०, १ निमित्ते १, २०, ३ नियमः २, ५, १५; २, २१, ६ नियमम् २, २३, १ नियमविलोपः २, १०, १ नियमाः १, ४, ७ **क्ष**नियमातिक्रमणम् २, २७, १८ नियमातिक्रमम् १, ४, २५ नियमातिकमात् १, ५, ४ *****नियमातिकमे २, १२, १८ **#**नियमारम्भणः २, २७, ७

नियमेषु * १, ५, १; २, ५, १७ नियमैः २, १०, १७ नियुञ्ज्यात् २, ४, १९ निरये २, २, ६ निरवसाययन्ति २, १४, १२ निराक्ततिः १, १८, ३३ निराकृत्य २, ८, १४ निरुक्तम् २, ८, ११ निक्रंतिम् १, २६, ८ निर्घातः १, २३, ५ निदिष्टे १, १८, २६ निर्दोषः १, १९, ६ **#**निर्लिखितम् १, १७, **१**२ निर्देपेत् २, ६, १६ निर्दर्तते १, २९, १४ निर्वेषः १, २४, १०; २, १२, २२ निर्वेषम् २, १०, १३ #निर्धेषान्युवाये २, २६, २४ निर्हण्यते १, २४, २६; १, २८, १८; 9 28, 9 निर्हृत्य १, २३, ३; २, ४, २४ निवपेत् २, २५, १२ निवर्तन्ते १, ५, १० #निवर्तयेत् १, ४, २७ निवर्तेत २, ९, ४ **#निवृत्तं १, ८, ३**१ निवेदनस् २, १७, ११ निवेशनम् १, १८, १ *निवेशे १, १३, १९; २२; निशायां १, ६, १; १, ३१, २१; १, ३२, ६; १२;

निशायाः १, ३२, ११ निःश्रह्मण २, ५, ९ निःश्रेयसम् १, १, ८ निष्क्रमणप्रवेशने १. २४, १९ निष्ठवानि २, ५, ९ निष्ठा २, १५, २४; २, २३, ९; २, 25, 99 **#निष्पलाः १, २०, २** निःस्रवति १, ५, २ निहितम् १, २२, ६ निहीनतरबृत्तिः २, ५, ५ नोचैः १, ५, १६ ; २, २३, ९ नीवीस् १, १६, १४ नीहारे १, ११, २१; २७; सदन्ते १, २५, ११ नृत्त २, २५, १४ नैमित्तिके २, १४, २० नैययोधस्कन्धजः १, २, ३८ *****नैयमिकं २, १९, १३ नैयमिकानि १, १३, २२ नैष्प्रीध्यम् १, २७, ३ **#**न्यस्तायुध २, १०, १२ न्यायवित्समयः२, ८, १३ न्यायविदः २, १४, १३ न्यायसंहितान् १, २२, १ न्युप्य २, ३, १५ पङ्क्तिदूषणाः २, १७, २१ पङक्तिपावनाः २, १७, ३२ पचने २, ३, १६

पच्यते २, ७, २

पञ्च १, १९, १३ #पञ्चद्शे २, १६, २१ #पञ्चनखानास् १, १७, ३७ #पञ्चमे २, १६, ११ पञ्चवर्ष १, १४, १२ पञ्चारिनः २, १७, २२ पणमाणम २, १०, ९ पण्डितः १, २३,३ पण्यानाम् १, २०, ११ पततः १, ३१, १९ पतित १, २१, १०; १, २९, १०; 2, 20, 99 #पतनीयवृत्तिः १, २९, १७ पतनीयानाम् १, २८, १४ पतनीयानि १, २१, ७; १८; पत्तनीयेभ्यः १, २, १९ #पतनीयौ १, २९, १६ पतन्तः १, १६, १२ पतित २, ११, ९ पतितम् १, २८, ६; २, १४, १ पतितस्य १, २१, २० पतितायाम् १, २८, ९ पतितैः १, २१, ५ पतितौ १, ९, ९ पतिवयसः १, १४, १८ पत्नीसंबन्धानि २, २३, ९ पन्थाः १, २४, १२; २, ११, ५; ६; पन्थानस् २, २३, ३; ४; पयः १, १७, २२; १, २९, १४; #२, u, x; २, ८, ८; २,२३, ९ परम् १, २२, २

परगहींस् १, ७, २४ परतल्पगामी २, १७, २१ परतल्पान् १, २१, ९ परत्वम् २, २७, ५ परदारस् २, २६, १८ परपरिग्रहम् १, २८, १ परपरिग्रहेषु १, २८, २ परमगुरुसंस्थायाम् २, १५, ५ परमा १, २२, ७ परमेष्टी १, २३, २ पररेतसः २, १३, ६ परशु २, २२, १५ परस्मिन् २, २, ६; २, २४, १० परस्मै १, ३१, १८ परा: २, २४, १३ पराङावृत्तानाम् २, १०, १२ परानू २, २४, ९ परारीकाः १, १७, २६ परावतः २, ७, १६ #परिकृष्टम् १, १८, १७ परिगृह्य २, २८, १ परिचक्षते १, ११, २१; १, १७, २७; 9, 32, 28; 2, 90, 92; 2, 90, 20; 2, 20, 90 वरित्यज्य २. २१, १३ परिधाय १, १६, १४; १, २८, १९; २१; पश्चिद्दंसा २, २, ७ परिष्टं सायास् २, २, ७ परिभाण्धं २, १४, ८ परिमृजेत् १, १६, ३; ९; परिसृज्य २, ३, १५

#परिसृष्टस् १, १७, ११ परिमोक्षम् २, २१, १२ परिमोषणम् २, २८, १२ परिवर्जयेत् २, ५, १० परिवापनम् १, १०, ६ परिवास्य १, २५, १ परिवित्त २, १२, २२ परिविन्न २, १२, २२ परिविविदानेषु २, १२, २२ परिवृत्तौ २, २, ३ परिवृद्धिः २, २, ४; ५; परिवेषे १, ११, २७ परिवाजः २, २१, ७ परिषदछ १, ११, ३४ परिषेचनम् २, ३, १५; १७; 96; 2, 8, 9 परिष्वज्य १, २५, २ परिसम्हेत १, ४, १८ परिसमृद्धा १, ४, १६ परिसंबत्सरात् २,८,७; २, १५, २० पश्सिंवत्सरान् २, १५, २ परिहरमाणः १, ८, २८ परिहाप्य १, १३, १०; १, १७, १५; 9, 24, 92; 9, 20, 98; 2, 90, v; 2, 98,9; 2, 94, 2 **#**परीक्षार्थः १, २९, ६ परीमाणेन १. ३०, २ परीवादं २, ५, १२ परीवादान् १, ३१, ८ परीवादौ १, २३, ५ परीवृक्षानः २, ५, १८

परीष्ट २, १२, २२ क्षपर्षम् १, ३१, ५ परेत्य २. १३. ६ परेम्यः १, २१, २०; २, २७, २ परेषाम् २, १७,५; २, २४, ४ **#परोक्षम् २, ३, ९** परोपवासः १, २, १७ पर्णम् २, २४, ९ पर्णें: २, २२, २; २, २३, २ पर्यवद्ध्यात १, ३, ४०; १, १०, ३० पर्याहित २, १२, २२ पर्यंचितम् १, १७, १७ *****पर्युषितैः १, ११, ४ #पर्वणि १, २६, १५ पर्वेख #२, १, ४; २, ३, ८ पळाण्डं १, १७, २६ पवित्रम् २, ३, ९ पवित्रार्थान् १, २७, २ पवित्रमन्त्रैः १, २६, ७ पश्च २. २३. ९ पशुकामम् १, १, २६ पशुपस्य २, २८, ३ पशुस् १, १८, ६; १५; पशुमान् २, १६, १८ पश्च 1, ३, २६; १, ३२, २४; २, U, \$; 2, 26, 4; U; C; पश्नां १, ९, २७; २, १४, १३; २, 96, 20; 2, 26, 8 पश्चात् २, ३, १५; २, ४, २७ पक्ष्यतः १. ७, १३ पक्यति २, १८, १७

पनयन् १, २३, १ पश्येत १, ८, १८; १, १४, ३; 9, 22, 6; 9, 22, 9 पांस्नू २, १५, ७ पाकयज्ञेन १, २६, ८ पाकाथम् २, २२, १५ पाचयेत् २, ८, ४ पाठाः १, १२, १० #पाणिम् २, १९, ७ #पाणिग्रहणात् २, १, १; #२, १४, १७ पाणिना १, ४, १८; १, ५, २१; १, ٩, ٩६, ٩, ٩६, ७; २, ५, ६ पाणिपादम् २, १९, १ #पाणिसंझुड्येन १, ४, २१ #पाणिसमृतम् २, १२, ५ पाणी २, १२, १२; २, १९, ८ पाणेः २, २७, ५ पाण्योः १, १०, २७ पाञ्चेण २, २३, १ पादम् १, ५, २१ पादः २, २७, १९; १२; पादयोः २, २०, १३ पाइस्य २, २०, १२ पादावनेका २, १६, १५ पादावनेजनम् १, ३१, १ पादुकी १, ४, २ पाइके १, ३२, ९ #पाद्नम् १, १, १३ पादौ १, ६, १, १, १५, १५, २३; 9, 14, 4; 8, 4, 5 वावस् १, २५, ११; १, २७, ११

पापकस् २, १२, १६ पापकृतः २, २४, ९ #पाप्सानस् २. ६, २० पारायणस्य १, ११, ७ पार्थिवान २, ७, १६ पाईणेन २, १, ११ #पालाशः १. २. ३८ क्षपालाशस् १, ३२, ९ पावमानीभिः १, २, २ पावमान्यादिभिः १, २, ६ पाशिनः १, १९, १४ विण्याकम् २, १८, १ पितरः १, १९, १३; १, २०, ६; २, 94, 2; 2, 96, 99 पितरम् १, ८, २३ पितरि १, १०, ४, १, १४, ५ पिता १, १, ३२; १, १४, २२ पितातुत्रौ १, १४, २२ पितामहः १. १, ३२ वितः *१, ४, ११; १, २१, ८; २, 98, 4; 2, 94, 2 पितृभ्यः १, १३, १ पित्रिहेन २, ४, ५ पितृच्य १, १४, १० पितृणाम् २, १६, २३ पितृत् २, १६; ६; २, १७, ८; २, 96, 20 पिष्पकी १, २०, १२ पिवेत् १, २५, ३ पिशाचिभक्षा २, १७, ८ पिष्ट १, १७, १९

पीत्वा १, २५, ११ # पुण्यः १, १९, ४ पुण्यक्रियाछ १, २९, ५ पुण्यकृतः २, २४, १३ * पुण्यम् १, ३१, १४ पुण्यफलेषु २ १४, १८ ***पुण्यस्य १, १९, ९; १०;** पुण्याहम् १, १३, ९ **अधुण्याहे** २, २९, ७ पुत्रः २, १३, ४; ५; ६; पुत्रत्वस्य १, २८, ९ पुत्रस् १, ८, २५; २, ९, ११; २, 93, 5; 2, 98 92; पुत्राः २, १३, १ **%पुत्रान् १, २९, ९** अपुत्राभावे २, १४, २ पुत्रेम्यः २, १४, १; ११; युनः १, १३, ४ *****पुमांतः २, १६, ११ पुनस्सम्भने १, ५, ५ *****पुनम्सर्गे २, २४, ६ पुरम् १, २२, ७; २, २५, २; ५; पुरस्कृत्य १, २०, १; २, ५, ४ पुरस्तात् १, १९, १३; २, २५, ४ पुरा #२, ७, १४; २, १३, ६; २, १६,१ पुराणम् २. २२. २४ इराणे १, १९, १३; १, २९, ७; २, ₹₹. ₹, पुरि २, २५, ३ पुरोषम् १, १५, २३

पुरीषप्राज्ञनम् १, २१, १६ पुरीवयोः १, ३०, १४; १६; २३; २४; 9, 39, 3 पुरीषलेपान् १, १५, २३ पुरीषे १, ३०, १५; १८; १, ३१, २ पुरुषवधः १, २१, ८ ऋपुरुषवधे २, २७, १६ पुरुषशिरः १. २८, २१ पुरुषसंस्कारः २, २३, १० पुरुषाः २, २६, ५ पुरुषात् २, १५, २ पुरुषे १, १९, ६ पुरोडाशाः २, २२, १८ पुरोहितम् २, १०, १५ पुष्करसादो १, २८, १ पुष्करसादिः १, १९, ७ पुष्टिः २, ४, ९; २, १६, १४; २१; पुष्टिकामः २, १८, २०; २, २०, ३ पुष्टिसंयुक्ताः २, ३, १२ पुष्टिम् २, ७, ३; २, १८, ४ पुष्टवर्थेन २, २०, ३ पुरुषे २, २८, ११ पुष्यति २, २०, ८ *T: 9, 22, 8 पूजयेत् २, ५, ४ पूजयेयुः २, ४, २१ पूजा १, ८, २१; #१, १३, २; १,१४,९ पूजास् २, ७, १२ पुजायाम् १, ३०, ५; २, ६, ६ पृतिखप १, १७, ३७ #पृतिगन्धः १, १०, २४

पुरीष २, ५, ९

पृतिगन्धे १, ११, १७ पुर्वम् २, ११, १० पूर्वः १, १, ५; १, २१, २०; २, ७, ३; २, ११, ११; २, १२, ३ #पूर्वयोः १, २४, ६ **#पूर्ववत्याम् २, १३, ३** पूर्वस्मात १,१३, २० ***पूर्वस्मिन् १. १, ८** पूर्वापरान् २, ५, १७ पुर्वेण #१,३०, ७; २, १, १४ ***पुर्वेद्यः** २, १७, ११ पूर्वेषाम् १, ५, १७; २, १३,७; २, 38. 3 पूर्वोत्थायी १, ४, २८ पृच्छेत् १, १४, २३; २, ६, १ पृथक् २, २४, २ पृथिन्याः १, २३, २, प्रथुक १, १७, १९, #पृष्ठतः २, १२, १२, पृष्ठतव् १, २७, १० **%पृष्ठारूढः १, ९, २७** पैश्चन १, २६, ७ पोषम् २, २०, ८ पौरसंख्यम् १, १४, १२ पौर्णमास्थाम् १, ९, १; २; १, २७, १ पोल्कसः २, २, ६ प्रकीणकेबा २, १०, १२ प्रकीर्णकेशः १, २५, ४ प्रकीर्य २, १५, ७ प्रकृतमः २, २४, १३

प्रकृतिवत् १, २, १० क्षप्रकृत्या १, १८, १०. प्रक्षालनम् २, २०, १२ प्रक्षालयीत १, २, २८; *२९; १,३, ३६ प्रक्षाल्य १, ६, १; #१, १५, १७; २३; 2, 2, 9; 2, 98, 9 प्रवलाक १, २५, १४ प्रजा २, १२, ४ प्रजास् १, ३, २६; १, ३२, २४; २, ७, ३; २, ११, १७; २, २३, ¥; ₹, ₹¥, 9 प्रजागुक्षये २, २६, ४ प्रजातिम् २, २४, १; ८; प्रजादानम् २, २३, ७ प्रजानिःश्रेयसम् १, ९, १३ प्रजानिःश्रेयसाय २, १६, १ प्रजानीयुः २, १५, २१ प्रजापतिः १, १९, १३ प्रजापतेः २, २४, ७; *१२; प्रजायसे २, २४, १ प्रजायाम् २, ५, १० प्रजावृद्धिः २, ७, ४ प्रज्ञाम् २, २, ३ प्रणयेत् २, ११, १; २, २९, ८ प्रणिहितात्मा १, ४, २९ प्रति १, ६, २४ प्रतिगृहीतृतः २, १५, १२ प्रतिगृह्वीयात् २, २२, ११ प्रतिगृद्धाणि १, १८, १ प्रतिब्रहणस् २. १०, ५

प्रतिग्रहणानि २, १०, ७ प्रतिघातम् २, ५, ११ प्रतिच्छन्नम् २, १८, १५ प्रतिजानीते २, ६, २ पतिष्ठेत १, २४, १४ प्रतिदाव्यम् २, २६, ८ प्रतिपत्तव्यम् २, १०, ११ प्रतिपद्यते २, २, ३ प्रतिपद्येत १, ७, २५; १, १३, 4; 2, 4, 2; 2, 99, 3 प्रतिपन्नेन २, १६, २४ प्रतिपादयति २, १४, ६५; २, १५, १२ #प्रतिपादयिता २, २०, १९ प्रतिपादयेत् २, ११, १७; १९; प्रतिवानार्थम् १, २८, २१ #प्रतिपृरुषम् १, २, १ प्रतिप्रेक्षणयोः १, ९, ११ प्रतिब्र्यात १, ६, ६ प्रतिमन्त्रम् २, ३, १६ #प्रतिमुखम् २, १२, ११ प्रतिराद्धः १, २४, २१ प्रतिलभ्य १, २९, १; २, २१, १० प्रतिवचनः २, ३, ११ पतिषिद्धाचारेषु १, २६, ७ #प्रतिषिद्धानाम् १, २१, १४ प्रतिषेधयन्ति १, २८, ३ #प्रतिषेधेत् १, ८, २० प्रतिष्ठिते १, ८, १० प्रतिसंहरेत् १, ८, ७ प्रतिसूर्य १, ११, २७

प्रतीक्षा २, २२, १७ प्रतीच्छामि १, २२, ६ प्रतीयात २, २९, १६ प्रतुदाम् १, १७, ३३ प्रत्यक् १, ३१, १ प्रत्यक्षफलत्वात् २, २३, ८ प्रत्यक्षवत् २, १२, २१ प्रत्यक्षेण २, २४, २ प्रत्यभिवदेस् १, १४, १७ प्रत्यवरोहेत् २, ८, १ प्रत्यवायः २, १३, ८ प्रत्याचक्षाणानाम् १, ३, २६ प्रत्याचक्षीत १, ३, २६; १, १४, २ प्रत्याचक्षीयाताम् २, ४, १३ प्रत्यापत्तिः १, २४, २५; १, २८, 96; 9, 38, 9 प्रत्यासन्नः २, १४, २ प्रत्युत्तिष्टेत १, ६, ३१; २, ४, १६; 2, 6, 9 प्रत्युत्थाय १, १४, १०; १७; प्रत्युपविष्टः १, १९, १ प्रत्युपवेशयते १, १९, १ प्रत्युपसीदेव १, ६, २४ प्रथमं १, २५, ६२; २, १७, १५ प्रथमः २, १९, १; १४; प्रथमे १, १, ३५; १, २, ९; *२, 98, 0 प्रदक्षिणीकुर्यात २, १२, ११ प्रदक्षिणीकृत्य १, ७, २; १, ३२, २० प्रदरोदके १, १५, ५

प्रदिष्टं १, ३, ३२ प्रदीयते २, २७, ३ प्रदोषे १,९ १; #१, १०, २६; #१, 99, 32 प्रधारै: २, ८, १३ प्रिवतामहादि १, २, ५ प्रहुवाणः १, २९, १, प्रव्रयात १, ३, ३१; १, ३१, १८; 2, 3, 90 प्रभवन्ति १, २३, २ प्रभुस् १, २२, ६ #प्रभृतेघोदके १, १५, २२ प्रमत्तः १, २९, २ प्रमाणम् १, १, २; २, २३, ९ ***प्रमादात १, ४, २५; २, २८, ८** प्रमादे २, २८, ९ प्रमीयते २, १६, ११ प्रमुक्तः १, १९, १५ प्रयच्छेत् १. ६. ३५: १, १७, ३; १, ३१,२५; २, ११, १५; २, १८, १२ प्रयतम् १, १७, ११ प्रयतः १, ११, १९; १, १५, २; ३; १३; 90; २३; 9, 98, 9; #2, 90, 8 प्रयताः २, ३. १ प्रयमणम् १, १५, १०; २२; प्रयुक्तानः २, १३, ९ प्रयोगात् १, १२, १० प्रयोजने २, २६, ३ **#**प्रयोजयिता २, २९, १ #प्रवचनयुक्तः १, ३२, १ प्रवहेत् १, ११, ८

प्रविश्वति १, १, ११ प्रविशेत १, २५, ६; १३; १ २८,११; 9, 39, 23 प्रविश्य १, २८, १५ प्रवृत्तानि २, २२, ३; २, २३, २ प्रवृत्तिः १, १२, ११ प्रवृत्तिकारणस् १, ४, ९ प्रवेशयेत् १, ३, ३९ प्रवजित २, २१, ८; १९; प्रवित्तः १, १८, ३१ प्रशंसन् २, २४, ८ प्रशंसन्ति १, २०, ७ प्रशंसा २, ७, ८; २, २३, ५ प्रशस्ताः २, १२, ३ प्रशास्तः २, १९, ३ प्रशास्तम् १, ३१, १४ प्रक्तं 🛠 १, ३२, २२; २४; २, २९, ७ प्रसन्नमनाः २, १७, ४ प्रसवाः १, १३, ८ प्रसार्थ १, ५, १६ प्रतः १, १६, १ क्षप्राक् १, ४, १९ प्रागपवर्गम् २, ३, २२ प्राङ्मुखः १, ३१, १ प्राचार्य १, ८, १९ प्राचार्याय १, ८, १९ प्राची: २, १, १३ प्राचीनावीतीः २, ४, ५ प्राञ्जलि १, ५, १६; २, १०, १२ प्राजापत्यः २, ७, १

प्राणम् २, १२, १५ प्राणवियोगात् २, ११, १ प्राणवृत्तिम् १, २९, १; २, २१, १० प्राणसंशये २, २८, १३ प्राणायामशः १, २६, १५ प्राणिनः १, २२, ४ प्राणिनाम् १, २६, २ प्राणेन २, ५, १८ प्रातः १, ३, २५; १, ५, १२ प्रातराशात् १, ५, १३ प्राध्वस् १, २२, ८ प्राप्तम् १, २८, २ #प्राप्तिनिमत्ते २, २८, १४ प्राप्ते २, २२, २४ प्राप्तुयात् १, ६, २२ प्राप्य १, १८, ८; १५; १, २१, ४ प्रायत्य १, ३१, २१ प्रायश्चित्तम् १, १, ३४; १, २, ६; १, २५, १४; १, २६, १०; २, २, ८ प्रायश्चित्तवति १, १८, ११ प्रायश्चित्तार्थः १, २४, ४ प्रार्थयेत् १, ७, ९ प्रावरणम् १, ३०, १४ प्रावृत्य १, ३०, १५ प्राज्ञने १, २६, ७ प्रावनाति १, ४, १ प्राक्नीयात १, २६, ९; २, १७, १६ प्राक्य १, १०, २३; २, १९, १ प्रासादे १, १७, ७ प्रियम् २, १, ७; २, ७, १४ *प्रियाः २, ७, ५

प्रियात १, ८, १४ प्रीणाति २, १६, ६ प्रीत्युपछब्धितः १, १२, ११ ***प्रोतिः १, ४, १०; २, १६, २५** 📧 प्रेक्षण १, ९, ११ प्रेक्षेत १, ७, ३ **अप्रेड्खोलनम् २, २०, १३ *प्रेड्बो १, ३१, १६ *प्रेतसंक्लप्तम् १, १०, २८** प्रेताझे १, ११, २१ प्रेतेष्ठ २, १५, २ प्रेषणानि १, ८, १५ #प्रेषितः १, ७, २५ प्रैषकरः १, १८, २८ प्रोक्षणम् २, २, १ प्रोक्ष्य # १, १५, १५; १, १६, ७ प्रोक्षेत् २, ३, ९ प्रोथियत्वा २, १२, ३ **अप्रोदकयोः १, १०, २७** प्रोदकीभावात २, १९, ८ प्रोवाच २, १६, १ **अप्रोषितः १, ३, ४२ # प्रोध्य १, ५, १४; #१, १४, ७ क्ष व्हान: १, १७, ३३** ष्ठवेद १, २, ३० ***धावनम् १, ५, १७** फ फळ २, २, ४; ५; फलम् १, ५, ७; २, २३, १२ फळतः २, २२, ५; २, २३, २

फलवन्ति १, १,६

श्रतिचिक्कार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टन्यः ।
 श्रद्ध आप० घ०

फलवर्जम् १, १७, १९ फलविशेषः १, ३०, ५; २, १६, ६; 2, 25, 2 फलामावे २, २८, १ फलायें १, २०, ३ फले २, २८, ११ फलैं: १, ११, ५; १, २१, १; २,२२, २; २, २३, २ #फाणित १, १७, १९

बद्धः १, १९, १ बधिर २, २६, १६ बन्धयेत् २, २७, १८ बम्धु २, ११, १७ बभुषु: २, १६, १ बर्हिण १, २५, १४ बळब् २, २, ३ बलयः २, ३, १२ #मलविशेषेण २, १०, १७ बळीनाम् ३, ३, १५; १८; बलीयः १, ३०, ९ बळीयसी १, ४, ८ बलवजैः १, २१, १ बस्तस्य २, १९, १ #बस्ताजिनम् १, ३, ६ बहवः १, ६, २५ बहि: १, ३०, ८; १, ३१, ३; #२, 96, 4; 2, 22, 6; 2, 24, 4 बहिर्लोम १, २८, १९; २१; बहिर्वेदे १, १३, १२ बहुपादे १, ८, ९

बहुपुत्रः २, १६, १९ बहसिन्नः २, १६, १९ बहुनि १, २७, ९ बह्वपत्यः २, १६, ११ बादरः १, २, ३८ बाध्यः २, २६, १८; २, २८, ११ #बालान् २, ४, १२ बाहुम् १, ५, १६; १, ६, २४ बाहुभ्याम् १, ६, २२; %१, ३२, २६ बाह्येषु १, ९, १८ विन्दवः १, १६, १२ विभ्यन्तः २, १३, ६ बिअत् १, २७, १० बिसोर्णायाः १, २३, २ बीजस्य २, २, ४ बीजानि २, १३, ६ बीजार्थाः २, २४, ६ बीभत्समानः २, ५, ४ बुद्धिपूर्वम् १, ४, २५; २, २५, ११; *7, 76, 99 #ब्रह्मे २, २१, १४; १६; बुध्वा १, २१, २०; २, ११, १७; #7, 79, 4 बुभूषा २, १०, १ बोधयेत् १, ४, २५ ब्रह्म १, ५, २; %१,९, १३; १, १३, ६; い; 井りと; बह्मचयँकाले १, ३१, २१ ब्रह्मचर्थम् १, १, २८; १, २, ६; २, ३, १३; २, २४, ८ ब्रह्मचर्यवान् २, २१, ८; १९;

ब्रह्मचर्यविधिः १, २, १८ ब्रह्मचारिचासः १, २, ११ ब्रह्मचारिणः १, २, १७; १, ४, ४; १, 4, 90; 9, 6, 9 ब्रह्मचारो १, ३, २६; १, ४, २९; १, 4. 99: 2. 9. 93 ब्रह्मणा २, १६, १ क्षब्रह्मणि १, १३, १७ ब्रह्मयज्ञः १, १२, ३ ब्रह्मवत् १. ५. ७ ब्रह्मवर्चसकामम् १, १, २१ ब्रह्मवर्चसम् १, ३, २६ ब्रह्मवर्चसिनः २, १६, ९ ब्रह्मविदः २, १७, ४ **#ब्रह्मबृद्धिम् १, ३, ९** ब्रह्मसदने २, ४, ४ बहाहत्याम् १, २५, ११ ब्रह्महसंस्तुताः १, १, ३२ ब्रह्मा १, २३, १ ब्रह्मोज्झम् १, २१, ८ ब्राह्मण १, १, ४; १, २४, २१ ब्राह्मणः १, ३, २८; १, ५, १६; १. 18. 22; 9, 20, 99; 9,28, 6; २, २, ६; # २, ४, २५; २८; ब्राह्मणम् १, १, १०; १९; १, ३, ९; २६; १, ७, ७; ११; १, १०, ८; १, 97, 9; 9, 90, 70; 9, 90, 76; 9, ३ •, २३; २, ७, ११; १५; २, 92, 4; 2, 93, 4; 2,20, 3 **#ब्राह्मणमात्रम् १, २४, ७** बाह्यणवचनात् २, १, १९

बाह्यणसम्भाषा २, २, १० ब्राह्मणस्य १, १, २७; १,२, ३३; ३८; 9, 3, 3: 9, 94, 22: 9, 96, 98: 9. 94. 90; 9, 20, 90; **#1,** ३1, ६; २, १०, ५; २, १२, 4; 2, 20, 90 बाह्यणस्वानि २. २६. २ ब्राह्मणाः २, १६, २ ब्राह्मणान् २, १०, १६; #२, १२, ७; 2, 90, 8; 2, 96, 98; **#बाह्यणाय २, ४, १६** ब्राह्मणेन १, ९, १३; २, ४, २६; २, 99. 4 ब्राह्मणेभ्यः २, २६, १ ब्राह्मणोक्ताः #१, १२, १०; १३; बाह्यण्याम् २, १७, २१ **#ब्राह्मे २, ११, १७** ब्रवते २. २३. ८ हुवाण: २, ७, १७ ब्यात् १, ४, २४; १, ३१, ११, १२; 93; 98; वयः १.२९.९ #मक्तापचयेन १, २५, ८ मक्षयति २, ६, २० सक्षम् १, १७, ३० मक्ष्याः २, ९, १३ मक्ष्ये २. ५, ५ भक्ष्यैः २. ६, १४ मगिनीषु १, १४, ८ भजेत १, २०, ८; २, २९, १५

भद्रम् १, ३१, १३ भयम् २, २०, २० सहज १, १७, १९ #मर्ता १. ७. १७ भतीरम् १, ७, १६ भर्तुव्यतिक्रमे १, २८, २० भर्तुः २, १४, २० भव 9. ८. ३**१** भवतः २. ४, १५ भवति १. ५. ७ **#** भवत्पूर्धया १, ३, २८ #भवद्रस्यया १, ३, ३० भवन्ति १, ४, २९; २, २४, ६ #भवन्मध्यया १, ३, २९ भविष्यतपुराणे २, २४, ६ मस्म २, १५, १६ #मस्मतुषाधिष्ठानम् २, २०, ११ भाक्तिकाः २, ९, १० भागिनः २, ९, ५, २, १४, १४; २, 29, 9 भाराभिनिहितस्य २, ११, ७ भार्याम् २, ९, ११; २, १३, ६ भार्यायाः २, १४, ९ #भायांबास् २, १५, ५ भावि २, २८, १ #भाषां २, ३, २ भावेत १. ६, ५ भास १, १७, ३५; १, २५, १४ भिक्षणम् २, १०, ३ #सिक्षणे २, १०, १ भिक्षमाण: १, ३, २५

भिक्षा १, ७, १४ भिक्षाम् १, १९, १३; १, २४, १५; 9, 26, 98; 9, 28, 9 भिक्षाचर्यम् १, ३, २५ भिक्षाचर्ये १, २६, ११ भिक्षायाम् १, ७, १४ भिक्षेत १, ३, २८ *भिषक् १, १८, २१ भुक्तवद्भयः २, १८, १० अक्तवा *१, ३, ३६; *१, ६, ३५; 9. 90 26;26;9,99,3; 9, 20,3 अज्यते २, ४, २४; २, १८, ९ #सुञ्जानम् १, १६, ३३ भुआनः १, २८, ११ सुञ्जानाः २, १७, २१; २२; सुञ्जानान् २, १८, १७ #सुञ्जानेषु १, १७, ३ सुञ्जीत १, २, २२; १, ३, ३२; ४२; 9, 90, 4; 6; 9, 96, 4; 94; 9,39, 9; 2, 6, 3; 2, 98, 9; 90; 93; भ्रञ्जीयाताम् २, १, ७ भुञ्जीरन् १, १८, २६ भ्रवः १, १२, ५ मुः १, १२, ५ भृतम् २, ३, १० भुतदाहीयान् १, २३, ३; ४; १,३१, २७ भृतबल्धिः १, १२, १५ मृतिकर्मछ १, १३, ९ भूमिः १, ११, २४ #सुमिगताछ १, १५, २

भूमिचले १, ११, २६ भूमी १, ३,३८; १, ११, ८; १, १५, 93; 2, 92, 99 भूम्याम् १, ३०, १५ भूम्यादाने २, २७, १६ भूयः १, १, ८; १, १३, १९; २०; 9, 29, 3; 2, 4, 94; 2, 28, 3 भूया २, ६, १७ ***भूयांसं २, १६, २६; २, २३, १** भ्यांसि १, २८, ९ *****मृत्यानाम् २, २६, १ भृत्ये २, २६, २२ मेजिरे २, २३, ३ मेक्षम् १, ३, २७; 🕸 ४३; मैक्षात् १, ३, ४२ भो १, ५, १२; १, १०, १५ भोक्तव्यम् १, ४, ११; १, १६, १८; 9, 90, 8; 9,90, 8; 90; 92; 93; 24; 9, 95, 6; 5; 90; 99; 2, 94, 93; 2, 98, ¥ भोक्तव्या १, १९, ७ ***भोक्ता २. २०, २२** *भोक्ष्यमाणः १, १६, ९ भोगान् १, २८, ७; ११; २, २०, २२ भोजनम् १, १, ३३; १, २६, ३; २, 9,2; 4; 2, 98, 2; 2, 20, 90; 2, 26, 93 भोजनार्थं २, २२, १५ भोजने १, १५, १; २, ८, १४

भोजयित्वा १, ३, ४५; २, २०, ३ भोजयेत २, ४, ११; २, १५, ११; 7, 90, 8; 7, 96, 99; 96; 7, 95. 98: 2. 20. 2 भोज्याम् १, १९, १३ भोज्ये २, ५, ५ भौमस् २, १४, ७ आतुः १, ४, ११ आतृव्यम् १, ३१, १७ #आतृषु १, १४, ८ अक्षेपणं २, ५, ९ अण्यादने १, २९, १ अणहा १, १९, १५; १, २८, २१ **.** म ***मवाद्य २, १९, १६** मज्डूक १, २५, १४ मत्त २, ११, ९ **#**मत्तः १, १९, १ मत्स्यः १, ११, २७ मत्स्यस्य २, १७, २ मत्स्यानां १, १७, ३८ मथितम् २, १८, १ मद्यम् १, १७,२१ मध् १, २, २३; १, ४, ६; १, १७, 94; #9, 96, 9; 2, 96, 9 मधुना २, ७, ४ मधुपर्कः २, ८, ७; ८; मध्यन्त्रिने २, ७, ६ मध्यसमम् १, ५, १६ मध्ये *२, ३, २२; २, २५, १२ मनः २, ७, १४

भोजयितव्यः २, १७, ५

मनसा १, ५, ८; * २५; *१, ११, २०, *9, ३२, १३; *9७; *२.५, १८ मनः #२, १४, ११; २, १६, १ *** मन्द्रयप्रकृतीनाम् १, ११, ३** मन्द्विशासः १, १७, ३९ मनुष्यस्य १, २१, १५ मनुष्याः २, १६, १ मनुष्याणाम् १, २०, १५; *१,२१, १६ **#मनुष्यान् १, २०, १२** मन्द्येभ्यः १, १२, १५ *****मनुष्यैः १, १७, ५; १, २०, १५ मनोजवता २, २३, ७ मन्ता २, २९, १ मन्त्र २. १७. ४ मन्त्रवतः २, १५, ११ मन्त्राणाम् १, १२, ९; २, ३, १३ मन्थति १, २९, १४ मन्यन्ते २, २३, ९ मन्युम् १, २९, ७ मन्यः १, २६, १३; १, २९, ७ मन्युभ्याम् १, २६, १३ सन्य १. २३, ५ मन्येत १, १५, १३ मरीचे १, २०, १२ मर्त्य २, २४, १ मखबद्वाससा १, ९, १३ महान् १, २२, ७ महान्तम् १, ५, १२; १, २२, ६ महापथम् १, १६, १४ महावर्थे १, ११, ९ महायज्ञाः १, १२, १४

महाराजम् २, २२, ३ महासत्राणि १, १२, १४ मा २, ३, ११; २, १३, ६ मांस १, १७, १९ मांसम् १, १६, १६; १, १८, १; १, २०,१२; १,२५,१३; २, ५, १५; २, 94, २७; २, १८, १; २, १९, १४ मांसभक्षणम् १, २१, १४ मांसानि १, २, २३; १, ४, ६ मांसेन २, ७, ४ **#माञ्जिष्टम् १, ३,** १ क्षमातरम् १, ८, २३; १, १४, २१ **#मातरि १, १०, ४; १, १४, ५** #माता १, ७, १६; १, २८, ९ मातापितरौ १, ११, १८; #२, १५, ३ मातापित्रोः २, १०, १ मातुः १, २१, ८; #२, १५ १६; ***?, 94, ?; ?, 95, ?** मातुल १, १४, १० मात्रे १, ७, १५ ***मानम्** २, १८, १५ मानसम् १, ११, २१ माने २, १८, १७ मापयेत् २, २५, २ मारणे २, २८, ७ मार्गम् १, १८, १ मार्ववम् १, २३, ६ मार्ष्टि १, १९, १५ *****माली १, ८, २ मासम् १, ९, १ मासान् १, ९, ३

#मासि २, १६, ३ **#मासिश्राद्धे २, २०, १** मासी १, १३, १९ **#माहानदम् १, २७, १** माहिषेण २, १६, २६ मितभोजिनः १, २५, ११ मिथः १, १३, १७; १, २०, १४; १, २९, ८; *२, ११, २० #मिथुनीभूय १, ३२, २ मिथुनौ २, ११, १८ मिथुया २, १३, ११ **#**मिथ्या १, २८, १६; १, २९, १२ #मिण्याघीत १, २६, १० मीमांसमानस्य २, ६, १९ मोमांसितस्य २, ६, १९ मुक्तः १, २४, २१ मुक्तम् २, २१, ११ स्वं २, १४, १३; २, १९, १ मुखशब्दं २, १९. ६ मुखेन १, ७, ८ मुख्यः २, २९, ७ मुच्यते १, २४, २२ #मुञ्ज १, २१, १ मुण्डः १, १०,८ मुनिः २, २१, १०; २०; मुनेः २, ९, १३ मुज्यते २, २६, ८ मुसलम् १, २५, ४ #महन् १, ८, २२ सहर्तम् *१, ११, २८; १, १५, ८ मुद्येत् १, २३, १

मुक २, २६, १६ **#महस्वस्तरे १, १५, १३** मूत्र १, १५, २३; १, २१, १६; १, ३०, १४। १५। १६। १८। २३। २४। 9, 39, 7; 3; म्त्रम् *१, १५, २३; १, ३१, १ मूछ १, ११,५;१, १७, १९;१, २१,१ **%मलम् १, ३२, २४** मुलफलानि १, १८, १; २, १६, २२ मुलफलेभ्यः २, १९, १० मले २, २८, ११ म्लैः २, २२, २; २, २३, २ #मृषिकला १, १६, २७ म्हतयोः १, १९, १४ सृगी १, १७, २३ सृत्युः १, ३२, २४ सदु: #१, ३, १७; १, ५, ११ सदुरः १, १७, ३९ सृज्मये १, १७, ९ सृण्मयेन २, ६, ११ मृषोद्यम् १, २३, ५ मे १, २९, १, १, ३१, १७ मेखला १, २, ३३ मेघाम् २, २, ३; २, १८, ४ मेधाविनः २, २९, ५ मेध्यम् *१, १७,३१; २, १६, २७ मेने १, १९, १३ मैथुनस् #१, २, २६; १, ३२, १;२, 4, 94 मेथुनयोः १, ३०, २२ #मेथुनवर्जम् २, १, ९

मैथुनात् २, २६, २३ °
मैथुने १, ९, १२, २, १३, ३
मोक्षः १, २५, ४
मोक्ष्म २, १३, ६
मोदेत १, २२, ८
मोहः १, २३, ५
#मैञ्जी १, २, ३३; ३५;
मौनम् २, २१, १

य यस् १, १, ११ यः १, १, ११ यच्छेत् १, २६, ११ यज्ञः १, १२, ५ यज्ञुष्पवित्रेण १, २, २ यजेत १, २६, ८ यज्ञ १, २७, २ यज्ञः १, ४, ४; २, ७, १; २, १०, १; 4; 9, 24, 2 यज्ञतन्त्रे २, ११, १९ यज्ञम् २, २४, ८ #यज्ञार्थे १, १८, २६ यज्ञे १, ११, ३; १, १७, १३ यज्ञेषु १, १३, ८ यज्ञोपवीती १, ६, १८; १, १५, १; 2, 98; 92 यत् १, २, २ #यतः १, १९, ११ यत्र १, १०, १८ यथर्तु २, १३, १ यथा १, १, २७,

यथाकर्म २, १०, १३ **#यथागमम् १, १७, १३** यथागुणम् २, २५, ९ यथाध्यायम् १, ११, १९ यथापुरम् २, २७, १ यथापूर्वम् १, १४, ८ यथामात्रम् १, ८, ३० यथार्थान् २, २५, १२ यथाईम् २, २६, १ यथालाभम् १, ४, ३ #यथावकाशम् १, ६, २५ यथावयः २, ६, ७ यथाविधि १, ८, ७ यथाशक्ति १, ७, १९; १, ८, २२; १, 92, 94; 2, 90, 2 #यथाश्रुति २, ९, ९ यथोक्तम् २, १०, १३ यथामानसम २, ९, १ यथोपदेशम् १, ४, १६, १, १४, ९; २ 8, 8; 2, 4, 8; 2, 29, 2 यदशनीयं २, ३, १२ यदा २, १३, ६ ***यदि १, ७, ७,** #यदच्छायाम् १, १४, ४ *** यहच्छासन्निपाते १. २८, ८** क्ष्यस्मात १, १, १४ ***यस्मिन् १, ६, ३४** यस्य १, १, ३२ यस्याम् १, ३२, ४ या २, २९, ११ #याम् १, ७, १२

^{*} एति इश्वारं सूच्यादी टिप्पण्या वष्ट्रस्यः ।

अयन्ता २, २०, २० यमसादने २, १३, ६ यमसूक्षीराणि १, १७, २३ यमस्य २, १३, ६ **#यया २, ५, १४** यव २, १६, २२; २, २३, ९ यशः २, १८, ४ याचन् १, १९, १५ याजकाः १, २९, ८ याजन २, १०, 💌 याजनम् २, १०, ५ याथाकामी १, ४, १९ #यान १, ७, २३, यानस् १, ७, ५; #१, ८, १२; 9, 32, 24, #यानस्य २, ११, ७ यानात् २, ९, २ यानि १, १, २७ #यावत् १, ११, २४ यावता १, ९, २२ यावतीम् १, ७, १९ #यावत्सन्निपातम् २, १, २१ यावदध्ययनम् १, १३, १३ यावदर्थसम्भाषी १, ३, १६ *** यावदासीनः १, ६, २२** #यावद्यासम् २, १९, ५ यावन्तः १, २, १ युक्तः १, २२, ८ युक्तम् १, १४, १ युक्ता २, १२, ४

युगमान् २, २५, १२ युग्यद्यासः १, १८, १; १ २८, ३ #युद्धे २, १०, ११ युद्धयमानाः २, २६, ३ युनक्ति २, ५, १७ युवमारिणः २, १६, १९ युवा २, २६, १८ ये १, ७, १२ **#**येन २, ८, १; २, १८, ३; १,२०, ३ येवाम् १, ११, १४ येषु *१, २६, ६; २, १८, ९ *यै: २, १८, ९ **अधोक्ता २, २०, १८** योगः १, २३, ६ योगमूलः १, २३, ३; ५; योगान् १, २२, १ योगेन १, १३, २० योजनम् २, २६, ६ योनि २, १७, ४ योनिषु २, २, ७ योनिसम्बन्धे १, २१, ८ योनिसंबन्धेभ्यः २, ११, १६; २, १५, २

रक्तदन् १, ७, ११ रक्षय २, १३, ६ रक्षान्ति २, १३, ६ रक्षा १, १८, १ रक्षेत् १, २४, १८ रक्ष्यम् २, २६, ६ रक्ष्ये २, २६, २३

युगपत् २, १२, ९

^{*} एति बढार्थः सुच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

*रजस्वलः १. ७. ११ क्षरथः २, १४, ८ रसान् १, १७, १५; १, २०, १२; 7, 6, 3 रसानाम् १, २०, १५ रसैः १. २०, १५; २,६, १४ #रहःशीलः १, ३, १४ रहसि १, ४, २५; २, २७, १८ राक्षसः २, १२, २ रायान् १, २०, १२; १, ३०, १० राजकुछात् २, ४, २१ राजनि १, १९, १५ राजन्य १, १४, २०; २, ४, १८ राजन्यः १, ३, २९;१,५, १६; २, २, ६ राजन्यम् १, १, १९ राजन्यस्य १, २,३४; ३८; १, ३, 9: 4: राजन्ये २, ४, २६ राजवति २, २९, ७ राजा २, ८, ६; ३२,१०, १५; २,११, 9: 3: 8: 2, 98, 4; 2, 24, 54; 7, 78, 7; 7, 70, 74; 7, 78, 6 राजाधीनेभ्यः २, २५, १४ रााजानम् १,८, २३; १, २५, ४; %२, ७, १२; २, १०, १४; २, २८, १४ राजा २, २६, २२ क्षाज्ञाम् १, १८, २८ राज्ञः १, ३१, ५; ३२, १९, ५; २, २५, 9 राज्ञे २. ८. ७ रात्रिम् १, ९, २०; १, ३१, २२; १,

३२,२: २, १२, १३; राद्धिः २, १६, १३: २०: राज्यति १, १२, १२ राहदर्शनात् २, १७, २४ रिक्तः १, १०, ८ *** रिक्तपाणिः १. ८. २३; १, १५,** ७ रुदन् १, ३२, २४ रुद्राय १, ३१, २४; २, ४, २४ खपम् २. २. ३ रेखाः २, १, १३ रेतः १, २६, ७ रेतसः १, १५, २३ रेतोधाः २, १३, ६ रेफायति २, १४, १३ रोगसम्बन्धान् २, ४, १२ रोगाविष्टाः २, २६, १६ रोगेण २, २५, ११ रोदन १, १०, १९ रोषः १, २३, ५ रोहिणीस् १, ९, २२ रोहिण्याम् १, ९, २ **#रोदः** २,४, ६ रौद्रीस् १, ३१, २४ **अरौरवम् १, ३, ५** ल

छक्षणक्रमीणा २, २९, १३ छक्षणम् २, २९, १४ छक्षमणवर्जीम् १, १७, ३६ छवण १, २, २३; १,४,६; १, १७, १५; १, २६, ३२,३, १३; २

लवणवर्जनम् २, ३, १३ खवणहोमः २, १५, १४, छवणानि १, १७, १५ लाभम् १. ३, २५ लिखित्वा २, १, १३ लिङ्गस् २, १३, २३ लिङ्गतः २, २९, ६ *****खुप्यते १, ८, २१ लेपाः १, १५, २३, लेपान् २, २, १; २, ४, २४ लोकम् २, ७, ५; २, २१, १३; 2, 28, 98 लोकयो: २, २, ३ लोकान् २, ७, १६, २, २६, १ छोके १, १३, ९; १, २२, ५; १, २४, २५; १, २८, १८; १, २९, १; 2, 9, 92 लोको १, २०, ९; २, ४, १५; २, 99, 8; 2, 20, 23; 2, 28, 94 लोमः १, २३, ५ लोम २, ३, ६ लोमसंहरणम् २, ५, १५ लोमानि १, २५, १३ लोष्टविमर्दन १, ३२, २८ लोष्टम् १, ३०, २४ छोहितकेन १, २४, १४ खोहितस्य १, १६, १४ छोहेन २, १८, १४ लौकिकम् १, २०, १ लोकिक्या १, १३, ७ छोहम् १, १७, ११

वंदयाः १, ७, १२ वः २, १३, ६ वक्ष्यामः १, १, २७; १, २६, १२; २, 24, 9 वचनस् १, १३, १०; २, २४, ७ वचनात् १, १०, ९ वणिज्या १, २०, ९०; २, ९०, ८, *****त्रत्सतन्तीम् १, ३१, १५ वत्सेन १, ३१, १० वध २, १०,१७ वधस् २, १०, १२ वधे १, २५, ४ ***वध्यः २, २७, ९; १६;** वध्यात् २, २७, २१ **#वध्यानाम् १, ९, २६** वनस्पति १, ११, ५; १, १७, १९ वनस्पतीन् १, ३०, २४ वनस्पतीनाम् १, ७, ४; २, २, ४ वनस्पतेः २, २४, ९ वन्दित्वा १, २७, १० वपनम् १, १०, ९ वपायाम् १, १८, २५ वपेरन् १, १०, ७; २, ३, ८ वमजनम् १, ३२, ७ वयम् १, २८, ११ वयसे १, १५, ७ वयस्यम् १, १४, २३ वयोविशेषे १, १४, १३ वयोबुद्धः २, १७, १० वर्जयते १, १८, ३३

वर्जयेत् १, १, ३३; १, २१, २०; १, ३०, १०; १४; १६; २२; २३; १, ३१; ३; ६; ८; २०;२७; १, ३२,१; ३ : ७; ९; २१; २५; २,५, १५; २, 98, 99; 2, 20, 90; 92 वर्णस् १; २५,१२; १,२७,११;२,२,३ वर्णः २, ११, १०; ११; वर्णज्यायसाम् १, १३, २; 🗱 २,११,८ वर्णपरिध्वंसायाम् २, २, ७ वर्णयोः १, २४, ६ वर्णव्यतिकान्तायाम् १, ९, १२ वर्णाः १, १, ४ वर्णानाम् १, १, ७; १, ५, १७; १, 96, 9; 2, 99, 9 वर्णान्तरे २, १३, ३ वर्णे १, १, ८ वर्णैः २, ११, ८ वर्तते २, २, ३ वर्तमानः १, २६ ११; २, ५, १७; २. २१, २ वर्तमानाः २, २४, ३ वर्तमानानाम् १, १८, १३ वर्तयन् २, २२, २; २, २३, २ वर्तयेत् २, २२, १० वतरन् २, २९, ४ वर्त्मनी १, २४, १२ वर्धते १, १३, १८ वर्धयन्ति २, २४, ३ वर्षति १, ११, ८ वर्षम् २, २३, ७ वर्षधाराछ १, १५, ४ वर्षाणि १,२,१२;१,१९,१३;१,२८,११

वर्षाशरदम् १, ३२ १ वर्षीयान् १, २३, २; २, २७, ७ वर्षेः १, २५, ११; १, २७, ११ वशः २, ७ १४ वशाम् १, २०, १२ वंश्याः १, ७, १२ वषट्काराः १, १२, ३ वपट्काराणाम् १, १२, ३ वसतः १, ३१, २२ वसतास् १, ५, १३ वसन्ति २, २६, १३ #वसन्ते १, १, १९ वसीत १, ३, ९; १, ३०, १२ वसेत् १,१३,१९; १,२४,२१;२,२२,८ वस्त्रम् १, २, ४१ वस्त्राणि १, ३, ९ वहति १, १९, १३ वा १, १, ११ वाक् २, ४, १४ वाक्यसमाप्तिः १, १२, ४ वाक्यस्य २, ५, ११ वाक्यानि १, १३, ९ #वाक्येन २, ५, १९ वाग्यतः १, २४, ११; १, ३०, ८; २, 92, 93; 98; 2, 98, 9 वाचम् १, ६, १३; १, २६, ११; २, 92, 93; 2, 29, 90; 20; वाचयीत २, २०,३ वाचा १, २, २०; १, ५, ८; १, १३, v; ₹, 4, 95; ₹, ₹€, 96; ₹, 26.90

वाचि २, २७, १५ वाजसनेयकम् १, १७, ३१ वाजसनेविवाह्मणम् १, १२, ३; ७; वाणिज्य २, १०,८ वातः १, १२, ३; ५; २, १९, १ वातकमं २, ५, ९ वाते १, ११, २७; २८; १, १२, ३ वादितशब्दाः १, १०, १९ वादित्राणि २, २५, १४ वानप्रस्थः २, २१, १८ वानप्रस्थस्य २, २२, ६ वानप्रस्थ्यम् २, २१, १ वापनम् २, ३, ६ वापयेत् १, २, ३२ वाण्छः २, १३, ६ वायति १, १२, ३ क्षवायस १, २५, १४ वायात् १, १२, ५ क्षत्रायुः १, ११, ८ वायुम् २, २२, ४; २, २३, २ वारुणीभिः १, २६, ७ वार्क्षः १, २, ३८ #वार्धिषकः १, १८, २२ वार्धाणसस्य २, १७, ३ वाष्यांयणिः १, १९, ५; १, २८, २ वार्घ्यायणीयम् १, १९, ८ **#वासः १, २, ३९; १, १५, १५; १,** 30, 12; 2, 3, 2; 2, 8, 22; २, २१, ३ वासन्तिकयोः १, ११, १६ वासयेत् २,२ ५, ८

वाससः २, २८, १२ वाससा २, ३, ७ वाससि १, ३०, १०; २, ५, ५ वास्तु २, ४, २४ वासि २, २२, १५ वास्तोब्वतये १, ३१, २४ #विकथाम् १, १३, ७ विकल्मषस्थ १, २२, ४ विकिराणाम् १, १७, ३२ विकृताः १, १७, ३९ विक्रीणीयात १, २०, १३ विचित्य २, ११, ३; २, २९, ६ विजानीयात १, ९, २२ विज्ञायते २, ६, २०; २, ७, ५; १६; वितथः २, ६, २ वित्तस् २, २६, १ **#विद्**षः २, २८, **१**२ विदेवस् २, २५, ९ विद्यते १, १३, ५; १२; १५; १७; 1, 21, 4; 1, 22, 2; 1, 28, २५; १, २८, १८; १, २९, १; १४; 7, 93,6; 90; 7, 98, 98; 7, 14, 18; 2, 28, 90; 2, 24, 94 विद्यमा १, २०, १५; *१, ३०, 9; #2, 4, 93; 98; विद्या १, १, १२; *१, ३०, ३; २, 25, 4; 99; विद्याकर्स १, १, १३; १, ५, २ विद्यातः १, १, १ ६ विद्यानाम् १, ११, २६; १, २०, १५; २, ५, १३

विद्याम् १, ७, १२; १९; १, ८, २५; 9, 99, 4; \$9,92, 8; \$2, 22, 4; 7, 28, c विद्यायाः २, २१, ४ विद्यार्थस्य १, १,९;१,२,१७;२,२१,६ विद्यार्थाः २, २६, १३ विद्यासंप्रदाने २, ५, १७ **%विद्युत् १, ११, २३** विद्युति १, ९, २१; 🗱 १, ११, २१ विद्येरन् २, २५, १४ विद्योतते १, १२, ३ विद्योतमाने १, ९, २२; १, १२, ३ विद्योतेत १, १२, ५ विधयः १, १२, १०, १३; विज्ञिः १, ११, १८; १, २७, ७ विधिना १, २३, ६; १, २४, २४; १, २८, १८; १, २९, १ विधीयते २, २३, १० विध्य १, २२, ५ विनक्यति २, १७, ९ विनिमयः १, २०, १४ विनियोगे १, १३, १७ विनिहितात्मा १, ८, २७ विनोतानाम् १, २०, ८; २, २९, १५ विपश्चित १, २२, ७ विपाकात् १, १०, २९ विप्रतिपन्नम् २, २७, ४ विप्रतिपन्नानाम् २, १०, १३ विप्रतिषिद्धम् १, १३, २१; २, १४, 90; 2, 29, 94 विप्रतिषिद्धा २, ८, १२

#विप्रतिषेथे १, ३०, ९ क्षविप्रवासे १, ३,३३;३४;२,१४,२० विप्रवजत १, २९, ९ विप्रोब्य *१, ८, १८; १, ११, ९ विश्रयात १, ३२, २२ विभजेत् २, १४, १ विसागः २, १४, १६ विभाजः १, २३, २ विरते १, ११, २८ विरमेत् १,९,२;१,१८,८;१५;१,२१,४ विरम्य २, ८, १४ विरसस्य १, १८, ४ विराजति १, २३, १ विराट् २, ३, ११ विरुद्धः २, २३, ९ विरूढः २, २४, २ विरोचेत २, ५, १४ *****विख्यनम् २, १८, १ ***विवादे २, २९, ५** विवाहम् १, १, ३३ विवाहः २, १०, १; २, १२, ४ विवाहमानाः १, २९, ८ विवाहे २, ११, १७, *२, १३, ११ विशिष्टः २, २२, ५; २, २३, २ विशिष्टान् २, २३, ८ विशेषात २, २५, १ विशेषेण १, २०, १३; विषम् १, ३२, २५ **ऋविषमगताय १, १४,** १४ **ऋविषमगते १, ७,** २० विषयम् १, २२, ५

विषये २, २५, ११; १५ विष्टपे १, २२, ८ विष्णुक्रमाः २, ७, ९ विस्रजेत १, १२, १३ विस्तमभपूर्वाः २, ५, १० विहरन्तः १, २५, ११ विद्वारात् १, १०, ७ विद्वारे २, ९, ९ विहितः २, ९, १० विहितम् १, १६, १२; २, २१, १५; 2, 22, 9 वीतः १, ६, १५ बृक्षम् १, ११, १४ वृक्षमूलम् १, २९, १ बृङ्कते १, ३, २६ बृणीते २, १०, ९ बृत्तम् १, ८, १;१,२०, ८;२, 29, 94 वृत्तसादृश्यम् १, २०, ८; २, २५, १५ वृत्तिः १, ६, ३४; १, ७, २६; २७; ३0; 9, ८, २४; 9, २८, १९; 9, ३०, ४; २, १२,9७ वृत्तिम् *१, १८, ८; ५५;*१, २१, ४ बुत्ते १, १३, १९; २२; २, २, ६; २, २६, २० वृत्तेषु २, १७, १६ वृथाकर्माणि १, ४, २० वृद्धतराणाम् १, ५, १३ %१, १३, ३ बृद्धतराय १, १४ १३ वृद्धतरे १, ७, २९ वृद्धाः २, २९, ५

वृद्धान् २, ४, १२ बृद्धानाम् १, १३, १६; १, १५, १; 9, 20, 6; 2, 28, 94 वृद्धिम् १, २७, १० वृष्कीपतिः १, ११, २३ वृष्टिः १, ११, २३ बृहति १, ३२, २४ वेत्ता २, १३, ६ वेदः २, ८, १० वेददक्षिणाम् १, ७, १९ वेदशब्दः २, ८, १२ वेदस्य २, २९, १२ वेदाः 🕸 १, १, ३; २, २३, ९ वेदाध्ययनम् १, १,६ वेदाध्थायः २, ८, ५ वेदाध्यायम् १, २४, ६ वेदाध्यायी २, १७, २२ वेदान २, २१, १३ , बेदानाम् २, ६, ४, 🕝 🗀 वेदितन्यम् १, २९, १९; २, २४, ११ वेदेभ्यः १, १, १० वेश्म २, २५, २; ३; वेष्टितशिराः १, ६, १०; १, १४, १९ वेष्टिती १, ८, २ बै १, १, १० वैण: २, २, ६ वैभाजनम् १, २२, ७ वैभीतकान् २, २५, १२ **ऋवै।मणे १, १८,** २ वैरयातनार्थम् १, २४, १ वैशेषिकाः २, २५, १

वैदय १, १, ४ वैदयः १,३, ३०; १,५, १६; २, २, ६ वैदयस् १, १, १९; १, १४, २५ वैदयस्य १, १, २७; १, २, ३६; ३८; 9, 3, 2; 4; वैक्ये १, २४, २; २, ४, २६ वैश्वदेवे २, ३, १; २, ९, ५ वैषुवतम् १, २२, ७ वैहायसम् २, ४, ८ व्यतिव्रजेत १, १४, २७; १, २८, ८ व्यञ्जनेभ्यः २, २६, १२ व्यभजत २, १४, ११ व्यभिहास १, ८, १५ व्यर्थाः २, २६, १७ व्यवहरेत १, २०, ११; १६; व्यवहारे २, १६, १६ व्यवेयात् १, १०, १ ८ व्याकरणम् २, ८, ११ व्याख्यातम् २, १६, २७; २,२१, १७ व्याख्याताः १, ४, ७; २, १५, १; २, १७, ६; * २,२५, १; २, २६, ३ व्याख्यास्यामः १, १, १ व्यावर्तते १, १३, ७ व्याहृतिभिः १, २, ३ व्युदका १, ११, २४ व्युद्स्यन् १, २०, ११ व्युपजाप १, ८, १५ न्युपतोदः १, ८ १५ न्युवाच १,३२,२४ व्यद्धः १, २८, ४ बजम् २, २८, ५

ब्रजेव १, २५, १ वतम् २, १, १; १५; २, १८,५ वतानि १, ३०, ६ ब्रतेन १, ३०, २; ३; व्रतेषु १, १, २ ७ वात्य २, ७, १३; १५; बीहि रं, १६, २२; २, २३,९ बीहीन २, ६, १६ शक्त १, २, १६, १५ शकृत्पिण्डेन १, १, ५ शक्तिविषये १, २, ३३; * १, १५ ८; 9, 30, 93; 24:# 2, 6, 6 शक्तिविषयेण २, ११, १७; * २,१२, १ शक्तुयात १, ७, १९; २, २०, १ शठ १, २०. ५ **#शतं १, २४,** २; २, १३, ११ शतवर्षः १, १४, २२ शतबले: २, १७, २ #शनैः २, २२, १३ शब्दम् १, १०, १८ शब्दकर्मस १, १०, २१ शब्दाः १, १०, १९ शब्दार्थ २, ८, १२ शमः १, २३, ६ शम्याप्रासात् १, ९, ६; २२ **#शम्योषाः १, २८ ३,** शयने १, २७, १०, २, ५, ५; शयानः १, १२, २; ३ २, ३२, ३ शयीत १, ३२, १६ शयीयाताम् २, १, ८

शय्या २, १, २१ शय्यान्नपानम् २, २५, ९ शय्यायास् १, ३२, ४; २, २७, १५ #शय्यासने १, ८ ११; २, २२, २३ शरणम् २, २२, २१ शरदि १, १, १९ बारम १, १७, २९ शरावेण १, २४, १४ #शरीरम् १, १, १८ शरीरन्यासः २, २१, ६ शर्यक १, १७, ३७ शल्यक्रन्तस्यं १, १९, १४ शवशिरध्वजः १, २४, ११ बारा १, १७, ३७ शखम् १, १८, १९ शाक १, १७, १९ शाकम् २, १९, १५ शाके २, २८, ११ शाखान्तरे #१, १०, २०; १, १२, ४ शाखाम् २, ६, ४ #शाणी १, २, ४० ***शान्तः १,३,१८** शान्तिः २, ६, ६ शालान्तरे २, १७, ८ शाश्वतिकः १, २३, २ शास्ता २, १०, १३ ***शास्तुः १, ७, २६** शास्तुम् २, ६, २ शास्त्रम् १, १२, ११; २, १०, १४ बाखिविहितायाम् २, १३, १ श्चास्त्रैः १, १३, २१; #२, १०, १३;

२, १४, १०;२, १५,२३;२, २१,१५ शिखा १, १०,८ ***शिखाजटः १, २,** ३२ शिखायाः १, १०, ९ शिङ्घाणिका १, १६, १४ शिपिविष्टः २, १७, २१ शिरः १, १६, ७; #१, ३०, १५ शिरसः १, ३०, १४ शिल्पाजीवानाम् १, १८, १८ शिवस् २, ४, २३; २, ५, ३ शिशिखोः १, २७, ५ शिश्न २, ५, १८ शिवनस् १, २५, १ शिवनछेदनम् २, २६, २० शिष्टेषु २, २४, ३ शिष्येभ्यः १, ३२, १२; २, ५, ९७ शीक्षा २, ८, ११ शील २, ११, १७ शीलयेत् १, ३०, ७ #ग्रुक्तम् १, १०, २५;१, १७, १८; २०; ग्रहम् १, २९, १४ शुचयः २, १८, ७; २, २५, १३ श्चिः १, २२, ७ #श्चीन् २, १५, ११ श्चवी १, ११, १९; २, ४, २४;२,१८, ७-#गुद्धा १, १९, ७ ***श्रुनः १, २१, १५** #ग्रुना १, १५, १६; १, १६, ३० शुन्धने १, ३०, २४ शुल्कम् २, २६, ९ शुश्रवमाणः १, ६, १३

^{*} एतिचिहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

#ग्रुश्रवा १, १, ७; १, १४, ५; १,२८,९ शूद्र १, ९, ९ शृद्य १, १४, २६; #२, ४, १९; २१; शृदः १, ५, १६; १, १७, १;१, २६, ९; #2, 2¢, 94; 2, 20, 9 शुद्रगमनम् १, २१, १३ शृद्रतः १, ७, २०; २१; शृदमिथुनौ २, ६, ९ श्रूद्रवत् १, २५, १४ शृदवर्जम् १, १८, १३ श्दस्य १,१,७; *१,२६, ४;२, २७,१४ शूदाः १, १, ४; २, ३, ४ शृदान्नम् २, १८, २ श्हाय १, ३, ४१ #श्दायाम् १, ९, ११; १, २६, ७; श्द्रे १, २४, ३ ब्राद्रेण १, १६, २२: शूद्रेषु २, २९, ११ #शूदोच्छिष्टम् १, २१, १७ शहोत्पन्नः २, १७, २१ शृत्यागारम् १, २९, १ शूराः २, २६, ३ बोषः २, २९, १२ **#**शेषमोजी २, ८, २ शेषस्य २, १७, १६ शेषात् १, १८, २६ शौचतः २, १५, १२ कमशानम् २, २३, १० *** इमशानवत् १, ९, ९** वमञानसंस्तुताः १,२,५

इमशानानि २, २३, ३ #श्मशाने १, ९, ६ इमश्रु २, ३, ६ इमश्रुः १, ९, २ इमश्रुभिः १, १६, ११ क्यावद २, १२, २२ *****श्यावान्तपर्यन्तौ १, १६, १० श्रद्धाम् २, २४, ८ श्रद्धायाम् १, १२, ५ श्रपयित्वा २, २०, ३ श्राद्धकल्पेन २, १९, १६ #श्राद्धभोजने १, ११, २२ आदम् २, ५, १५; २, १७, १४; २३; २, १९, १३ श्राद्धशब्दम् २, १६, १ श्राद्धस्य २, १७, २० आद्धे २, १७, २१, २२; ***श्राद्धेन २, १८, १९ *आवण्याम् १, ९, १; १, २७, १** श्रुत २, ११, १७ श्रुतस् १, ८, २३; १, १३, २० #श्रुतर्षयः १, ५, ५ श्रुतात् १, ८, २८ श्रुतिम् १, १३, १९ ***श्रुतिः १, ४,** ८ श्रुतितः १, १, ९; २, २३, ८ श्रुतिलक्षणम् १, ३०, ९ श्रुतिविप्रतिषिद्धम् १, ४, ५ श्रतिविशेषात १, ३०, ५ श्रूयते १, १२, २; ९; २, १३, ११; २, १४, १२; २, २३, १२

श्र्यन्ते १, १३, २२, २,२२,७;२,२३,९ श्रेयसाम् २, ५, ११ श्रेयसीम् २, ७, १२ श्रेयाच १, १, ५; २, १२, ३; २, १६ 8; 7, 90, 90 श्रेष्टम् १, १, १७ श्रोत्रसमस् १, ५, १६ श्रोत्रियः १, १४, १२;१, १८, ३३; २, ६, ४; २, १४, १३; २, १७, २२; २, २६, १० श्रोत्रियम् १, १४, २७; १, २४, २४ ***श्रोत्रियसंस्थायाम् १, १०, १**९ #श्रोत्रियास्यागमे १, १०, १३ श्रोत्रियाय २, ७, १० श्रोत्रियावराध्यांन् २, २५, ८ श्रोत्रियेभ्यः १, ३,३४ श्रोत्रे १, १६,७ श्रोत्रेण २, ५, १८ श्चाघमानः १, २, ३० श्रेष्मोदके १, २०, १३ श्लोकान् १, २२, ३ श्लोको १, १९, १३, २, २३, ३ **米智 9, 90, 99** श्वचण्डालेभ्यः २, ९, ५ श्वभिः २, १७, २० श्वग्रुर १, १४, १० श्रञ्जाय २, ८, ७ श्वाजिनम् १, २८, २१ श्वाविट् १, १७, ३७ #िवत्रः २, १७, २१ क्वेतकेतुः १, ५, ६; १, १३, १९

श्रोमृते १, २६, १५; १, २७, १; #२,9, 90; #२, ९, १; २, १२,१**३** क्षवडङ्गः २, ८, १० षड्भिः २, ३, १६ षण्डकस्य १, १९, १४ पण्मासान् १, २८, १९ ***पष्टे २, १६, १२** षोडश २, ९, १३ ष्टीवन २, ५, ९ ष्टेवन १, ३०, २२; १, ३२, २८ स सङ्कल्पयन् १, ५, ८ सङ्ख्यसिद्धयः २, २३, ६ सङ्क्लासिद्धिः २, २४, १४ सङ्कलपेन १, २९, ३ संकृष्य २, ४, २४ #संग्रहीता २, २०, २१ संग्रामं १, २५, १२ सञ्जक्षीत १, ३१, १९ ***सन्दर्शने १, ९, १**७ सन्दश्येत २, २५, ५ सन्देहे २, ११, २; #२, २९, ६ सन्नयन् २, १९, ५ सन्निपतेयुः, १, ११, २३ सन्निपातः २, १, २० सन्निपातम् २, १२, १० सन्निपाते १, ८, १९, *२, १६, २० सिन्निष्पाद्य १, २९, ९ सन्निहिते २, ५, ५; #९; सम्प्रत्यपत्स्यत १, २९, ९

सम्प्रयोगः १, २४, २० सम्बध्यते २, ११, १४ सम्बन्धः २,१३,१; २, १५,२; २,२४, 90; 7, 70, 9 सम्बन्धान् २, ५, १७ सम्बन्धेषु १, १०, ३ सम्भाषायाम् २, २, ८; *१०; सम्भाषितुम् १, ९, १३ सम्भाषेत १, ९, १३ सम्भाष्य १, ९, १३ सम्भुञ्जती २, १७, ९ सम्मोजिनी २, १७, ८ सम्मितम् २, १८, ५ संयोगः २, २२, ५; २, २३, २ संवत्सरम् १, १, ३०; १,२६, ११; १, २७, ८; *२, १६, २५; २, १८, 4; 93; 7, 70, 0 -संवत्सरः १, १, ३५ संवत्सरान् १, २, १ संवत्सरे १, १३, १९ संवाह्य १, ६, १ संविभागः १, २३, ६; २, ९, १० संविशन् १, ४, २४ संविभेत् १, ६, २; २७; १, ३२, १५ संविष्टः १, ६, ५ संवेशनम् २, १, १९ संवेशयेत् १, ६, १ संव्यवहारः १, २१, ५ संशये २, १२, १९; २१; संश्लेषयेत् २, १२, १२ संसर्वेत् १, ६, ३२

संसाधयति २, ७, ९ संसाधयेत् २, ९, १ संस्डच्य २, ४, २४ संस्ङयेरन् १, १०, २१ **#संस्थां १, ३१, १०** संस्कर्तारम् १, १, १२ संस्कर्तारः २, ३, ४ संस्कारः १, १, ९; १, २, ९; २, ३, १५ र्सस्क्वंन्ति २, १८, ७ संस्कृतम् २, ३, ९ संस्क्रियते २, १८, ९ संस्तुतम् १, ३, ४३ संस्तुतिः १, १२, १४ संस्तुतिमात्रस् २, १३, ११ संस्थायाम् २, १५, ५ संस्पृत्य १, १५, १७ संस्पृष्टस्य २, १५, १५ सः १, १, १४ इत्यादि सकादो १, ६, ५; २९; ३५; १, ८, २१ सकुष्ठिकम् १, ५, २१ **%सकृत् १, १६, ५; ९; २,३, १८; २,** 94, 4; 2, 26, 5 सक्रत्सन्निपाते २, २७, ११ सक्तु १, १७, १९ #सगोत्रस्थानीयां २, २७, २ #सगोत्राय २, ११, १५ सङ्ख्या २, ८, १२ सङ्ख्याय १, २, १ सङ्घान्नम् १, १८, १६ सचेछः १, १५, १६ सतः १,६,४;१,१५,१०;२,४,१४

^{*} ण्तिचिद्वार्थः सूच्यादी दिप्पण्यो द्रष्ट्रस्यः ।

सततम् १, ८, २९; १, २१, ११ सति १, १२, ६; #२, ३, १९ सती २, ११, १४ सत्वानि १, ३१, २१ सत्यम् १, १२, ५; २, २९, ७ सत्यवचनम् १, २३, ६ सत्यवादी १, ७, ११ सत्यशीखाः २, २५, १३ सत्यशीलान् २, २६, ४ ***सत्यानृते २, २१, १३ *सत्ये २, २९, १०** #सत्रेषु १, १०, ९ सत्छ १, ९, १९ #सदा १, ४, १४; १, ५, १२; १९; 9, 4, 9; 9, 22, 6 सदारः २, २२, ८ सिन्नः १, १६, ११; १, २४, २० सद्यः २, ५, २ #सन्ति १, २८, २ सन्धिनीक्षीर १, १७, २३ सन्धौ #१, ९, २०; १, ११, ९ सन्ध्योः *१, ११, १३; १, २७, ५; 我9, 30, 6 सपतनः १, ३१, १७ सपिण्डः २, १४, २ सप्त १, २८, १९ **#सप्तिः** १, २, २ सप्तम २, ३, २० सप्तमात् २, १५, २ **#ससमे १, १, २१; #२, १६, १३** सप्तरात्रम् १, २६, ४

सप्तराञ्चेण १, २७, ४ सक्षावारम् १, २४, १५ सप्ताहम् १, २९, १७ सप्ताहान् १, २९, १७ सप्रजः २, २२, ८ सप्रदोषम् १, ९, २२; १, १०, २८ सब्रह्मचारिणि १, ७, २९; #१, १०, १२ ***समा १, ८, १३; २, २५, ५ *सभाः १, ३, १२; *१, ३२, १९** #सभायाः २, २५, १२ समस् २, १४, १ समक्षम् १, ३२, १० समध्ययनम् १, ११, ९ समयपदानि १, २३, ६ समर्थः १, १, २७; २, ९, १२ समवदाय २, १७, १६ समवयसाय १, ३९, ८ समवेक्य २, ११, १ समवेतानाम् २, ३, १८ समाख्याने १, २१, २० समाख्याच्य २, २९, ७ समागमे १, ५, १४; १, १४, ७ समाचक्षीत २, २७, २ ***समाजम् १, ३२, २०** समाजान् १, ३, १२; १, ३२, १९ समाविष्य १, १३, १३ समादिष्टे १, ७, २८ समादेश: १, १३, ५ ***समाधिविशेषात १, ३०, ५** समानः २, २१, ३ ***समानग्रामे १, ५, १३**

^{*} एतिचिहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

समानपहत्ती १, १७, ३ **#समानागारे १, ९, १०** समापत्तेः २, २७, १९ समापनयोः १, ११, ७ समाप्नुयात् १, २५, २; ४; समाप्य २, २२, ७ समाप्यते २, २९, १३ समाम्नानेन २, २९, १३ समाम्नायसमाप्ती २, ८, १२ अप्रमावृत्तः १, ७, १५ #समावृत्तम् २, ५, ४ **#समावृत्तस्य १, ७, ३१** समाब्रुताः १, १०, ७ समावृत्ते १, १३, ५ समावृत्तेन *१, १४, ६; १, १८, ९ समाहितः १, ३ २६;१,५,७;१,१३,१९ समाहितम् १, १, १२ समाहत्य १, ३, ३१ समित्सहस्तम् १, २७, १ समिद्धम् १, ४, १८ समिधः १,४,१६ समिद्धारः १, ४, १५ समोक्षायाम् २, ५, ३ समीक्य २, १०,२ समीभवतः २, २७, १५ समुरेतम् १, १, १२; २, ५, ७ समुरेतः २, १७, ५ **#समुरेतान् २, १८, ११; २, २०, २** समृहत्या १, ४, १८ सम्बा २, ४, २४ समृद: २, २८, १

समृद्भ २, ७, १७ समेत्य १, ५, १८; २, ६, ७; **#₹. 99. €** सम्यक् १, २०, ८; २, १५, १२; 2, 25, 94 सर्गः २, २४, १२ सर्पशीर्षी १, १७, ३% *सर्पि: १, १०, २३; *****२, १९,१४;१६, सर्विषा २, ७, ४ सर्विषी १, १७, १६ सर्विष्मता २, २०, ३ सर्वेम् *१, ३, २५; *१, १७, २१; १; २२, ७; १, २३, २; 🛊 ३, २२,१९; 7, 20, 93 सर्वकृत्येषु २, १५, ११ ***सर्वजनपदेषु १, २०, ८; *२, २९, १५ *सर्वतः १, ८, १०** #सर्वत्र १, १४, १६ ***सर्वदा १. ७, २१** सर्वधर्मेषु १, ८, २५ #सर्वनाम्ना १, १४, २० सर्वभूतपरीवादाक्रोशान् २, ५, १२ सर्वभृतप्रशंसा २, २९, १० सर्वभूतानि १, २३, १ #सर्वभृतेषु १, २२, ७ सर्वभृतै: १, २३, ६ ***सर्ववर्णानाम् १, १८, १३; *२, २,** २; २, २५, १; #२, २६, ११ सर्ववर्णेभ्यः २, २९, १६ #सर्वविद्यानाम् २, ५, १ सर्वाम् १, ३२, २

सर्वाणि १, ४, २९; #२, ९, ८ सर्वान् १, १८, ३३; *१, ३०, १०; #7, 9, 4 सर्वानुमते २, २९, ७ सर्वाची १, १८, ३३ सर्वाभावे २, १४, ५ सर्वाश्रमाणाम् १, २३, ६ सर्वासां १, ११, २६ सर्वोह्नम् १, ५, २३ सर्वे १, १०, १९; १, १४, ६; १, २२, ¥; 9, २३, २; #२, 9¥, 9¥ **असर्वेभ्यः १, १, १०** #सर्वेषाम् १, १८, १८ #सर्वेषु १, १०, २१ सर्वे: २, ११, ७; ९; सळावृकी १, १०, १९ सळावृक्याम् १, ११, २९ सवनगतम् १, २४, ६ सवनानि २, ७, ६ सवनानुकल्पम् १, २५, ११ **#सवर्णा २, १३**, १ **≉**संवर्णीयाम् २, २७, १९ सबृषणम् १, २५, १ सबृषणस्य २, २६, २० सव्यम् १, १६, ७

सच्येन २, ५, ६

संबंधिरः २, २४, १४

#सशिराः १, ३२, ७

सस्ये २, २२, २४

सह १, २९, १ २, १४, १३

सहत्वकसंभ्यः २, ११, १७ सहत्वम् २, १४, १७ सहवचनम् १, १३, १० #सहवसन् १, ८, १७ सहशय्या २, १, २१ सहस्रम् १, २४, १ सहस्रकृतवः १, २६, १५ सहाङ्ग्रहम् २, १९, ५ सहापत्यात् १, ५, २ सहापत्ये १, २१, ८ सांवर्तेते २, ११, २० सांशयिकीं १, ३२, २७ सांशित्य १, २९, ८ #HT 9, 28, 96 साङ्गम् १, २९, ११ सादने २, १३, ६ साध्येत् २, ५, १४ साधारण २, २५, १ साधुताम् २, ६, २ साधुष्टानम् १, २२, ६ सान्त्वयति २, ७, ८ ***सान्त्वयित्वा २, ६, १४** सांपराये २, १३, ६; २, २९, ९ सांवरायेण २, २४, ३ साम १, १२, ५ सामपवित्रंण १, २, २ सामयाचारिकम् १, ७, ३१ सामयाचारिकान् १, १, १ सामशब्दाः १, १०, १९ साम्नाम् १, १०, २० सायम् १, ३, २५; #१, ४, १३; १६;

^{*} एताबिहार्थः सूच्यादौ टिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

#94; 9, 4,94; 2,4,6; 2,23,9 सारूप्यम् २, २४, २ सार्वकालिकम् १, ११, २६; #३३; सार्वगामी १, २३, ६ सार्ववर्णिकम् १, ३, ७ सावस्तरणम् २, ६, १५ सावित्री १, १, १० सावित्रीम् १, २६, १५ सावित्रया १, २७, १ सावित्रयाः १, १, २८ सांशयिकीम् १, ३२, २७ साहसम् २, १३, ७ सिक्तवा १, २६, ७ #सिवा १, १६, २९; **#३**१; सिद्धः १, २४, २० सिव्धिः १, २८, १२, २, ९, १३ सिद्धिम् २, २०, ३ #सिद्धे २, ३, १० सिध्यति १, ५, ११ सिध्यन्ति २, ९, १३ सिलोञ्छः २, १०, ५ सिलोञ्छेन २, २२, १० सिषाधयिषन् २, १२, १७ सीदति २, १३, ९ सीम्बः २, ९, ४ सीम्नि १, ९, १६ सीतम् २, १६, १७ बक्ताशाम् १, २०, १२ छख २, २१, १३ छलम् २, २, २ छले २, २, ३

खपणीः १, १७, ३५ छिभक्षाः १, १८, ५ सभूतम् २, ३, ११ स्युक्तः १, ५, २३; १, ८, २५ सराम् १, २५, ३: ११: #सरापः १, २५, ३ छरापानम् १, २१, ८ छवः १, १२, ५ स्वर्णनाभः २, १९, ३ #स्विचितन् २, ११, ३ हविराम् १, २८, १५ छस्नातम् १, ३२, १० सुकराणाम् १, २१, १५ स्तकायाम् १, १६, १९ सूत्रम् २, ४, २३ स्पसंस्टेन २, ३, १९ सुक्षत् २, २८, १० सुर्मिम् १, २५, २; १, २८, १५ सूर्याचन्द्रमसोः #१, ११, २६; २७; सूर्याचन्द्रमसौ १, ३१, २२ सृष्टः २, १७, ४ सेन्द्रियः १, २९, १० सेवमानः १, २७, ११ सेवस्व १, २२, ६ सेवेत १, ३२, १८ **#सैरी १, २,** ३७ #सोत्तराच्छादनः २, १९, १२ सोदर्यः २, १७, ५ सोपानत् १, ६, १०; १, १४, १९;१, 30,86

सोमावराध्यांनि २, २२, ७ स्कुप्तवा १, ३१, २६ स्तनयति १, १२, ३ स्तनयित्तुः १, ११, २३. स्तनयित्तुना १, ९, २३ स्तनयिली १, ११, २१ स्तनवेत १, १२, ५ **#स्तुतिम् १, ३२, १०** स्तेनः १, १९, १५; #१, २५, ४; १, ₹€, १; #₹, ₹, € स्तेनाः २, १६, ८ ***स्तेयम् १, २१, ८; *१, २५, ११;** * 2, 98, 20 स्तेये २, २७, १६ श्चियः १, १४, १८; २०; २, १५, ९; २, २६, ११ स्त्रियम् १, ७, ३, ८, १, १४, २८; 2, 28, 5 स्त्रियाः १, १६, १४; #१,२८, २०; २, 22, 9 श्चियाम् १. ९, १२ स्त्री १, २९, १३; २, १५, १७; २, ₹७, ३ खीः २, ४, १२ खीकामतमौ २, १४, १३ स्त्रीगमनम् १, २१, ८ **#स्त्रीणाम् १, ३, २६; #१, २६, ५**; २, ९, ७; २, १३, ६ स्त्रीपायम् २, १६, ७ #स्त्रीभिः १, ३, १६

#स्त्रोवाससा २, १, २० स्रीषु १, २४,५; २, २९, ११ **#स्थानासन २, ५, ८** स्थानासनाभ्याम् १, २५, ११ स्थानासनिक २, १८, ५ स्थालीपाकः २, १, १० स्थालीपाकम् २, २०, ३ *****म्थालीपाकान् २, १९, ११ स्थावरम् १, १९, ६ *****स्नातः १, ८, ७ स्नातकः २, ८, ६; २, २७, २१ स्नातकवत् १, ३०, ४ स्नातकवतानि १, ३०, ६ स्नात हस्य २, १४, १३ स्नाति १, ३०, १ स्नानम् १, ३२, ८ स्नायात् १, २, ३० स्नेहवत् २, १९, १३ **#स्नेहवति २, १६, २३** स्पृशति १, २५,५;१, २९,७;२,२८,१४ **#स्प्रहतीम् १, ३१, ९** स्फोटनानि २, २०, १६ स्म १, १४, २२ स्मः २, २४८ स्मयेत १, ७, ६, ७, 🐭 स्मरेत् २, ८, १४ स्मर्थते २, ४, २५ स्मितेषु २, ५, ८ **#**स्मृतिः २, १५, २५ **#स्मृतिम् २, १८, ४** स्यात १, १, २७

#स्त्रीस्यः २, २९, १६

एतिब्रहार्थः स्ट्यादौ टिप्पण्या द्रष्टव्यः ।

स्याताम् १, १, ३२ स्युः १, २,१ स्वः १, २०, ६ **#**स्वकर्म २, १०, ५ #स्वधर्मयुक्तम् २, ६, ५ स्वधर्मानुष्ठाने २, २, २ स्वधर्मे १, १८, १३ स्वधाकारः १, १३, १ ₩स्वपन् २, १२, १३; १४; स्विपिति १, ४, २८ #स्वदनम् १, ४, २२; २, १२, १६ स्ववनपर्यान्तम् १, ९, २१;१, ११, २९ स्वव्नान्तम् १, १०, २२ **≉**स्वप्ने १, १६, १४ स्वयम् १, ३, ३६; १, ४,२६,#१,१८; ६; १, ३२, १३, २,७,१३; १५; २, २२, २२ स्वर्ग २, ३, १२; २, २९, १ ***स्वर्गम् १, ५, १५; २, ७ ५; २, १८,** ¥: 2, 2¥, 3 स्वर्गः २, ४, ९; २, ६, ६; २,२९,१० स्वर्गजितः २, २४, ५ स्वर्गद्वारम् १, १३, ६ स्वर्थकान्द्रम् २, २३, १२ स्वस्तराज् १, ८, १३ स्वस्ति १, १३, ५... स्वस्त्ययनम् १, ५, ९ स्वस्त्ययनार्थेन २, ११, ९ ंस्वास् १, ३०, १७ स्वाधीयः १, ३१, २१ स्वाध्यायः १, १२, १; ३; ३; ५;

१, १३, १; २, २१, १०; २०; स्वाध्यायम् १, १२, २; २, ५, ३ स्वाध्यायम् १, १५, १; १, २६, ११ स्वाध्याये १, १५, १६ स्वाम्याये २, २६, २१; २, २०, १६ स्वामिनः १, २६, ३ स्वामिनः १, २८, ३ स्वामिने २, ३, १० स्वामिने २, ३, १० स्वामिने २, ३, १० स्वामिने २, १, १३ स्वामिन्यः २, २६,२४; २,२८,०; ८; स्वाहाकारः १, १३, १ स्वेरिकर्माछ १, ८, ४; १, १९, १९

6

इ १, ३, २६, इत्यादि हत्वा १, २४, ६; ६; २४; १, २५,१२ हिन्त १, २९, २; ७: इन्यते २, २६, २ हत्यन्ते १, ९, २६ हन्यात् १, २५, ४ इन्युः १, २५, १२ हरीतौ १, २८, १ हरेत् २, १४, ५ #हर्तारः २, १५, ४ हर्षः १, २३, ५ **अहविः १, ४, २** हविषा १, ३, ४३ 🕶 हृव्यम् १, १९, १३ #हंस १,१७, ३५; १, २५, १४ ्हस्तेन १, १६, ११; *१, ३१, ७; २,

3, 24; 24; हस्तेषु २, १७, १७ #हारिणम् १, ३, ३ #हारिद्रम् १, ३, २ हारीतः १, १३,११; १,१८,२; १,१९, १२; १, २८, ५;१६;१, २९, १२; १६; हावयित्वा १, २५, १३ हास २, ५, ९ हिं १, १, १० **#हितकारी १, २, २०** हितम् १, २२, ६ #हित्वा २, २८, ५ हिनस्ति १, ३२, २४ हिमातवाभ्याम् २, २५, ११ हिंसन्ति १, २४, ९ हिसायां २, २५, १४

हिंसार्थ १, २९, ७

#हिंसार्थन १, १६, १६,

हुतम् १, ३, २६; २, १५, १६

#हतायाम् १, १८, २५

हत्या २, १४, ३

हदयङ्गमाभिः १, १६, २

हदयेन १, ७, ९

#हष्टः १, १३, ४

#हमन्त १, २७, ५५

होतव्यम् २, ७, १५

होमाः २, ३, १२

होमात् २, ७, १५

होमात् २, ७, १५

#होमान् १, ३, २०

शुभमस्तु

काशी संस्कृत सीरिज़ – ग्रन्थमाला

६६ अन्त्यकर्मदीपकः आशौचकाळनिर्णयसहितः । प्रेतकर्मब्रह्मीभृतयतिकर्मनिरूपणाः त्मकः म० म० पॅ० श्रो नित्यानन्दपन्तपर्वतीय विरचितः । [कर्मकाण्ड वि० ६] इ० १-८ ६७ सांख्यदर्शनम् । श्रीमद्विज्ञान्भिञ्चकृत सांख्यप्रवचनभाष्यसमलङ्कृतम् । [सांख्य वि०१] रू० २—० ६८ अनेकार्थसङ्ग्रहो नाम कोशः । आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचितः । [कोश वि० २]रू० २-० ६९ शिशुगळवधम् । श्रीमन्मावकविनिर्मितं श्रीवल्ळभदेवद्वतया सन्देहविषोषधि व्याख्यया महामहोपाध्याय श्रीमल्छिनायकृतया सर्वेड्डपाव्याख्यया समेतम् । सजिल्द रहेज कागज। सम्पूर्णम्। [कान्य वि० ९] रू० ३-० रक मोटा कागज [सम्पूर्णम्] रू० २-४ 🖦 जागदीशीपञ्चलक्षणी सिंहव्याघ्रलक्षणं च । श्रीजगदीशतकीलङ्कारकृतम् । न्यायाः चार्य पं शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीन्याख्यया टिप्पण्यादिविभूषितं [न्याय वि०९] ६००-८ च। ७१ (१) ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । चतुःसूत्रयनत पूर्णानन्दीय न्याख्या सहितया श्रीगोविन्दानन्द् प्रणीतया रत्नप्रभया ।समन्वितम् । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीय-[वेदान्तविभागे १] ६० २—८ पादान्तो प्रथमोभागः । ७१ [२] ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । श्री गोविन्दानन्दं प्रणीतया रत्नप्रभया समन्त्रि तम् । द्वितीवाच्यायस्य तृतीयपादमारभ्य समाप्तिपर्यन्तम् । द्वितीयोभागः । विदान्त वि० ९ । रुज्य-७२ [१]-सिद्धान्तिशासणिः । श्रीमास्कराचार्यं विरचितः । "गणिताध्यायः" वासः नाभाष्य सहितः ज्योतिषाचार्यं में में से सी ६ महापुरेवशास्त्रिऋतिटिप्पणी िज्यो**ः** वि०४] रु०२ —०. सहितः । ७३-[२]-सिद्धान्तशिरोमणिः । "गोलाध्यायः" वासनाभाष्य सहितः। ज्योतिषाचार्य मः मः श्री ६ मद्वापूरेवशास्त्रि कृत [ज्यो० वि० ४] रू० २—० टिप्पणी सहितः। 😘 काकचण्डीधरकरपतन्त्रम् । पण्डित रामकृष्ण शर्म्सणा सम्पादितम् । पण्डित बटकनाथ शस्मी एम. ए. साहित्योपाध्याय इत्येतेन लिखितया प्रस्तावनया [आयुर्वेद शास्त्रविभागे १] २० ०-- ८ सनाथीकृतस् । ७४ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुळच्डामणिभारविविरचितम् मिछनाथस्रिकृतया घण्टापथसमाख्यव्याख्यया तथा पं श्रीमङ्गाधरशर्मणा कृतया सुधाऽऽख्यव्या-ख्यवा समलक्कतस् । [सर्गेत्रयमात्रम्] । [काञ्य वि० १०] २० ०—१२ 🦦 चन्द्रालोकः। पीयुष्वषंश्रीजयदेवकवि प्रणीतः।' श्रीमल्पद्मनाभमिश्रापराभि-धान प्रचोतनसङ्घाचार्यं विरचितया चन्द्राखोकप्रकाशापराख्य 'शरदागम' टीकया सङ्केलितः । साहित्याचार्येण विस्ते इत्युपाख्यनारायणशास्त्रिणा भूमिकादिभिः सम्भूष्य सम्पादितः। [सलङ्कार वि०३] रुः ०--१० ७६ किरातार्ज्ञनीयम् । श्रीमत्कविकुळचुडामणिभारविविरचितम् । मिछनायस्रि-कृतया घण्टापथसमारू तथा पं० श्रीकनंकलाल शर्मणा कृतया भावार्थदीपिनी-व्याख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] ं[काञ्य वि० ११] रु० ०—६ ७७ पाकिवादः, श्रीगदाघरमधाचार्यप्रणीतः, पण्डितप्रवस्थ्रीहरिनाथतर्केसिद्धान्तभट्टा-िन्यायविभागे १०] रू० ३--० चार्यविरचितविवृतिसहितः 🕒